JEAN D'ORMESSON

membru al Academiei Franceze

DIN VOIA DOMNULUI

Jean d'Ormesson

DIN VOIA DOMNULUI

JEAN D'ORMESSON
MEMBRU AL ACADEMIEI FRANCEZE

Din voia Domnului

— ROMAN —

TRADUCERE ȘI NOTE :
Sanda Mihăescu-Cîrsteanu

CUVÎNT ÎNAINTE :
Radu Boroianu

Editura UNIVERS • București, 1993

Coperta de Vasile SOCOLIUC
Redactor : Tereza PETRESCU

JEAN D'ORMESSON
Au plaisir de Dieu
© Editions Gallimard, 1974

Toate drepturile
asupra versiunii românești
sînt rezervate Editurii UNIVERS

În memoria tatălui meu,
liberal, jansenist, republican

și în memoria unchiului meu Wladimir,
căruia, din voia Domnului,
nu i-a fost dat să citească această carte

...Așa zice Domnul ! Ceea ce am zidit
voi dărîma
și ce ăm sădit voi smulge
Iar tu ceri pentru tine lucru mare

IEREMIA, 45 (4, 5)

Și au trecut acestea toate
Asemeni vîntului și umbrei

Victor HUGO

O, sezoane, o, castele !
Ce suflet e fără greșele ?
Magicul studiu-am făcut
Al fericirii, de neabătut

Arthur RIMBAUD

Privește cum mă schimb !

Paul VALÉRY

Ce cărți merită să fie scrise, afară de Memorii ?

André MALRAUX

CUVÎNT ÎNAINTE

Cei care ne-am străduit, fiecare separat și la un moment dat împreună, pentru a publica în România anilor '70—'80 cîte ceva din opera lui Jean d'Ormesson am fost doar doi-trei. Atunci cînd întreprinderea noastră ar fi părut o aventură plină de riscuri, de tainice plăceri și secrete, n-am reușit și era aproape în logica lucrurilor să reușim într-una din aceste zile. Pentru noi românii, numele lui Jean d'Ormesson, îndepărtîndu-ne de cele cunoscute din orice almanah Gotha (membru al Institutului — deci al Academiei Franceze —, secretar general al Consiliului Internațional de Filosofie și Științe Umaniste al UNESCO, mare publicist și gazetar — a fost directorul cotidianului Figaro și semnează săptămînal o rubrică în Figaro Magazine —, romancier și eseist citit, citat și premiat), are o conotație suplimentară, specială. Nepot al lui Wladimir d'Ormesson, vedetă a diplomației franceze dintre cele două războaie mondiale, ambasador al Franței la București într-o perioadă fecundă a istoriei noastre moderne, Jean d'Ormesson a avut ocazia să cunoască, la vîrsta primelor amintiri care durează, o țară și un popor de care a rămas pînă în ziua de astăzi foarte legat. Mărturie stă participarea sa la toate campaniile pentru adevăr și democrație în România, prietenia și sprijinul acordat marilor intelectuali români nevoiți să ia calea exilului.

Cititorul mai răsărit ca vîrstă își aduce aminte de unul dintre numeroasele valuri de intoxicare la care am fost supuși și pe care unii l-au alimentat poate, inconștient. Se făcea că intelectualul estic era cu mult peste cota valorică a intelectualului vestic. Dacă primul reușea să păsească pe teritoriul celuilalt avea cineva grijă ca aceasta să se întîmple pe ușa din dos și întîlnea pe scara de serviciu sau pe culoarele dinspre debarale pe cei care aveau în grijă dependințele. Chiar și cînd nu era regizat,

acest sistem sau nivel al posibilelor întîlniri și relații corespundea puținătății banilor pe care-i avea esticul la dispoziție și care limita raza lui de mișcare. Într-o asemenea situație, eu am fost norocosul. Un colaborator apropiat al marelui scriitor îmi era rudă și mi-a facilitat intrarea la nivelul cel mai ridicat al intelectualității franceze prin poarta principală, pe la peronul de onoare. Citisem „la Gloire de l'Empire", știam destule despre istoria Franței și a aristocrației franceze dinainte și după Napoleon cînd Jean d'Ormesson m-a invitat să-i fac plăcerea de a dejuna împreună alături de alți doi prieteni intimi, „chez soi, dans le Neuilly". Pentru cel care gustă în întregime parfumul special al rafinamentului francez, pentru cel care este un adevărat „gourmet" și poate deosebi autenticul de fals, cum o fac și paginile acestei cărți, acel dejun „sans prétentions, entre des amis" ar fi trebuit să fie un regal al spiritului și nu numai. Fost-am oare la înălțime? Ca intelectual român nu aveam de ce să mă simt copleșit decît de aspectul glorios al destinului galic comparativ cu tragismul destinului nostru, dar de la dispariția complexului de inferioritate care a dominat stupid în Balcani și pînă la traversarea bruscă a drumului către complexul de superioritate era o cale de pe care, cu acel prilej, m-am retras cu grăbire. Pe aceeași, să-i zicem, potecă a normalității pe care cu greu o descopereai și o puteai urma fără busolă, am luat cu mine și un exemplar din „Au plaisir de Dieu". Într-adevăr, din voia Domnului, cartea vede astăzi lumina tiparului. După toate cele întîmplate și trăite de noi în ultimii ani, merităm această meditație subtilă, profundă și atractivă totodată asupra istoriei, nobleței și vulgarității, asupra a ceea ce trebuie să piară cu secolul, cu războiul sau revoluția și asupra a ceea ce dăinuie sau se va naște.

Între „Cinq Mars" a lui Alfred de Vigny și „În căutarea timpului pierdut" a lui Marcel Proust, iată care ar fi, în opinia mea și pentru a rămîne în spiritul romanului, descendența acestei cărți.

După mai bine de o jumătate de secol, Jean d'Ormesson revine printre români vorbindu-le despre el și despre istorie. Copil fiind ne-am dăruit lui și acum ni se întoarce darul. Pentru mine este un moment emoționant. Sper să-l pot trăi alături de autor și împărtăși cu cititorii.

RĂDU BOROIANU

Partea întîi

I

ELEAZAR SAU NEGURA VREMURILOR

Ereditatea, singurul zeu căruia îi cunoaștem numele

OSCAR WILDE

M-AM NĂSCUT într-o lume cu privirile ațintite înapoi. Trecutul avea pentru ea mai multă greutate decît viitorul. Bunicul era un bătrîn frumos, foarte drept, care trăia din amintiri. Mama lui dansase la Tuileries cu ducele de Nemours, cu prințul de Joinville, cu ducele d'Aumale, iar bunica mea, la Compiègne, cu prințul imperial. Dar, printre atîtea dezastre, baricade, cetăți asediate și triumfuri ale rebelilor pe care le-a trăit, vechiul meu trib și-a păstrat neștirbit devotamentul pasionat față de monarhia legitimă. Ziua de mîine cîntată de profeți nu-l entuziasma. Vîrsta de aur rămăsese în trecut, împreună cu toată acea dulceață a vieții ale cărei ecouri stinse le tîram prin legendele noastre și pe care cei mai tineri dintre noi nu o cunoscuseră niciodată.

În mijlocul nostru sau, mai bine zis, puțin deasupra noastră plutea întotdeauna un personaj tăcut și absent : regele. Cei mai în vîrstă din familie continuau să ne vorbească despre el, seara, ca despre un stăpîn foarte pur și foarte bun, pe care, uneori, slujitori nevrednici l-au înșelat. De cinci sau șase ori în decursul unui veac regele găsise prilejul să adreseze unui străbunic mareșal general[1] sau prim-președinte, unui străunchi guvernator al Languedocului, unei strămătuși mai libertine cîteva cuvinte lipsite de importanță pe care le repetam întruna fără să ne plictisim. Și ne făceau atît de fericiți încît

uneori ajungeam să născocim altele noi. Eram o familie veche. Pe mine m-a preocupat destul de devreme înțelesul acestei formule cam misterioase. L-am întrebat pe bunicul dacă există familii mai vechi decît altele, dacă există epoci foarte îndepărtate, păzite, poate, de îngeri cu săbii de foc, în care strămoșii mei să fi fost singurii care să se plimbe și în care ceilalți, iviți deodată din neant, să nu fi avut acces. Nu, în realitate toate familiile erau la fel de vechi. Toată lumea avea un tată și o mamă, doi bunici și două bunice și opt străbunici. Dar unii păstrau urmele trecerii prin timp a strămoșilor lor dispăruți. Așa am aflat ce datoram noi amintirii.

Trecutul era o pădure mare, foarte frumoasă, unde, cît vedeai cu ochii, se încrucișau ramurile acelor arbori care coborau pînă la noi. Adeseori, în timpul cinei, tata vorbea despre necunoscuți : erau unchi, mătuși, veri. Numele lor mi se învălmășeau în minte. O lume întreagă se agita într-un soi de veselie melancolică și fericită care mă cam amețea. Cu mult înaintea lui Balzac și a lui Proust, umbrele propriului meu trecut au fost primele care m-au făcut să visez la aventurile oamenilor.

Și deodată, familia mea își făcea apariția în istorie. Ea ieșea, cu brutalitate, din beznă. Printr-o inspirație genială, regele, sau poate doar fratele regelui, l-a atras spre Orient pe primul purtător al numelui nostru. Ce frumos debut în lume ! Torturi înfiorătoare, capete zdrobite, ciumă și lepră : acesta a fost Eléazar, întemeietorul familiei, mareșal al credinței și al oștirii lui Dumnezeu. Maniacii unui adevăr totuși nesigur, și care n-a încetat să se schimbe de-a lungul istoriei, aveau să se grăbească să-mi aducă la cunoștință că marele Eléazar, mîndria tribului, era o destul de măruntă — sau, poate, o mare — lichea. Se pare că nu era deloc venerat în împrejurimile Damascului și nici între Tyr și Sidon. Dar mătușile mele îl pomeneau în rugăciunile lor alături de sfînta lor patroană și de bunul lor înger păzitor. Nu mi-a trebuit prea mult timp pentru a descoperi, sub vălul legendelor, că istoria e mincinoasă.

Lumea începea cu Eléazar. Înainte, totul era cufundat în întuneric de vreme ce noi nu ne născusem încă. Îmi ziceam, desigur, că Eléazar trebuie să fi avut și el un tată și o mamă, doi bunici și două bunice și opt străbunici. Dar ei nu existau pentru că n-aveau nume. Pen-

tru noi, lucrurile și persoanele nu căpătau sens decît prin numele pe care îl purtau. Numele singure erau suficiente pentru a cuprinde în ele acele idei de ordine și ierarhie de care ne simțeam atașați. Unul dintre motivele neîncrederii noastre în evrei era, printre multe altele, faptul că, din cauze ce-mi rămîneau necunoscute, se întîmpla ca ei să-și schimbe numele. Ni se părea că schimbarea numelui zdruncina ordinea lucrurilor. Atotputernicul însuși, cînd a creat universul, n-a avut altceva mai grabnic de făcut decît să dea un nume plantelor, animalelor, primului bărbat și primei femei. Nu-i reproșam lui Dumnezeu decît un lucru : că nu le-a dat numele nostru lui Adam și Evei. De aceea, pretențiile lor de a fi cei mai vechi ne cam agasau. Istoria omenirii dinaintea noastră n-avea prea mare importanță. De altfel, nici nu era prea îndelungată. Cărțile serioase o evaluau la cinci sau șase mii de ani. Era prea îndeajuns pentru acele epoci neinteresante în care noi nu ne făcusem încă apariția.

Cu toate acestea, printr-un soi de mister pe care nu căutam să-l pătrundem, grecii și romanii erau strămoșii noștri. Ne recunoșteam în ei, în violența lor bine crescută, în obrăznicia lor cuviincioasă, în superioritatea lor cam arogantă, și între noi se stabilea o familiaritate îndepărtată : unchiul Alcibiade[2] și unchiul Regulus[3]. Nu ne ocupam prea mult de acele teorii nebuloase care atribuie vechilor germani puritatea rasei. Nu prindea la noi filosofia asta de trei parale. Aveam mintea limpede și puneam bunul-simț mai presus de geniu, lumina și soarele Mediteranei mai presus de negurile Nordului. Nu făceam prea mare caz de gînditori. Iubeam pictorii, arhitecții, oamenii de arme și pe Dumnezeu. Bunicul vorbea despre Roma și Atena, pe care nu le cunoștea, de parcă și-ar fi petrecut toată viața acolo. Marius[4] era cam secătură și Verres[5] ne făcea de rîs, dar Plutarh și Sylla, Pericle și toți Horații, inclusiv poetul, erau dintotdeauna vechi prieteni ai familiei. Erau oameni pe care i-am fi putut frecventa dacă am fi fost acolo. Dar o frumoasă modestie și respectul față de adevăr ne făceau să considerăm apariția noastră abia în timpul cruciadelor.

Ne trăgeam, de-a valma și de departe, din constructorii Acropolei, din legiunile lui Cezar și dintr-un revoluționar evreu al cărui nume îl adoram aproape ca pe al nostru. Încă un mister : era singurul revoluționar ale

cărui învățături le acceptam, ba chiar mergeam pînă acolo încît să i le cerem. Restul n-avea nici o importanță. Ce ne interesau pe noi aztecii și incașii care au intrat după noi în vîltoarea acestei lumi ? Știam, bineînțeles, că existau negri, eschimoși și galbeni, dar nu-i văzusem niciodată. A trebuit să așteptăm Expoziția colonială ca să îngăduim unui negru adevărat s-o întîlnească pe sora bunicului. De altminteri, ea a fost încîntată de această întîlnire. Totuși ne era imposibil să ne închipuim că acei oameni sînt făcuți într-adevăr la fel ca noi. Nu întîmplător le dăduse bunul Dumnezeu, de obicei atît de îngăduitor, acea înfățișare caraghioasă. Nici americanii nu erau altceva decît niște copii mari, prost crescuți, despre care nu puteam vorbi fără să zîmbim. Străbunica bunicului meu, care a lăsat niște *Memorii*, îi cita deseori pe Chamfort, Rivarol, Madame de Staël, Chateaubriand. Despre Benjamin Franklin, pe care, o știam totuși din sursă sigură, îl întîlnise la Versailles, nu pomenea nici un cuvînt. Bunicul îi urma exemplul și se prefăcea că uită, din cînd în cînd, că America nu mai este a englezilor. Nu-i iubea prea tare pe englezi, dar aflase totuși că trebuia să dea dovadă de și mai multă neîncredere în această grabă suspectă a coloniilor de a se elibera de stăpînii lor. „E o națiune atît de tînără...", spunea despre Statele Unite, cu un aer visător, o vecină de la țară care se dorea modernă. „Necazul, răspundea bunicul, e că întinerește pe zi ce trece". Și adăuga că, dacă în locul lui Cristofor Columb ar fi descoperit el America, s-ar fi ferit să sufle cuiva vreo vorbă despre acest lucru. Nu exista decît o rasă, în afară de a noastră, care să merite atenție și, poate, un oarecare respect : chinezii. Ei inventaseră praful de pușcă, busola, focurile de artificii, zmeiele și nu era interzis să vezi în mandarinii instalați de cînd lumea în tradițiile lor de neclintit un fel de colegi savanți, ironici, tăcuți și distanți, pe jumătate complici, pe jumătate veri, pe care cultul strămoșilor și un individualism încrîncenat îi îndepărta pentru totdeauna de amenințarea unei revoluții care plana asupra Occidentului de la Luther și Cromwell încoace.

Duceam o viață cît se poate de simplă în care importanță prezentau preotul, vînătoarea călare, cultul drapelului alb[6] și numele familiei. Viața noastră nu ni se părea ciudată : ne obișnuisem de prea multă vreme cu

ea ca să ne putem măcar închipui o alta. Totuși mi-e de-ajuns să evoc un anotimp, o zi, o oră din această existență atît de limpede pentru a mă izbi de îndată de tot acel strat gros de mistere pe care le ascundea această transparență. A fost nevoie de mult timp pentru ca totul să devină atît de simplu. A fost nevoie de multe suferințe, de multă sudoare și sînge pentru a-mi putea îngădui să mă plimb cu bicicleta pe aleile albe ce înconjurau impunătoarea construcție de piatră cu turnurile și meterezele ei, pe care oamenii din împrejurimi o numeau castelul. Și aveau dreptate. Era un castel.

Nimic nu mi se părea mai firesc decît să trăim într-un castel. În el se născuse tatăl meu, și tatăl lui, și tatăl tatălui lui. Ne nășteam aici din tată în fiu și tot aici ne întorceam pentru a muri. Unul din frații străbunicului fusese, ani de-a rîndul, un fabulos și fermecător escroc din ale cărui fotografii doar una sau două au scăpat de la o pioasă distrugere. Vînduse zeci de case, vapoare, cai de curse, ba chiar femei, care nu-i aparțineau. Plecase în America de Sud însușindu-și, rînd pe rînd, zestrea a trei fete care, bineînțeles, făceau parte din cea mai bună societate. Se povestea că sfînta lui mamă murise de supărare din cauza lui. Murise, ca toți ai ei, la Plessis-lez-Vaudreuil. Și cîțiva ani mai tîrziu se întorsese și el din Argentina, în pofida poliției, a creditorilor, a taților și fraților logodnicelor lui, pentru a muri, la rîndu-i, acolo, în pacea Domnului care-și petrecea timpul iertîndu-ne crimele, nebuniile, greșelile. Așa se organiza în juru-ne spațiul nostru și timpul nostru. Un timp care curgea în sens contrar și care nu înceta niciodată să urce spre izvoarele sale. Un spațiu al cărui centru era acest leagăn al familiei spre care moartea ne aducea înapoi.

Castelul tatălui și bunicului meu, al tatălui și bunicului lui și al străbunicilor lor de-a lungul secolelor și generațiilor era plin, după cum vă puteți, desigur, închipui, de moștenirile succesive ale trecutului. Comodele-sarcofag[7], secrétaire-urile cu cilindru, consolele împodobite cu marchetărie sau cu lac Martin[8], mesele în formă de rinichi sau de semilună, măsuțele bouillotte[9], birouașele bonheur-du-jour, ceasornicele-regulatoare, tapiseriile de Aubusson sau de Flandra, portretele unor strămoși în mare ținută, rezemați neglijent de un birou, avînd în

mînă o scrisoare pe care se pot citi distinct cele două cuvinte sacre : *Pentru Rege,* toate acestea, și altele, tot ce se îngrămădea în șirul nesfîrșit de cotloane al podurilor pline de praf și de cufere uriașe în care nu aveam voie să ne ascundem și în care, printre pînzele de paianjen, pluteau fantomele strămoșilor, toate acestea fuseseră aduse de valurile repetate ale generațiilor ce s-au succedat. A vinde și a cumpăra erau operații destul de dubioase, imprudente și vulgare. Montaigne se laudă undeva că nu a achiziționat și nu a risipit nimic. Nici noi nu cumpăram și nu vindeam niciodată nimic. Totul se acumula prin căsătorii și decese, prin zestre și moșteniri. Noi nu interveneam în nici un fel : era forma noastră de eleganță. Averea noastră, ca și numele nostru, venea din negura vremurilor.

Fiecare națiune, fiecare familie, fiecare individ are o mitologie care dă culoare existenței sale. Mitologia noastră era castelul. Castelul juca un rol uriaș în viața noastră cea de toate zilele. Am putea spune că el era întruchiparea numelui. Același nimb de sanctitate le înconjura. Era numele pietrificat. Nu se mărginea numai la ziduri, la turnuri, la imensa curte interioară, la scările în spirală pe care regele Francisc I le urcase călare la întoarcerea lui din captivitate, la șanțurile pline cu apă în care navigau crapi ce apucaseră frumoasele timpuri ale monarhiei legitime. Se extindea și asupra pămînturilor și pădurilor care-l adăposteau ca un sipet. Din cînd în cînd, bunicul urca împreună cu mine în cel mai înalt turn al castelului. Dominam cîmpia. Era frumos. El îmi arăta ceea ce secolele dăruiseră alor mei. Vedeam în depărtare Saint-Paulin, și Roissy, și Villeneuve, și cimitirul din Roussette în care eram îngropați toți. Bunica spunea că era o regiune foarte franceză, iar bunicul adăuga că semăna cu toate cele pe care le cîntaseră Ronsard, La Fontaine și Péguy. Priveam. Vedeam cîmpuri și copaci și coline destul de domoale. Era acel colț al Franței care ne aparținea.

După Dumnezeu, după rege și numele familiei noastre, mai exista un personaj, adeseori cam dezordonat, care bîntuia oarecum castelul : era Franța. Relațiile noastre cu ea erau destul de ambigue. Franța era, bineînțeles, mai puțin străveche decît numele pe care-l purtam. Era mai puțin străveche decît regele, care o crease din bucăți.

Era, de asemenea, mai puțin străveche decît Dumnezeu. Dar, încă mai înainte de marile măceluri de la începutul acestui secol, unul dintre unchii mei și doi veri își dăduseră viața pentru ea în orezăriile Asiei sau în nisipurile Africii. De Franța nu ne lega o căsătorie legitimă. Noi eram căsătoriți cu monarhia și cu biserica. Franța timpurilor moderne era ca o amantă veche de care, pînă la urmă, ajungeai să te simți legat din cauza certurilor furtunoase și a sacrificiilor. Cum regele nu mai exista, eram nevoiți să ne înțelegem cu ea. Nu arătam prea multă îngăduință față de domnul Thiers, nici față de Gambetta, căruia bunicul se încăpățîna să-i spună Grambetta. Poate o idee mai mult decît față de Robespierre sau de Jean-Jacques Rousseau. Dar, în sfîrșit, Franța a mai avut destule zile frumoase sub mareșalul Mac-Mahon[10] și ducesa d'Uzès, ale cărei plimbări prin Bois de Boulogne au rămas, după atîția ani, una din temele favorite ale conversațiilor de vară, la umbra bătrînilor tei sub care întreaga familie se aduna să-și soarbă cafeaua. Spuneam despre Franța tot răul pe care-l puteam spune, dar era de bonton să te lași ucis în slujba ei. Să mori pentru ceea ce ținea loc de rege era, în ochii noștri, mai curînd o obișnuință și o meserie decît un semn de iubire sau o datorie.

Din nefericire, Franța era ocupată de Republică. Ajutor, Polignac[11], Boulanger[12], Henry, Jules Lemaître[13], Léon Daudet[14], Charles Maurras[15] ! Ajutor, Chambord[16] și drapel alb ! În numele Franței, al celei adevărate, al celeilalte, bunicul întreținea împotriva Republicii o neînsemnată armată aproape clandestină care nu amintea decît de departe splendorile monarhiei și eroismul șuanilor : o duzină de gimnaști amatori care defilau în spatele trompeților în ziua aniversării Jeannei d'Arc. Într-o seară, prin nu știu ce nefericit concurs de împrejurări, bunicul primise vizita unui ministru al Republicii. Intrînd în salon, ministrul văzu un ziar lăsat pe o masă. Din deformare profesională, foarte scuzabilă, nu s-a putut abține să nu-l desfacă și a văzut că este *L'Action française*[17] care își expunea zilnic, cu o regularitate scrupuloasă și cu o sumedenie de insulte, suspiciunile cu privire la moravurile, probitatea financiară și calitățile sale intelectuale.

„A ! spuse ministrul, citiți această fițuică murdară ?

— În fiecare zi, răspunse bunicul.
— Ca medicament revulsiv ? întrebă ministrul.
— Nu, domnule. Ca întăritor cardiac".

Un lucru era bine stabilit : ne lăsam uciși pentru Franța. Dar degeaba ne situam de partea naționaliștilor, ea nu era cu adevărat patria noastră. În Boemia, în Polonia, în Bad-Württemberg, în Schleswig-Holstein, în Belgia, în Italia, la Viena, la Moscova sau la Odessa, ne simțeam acasă în aceeași măsură, sau poate mai mult, ca în Franța. Tata spunea că biserica, pianiștii, evreii, socialiștii și noi nu aveam patrie. Războaiele, persecuțiile religioase, căsătoriile, întîmplarea ne-au risipit familia prin toată Europa. Aveam o ramură engleză care ne pronunța numele cu un accent comic, o ramură italiană care pur și simplu adăugase un o napolitan la sfîrșitul sfintelor silabe, o ramură rusă care-l urmase pînă la Odessa pe ducele de Richelieu[18] și ai cărei membri se căsătoriseră cînd cu mari ducese, întotdeauna germane, cînd cu o serie întreagă de actrițe, întotdeauna franțuzoaice, de la faimosul teatru Michel. Aveam mai cu seamă o ramură germană.

Unul dintre stră-străunchii mei, din a douăsprezecea sau a cincisprezecea generație, se căsătorise cu o soră a amiralului de Coligny[19], și o întreagă aripă a familiei trecuse de partea Reformei. Toți aceștia, destul de numeroși, fuseseră masacrați în noaptea Sfîntului Bartolomeu, cu excepția unui singur copil de trei luni, pe nume Henry, pe care doica lui îl salvase, lăsîndu-l să atîrne timp de trei ore, cu riscul de a pieri sufocat, într-un vast șemineu, unde, din cauza căldurii acelei teribile zile de august, ostașii beți nu se încumetaseră să facă pic de foc. La revocarea Edictului din Nantes, Louis, nepotul lui Henry, a plecat în Germania. Războaiele lui Napoleon, Bismarck, Wilhelm și Hitler i-au secerat cu duiumul pe strănepoții și nepoții strănepoților lui. Dar pe la începutul acestui secol mai existau o duzină întreagă care se băteau încă în duel cu o eleganță sălbatecă, studiau filologia între Heidelberg și Tübingen și se căsătoreau cu domnișoare Krupp.

Toți membrii acestei ramuri germanice erau, pentru noi, înconjurați de o aureolă de mister. Nu se știa niciodată unde locuiesc, nici ce culoare au pașapoartele lor. Pluteau între șesurile Sileziei și munții Boemiei, îi regă-

seam la Marienbad și în Pădurea Neagră, în palatele sau castelele din Prusia orientală și de pe malurile Rinului, dar și la Veneția și Palermo unde se legau prin soții de amintirile fantastice lăsate de împăratul Frederic al II-lea[20] și de familia Hohenstaufen[21]. În noiembrie 1918, un frate al bunicului, pe atunci locotenent-colonel, atașat pe lîngă marele stat-major al mareșalului Foch, avusese surpriza să vadă coborînd dintr-un lung Mercedes negru, pentru a discuta condițiile armistițiului, un viceamiral german al flotei din Baltica ce purta numele nostru : era unchiul Ruprecht. Fiul lui, Julius-Otto, urma să se ilustreze într-un mod cam dubios în agitațiile naționaliste din Germania de după război. A luptat împotriva comuniștilor alături de Kapp și de generalul von Lüttwitz, apoi de scriitorul Ernst von Salomon, autorul lucrărilor *Osîndiții, Cadeții* și *Chestionarul,* și de generalul Ludendorff[22]. Julius-Otto a fost alături de Hitler de-a lungul anilor '30, dar a reușit să moară ca erou, cu capul tăiat de secure și atîrnat de un cîrlig într-o măcelărie, după ce depusese, împreună cu vărul său, colonelul conte von Stauffenberg, la 20 iulie 1944, la Rastenburg, sub masa la care lucra führerul, o servietă de piele în care ticăia mecanismul unei bombe.

Așa comunicam noi, dincolo de zidurile castelului și de pădure, cu lumea din jur. Unul dintre secretele străvechii noastre familii era că făcea să răsară în mijlocul nostru, în acest colț îndepărtat al cîmpiei franceze unde trăiam între preotul nostru, gimnaștii noștri, cameristele noastre și îngrijitorii noștri de cîini, o întreagă Europă pe jumătate moartă și o întreagă lume pe cale de dispariție. Tot ceea ce făcuse forța și strălucirea noastră la Curtea de la Viena sau de la Versailles, în saloanele din Londra sau din Roma, în taberele militare sau pe cîmpurile de bătaie, în mănăstiri și catedrale, pe cele mai multe din mările lumii, se îndepărta cu pași mari, afundîndu-se într-o negură tot mai adîncă. Ne rămîneau cîteva firimituri datorită amintirilor și înrudirilor. Amintirile continuau să fie vii, iar înrudirile strălucite. Ele ne amăgeau în privința destinului nostru. Tot cinînd în fiecare seară, în imaginația noastră, cu Regentul și Kronprinzul, cu cardinalul de Rohan și prințul de Metternich și cu tot ceea ce mai rămăsese pe acest pămînt din neamul Marlborough și Iusupov, puteam continua să ne

convingem singuri că numele familiei se află în centrul universului. Duceam o existență mai mult visată și de-a dreptul poetică. Trăiam foarte departe de noi în spațiu și în timp. Iar seara nu ne simțeam singuri în salonul cel mare și prost luminat, printre mobilele noastre neprețuite, sub privirile mareșalului care salvase doi regi și ai străbunicii care-i ajutase pe alți trei să-și piardă nevinovăția. Străvechea locuință era plină de umbrele celor ce nu mai existau.

Ieșiți din alt ev, tata, bunicul și unchii mei n-aveau, totuși, o părere absurdă despre ei înșiși. I-am văzut întotdeauna, și față de oricine, dînd dovadă de o curtoazie dezarmantă. Nu i-am auzit niciodată rostind mai tare un cuvînt decît celălalt. Îi tratau exact cu același respect pe monseniorul arhiepiscop cînd ne făcea cinstea, o dată pe an, cu ocazia confirmării, să vină să doarmă în camera albastră, ca și pe fetele paznicilor sau ale fermierilor din La Paluche. Ai mei nu aveau nici un fel de orgoliu în calitate de indivizi. Tot orgoliul era rezervat pentru familie în întregul ei. Poate că o bună parte din ceea ce voi povesti s-ar putea explica prin rolul neînsemnat jucat de indivizi în viața noastră colectivă. Nici unul dintre noi nu conta ca persoană în sine. Ceea ce conta era acest neam care debutase într-o zi, aproape în același timp cu istoria, și care continua să dăinuie în lume sub atîtea forme felurite, sub atîtea uniforme opuse, în atîtea țări diferite și, printr-un fermecător mister, întotdeauna în mod simultan, în atîtea epoci îndepărtate. În felul nostru, ilustram triumful rasei asupra persoanei, al colectivității asupra individului, al istoriei asupra accidentului. Trebuia să continuăm, asta era tot. Nu trebuia să rupem firul. Nu trebuia să decădem. Trebuia să ne păstrăm locul. Care nu era niciodată decît un loc printre altele. Aventura personală nu căpăta sens decît în marea frescă a timpurilor. Istoria era o lungă pasiență, un puzzle în care fiecare dintre noi contribuia cu cîteva piese, un joc colectiv și riguros în care dorința de a străluci de unul singur nu slujea la mare lucru. Vărul meu Pierre jucase mult rugbi, cu irlandezi catolici, către sfîrșitul anilor '20. Spunea că este un joc care-i amintește de familie : un joc de echipă, în care reușitele individuale nu se răsfrîng decît asupra echipei și în care este mai puțin important să te remarci personal cît să cîștige

întreaga formație. Și niciodată pase înainte. Mingile familiei zburau tot înapoi.

Cum astăzi întreaga omenire, bogați și săraci, își consumă cea mai mare parte din timp ocupîndu-se de bani, se cuvine să spun aici cîteva cuvinte despre acest lucru. S-ar fi putut crede că pentru noi banii nu existau. Nu existau, evident, pentru că îi aveam. Dar nimeni, niciodată, n-ar fi avut nerușinarea să vorbească despre ei. Și, firește, nici pe aceea să-i cîștige. Banii, ca și cancerul, tuberculoza, bolile venerice făceau obiectul unui tratament care consta în primul rînd în ignorarea lor. Imaginea lumii care decurgea pentru noi din această tăcere era cam neclară, dar absolut încîntătoare. Mai tîrziu, către epoca în care încep aceste amintiri, banii aveau să-și facă la noi o intrare triumfală odată cu minunata Gabrielle, căreia i se spunea Gaby, soția unchiului meu Paul. Milioanele aveau să defileze pe sub ferestrele castelului, la umbra bătrînilor tei. Ele aveau să anunțe catastrofele finale așa cum revenirile nesperate și înșelătoare preced la muribunzi deznodămîntul fatal al crizei. Dar perioada clasică ignora cu desăvîrșire banii. Ei soseau fără a fi așteptați, asta era tot. Nici unul dintre noi n-ar fi fost în stare să explice pe ce căi misterioase ajungeau banii să se transforme în țigle noi pe acoperișuri, în baluri mascate pentru verii din Anglia, în vînători călare de două ori pe săptămînă timp de șase luni pe an.

Pentru a se ocupa de aceste transmutații fantastice exista un personaj foarte important care-și începuse misiunea destul de tînăr și care avea să moară bătrîn, la începutul vremurilor noi. Se numea domnul Desbois. El era intendentul. Spre deosebire de hăitașii care se numeau La Verdure sau La Rosée, de paznicul de vînătoare care se numea La Loi — și naivii se mirau de aceste coincidențe atît de armonioase —, administratorul nostru dintotdeauna s-a numit Desbois. Dar de această dată era, într-adevăr, un nume predestinat. Banii nu proveneau nici din pariuri la cursele de cai, nici din droguri, nici din traficul cu femei — exceptîndu-l pe unchiul din Argentina —, nici din industrie, nici din comerț, nici din speculații la bursă. Proveneau în exclusivitate din pămînturi și case — și mai ales din copaci. Izvorau din cîmpuri, din păduri, din piatră pentru a se grăbi, docili, să ajungă în mîinile domnului

Desbois de unde reapăreau sub formă de vizitii, valeți, bucătari, grădinari. Era așa de simplu să fii bogat! Posedam o bună bucată din departamentul Haute-Sarthe, care este unul dintre cele mai mici din Franța, și cîteva imobile, pe ici, pe colo, în cartierul care se întinde la Paris între rue de Monceau și Avenue de Messine. Mai tîrziu am descoperit că tînărul Proust fusese chiriașul nostru în bulevardul Haussmann nr. 102 și că doi academicieni, un campion mondial de box la toate categoriile și trei miniștri ai Republicii — dintre care unul socialist — ne ajutaseră să ne ducem traiul. Nu-i mai amintesc pe escroci și pe curtezane: nici domnul Desbois n-a reușit vreodată să le știe numărul.

Bineînțeles, din cînd în cînd plecam la Paris. Față de Paris nutream o mare neîncredere și dispreț. Era, într-un fel, inversul marilor ambiții ale unor Julien Sorel sau Eugène de Rastignac. Aceștia veneau la Paris ca să cucerească gloria. Noi o lăsam pe a noastră la Plessis-lez-Vaudreuil, unde eram siguri că o vom regăsi. Nu, ceea ce ne duceam să căutăm la Paris nu era o glorie demult dobîndită, și care ne aștepta acasă, ci dansatoare și încălțăminte. Mai nimic: ne făceam cumpărăturile și micile necesități. Profitam de ocazie ca să ne arătăm la Longchamp, la cursele de cîini de vînătoare, la eterna ducesă d'Uzès, la gustările de la mătușa Valentine, la vînzările în scop de binefacere ale călugărițelor din congregația Sacré-Coeur[23]. Aceste cîteva pagini vor reuși poate să aducă o modestă contribuție la semnalarea a două sau trei lucruri care s-au modificat între Evul mediu în care trăiam noi și epoca modernă căreia refuzam cu încăpățînare să-i observăm apariția. Ceea ce, în orice caz, s-a schimbat categoric este un amănunt minuscul și capital: organizarea timpului. Relațiile cu soarele, cu căldura și frigul, cu natura și fazele ei au fost date peste cap. Ne petreceam toamna și iarna la Plessis-lez-Vaudreuil pentru că era sezonul de vînătoare. Dar veneam la Paris cu puțin înainte de sosirea celor mai mari călduri ale anului, între primăvară și vară, pentru că era sezonul curselor și al acelor recepții de care era atît de avid chiriașul nostru din bulevardul Haussmann.

Nu făceam niciodată călătorii. Ne duceam la Paris cu trăsura și apoi, mai tîrziu, cu trenul. Asta era tot.

Ideea de a pleca în Siria, în Indii, în Mexic nu i-ar fi venit bunicului niciodată. Deplasările aveau un caracter întrucîtva agitat și imperceptibil vulgar. De pe vremea cruciadelor și a corsarilor nu ne mai îndepărtam de Plessis-lez-Vaudreuil. Trebuia să suferi de plămîni ca să te duci pe Coasta de Azur — și asta, bineînțeles, iarna, cînd aveai norocul s-o întîlnești la Cap Martin[24] pe împărăteasa Eugenia sau pe împărăteasa Elisabeta, pe regina Victoria la Cimiez, ori pe împărăteasa Rusiei la Nisa, ascunsă, cînd își făcea baia, după un paravan format din șaizeci de cazaci. A fi văzut la Cannes sau la Nisa între mai și octombrie ar fi fost o dezonoare căreia cu greu i-ai fi putut supraviețui. Pentru a face o călătorie în Africa de Nord nu puteau exista decît trei motive : un omor sau un furt calificat, fuga din fața invadatorului în cazul alsacienilor și homosexualitatea. Singura excepție o constituiau Italia și Grecia. Președintele de Brosses[25], Chateaubriand, Edmond About[26] puteau servi ca exemple și ca scuză. Cei cărora nu le era teamă că vor fi tratați drept artiști își permiteau să se îmbarce la Marsilia sau să traverseze Alpii pentru a merge să pipăie vechile pietre.

În schimb, ceilalți veneau adesea la noi. Aveam camere pentru prieteni. Camera albastră, în care era găzduit arhiepiscopul, camera roz, camera galbenă, în care dormise Henric al IV-lea — fiindcă nu există castel adevărat în care să nu fi dormit Henric al IV-lea —, camera cu garoafe, camera Marchizei — pentru că marchiza de Pompadour petrecuse acolo una sau două nopți —, cele două camere din turn, camera fără nume. Nici una nu avea apă curentă. Nimic nu era mai vulgar decît apa curentă : nu era de mirare că îndepărta fantomele. L-am văzut întotdeauna pe bunicul, cînd mă duceam la el în vacanța de Crăciun, spărgîndu-și gheața din cană pentru abluțiunile lui matinale. Cu toate acestea, prietenii veneau. Găseau la noi un fel de ambianță folclorică. Veneau, și adeseori de foarte departe, ca să se înfrupte din aromele cam tari ale unui trecut îndepărtat. Prima baie a fost instalată la castel în 1936, în timpul guvernării lui Léon Blum. Progresul social, spunea bunicul, trebuie să folosească și el la ceva. Avea simțul lucrurilor oportune, al momentului potrivit, al întîlnirilor binevenite. Prima instalație de tir cu talere a fost amenajată în parc la

6 februarie 1934. Şi nici n-a apucat bine Stavisky[27] să-şi tragă un glonte în cap că mecanicii şi fetele de la bucătărie, care pînă atunci primeau alocaţii forfetare, au fost poftiţi să prezinte anumite justificări. Era o inovaţie stupefiantă. Un omagiu ironic adus moravurilor descompuse ale timpului. Toată lumea a fost surprinsă şi, poate, un pic şocată.

Prietenii, verii, rudele din Austria sau din Polonia nu se opreau doar pentru a lua dejunul sau pentru a-şi petrece sfîrşitul de săptămînă. Se instalau pentru cîte opt săptămîni. Trebuie spus că veneau de departe şi aceste călătorii erau lungi. Într-o bună dimineaţă, polonezii au sosit în număr de douăzeci şi doi şi cu atîtea bagaje, încît şeful de gară din Roussette a trebuit să-l angajeze pe cioclu şi doi tăietori de lemne ca să ajute la transport. Un văr rus n-a mai plecat niciodată. Continuă să locuiască şi astăzi la Plessis-lez-Vaudreuil unde, ca urmare a răsturnărilor din epoca noastră, a ocupat funcţii la care nú se gîndise vreodată pe vremea petrecerilor şi a supeurilor de la Ţarskoe-Selo sau de la Palatul de iarnă : a fost, timp de douăzeci de ani, căpitan de pompieri.

Dacă aş încerca să definesc în două cuvinte imaginea vieţii noastre, aş spune, desigur, că era solidă şi uşuratecă. Solidă pentru că era aşezată pe baze care nu fuseseră zdruncinate niciodată în trecut şi care, evident, nu aveau cum să fie puse la îndoială în viitor. Între lume şi noi, între opiniile noastre şi noi, între noi şi noi nu s-ar fi putut strecura nici măcar una dintre acele foiţe Job din care îşi răsucea bunicul ţigările. Eram lipiţi de noi înşine. Nu ştiam ce-i aceea îndoială, frămîntări, remuşcare. Dăduseră destule nenorociri peste noi. Începuseră de foarte demult. Reforma fusese o nenorocire. Revoluţia fusese o nenorocire. Eşecul contelui de Chambord fusese o nenorocire. Nevinovăţia lui Dreyfus fusese o nenorocire. Introducerea de către Caillaux[28] a impozitului pe venit fusese o nenorocire mai mică. Condamnarea de către papă a mişcării *L'Action française* fusese o nenorocire mai mare. Erau însă încercări ce nu ştirbeau cu nimic credinţa în valorile milenare şi în onoarea numelui. Unul dintre verii mei — destul de îndepărtat, slavă Domnului — se hotărîse să divorţeze, unul dintre unchii mei se căsătorise cu o evreică. Şi astea erau nenorociri. Nu există viaţă fără nenorociri.

Nu există viață fără accident. Pe măsură ce se scurgeau anii, eram din ce în ce mai puțin convinși că, în cele din urmă, totul se va aranja. O crezusem multă vreme. Acum nu mai eram atît de siguri. Dar știam din sursă sigură că evenimentele erau greșite atunci cînd ne produceau neplăceri și că întotdeauna noi eram cei care aveam dreptate. Dumnezeu și regele erau de partea noastră. Această măreață coaliție constituia garanția trecutului. Viitorul poate că îi cam scăpa de sub control. Ei și, ce importanță avea! Noi trăiam în trecut.

Existau, totuși, unele episoade din istoria noastră despre care nu mai știam prea bine dacă erau bucurii sau nenorociri. Exemplul cel mai izbitor îl reprezenta Napoleon Bonaparte. La noi, corsicanul devenit împărat nu reușea să întrunească unanimitatea. Unii îl detestau pentru că nu îl adusese înapoi pe rege și pentru că îl asasinase pe acel fermecător duce d'Enghien[29] care ne era oarecum văr. Alții îi erau recunoscători pentru că îi gonise pe palavragii : preferau un militar care împușcă unor avocați care ghilotinează. Un alt exemplu de ambiguitate ne era oferit de unchiul despre care am vorbit ceva mai înainte și care se căsătorise cu mătușa Sarah. Mătușa Sarah era evreică. Și era o încercare foarte dureroasă, o lovitură a Providenței pe care nu prea știam cum să ne-o explicăm, un fel de pedeapsă trimisă de Dumnezeu. Bunicul, bunica nu asistaseră la căsătorie. Nu fusese nimeni. Doar arhiepiscopul de Paris, care binecuvîntase căsătoria, și patru mii cinci sute de invitați la Bagatelle[30], după slujbă. Dar cu timpul mătușa Sarah se dovedise nu numai foarte frumoasă și cu un înalt simț al familiei, ci și foarte pioasă și foarte conformistă. Se afla în relații foarte apropiate cu o sumedenie de mari duci și prinți germani și cu arhiepiscopul de Paris. Și era și foarte bogată. De unde să știi cum să procedezi cînd e vorba de o evreică foarte bogată, mai monarhistă decît oricare altul, bineînțeles convertită, și care, pe deasupra, purta numele nostru!

Mi-ar fi îngrozitor de neplăcut dacă aș da impresia că-mi bat joc de familia mea. Poate că îmi este îngăduit să declar aici oarecum solemn, astăzi, cînd, după cum bănuiți și veți vedea, lucrurile s-au schimbat mult, că nimic nu era mai nobil, mai liniștitor, mai demn de

a fi iubit decît această rasă oarbă din care m-am născut. Avea slăbiciunile ei. Cine nu le are ? Domnul Daladier[31] era oare chiar atît de puternic ? Avea părțile ei ridicole. Despre domnul Blum nu spun nimic : era un prinț, ca și noi. Dar și republicanii se făceau adeseori de rîs. Avea cruzimile ei. Oare Revoluția franceză are mîinile atît de curate ? Aveam în spatele nostru un asemenea zid de amintiri, tradiții, prejudecăți, încît eram obligați să ne ținem drept. Ne țineam foarte drept. Eram puternici. Știam să murim. Oamenii ne iubeau.

Oamenii ne iubeau. S-ar putea spune că nu înțelegeau că religia îi îndobitocea, că nu ajunseseră încă la conștiința de sine. Eu nu mi-am propus să discut. Mi-am propus să povestesc. Am spus : oamenii ne iubeau. Nu știu dacă-i iubeau pe cei din familiile Condé, Richelieu, La Rochefoucauld, Talleyrand-Périgord. Am spus că pe noi ne iubeau. Ne-au arătat-o cu prisosință în timpul Rezistenței și al eliberării. Aveam în spatele nostru toată țara. Jumătate era cu bunicul, care se afla de partea mareșalului. Și cealaltă jumătate era cu vărul meu Claude, care conducea grupurile de rezistenți.

Oamenii ne iubeau pentru un motiv foarte simplu. Pentru că și noi îi iubeam. Da, îi iubeam. Și nu vă îngădui să rîdeți cînd spun adevărul și numai adevărul. Nu eram nici socialiști, nici democrați. Și detestam socialismul, după cum detestam și democrația. Numai că noi eram creștini. Mai ales romano-catolici, dar, în sfîrșit, creștini. Și ne iubeam aproapele. Ideea de aproape nu se întindea încă mult în afara limitelor castelului și ale pămînturilor noastre. Ne sinchiseam prea puțin de soarta micilor algerieni sau a copiilor din Congo și de inundațiile Fluviului Galben ori de mizeria din Peru. Dar îi iubeam pe ai noștri, pe cei din Plessis-lez-Vaudreuil, și din Roissy, și din Villeneuve, și din Saint-Paulin.

De fapt, nici nu prea sînt sigur că am întru totul dreptate în această privință. Străbunica ne punea să strîngem poleiala de la pachetele noastre de ciocolată ca s-o trimită copiilor chinezi și-mi aduc foarte bine aminte că am auzit mereu vorbindu-se despre simpatia ei cu totul specială pentru berberi și kabili. Nu știu prea bine de ce, dar avea o foarte mare afecțiune pen-

tru berberi și kabili. Mi se va spune că era tot o formă de rasism. Adevărul mă obligă să recunosc că-i prefera pe berberi și pe kabili — și mai ales pe copiii lor — arabilor adulți. Mult mai tîrziu, în timpul marii dispute dintre sultanul Marocului și pașa din Marrakech, mi-a fost cu neputință să nu mă gîndesc că străbunica ar fi fost cu siguranță de partea lui Glaoui[32], care nu era arab. Și asta pentru că între ea și nobilii din Atlas, ca și între ea și mandarinii chinezi existau acele afinități elective pe care în zilele noastre marxismul le explică, oarecum grosolan, prin complicități de clasă. Ei și ! O știm prea bine astăzi : nimeni nu este niciodată cu desăvîrșire liber. Eram și noi dominați de istorie și, fără îndoială, mai mult decît alții. Dar făceam ce puteam pentru a ne iubi frații mai mici pe care ni-i dăduse Domnul.

Dar erupția vulcanului Pelé[33] ? A fost un fel de incendiu al Bazarului Caritații la dimensiunile Lumii a treia. Ani și ani după catastrofă, la noi se mai vorbea încă despre asta cu lacrimi în glas. Și ne uitam în *L'Illustration* la imaginile dezolării. Nu, nu se poate spune că eram insensibili. Știam, desigur, mai puține lucruri despre populațiile îndepărtate decît pasionații micului ecran. Și pe urmă nu ne plăcea prea mult să ne văicărim fără să facem nimic. Era contrariul atitudinilor noastre de azi. Bunică-mea nu-și făcea prea des griji despre ceea ce se întîmpla în Africa sau în Asia sau în acea Americă Latină care pe atunci o numeam de Sud, dar nu vorbea niciodată despre o suferință fără să caute imediat să vadă cum ar putea s-o ușureze. Aveam niște bucătari care cereau să li se spună „șefi" și purtau niște bonete albe mari pe care cameristele însărcinate cu îngrijirea dantelelor își petreceau timpul scrobindu-le. Aveam majordomi și valeți, preceptori și grădinari, mecanici și ajutori de bucătari, paznici de vînătoare și îngrijitori de cîini. Dar niciodată — niciodată — nici unul din oamenii noștri, căci așa le spuneam, și așa își spuneau și ei, niciodată nici unul din oamenii noștri n-a închis ochii fără ca bunica sau mama sau cineva din familie să nu stea în picioare, lîngă patul de lemn, sub crucifixul cu merișor sfințit, pentru a-i ține mîna muribundului în clipa cînd își dădea ultima suflare. Oamenii noștri ne aparțineau. Dar și noi le aparțineam lor. Nu

era epoca slujnicelor angajate la întîmplare şi pe care le schimbi ca pe lăptărese, maşini sau cămăşi. Cine intra în serviciul nostru nu avea nevoie de asigurări sociale, care nu existau încă, de pensii, care nu existau încă, de dispensare, care nu existau încă. Cine intra în serviciul nostru ştia că nu va rămîne niciodată fără lucru sau fără mijloace de trai, că va fi îngrijit dacă se va îmbolnăvi, că va fi ocrotit împotriva riscurilor şi ameninţărilor, că, atunci cînd va muri, copiii săi nu vor fi abandonaţi. Şi cum ar fi putut fi altfel, de vreme ce, din clipa în care se angaja la noi pentru a încălzi paturile sau a grebla aleile, făcea parte din familie ?

Eram departe de protocolul glacial al acelor case din Austria sau Anglia în care ierarhia locurilor în bucătărie şi în oficiu reproducea întocmai ordinea priorităţilor în sufragerie şi în care servitorii oaspeţilor străini erau strigaţi, pare-se, cu numele stăpînului sau stăpînei lor. Noi, bunicul meu şi paznicii lui de vînătoare, bunica şi cameristele ei, unchii mei şi îngrijitorii lor de cîini, formam o mare familie puternică ai cărei membri se simţeau legaţi între ei. Această familie se întindea peste toate satele din împrejurimi. Negustoreasa de mărunţişuri din Villeneuve, tăietorii de lemne din Roussette, pădurarii, ţiglarii de pe acoperişurile noastre, cantonierii de pe drumurile noastre aparţineau aceluiaşi sistem ca şi generalul de ulani, vărul nostru din Pomerania, ca şi bătrînul prelat de pe lîngă tronul pontifical, străunchiul nostru din Romagna şi din Lucania. Noi nu disprețuiam pe nimeni. N-o făceam din virtute. O făceam pentru că formam un străvechi edificiu ale cărui părţi erau legate toate unele de altele printr-un ciment imemorial şi în care numai Dumnezeu şi regele, în vremurile, din păcate, demult apuse, cînd încă mai era legitim, se deosebeau de ceilalţi.

Trăiam într-un sistem. Era un sistem tacit, oarecum misterios, aproape secret, cu totul de neînţeles pentru spiritele de azi. Era sistemul onoarei. La fel de riguros ca marxismul sau ca filosofia lui Hegel. Dar nimeni nu vorbea vreodată despre aceasta. Explicaţiile nu prea erau agreate. Eram prea aproape de pămînt, de cai, de bătrînii noştri arbori ca să punem preţ pe idei. Întreaga noastră viaţă, tăcută, era însă animată de o credinţă despre care nu vorbeam niciodată. O credinţă în continuitate, în dăi-

nuire, în permanența lucrurilor și a oamenilor, într-un mare plan al lui Dumnezeu în care numele familiei era, în mod evident, una din încarnările cele mai perfecte. Începeam însă să înțelegem, cu oarecare stupefacție, că acest mare plan al lui Dumnezeu nu încetase de fapt niciodată să fie pus la îndoială de oameni. Înfrîngerile, dezastrele, trădările nu îl amenințaseră prea tare. Nu ne era teamă de dezastre : cunoscusem prea multe. Nu ne era teamă de trădări : ni se întîmplase să fim amestecați în ele păstrîndu-ne ținuta și aroganța. Aceste mici greșeli n-aveau niciodată urmări serioase. Nu, ceea ce a zdruncinat, la început încet, apoi din ce în ce mai tare, ordinea hotărîtă de Dumnezeu au fost niște termite mici, insecte vătămătoare și nocive, rozătoare insidioase : ideile. Cezar în Galia, barbarii la Roma, turcii la Constantinopol, francezii la Moscova și rușii la Paris, ciuma, foametea, inundațiile nu au făcut prea mult rău. Rău au făcut Luther, Galileu, Darwin, Karl Marx, doctorul Freud și Albert Einstein. Pe această cumplită listă neagră, pe care avea să se înscrie mai tîrziu, din cauză că a distrus chipul omenesc, și Pablo Picasso, care se proclama comunist, trei din șase erau evrei, doi protestanți, dintre care unul ateu, și un cvasieretic. Ceea ce le reproșam în primul rînd evreilor nu erau atît banii, perciunii lungi, sîngele lui Hristos, nasul coroiat, din care, de altfel, pe încîntătorul chip al mătușii Sarah nu se zărea nici urmă, cît faptul că gîndesc. Noi gîndeam foarte puțin. Bunicul povestea cu încîntare cum l-a apostrofat unul dintre frații lui pe un birjar, probabil socialist, pe care-l găsise citind *La Pensée* la lumina palidă a unui felinar : „La *Maxim's*, gînditorule !". O voce venită de foarte departe, străbătînd întreg pămîntul și toate veacurile, ne striga să nu gîndim.

Formidabila noastră sănătate, datorită căreia numele nostru reușise să dăinuie secole de-a rîndul, își avea originea în absența ideilor. Maiestuosului edificiu pe care-l încununau Dumnezeu și împăratul, regele și papa, cardinalii, mareșalii Franței, ducii, pairii și noi i-au dat lovitura de grație Galileu și Darwin, împiedicînd soarele să se învîrtă în jurul lui și făcîndu-ne să ne tragem din maimuță. Era oare rezonabil să pretinzi că bătrîna mea mătușă Mélanie, care se căsătorise cu un Bourbon de Spania și a cărei frumusețe strălucitoare, intrată în le-

gendă, lovise mortal doi veri, unul după altul, se trăgea dintr-o maimuță și un urangutan ? Japonezii se arătau a fi mai înțelepți și mai cuviincioși cînd afirmau că împărații lor descind din soare și din lună. Forța noastră era atît de netulburată pentru că nu dădeam cu adevărat crezare balivernelor savanților. Savanții erau prea adeseori republicani. În fundul sufletului nu încetasem niciodată să fim de acord cu sfînta Inchiziție. Secole în șir, soarele răsărise și apusese peste gloria familiei. Doar nu era să ne apucăm tocmai noi, așa, deodată, pentru a da ascultare unui italian cu o origine destul de modestă, să ne învîrtim în jurul lui. Cazul lui Darwin apărea și mai simplu : era o canalie. Și ne întrebam, cu mult sînge rece și luciditate, în slujba căror interese sinistre — legate, fără îndoială, de evrei, sau, poate de francmasoni ? — era pusă această înverșunare de a ne umili.

Toate fisurile apărute în edificiu, stofele îngălbenite ale marelui cortegiu al gloriei, pantalonii cîrpiți, bătrînii șontorogi, sclavii revoltați și caii istoviți, nu vroiam să-i vedem, nu-i vedeam. Mă credeți, nu-i așa ? Nu pentru bani ne băteam noi. Ci pentru o anume imagine despre lume care era indiscutabilă. Tovarășul Karl Marx are, poate, dreptate cînd spune că bunicul și toți ai lui apărau numai și numai o situație economică. Dar în cazul acesta are nevoie de ajutorul bunului doctor Sigmund Freud : căci o făceam fără s-o bănuim măcar. Dumnezeu, regele, trecutul, onoarea familiei alcătuiau un ecran foarte opac între bani și noi.

Termitele care-l rodeau slăbiseră acest univers încă destul de solid. Era plin de găuri. Nu mai trăiam în mijlocul lumii amețitoare a realității și ramurile noastre moarte se uscaseră pe copac. Nu munceam. Viața continua fără noi. Nu ne mai frămîntam pentru nimic. Ne părăsisem slujbele pentru a ne adînci în melancolia amintirilor. Totul conspira în vederea acestei retrageri. Bunicul, șeful familiei, nu reușise să practice nici măcar singura meserie pe care-l învățaseră tradițiile de opt ori seculare : cea a armelor. Cu doi sau trei ani mai tînăr decît bunica, era născut în 1856. În 1870 avea paisprezece ani : era prea tînăr. În 1914 împlinise cincizeci și opt : era prea bătrîn. Dar avea optzeci și nouă în 1945 și spiritul îi era încă destul de viu pentru a realiza că, în veselia

victoriei, se anunța sfîrșitul unei lumi pe care o străbătuse ca diletant. Căci ceea ce povestesc eu este sfîrșitul unei lumi. Nu există nimic mai trist.

Eram ușurateci. Ah ! cît eram de ușurateci ! Fermecători, adesea frumoși, întotdeauna perfect educați, foarte înalți, foarte puternici și foarte slabi, vînători minunați, uneori palizi și obosiți, întotdeauna neobosiți, cu ieșiri violente și pofte neașteptate, cu un curaj fără margini pentru tot ceea ce ne amuza. Eram azteci, incași, culaci, cathari[34] sau bogomili[35], prinți georgieni, negustori din Balkaș sau din Merv în umbra lui Genghis-Han, eroi ai Atlantidei : tot rase condamnate și care nu o știau. Ce ironie ! Ne credeam prinți, seniori, mîna dreaptă a lui Dumnezeu-tatăl și nu eram nimic altceva decît ceea ce disprețuiam cel mai mult : eram evreii din Polonia anului 1939. Cu străvechile noastre castele și cu frumoasele noastre maniere, cu prietenia noastră pentru meseriași, pentru împletitorii de funduri și spătare de scaune, pentru olari, cu ideile noastre nebunești despre onoare, cu disprețul nostru pentru bani și muncă, cu anuarul Gotha sub braț, cu Dumnezeul nostru în formă de idol, cu dragostea noastră pentru pămînt și pentru trecut într-o lume pornită cu toată viteza spre un viitor din care copacii, caii, răbdarea, veșnicia, respectul erau dinainte expulzate, eram condamnați la moarte. Împreună cu evreii, comuniștii, țiganii și francmasonii, eram numai buni pentru secure, pentru un glonte în ceafă și pentru lagărele de concentrare. Dar ei aveau posibilitatea să-și ia revanșa, aveau, în orice caz, o speranță în viitor. Noi nu vom mai avea-o niciodată. O știam oare ? Cred că era ca ideea morții la cei mai mulți dintre muritori : știam că aveam să murim, aveam o vagă bănuială că sîntem deja morți, dar nu vroiam și nici nu puteam s-o credem. Și-atunci ne ascundeam față de noi înșine destinul dezastruos. Ni-l ascundeam sub veșminte, în spatele vînătorilor călare, al cultului tradițiilor noastre, al unei anumite forme de ridicol și de absurd cărora umbra morții le dădea un fel de măreție.

O măreție ridicolă : așa îmi apar Joseph și Louis, frații bunicului, străunchiul Anatole, cu gulerele lor înalte cu colțuri răsfrînte, favoriții, fracurile sau redingotele lor, accentul lor inimitabil, devotamentul lor față de monarhia legitimă, severitatea judecăților și convingerilor lor,

cinstea lor fără pată, orbirea lor fără scăpare. Nu erau niște ignoranți. Vorbeau greaca și latina mult mai bine decît mine, care-mi petrecusem zece ani buni ca să le studiez fără prea mult succes în școlile Republicii, și citiseră tot ce se scrisese pînă în zorii secolului al XVIII-lea. Începînd de atunci opțiunile lor aveau să se restrîngă din ce în ce. Mai întîi au fost suprimați cîțiva — Jean-Jacques Rousseau sau Diderot — pentru insolență și spirit revoluționar, iar mai apoi, după '89, n-au reușit să supraviețuiască decît *rari nantes...**, doi sau trei : Joseph de Maistre[36], Vigny, Barbey d'Aurevilly[37], la rigoare Bonald[38], Octav Feuillet[39], Victor Cherbuliez[40], Maurice Barrès sau Léon Daudet și, bineînțeles, cel mai mare dintre toți, acela pe care toți ai mei îl cunoșteau pe dinafară de la un capăt la altul, ca pe ducele de Saint-Simon — care era înrudit cu noi prin soția lui, Marie-Gabrielle de Durfort, fiica mareșalului de Lorges, sora ducesei de Lauzun —, vicontele de Chateaubriand. La el totul le plăcea : originea, ideile, fidelitatea, stilul. Cu nebuniile lui, cu severitatea lui morală, cu nenumăratele lui amante, cu admirația lui pentru sinucidere și ruine, cu melancolia lui irezistibilă îmbinată la tot pasul cu un haz nemaipomenit, cu atașamentul lui față de cauzele pierdute, domnul de Chateaubriand era omul lor. Fidelitate : continuă să fie și omul meu. Nu, nu eram niște ignoranți. Dar eram morți. Timpul ne-o luase înainte.

Iată, cred, descrisă sumar, lumea în care trăiam noi. Într-o perioadă ceva mai scurtă de o mie de ani, nu se clintise din loc. Și, mai ales, nu voiam să înceapă să se clintească. Dar degeaba trăiam liniștiți în visele noastre și închideam ochii ori de cîte ori ceva nu ne era pe plac, n-o mai recunoșteam. Vorbeam despre ea ca despre un unchi bătrîn pe care o boală incurabilă l-ar fi răvășit brusc. Ne uitam unii la alții, clătinam din cap și murmuram : „Cum s-a mai schimbat!" Nu declaram absolut nimic, dar hrăneam în noi, la adîncimi de nepătruns, o filosofie a tăcerii și a nemișcării. Pe

---

* *Rari nantes* (în lat.) — puținii (rarii) înotători. Sfîrșitul unui vers din *Eneida* (I, 18) de Vergiliu :

Apparent rari nantes in gurgite vasto (Colo și colo-notînd vezi oameni pe largile-adîncuri), Vergilius, *Eneida,* trad. de G. Coșbuc, Editura Univers, București, 1980, p. 35. — *Nota trad.*

bună dreptate se spune că ideile își croiesc drum printre oameni. În aceste înaintări suspecte, în care filosofii, socialiști desigur, vedeau cu satisfacție un progres al conștiinței, noi ghiceam, dimpotrivă, un fel de forare subterană, o lentă acțiune de săpare și minare a catedralelor noastre amenințate. Deasupra acestor dezastre, continuam parada vieților noastre golite de sens. Nu mai așteptam nimic. Încercam, mereu în zadar, să încetinim drumul soarelui și al timpului deasupra capetelor noastre. Dumnezeu, Dumnezeul nostru, refuza acest miracol noilor săi Iosua. Nu ne era teamă, fiindcă secole întregi de curaj pe toate cîmpurile de luptă nu ne îngăduiau una ca asta. Dar exista un divorț între lume și noi. Lumea săvîrșea fără o clipă de răgaz, cu un fel de lăcomie și cochetărie, o crimă de neiertat : în timp ce noi ne oprisem, ea continua să meargă înainte.

II

BREȘA

PÎNĂ LA URMĂ, într-o frumoasă zi de primăvară de la sfîrșitul celuilalt veac, lumea modernă s-a năpustit, totuși, asupra familiei. Luase, pentru a ne ademeni mai bine, chipul unei domnișoare foarte blonde care nu trecuse neremarcată de ducele de Westminster și de nepotul domnului Basile Zaharoff la cursele de cîini de vînătoare, la balurile de la Curtea Angliei sau la vînzările în scop de binefacere organizate, bineînțeles, de o întreagă serie de cucoane, mereu aceleași, din cea mai înaltă societate. În familia noastră, femeile, și cînd le importăm, și cînd le exportăm, sînt mai totdeauna frumoase. Unchiul meu Paul, care nu făcuse niciodată nimic cu cele zece degete ale mîinilor lui decît să-l ajute pe preot în timpul slujbei din capela castelului sau să dea semnalul de doborîre a cerbului după trei sau patru ore de vînătoare peste iazuri și tufișuri, o întîlnise pe Gabrielle ca într-un roman de Octave Feuillet : într-o pădure din Sologne s-a năpustit înaintea unui cal scăpat din frîu și a prins-o în brațe, pe jumătate leșinată, pe fata unui negustor de tunuri și portocale. A luat-o de

soție. Era fermecătoare, de o inteligență peste medie, plină de talente și imens de bogată. Degeaba. Această combinație atît de atrăgătoare n-a fost pe placul nimănui. Familia a anunțat pe loc că nu este mulțumită. Iar negustorul de tunuri nici atît.

Căsătoria era una dintre cheile vechiului nostru univers. Secole de-a rîndul ne căsătorisem cu egalii noștri. Pe măsură ce trecea timpul, era din ce în ce mai greu să găsești o familie tot atît de veche ca a noastră. În cele din urmă aproape toate se stinseseră. Revoluția din 1789 înfulecase cu mare poftă cîțiva supraviețuitori întîrziați care ar fi putut aspira la o înrudire cu noi. Am fost puși în situația de a ne căsători între noi. Numai noi mai trăiam așa ca noi. Numai noi mai eram pe placul nostru. În aceste împrejurări, arborele genealogic al familiei căpătase în decurs de mai puțin de două generații o complexitate îngrozitoare : aproape toți soții erau veri, sau unchi și nepoată, sau mătușă și nepot, și adesea se stabileau triple sau cvadruple înrudiri între frunzele ramurilor, spre desfătarea genealogiștilor și a rubedeniilor din provincie. Legile nescrise ale căsătoriei reduceau planeta și locuitorii ei la dimensiunile tribului.

În aceste alianțe banii nu aveau prea mare importanță. Ceea ce avea importanță era sîngele. Vechimea curgea în vine. Documentele de familie țineau loc de conturi la bancă. Cînd ni se vorbea despre acțiuni și obligațiuni, noi ne gîndeam la cruciade și la legăturile feudale. Păstrasem vechile tradiții, și cînd o ramură sărăcea un pic prea mult ne rămîneau oricum la dispoziție mănăstirile pentru a restabili echilibrul. Într-un fel, biserica se îngrijea, împreună cu războiul și microbii, de reglementarea nașterilor și echilibrarea bugetelor. Acestui echilibru financiar, despre care nimeni nu vorbea vreodată, Revoluția avea să-i dea o lovitură în urma căreia nu aveam să ne mai revenim niciodată. E de ajuns să aruncăm o singură privire ca să ne dăm seama cît se poate de limpede de una dintre cele mai mari catastrofe din prea lunga noastră istorie : suprimarea dreptului de primogenitură.

Femeile, al doilea născut, mezinii, n-au fost multă vreme nimic altceva decît un fel de umplutură menită să trăiască doar ca să moară. Erau instrumente, unelte, rotițe, la nevoie înlocuitori. Moartea unei fete sau a unui

frate mai mic nu era niciodată prea gravă. O femeie putea să moară liniştită dacă lăsa în urma ei un fecior care să asigure supravieţuirea numelui. Fetele nu prezentau importanţă pentru că îşi pierdeau numele. Şi îl pierdeau tocmai pentru că nu prezentau importanţă. Şarpele Evei îşi muşca astfel coada. Femeile şi mezinii n-aveau altă raţiune de a fi decît aceea de a sluji gloria familiei al cărei şef era primul născut. Acesta era singurul care conta cu adevărat, deoareçe ducea mai departe rasa ce se întrupa în el. Totul era astfel organizat încît ansamblul resurselor grupului să-i revină lui. Cînd fraţii şi surorile au început să renunţe la moarte, să renunţe la mănăstire, să renunţe la tăcere şi să-şi reclame partea lor din moştenirea părintească, familia, sau ideea pe care ne-o făurisem despre ea, a murit. Ca s-o scoatem la capăt, nu ne rămînea decît să improvizăm.

Căsătoria la modă era, pentru mulţi, cea mai importantă dintre aceste improvizaţii. În visurile noastre spulberate, ne ţineam încă tari. Priveam cu dispreţ cum americancele, burghezele, evreicele îi scoteau din încurcătură pe descendenţii conetabililor sau ai prinţilor de sînge care aveau dificultăţi cu banca, cu croitorul sau cu cizmarul. Bulevardul Haussmann şi fermele din Haute-Sarthe ne dădeau posibilitatea să rezistăm. Venirea mătuşii Sarah adusese, desigur, o oarecare tulburare — o dată cu banii — în această ordine de neclintit. Dar unchiul Joseph, soţul ei, fratele bunicului, nu era primul născut. Tot ceea ce făcea, pînă şi prostiile, purta pecetea lipsei de importanţă. Şi apoi, în această familie care trăia din amintiri, uitarea îşi avea şi ea rolul ei. Familiile foarte vechi sînt ca oamenii foarte bătrîni : dau în mintea copiilor, iar ramolismentul le ameninţă sau, poate, le ocroteşte. Pînă la urmă am uitat originea mătuşii Sarah. Fratele ei se căsătorise cu o Châtillon-Sain-Pol şi sora ei cu un Bourbon-Vendôme. Confundam generaţiile şi, ne închipuiam, cu mai multă sau mai puţină bună-credinţă, că tatăl ei era Châtillon-Saint-Pol şi mama, Bourbon-Vendôme. Astfel, printr-un subtil amestec de statornicie şi nestatornicie, familia prezenta un front mai unit ca niciodată, cu toate frămîntările aduse de timpurile moderne, atunci cînd, în Sologne, unchiul Paul, fiul cel mare al bunicului, viitorul şef al familiei, s-a îndrăgostit lulea de frumoasa lui tunăreasă.

Familia Remy-Michault făcuse, într-o sută de ani, o carieră uluitoare. Din păcate, numai într-o sută de ani. Din păcate, o carieră. La noi nu se făcea carieră. Totul ne era dat dintotdeauna. Găseam în leagăn tot ce avea să facă gloria noastră. Nu-i adăugam niciodată nimic. O carieră de un secol, sau ceva mai mult, nu reprezenta absolut nimic și nici nu începuse chiar foarte bine. Începuse în timpul Imperiului. Sau, mai rău, în timpul Revoluției. Albert Remy-Michault era din categoria lui Schneider, a lui Wendel, a lui Sommier. Era unul dintre bărbații cei mai eleganți ai epocii sale. El, împreună cu Charles Haas, dăduseră naștere personajului Swann. Se afla în fruntea unei industrii puternice, a douăzeci de mii de lucrători, a unei averi cu care nu era de glumit. Era comandor al Legiunii de onoare și frecventa cercurile cele mai inaccesibile din Paris. Bunicul n-a reținut decît un lucru : era republican. Timp de opt secole sau mai mult, familia se lipsise de republicani și-i fusese foarte bine. Ceea ce dăinuise pînă acum trebuia să dăinuie mereu. Bunicul nu găsea nici un motiv de a renega, din cauza unei întîlniri întîmplătoare cu o călăreață destul de mediocră, o atît de îndelungată și lăudabilă deprindere.

Mai era însă ceva și mai grav. Toată lumea știa că primul din familia Remy-Michault, care se numea încă Remy Michault, fusese prefect al Imperiului înainte de a deveni ministrul Comerțului și Lucrărilor publice sub regele-cetățean. Dar mulți uitaseră că el trecuse mai înainte, la douăzeci și cinci de ani, prin Convenția națională. Bunicul însă ținea minte perfect și răul, și binele. El păstra undeva, între tabelul ducilor, pairilor și cel al mareșalilor Franței, lista neagră a regicizilor. Nu i-a trebuit prea mult timp ca să descopere că, la 20 ianuarie 1793, Michault de la Somme (Remy) a votat pentru moartea regelui. A fost ca un trăsnet pe cerul de la Plessis-lez-Vaudreuil. Bastoanele de mareșal, perucile, tablourile s-au clătinat în ramele lor. Chiar după patruzeci de ani, mama îmi mai vorbea despre asta. La ideea că nepotul său ar putea descinde dintr-un regicid, bunicul se făcuse foc. Una dintre cele mai vechi familii din Franța, una dintre cele mai credincioase regelui nu merita una ca asta.

Familia Michault, apoi Michault de la Somme, apoi din nou Michault și mai apoi Remy-Michault — „Nici măcar nu-și cunosc numele", spunea bunicul —, lăsase, totuși, o urmă în istoria Franței. E adevărat că era vorba de istoria modernă și aproape contemporană. Și că urma era năclăită în sînge și bani. Fiu al unui hangiu și al unei slujnice de fermă, Michault de la Somme nu se mulțumise doar să voteze pentru moartea regelui. La puțin timp după aceea contribuise și la ghilotinarea colegilor lui. Îl regăsim în umbra lui Sieyès[1], Barras[2], Tallien[3]. Primul consul îl remarcă pe cînd lucra la serviciile de intendență ale armatei, unde era adjunctul lui Daru[4], după care deveni prefect de Marne și apoi de Somme, unde se născuse, și unde ceru și i se acordă mîna fiicei foștilor seniori ai ținutului. Baronul Michault ajungea astfel, pentru prima oară, pe una din culmile carierei sale. În umbra lui Fouché și Talleyrand, el unelti în taină cu țarul Alexandru și cu Metternich căderea lui Napoleon, căruia îi datora totul, și întoarcerea Bourbonilor, pe care dorise să-i extermine.

A doua apoteoză a fostului regicid are loc în timpul lui Ludovic-Filip, fiul vechiului său complice, ducele d'Orléans, membru al Convenției și regicid sub numele de Philippe-Egalité. Regele francezilor nu întîrzie să simtă în acest republican monarhist, multă vreme legat de Imperiu, un bun slujitor. Și-l face ministru. Locul e bun. Ministru al Comerțului și mai tîrziu al Lucrărilor publice, baronul Michault se înavuțește prin speculații în domeniul căilor ferate. Ezită dacă să-și reia numele de Michault de la Somme, a cărui particulă îl măgulește și poate chiar să-i folosească. Dar numele lui Michault de la Somme trezește încă prea multe amintiri. Așa că-l alege pe cel de Remy-Michault. Liniuța de unire nu-i prea departe de valoarea particulei. Prin serbările sale, de un fast întotdeauna calculat, baronul Remy-Michault înfrumusețează zilele orleánismului. Fiul lui, Lazare Remy-Michault, se instalează în Africa de Nord. La averea industrială se adaugă averea colonială. Din nou cîteva piruete, cîteva schimbări de front, cîteva masacre și iată-i pe Remy-Michault gata să poposească la țărmul celei de-a III-a Republici ca învingători. Se simt de la început la largul lor, ca peste tot de altfel. Toate regimurile li se par bune, în afara celor care au căzut. Și le plac re-

voluțiile cînd ei sînt cei care le fac. Revoluționar, prefect al Imperiului, un Talleyrand la scară redusă, ministru al lui Ludovic-Filip și speculant la bursă, ați recunoscut, desigur, în baronul Remy-Michault pe unul din modelele lui Toussaint Turelure al lui Claudel, eroul cam sinistru din *Ostatecul* și din *Pîinea amară*. Noi aveam mai degrabă slăbiciune pentru cei ca Sygne de Coûfontaine[5]. Fusesem multă vreme de partea celor puternici. Acum erau învinși: Așa că, în mod obligatoriu, în locul abilității învingătorilor preferam victimele fidelității.

Claudel văzuse clar : Remy-Michault erau oamenii abilității, ai ocaziei, ai istoriei care-ți iese în cale și pe care n-o lași să-ți scape. Remy-Michault aveau și ei tradiții de familie : ele constau, în primul rînd, în a nu avea așa ceva pentru a fi întotdeauna siguri că nu vor rata nici o ocazie. Profitau din orice. Ai fi putut zice că se îngrășau din spiritul vremii care trece. Opriseră Revoluția deasupra capetelor lor înainte de a deturna în folosul lor. o monarhie șovăielnică, un imperiu reînviat, o republică în față. Noi murisem de mult. Iar ei erau atît de vii ! Mereu vii, activi, întreprinzători, curajoși 'și chiar îndrăzneți, în ciuda unei oarecare lipse de caracter, strălucitor de inteligenți, alunecoși și diverși, ambasadori și consilieri de stat, după ce fuseseră prefecți și miniștri, Remy-Michault reprezentau și ei o anumită față a Franței. Alta. Dar o față a ei. Și chiar destul de strălucită. Noi mai degrabă am fi pierit decît să ne recunoaștem în ea.

Bunicul meu avea o vorbă despre familia Michault : niște nemernici. Îl trădaseră pe rege. Trădaseră biserica. Și chiar pe dușmanii regelui și ai bisericii. Iar crima neînsemnată de a-i fi trădat pe dușmanii regelui nu răscumpăra crima monstruoasă de a-l fi trădat pe rege. Un prieten al lor venise să le pledeze cauza pe lîngă familia noastră. Explicînd că primul dintre Michault fusese printre cei doi sau trei care-l distruseseră pe Robespierre, și-a atras următoarea replică : „Am să vă spun în două cuvinte ce-a însemnat Thermidorul : masacrarea unor lichele de către alte lichele. Asta-i tot". Nimic nu ne era mai străin decît ceea ce făcuse în treizeci sau patruzeci de ani averea familiei Michault : flexibilitatea, capacitatea de adaptare, înțelegerea lumii înconjurătoare, aptitudinea de a-și schimba repede poziția, talentul și, poate,

inteligența. Noi nu eram foarte inteligenți. N-aveam nici un talent. Familia Michault, în pofida josniciei, sau poate tocmai datorită ei, era făcută pentru succes. După atîta glorie, nu ne mai plăcea decît eșecul. Și-l botezam fidelitate.

Reușita era o manie la Remy-Michault. Se cramponau neîncetat de funcții, de avere, de tot ceea ce dădea strălucire existenței. Ambasador al Franței în Bavaria, nepotul acelui membru al Convenției, fiul lui Lazare, bunicul lui Albert Remy-Michault, fusese însărcinat să-l primească în 1870 pe Bismarck la castelul din Ferrières. Însușirile sale excepționale i-au sedus, ca întotdeauna, pe interlocutorii săi și chiar pe cancelarul de fier care îl elogiază într-o scrisoare adresată lui Thiers. Dar pe atunci el era legat mai ales de familia Rothschild. Imediat după război a părăsit slujba pe care o avea la stat pentru a intra la banca ale cărei uși îi fuseseră larg deschise de către baronul Alphonse și baronul Gustave. Toate marile afaceri ale epocii i-au trecut prin mînă : suma de cinci miliarde ce trebuia vărsată prusacilor ca despăgubiri de război, darea în funcțiune a canalului Suez și operațiile pregătitoare pentru canalul Panama. Între 1882 și 1886 obținuse succesiv președinția minelor din Anzin și din Maubeuge, a turnătoriilor din Riquewiller, a oțelăriilor din Longwy. Participase la înființarea Companiei internaționale a vagoanelor de dormit și a marilor exprese europene. Fusese printre primii care se ocupaseră de turism. Continuase în teritoriile de peste mare activitatea întreprinderilor lui Lazare Remy-Michault și poseda plantații întregi de palmieri, măslini, portocali, precum și cele mai frumoase livezi de lămîi și mandarini dintre Fez și Kairouan. În afară de aceasta, o bună parte a comerțului cu citrice dintre Africa de Nord și metropolă se făcea prin intermediul unor societăți pe care le controla direct sau indirect. Forain[6], hazliu cum îi era felul, spunea că unul sau două milioane de fructe îi permiteau în ficcare zi familiei Remy-Michault să nu moară de foame. Ar mai fi putut adăuga că și cîte un război pe ici, pe colo nu-i prindea rău.

Oare am fost drept cu familia Remy-Michault ? Nimic nu-i mai greu decît să sileşti cuvintele să exprime evenimentele, ideile, pasiunile, sentimentele. Orice exprimare înseamnă trădare. Prea adeseori i-am văzut pe Sfîntul

Ludovic travestit în tîlhar de drumul mare, pe Jeanne d'Arc în isterică și pe Stalin în părinte al popoarelor, toleranța în violență și violența în libertate, ca să nu ne îndoim de puterea înșelătoare a limbajului și a scrisului. Eu însumi mă simt foarte capabil să prezint cînd victima ca pe un criminal, cînd criminalul ca pe o victimă. Iar epoca noastră nu ne-a scutit cîtuși de puțin de aceste obositoare scamatorii. Să dai o imagine nepărtinitoare a oamenilor și a faptelor lor este o artă aproape divină. Mai dificilă, în orice caz, decît să strălucești pentru cîteva momente în satiră sau în pledoarie. Familia Remy-Michault avea un zeu al ei : succesul. În această privință, lucrurile erau cît se poate de clare. Dar nu-i era străin nici unul din ritualurile care duceau pînă la el. Efortul, munca îndîrjită, pasiunea pentru competiție și luptă, acestea erau apele glaciale în care fuseseră crescuți de doici elvețiene și de iezuiți impenetrabili și în care înotau cu voluptate strănepoții revoluționarului din 1789. După atîtea exerciții de flexibilitate și abilitate, generațiile care au urmat ajunseră să dobîndească simțul unei discipline riguroase, al onestității celei mai burgheze, al dreptății, aproape al onoarei. „Onoarea ! tuna și fulgera bunicul meu, onoarea ! De unde erau s-o pescuiască ? Din șanțurile de la Vincennes, poate ?“ Totuși, o dată cu trecerea anilor — la noi numărătoarea se făcea cu secolele, la Michault cu anii —, amintirea regicidului și setea de înavuțire se ștergeau treptat în fața virtuților conservatoare ale muncii și tradiției. Ceea ce pierdeau ca geniu, cîștigau ca soliditate și persuasiune. Cuvîntul unui Remy-Michault valora cît un lingou de aur. Valorile luau locul cutezanței — și în toate sensurile cuvîntului : atît în bancă, cît și în morală. Și ei, ca și noi, începeau să asculte de o lege obscură a speciei și se străduiau să-și organizeze cît mai bine terenul ocupat de generațiile de cuceritori. Numai că noi eram la sfîrșitul acestei îndelungate acțiuni. Iar ei de-abia la început. Îmi închipui că bunicul îi imputa familiei Remy-Michault două crime aproape opuse : mai întîi aceea de a fi niște parveniți care-și întemeiaseră averea pe moartea lui Ludovic al XVI-lea, iar apoi aceea de a fi încetat să mai fie niște parveniți, de a fi reușit, încetul cu încetul, să facă în așa fel încît toată lumea — inclusiv ei — să uite păcatul originar și să se confunde pe nesimțite,

prin mod de viață, interese, opinii, cu o clasă socială — și mai mult decît socială : etică, metafizică, mistică — întru totul sacră în ochii noștri și care ar fi trebuit să fie tot așa și în ochii lor : clasa noastră.

Legenda familiei pretinde că aproape în același timp au fost ținute două discursuri paralele, în stilul palinodiilor tradiționale, unul de către bunicul meu unchiului Paul, iar celălalt de către Albert Remy-Michault fiicei sale Gabrielle. „Fiule, a început bunicul, căruia nu-i displăcea să întrebuințeze din cînd în cînd un limbaj mai solemn, dumneata nutrești gîndul unei căsătorii foarte profitabile. Dar banii n-au avut niciodată vreo valoare, n-au jucat niciodată vreun rol în istoria familiei noastre. Foarte bine dacă i-am avut pentru a ne menține rangul în societate. Și foarte rău dacă ne-au lipsit. Fiul lui Eléazar n-a izbutit niciodată să strîngă suma cerută ca răscumpărare de necredincioși pentru eliberarea tatălui său. Dar Eléazar s-a dispensat de ea. A evadat. A străbătut deșerturile și mările și s-a întors ca să lupte alături de regele său. Niciodată n-am fost mai săraci ca la sfîrșitul secolului al XIV-lea, dar niciodată mai glorioși. Am înlocuit dintotdeauna, de cînd există neamul nostru, banul, care poate fi al oricui, cu onoarea, care nu-i decît a noastră. Această onoare se numește fidelitate. De îndată ce vreo fisură, oricît de mică, se va ivi în edificiul mereu neterminat al continuității noastre, se va apropia momentul în care el se va prăbuși în întregime. Iată, am primit în familia noastră o evreică — acum vrei să aduci în ea și trădarea, și regicidul ? Dacă acceptăm moartea lui Dumnezeu și moartea regelui ca pe niște păcate neînsemnate, pe care ne este îngăduit să le uităm, atunci unde își va mai găsi refugiu puritatea sîngelui și a amintirilor și ce se va alege din valorile pe care ne bizuim ? Nimic nu-i mai firav decît onoarea. Ea-i la cheremul celei mai mici abateri. Ce iluzie îngrozitoare să crezi în echilibrul dintre bine și rău ! Binele este distrus de rău, dar răul nu este distrus de bine : el rămîne peste timpuri ca o pată de neșters. De aceea este atît de important să salvezi onoarea de toate atacurile care o amenință. Pentru mine ar fi o durere insuportabilă ca numele familiei să fie purtat peste secole de descendenții unui regicid. O mie de ani de onoare și lealitate ar fi șterși dintr-o dată cu buretele. Dumneata nu înțelegi (ați re-

marcat, sper, că bunicul se adresa fiilor săi cu „dumneata") că ideea pe care ne-o facem despre lume se află acum în mîinile dumitale ? Fiecare dintre noi nu este decît o verigă dintr-un lanț lung. Vai de cel a cărui verigă ruginită va slăbi întregul lanț ! Noi nu contăm. Doar familia contează. Avem datoria ca, într-o bună zi, să înmînăm intactă celor ce vor veni după noi onoarea, ca pe o moștenire pe care noi înșine am primit-o în decursul secolelor de la înaintașii noștri. Nu îngăduiți nici pasiunii, nici interesului să compromită dintr-o dată atîta cinste acumulată".

In același timp, Albert Remy-Michault se adresa, cu un dram de vulgaritate, fiicei sale în următorii termeni, sau cam în următorii termeni : „Biata mea Gaby, doar nu ții cu tot dinadinsul să te căsătorești cu băiatul ăsta ! Vezi bine că sînt toți niște intriganți și niște neisprăviți ? Eu n-am băieți. Îmi trebuie un ginere în stare să-mi ia locul. Nătăfletul ăsta al tău de Paul este complet incapabil. Știe să vîneze, asta știe. Și cît de cît să danseze. Dar să muncească, o ! la, la !... N-am nevoie de un genealogist, de un hăitaș, de un tip care să sune din goarna de vînătoare. Am nevoie de un băiat care să știe să comande mașinilor și oamenilor. Probabil că odinioară știau să comande oamenilor... Dar asta s-a pierdut pe drum pentru că n-au făcut nimic și s-au crezut superiori altora. Cît despre mașini... Uite, în lipsa unui absolvent de politehnică sau a unui inspector de finanțe, mi-ar conveni un maistru, un muncitor, un om care să urce în loc să coboare. De opt sute de ani, ca să vorbesc ca ei, nu fac altceva decît să coboare, e drept, unii din alții, dar totuși să coboare... Și-și mai permit să ne disprețuiască !... Haide !... nu mai plînge... Țineai chiar atît de mult să fii ducesă ?... A ! firește, cu chipul tău, ai fi fost desigur cel mai frumos tablou din vechiturile ce se înșiruie în saloanele lor... Le-ai fi adus puțin sînge proaspăt acestor maniaci degenerați... Haide !... nu mai plînge... nu te mai gîndi... Uite ! ce-ai zice să mergem împreună la Veneția, apoi la Salzburg și pe urmă la New York ?..."

Peste șase luni, unchiul Paul se căsătorea cu mătușa Gabrielle, la întoarcerea ei de la New York. Și asta fiindcă în acest moment din istoria societăților, la care încerc să aduc aici modesta mea contribuție, își făcuse apariția o forță nouă. Și anume dragostea. Dragostea a jucat în-

totdeauna un rol în istoria oamenilor. Am întîlnit-o, desigur, în căsătoriile creştine. Dar mai mult ca un efect decît ca o cauză. Nu clădea familii, regimuri, societăţi, ci contribuia mai curînd la destrămarea lor. Evocînd în mod elogios, în *Memorii despre viaţa şi lucrările lui Jean Racine*, căsătoria tatălui său, Louis Racine folosea următoarea formulă admirabilă : „Nici dragostea, nici interesul n-au avut vreun rol în alegerea sa". În schimb, de o jumătate de secol încoace, amestecată intim cu interese camuflate, dragostea se introdusese în combinaţiile economice şi sociale ale burgheziei industriale. Era partea de vis într-o lume a maşinilor. Cîmpiile întinse erau acoperite cu uzine, pădurile tăiate, munţii şi mările invadate şi murdărite, dar dragostea, injectată de romantism în societatea de la începutul secolului trecut, îşi urma cariera triumfală de contragreutate a universului tehnic. Omul era asaltat de maşini, apoi, la scurtă vreme, de automobile, de mijloacele de comunicaţie, de publicitate, dar era capabil de pasiuni. Ce uşurare ! Dragostea reprezenta revanşa şi alibiul naturii într-o lume deja conştientă, şi puţin ruşinată, de viitorul ei mecanizat. Mitul dragostei, care avea să îmbogăţească cinematografia, muzica uşoară, literatura şi să devină celălalt şi adevăratul opiu al poporului înainte de a se transforma, la capătul unui ultim avatar, într-o armă de luptă religioasă şi politică, începea să intre în calculele mamelor şi ale industriaşilor. Intra de altfel, cel mai adesea, cu mult bunsimţ şi docilitate. Căsătoriile din interes au clădit state, au deplasat provincii, au creat averi. Una din izbînzile burgheziei cuceritoare era canalizarea, domesticirea, recuperarea dragostei. Printr-un soi de miracol, nici chiar Tristan şi Isolda nu-şi pierdeau niciodată complet, în poveştile şi legendele burgheziei, simţul măsurii şi al mediului social. Romanele insistau mult asupra cazurilor-limită ale pasiunii şi asupra ravagiilor accidentale, asupra unor personaje ca Mathilde de la Mole sau Anna Karenina. Dar n-am văzut în viaţa mea vreun membru al familiei Remy-Michault îndrăgostindu-se de un negru, de un muncitor agricol, de un şomer, de o prostituată notorie sau de un recidivist. Coborau pînă la un medic de ţară, la un manechin, la o actriţă, la un bărbat divorţat, dar niciodată mai jos. Toate păstoriţele luate în căsătorie de prinţi erau recuperabile. Inima îşi avea ra-

țiunile ei, și rațiunea le cunoștea. Se mulțumea să amestece ceea ce se potrivea și sfărîma de fapt numai barierele și prejudecățile cele mai fragile, care și așa se clătinau și nu cereau decît să fie înlăturate. Împerechea un notar cu fata unui boiernaș, pe fiul unui profesor radical cu sora unui colonel catolic, o evreică cu un protestant, pe fata unui francmason cu nepotul unui arhiepiscop și o Remy-Michault cu familia mea. Puteai să juri, de fiecare dată, că știa ce face. Și într-adevăr știa. Încă nu venise vremea marilor răsturnări. Bănuiesc că bunicul meu și Albert Remy-Michault au înțeles singuri, și imediat, cu un oarecare regret, fără îndoială, dar cu resemnare, că, în pofida ideilor lor opuse despre lume și oameni, erau meniți unul altuia. Se mai dădeau cîteva lupte de ariergardă, dar fiecare din ei avea pregătit, în străfundurile subconștientului, proiectul lui de tratat de pace însoțit de un contract. Familia conetabililor și a mareșalilor Franței avea nevoie de bani, iar urmașii regicidului de puțin din gloria prăfuită de pe vechile mobile inutile aruncate prin podurile castelelor. La orizontul istoriei apăreau clase noi. Venise vremea să ne unim. Intrarea burgheziei republicane în familia mea marca ivirea epocii moderne în care nu se mai putea să faci nazuri. Trebuia să constituim un fel de uniune sacră[7] sau de Front național[8] pentru a ne menține privilegiile. Noi puneam pe masa coaliției castelul și numele, una sau două fantome, amintiri despre gloria dobîndită în bătălii îndepărtate, imaginația poetică, ținuta de vînătoare. Familia Remy-Michault aducea inteligența, munca, situații formidabile, averea. De o parte, prestigiul trecutului, de cealaltă, viitorul și promisiunile lui. Oamenii mărginiți vor spune că snobismul și interesul găseau de ambele părți cu ce să-și potolească setea. Sper că am reușit să demonstrez că această cronică de familie urma căi puțin mai complicate. Dar, bineînțeles, pentru cine privea din afară, sigur, pasiunea și statutul social se combinau destul de bine. Bunica mea, despre care se spunea că se căsătorise o dată cu bunicul și de o sută de ori cu opiniile lui, s-a prăpădit totuși de inimă rea la mai puțin de trei luni după nuntă. Nu ne-a mirat prea mult această moarte prematură, fiindcă ne-o anunțase. Medicul familiei, bunul doctor Sauvagein, a spus ceva admirabil. În fața chipului supt, a tăcerii îndărăt-

nice, a ochilor plini de lacrimi și a trăsăturilor răvășite ale bunicii, el a murmurat pe un ton întrebător, și poate cu un vag reproș, la urechea bunicului : „Dacă ar avea douăzeci de ani, aș spune că moare dintr-o decepție sentimentală". Nu era departe de adevăr. Bunicul și bunica erau la fel de inocenți și moravurile lor patriarhale rămăseseră foarte pure, dar o dragoste, nedemnă în ochii noștri, o făcea să moară de supărare. Șase luni mai tîrziu, la Plessis-lez-Vaudreuil se năștea, cum se și cădea, viitorul cap al familiei în care se regăseau doi sfinți și trei bancheri, Eléazar și un regicid, duci și pairi de-a valma din partea tatălui și numeroși necunoscuți din partea mamei. I s-a dat numele de Pierre. Avusesem doi mareșali ai Franței cu numele acesta sub Carol al IX-lea și Henric al III-lea. Și un capelan al lui Ludovic al XVI-lea.

III

DE LA FIUL LUI TARAS BULBA LA COLȚUNAȘII DECANULUI[1] MOUCHOUX

AMENINȚĂRILE împotriva edificiului tradițiilor și mîturilor noastre, mai șubred decît îl credeam, nu veneau numai din interior, din viața particulară, din pasiunile tinerilor. Pînă și guvernul — și trebuia să ne fi auzit cum pronunțam, din vîrful buzelor, aceste trei silabe detestate — făcea tot ce-i stătea în putere pentru a-l dărîma prin alegeri, decrete, felurite instituții comentate fără cruțare în cercul familiei. În virtutea disprețului pe care-l nutrea pentru privilegiile noastre, Republica inventase în special două sau trei mecanisme infernale menite să distrugă și să unifice și le impusese ca obligatorii : sufragiul universal, serviciul militar, învățămîntul general. În această lume din ce în ce mai ostilă, în care superioritatea noastră înnăscută era atacată din toate părțile, singura noastră șansă de salvare era izolarea. Rămăsesem singurii care mai credeam în noi înșine. De aceea trăim între noi, vînam între noi, ne căsătoream între noi. Lumea credea că sîntem îngîmfați. Eram doar timizi. Ne

era teamă de ceilalți oameni. Ne era teamă de viitor, care era contrarul trecutului. Închideam în urma noastră toate ușile care dădeau spre o lume devenită prea mare pentru noi și pentru speranțele noastre înlănțuite de amintiri. Școala și armata ne sileau să le redeschidem.

Cu armata ne împăcam mai bine. Îi preferam pe ofițeri profesorilor, pe subofițeri învățătorilor, pe soldați studenților și pe generali profesorilor universitari, savanților, premiaților Nobel pentru fizică, pentru literatură sau pentru pace. O străveche obișnuință ne apropia de militari. Eram șuani, emigranți, foști. Dar ne simțeam mai legați de adversari în uniformă decît de partizani în civil. O frăție de luptă între tabere adverse ne unea cu armatele Republicii. Ne plăceau ordinea, ierarhia, eleganța, forța care domneau în cadrul lor. Nu erau nici ordinea, nici ierarhia noastră. Nu era nici forța noastră. Nu era nici eleganța noastră, firește, incomparabilă. Înfruntam cu zîmbetul pe buze vitregia soartei, și bunicul invita la Plessis-lez-Vaudreuil la dejun sau la vînătoare generali, colonei, căpitani care cel mai adesea nu aveau nici un nume, dar ale căror opinii, afișate sau ascunse, se apropiau de ale lui.

Sub tavanele înalte ale saloanelor, sub privirea ducilor, pairilor și mareșalilor, conversația șerpuia printre două probleme redutabile de care toți se fereau ca de ciumă și de care pînă și cei mai temerari, noii veniți, tinerii locotenenți, capetele înfierbîntate, se îndepărtau dintr-un instinct obscur : drapelul și *Marseilleza*. Bunicul păstrase, bineînțeles, cultul drapelului alb, iar ofițerii cu care se înconjura serveau cu toții drapelul tricolor. Vă puteți închipui ce efect aveau asupra bătrînului monarhist cuvintele imnului național pe care se prefăcea, de altfel, adeseori, că îl confundă cu *Carmagnola* sau cu *Ça ira*, iar uneori, în derîdere, cu marșul toreadorului din *Carmen* de Bizet. Mai tîrziu, mult mai tîrziu, cînd tineri din familie, despre care vom mai vorbi, s-au apucat să scuipe drapelul și să fluiere *Marseilleza*, m-am surprins gîndindu-mă, puțin melancolic și foarte amuzat, la iubitul meu bunic care-i precedase în aceste meritorii exerciții.

Armata avea să joace în viața noastră un rol din ce în ce mai mare. Descopeream, încîntați, că mai păstra ceva din strălucirea Vechiului Regim. Numai armata și

biserica ne mai spuneau cîte ceva despre străvechile noastre virtuți. Numai ele continuau să ne șoptească la ureche, în forme năstrușnic deghizate, vechile refrene ale trecutului. Cînd afacerea Dreyfus a început să dezbine țara, ceea ce ne-a determinat să ne înflăcărăm pentru partidul pe care-l bănuiți, n-a fost cîtuși de puțin o manie antisemită, cum greșit și-au imaginat spiritele superficiale, ci apărarea armatei. Ca din întîmplare, cel ce o amenința era evreu. Ce-i puteam face? Nici măcar nu susțineam că era cu adevărat vinovat. N-aveam nici o idee în această privință. În ochii noștri, afacerea nu se înfățișa în termeni de nevinovăție sau vinovăție. Socoteam însă că individul trebuie să se încline în fața societății. Ce ghinion teribil! În Franța nu mai rămăseseră în picioare decît două ierarhii: biserica și armata, iar un obscur căpitan se încăpățîna, nevrînd să țină seama de rațiune, să dărîme cea mai solidă din instituțiile noastre tradiționale, sub pretextul derizoriu că era nevinovat. „Dar morții? spunea bunicul. Cei care se mîndreau că mor pe cîmpul de luptă nu erau oare și ei nevinovați? Căpitanul Dreyfus ar face bine să se considere în serviciu comandat în fața consiliului de război.“ Așadar, reîncepusem să dăm ordine francezilor. Afacerea Dreyfus ne obliga să reintrăm pe nesimțite în disputele din viața publică de care ostentativ ne îndepărtasem. Această reîntoarcere din exilul interior n-a fost, din păcate, prea strălucită. Ordinele noastre n-au fost ascultate. Nici de data aceasta nu ne alesesem bine tabăra. Parcă era un blestem: de la moartea regelui nimic nu ne mai reușea. Trebuie să adăugăm, ca să ne scuzăm sau ca să ne acuzăm, că maiorul Marie Charles Ferdinand Walsin Esterházy, înrudit cu familiile Galantha, Frakno sau Forchtenstein — și ce elegante sînt numele care se traduc! —, cu Csesznek, cu Zolyom, descendent dintr-o familie de principi ai Sfîntului Imperiu care data din timpul cruciadelor, sau poate al lui Attila, și care avea de secole dreptul la titlurile de Durchlaucht* și Hochgeboren**, era un pic vărul nostru. Datoriile lui nu ne deranjau prea tare. De altfel venise să petreacă două săptămîni la Plessis-lez-Vaudreuil unde vorbise în termeni

* Alteță. — *Nota trad.*

** Nobil. — *Nota trad.*

destul de duri despre camaradul său Alfred Dreyfus, care avea o privire și un glas ce-i erau total nesuferite și pe care nu-l stima cine știe ce. După cum aveam să aflăm peste zece sau doisprezece ani, maiorul Walsin Esterházy nu descindea decît pe linie femeiască din verii noștri Esterházy. Ultima descendentă din ramura franceză a familiei Esterházy avusese în timpul Revoluției un fiu natural cu Jean-César, marchiz de Ginestous : acesta era bunicul maiorului. Ea profitase de haosul din acea perioadă ca să-i dea fiului ei ilustrul nume de Esterházy. Nimeni n-a reușit vreodată să-l convingă pe deplin pe bunicul meu de vinovăția lui Esterházy. S-a încăpățînat pînă la sfîrșitul zilelor lui să susțină că afacerea borderoului nu era clară. A descoperit totuși, cu oarecare ușurare, că originea atît de tulbure a unui nume mînjit cu prea mult noroi și care, combinat cu nevinovăția lui Dreyfus, a făcut atîta rău armatei nu era legitimă. Era o slabă consolare. Dar, în ochii lui, esențială.

Reluarea activității, ca să vorbim ca diplomații, o ratasem cu afacerea Dreyfus. Aveam să izbutim în mod strălucit cu o altă ocazie. Și această a doua ocazie tot armata avea să ne-o ofere. Armata se confunda cu războiul. Or, războiul era domeniul nostru. Și războiul, după o ceartă care durase atîta vreme, ne arunca în sfîrșit în brațele Franței. Am fi preferat, bineînțeles, să-l ducem alături de Germania, unde aveam atîtea rubedenii, și împotriva Angliei sau mai ales a Statelor Unite, unde nu cunoșteam aproape pe nimeni. Dar începusem să înțelegem că nu mai eram consultați. De altfel bătălia o dădeam cu sprijinul țarului și al sfintei Rusii : era o consolare. Venise vremea să învățăm, în sfîrșit, să ne plecăm în fața împrejurărilor. Ne-am îndreptat spre front cu un soi de entuziasm datorat, poate, în parte asasinării lui Jaurès.

Nu-i prea greu să-ți dai seama ce ne făcea să pornim împotriva unei țări care, din multe motive, ne era destul de dragă. Ceea ce ne împingea spre frontiere era unul dintre cele mai vechi reflexe din istoria noastră milenară : reunirea teritoriilor. Nu încape discuție că preferam Curtea regelui Prusiei și a împăratului Germaniei, cu marele său stat-major compus din baroni și conți în uniforme somptuoase, regimului nostru, alcătuit din avocați și veterinari. Ne simțeam mai bine în

vechile turnuri înșirate de-a lungul Rinului decît în cîrciumioarele de pe malurile Marnei, mai aproape de cavalerii teutoni decît de jucătorii de bile sau de pescarii cu undița. Dar coiful cu vîrf, mantalele lungi de piele, căciulile de blană și capul de mort al ulanilor păleau în fața unei alte imagini care strălucea și mai tare : linia albastră a Vosgilor, pădurile lor, cîmpiile lor de la poalele munților. Trăiam de secole ca să dobîndim domenii. Ne plimbasem în Orient, în Italia, de cealaltă parte a Rinului, în centrul Europei din patimă pentru pămînt. Alsacia și Lorena erau la fel de sacre pentru noi ca fermele Villeneuve, Roussette, Saint-Paulin, Roissy. Franța reprezenta o comoară și noi existam pentru a o rotunji. Căderea lui Napoleon al III-lea nu ne-a amărît prea tare, dar ciopîrțirea pămînturilor adunate de regii noștri nu o puteam suporta. Republica ne recupera pentru că, sub perucile și zalele noastre, în castelele noastre și la Versailles, cu pădurile și cîinii noștri, în pofida viselor noastre și datorită lor, noi nu încetasem niciodată să fim țărani.

Bunicul a avut un frate ucis pe Marna, un nepot ucis pe Somme și un altul la Dardanele, doi fii uciși la Verdun și un altul rănit la Esparges și ucis la Chemin des Dames[2] : acesta din urmă era tatăl meu. Pe atunci avea treizeci și cinci de ani și eu ceva mai mult de paisprezece. Mi s-a dat să înțeleg că, în taină, era de partea lui Dreyfus și că îi plăcea să trăiască. Dar ideile și viața lui nu aveau prea multă importanță din moment ce nu era fiul cel mai mare și purta un nume — al nostru — mai presus de oricare altul. Onorurile și privilegiile creează legături mai puțin puternice decît sacrificiile și doliul. Prin moartea copiilor săi, familia a intrat din nou în istoria Franței care, de aproape o sută de ani, îi devenise străină. În jurul nostru se povestea insistent, cu glas scăzut, dar cu oarecare mîndrie, că unul sau altul dintre eroii familiei fusese surprins pilind de pe medalii cuvîntul Republică și efigia Mariannei : eram gata să murim pentru ele, dar refuzam în continuare să le strîngem la piept. Să trecem peste asta. Bunicul, care purtase de șase ori doliu în mai puțin de patru ani, a asistat, înconjurat de toți ai săi, la defilarea prilejuită de victorie. Domnii Poincaré și Clemenceau i-au strîns mîna. Nu văzusem niciodată atît de aproape un radical

socialist, un militant, chiar convertit, al extremei stîngi republicane. Bunicul rămînea monarhist, dar începea să iubească Franța. Unii susțin că l-au văzut salutînd drapelul tricolor și ridicîndu-se în picioare cînd se cînta *Marseilleza*. Nu dragostea de patrie îl făcuse să accepte jertfa fiilor săi, ci moartea fiilor săi îl împăcase cu națiunea. „Sper, i-a spus domnului Desbois, să n-ajung socialist."

Nu, n-a ajuns socialist. A descoperit chiar cu uimire o nouă față a socialismului : bolșevismul din Rusia. În 1912 sau 1913, unchiul Constantin Sergheievici, mare mareșal al Curții, președinte al *Zemstvei* din Crimeia, proprietar a douăzeci sau treizeci de mii de suflete, pe care de altfel le eliberase, și al atîtor oi, încît nu le știa nici el numărul, venise să ne facă o vizită la Plessis-lez-Vaudreuil. Închiriase două vagoane de un lux uluitor pentru vremea aceea, care au fost atașate rînd pe rînd la toate trenurile din Europa trecînd prin Viena, Marienbad, Baden-Baden pentru a ajunge la Nisa, plină, ca de obicei, de ruși și de englezi și unde reținuse, pentru el și pentru suita lui, pe timp de șase luni — între octombrie și mai, bineînțeles — trei etaje întregi la cel mai elegant hotel din oraș : primul etaj pentru servitori, al doilea pentru el și familia lui, iar al treilea spre a rămîne gol, ca să nu se audă nici un fel de zgomot. Unchiul Constantin Sergheievici semăna ca două picături de apă cu generalul Durakin[3]. Și nu-i de mirare : portretul ursuzului mărinimos i-l inspirase contesei de Ségur, născută Rostopcin, mătușa noastră, bunicul unchiului Constantin, prințul Alexandr Petrovici.

Averea lui Constantin Sergheievici te înfiora. Ca și generozitatea lui, nepăsarea lui, risipa lui nebunească. Habar n-avea de întinderea moșiilor sale, iar dansatoarelor, frizerilor, cameristelor le împărțea smaralde și diamante care ar da astăzi strălucire unei colecții sau unui muzeu național: Ciudățenia istoriei a vrut ca, în ochii noștri, unchiul Constantin să treacă drept liberal, cu vederi destul de avansate. Ramura rusă a familiei întreținea relații ambigue cu Romanovii. În 1825, intrase în complotul decembriștilor împotriva țarului Nicolae, mai mulți din membrii ei fuseseră deportați în Siberia și nu puțini revoluționari, socialiști sau anarhiști îi datorau viața. În marile saloane de la Plessis-lez-Vaudreuil

discuții nesfîrșite îi opuneau pe bunicul legitimist și pe unchiul Constantin care admira Anglia, filosofii liberali, monarhia constituțională și regimul lui Ludovic-Filip. Noi eram de partea țarului, iar el îi proteja pe polonezi. Nu era ostil lui Mirabeau, domnului Thiers, memoriei lui Talleyrand. Noi îi respingeam violent din fidelitate față de monarhia tradițională care domnea încă la el acasă și pe care el se străduia să o îndrepte spre o formă de liberalism și chiar de democrație. Bunicul și el țineau unul la altul, însă nu se înțelegeau decît într-o singură privință : alianța franco-rusă, dar din motive contradictorii pentru că rusul admira Republica, iar noi, autocrația.

Cînd nefericitul Kerenski a zdruncinat, în 1917, guvernarea Romanovilor, bunicul a strigat mînios : „Altă lovitură de-a lui Constantin !" Cîteva luni mai tîrziu am aflat cu o groază a cărei amintire nu avea să se mai șteargă despre masacrarea, în Crimeia, a tuturor celor ce ne purtau numele. Prințul Constantin, soția lui, cei șase copii, cei șapte nepoți, frații și surorile lui, verii, vreo treizeci dintre servitori au fost împușcați de bolșevici în fața gropilor pe care trebuiseră să și le sape singuri. Începuseră cu cei mai tineri, micuța Anastasia și micuțul Alexandru, care aveau prima două luni și celălalt doi ani și jumătate. Unchiul Constantin i-a văzut pe toți ai săi prăbușindu-se într-o baltă de sînge, iar el a murit ultimul, împreună cu un bătrîn vizitiu căruia noi îi spuneam Taras Bulba și care, cu patru sau cinci ani în urmă, ne fermecase la Plessis-lez-Vaudreuil cu șuba lui strînsă de un uriaș centiron și cu cușma de blană. Din ramura rusă n-a mai rămas decît tînărul văr care se afla în trecere pe la noi și care avea să devină mai tîrziu, datorită, poate, pasiunii ereditare pentru uniformă și coif, căpitan de pompieri.

Ultimele cuvinte rostite de prinț au fost pentru bunicul meu, față de care nutrea o dragoste plină de duioșie, în ciuda divergențelor dintre ei, pentru poporul rus și pentru libertate : „Spuneți-i lui Sosthène că nimic nu e pierdut, că Rusia va renaște mare și puternică și că viitorul se numește libertate." „Iată, avea să comenteze bunicul, unde duce liberalismul."

Fiul lui Taras Bulba a fost unul dintre puținii care au scăpat din măcelul despre care nu ne-au parvenit,

timp de mai bine de un an, decît ecouri foarte vagi. Reușise să fugă, să se ascundă, să ajungă la Constantinopol și, pe la sfîrșitul primăverii anului 1919, l-am văzut apărînd la Plessis-lez-Vaudreuil. În seara aceea la castel avea loc un măreț dineu urmat de bal : prima petrecere și primul bal după doliul războiului. Bunicul tocmai o invitase la vals pe una din verișoarele lui, d'Harcourt sau Noailles, cînd ușa salonului mare se deschise spre a-i face loc domnului Desbois, urmat de un tinerel cu părul vîlvoi, îmbrăcat în niște zdrențe și plin de noroi. Pe ușă intra chiar istoria, dar noi n-o recunoșteam : legăturile care altădată ne-o făceau atît de familiară slăbiseră. Orchestra s-o oprit din cîntat și s-a lăsat o tăcere adîncă. Bunicul s-a întors către intendentul lui cu un aer nemulțumit și întrebător. Domnul Desbois a bîiguit cîteva cuvinte și s-a dat în lături din fața necunoscutului. Boris înaintă, salută și spuse dintr-o suflare, foarte repede, cu un accent slav foarte pronunțat, în fața întregii asistențe care, uluită, înlemnise așezată în cerc în același salon care răsunase cîndva de gălăgioasa voioșie a unchiului Constantin : „Domnule duce, prințul a murit. M-a însărcinat să vă spun că nimic nu e pierdut și că viitorul se numește libertate." Erau cuvinte uimitoare la Plessis-lez-Vaudreuil. Trebuia să se fi întîmplat o mare catastrofă ca cineva să îndrăznească să le rostească în fața bunicului. Fiul lui Taras Bulba era un băiat de un curaj și o inteligență ieșite din comun. Bunicul l-a dat să învețe franțuzește și i-a oferit mijloacele de a-și continua studiile. Au fost de la început strălucite. În mai puțin de douăzeci de ani a devenit unul dintre cei mai eminenți fizicieni ai timpului său. A ajuns să lucreze alături de Louis de Broglie și Joliot-Curie, iar în 1961 fiul lui Taras Bulba, profesor la Collège de France, comandor al Legiunii de onoare, a fost ales în unanimitate în Academia de științe. Dacă bunicul ar mai fi trăit, ar fi fost fără îndoială încercat de sentimente contradictorii de încîntare emoționată și de stupefacție în fața timpurilor noi, care începeau, de altfel, să prezinte, la rîndul lor, semne foarte evidente de oboseală și de uzură. Îndrăznelile, noutățile de care noi ne mai minunam încă se pierdeau deja în trecut. Doi sau trei ani mai tîrziu, în ajunul căderii sale, Nikita Hrușciov invita la Moscova o delegație de la In-

stitut de France, din care făcea parte și Boris. A fost primit cu mult entuziasm de foștii săi compatrioți. A băut votcă cu ei în cinstea lui Ivan cel Groaznic, a lui Petru cel Mare, a tovarășului Lenin și a vărsat împreună cu ei lacrimi mișcătoare și fierbinți pentru destinul vechii Rusii. Pentru a-l împiedica să mediteze asupra istoriei, Atotputernicul, în marea sa milă, îl chemase pe bunicul la el.

Primul război mondial nu a adus cu sine numai împăcarea familiei mele cu Franța și căderea imperiului rus. El a însemnat și sfîrșitul unei alte monarhii și a unei dinastii care au jucat întotdeauna un rol esențial în istoria noastră particulară : Habsburgii și Austro-Ungaria. Din pricina urii față de orléanism și ca să nu-l slujească pe Ludovic-Filip, străbunicul meu purtase, patru ani de-a rîndul, în timpul monarhiei din iulie, uniforma albă a armatei austriece. Trăise la Veneția ca ocupant și se îndrăgostise de o contesă italiană al cărei palat în stil gotic se înalță pe Canal Grande, între Rialto și piața San Marco, aproape în fața Academiei, iar aventurile lui, desigur romanțate, aveau să-i inspire în zilele noastre lui Luchino Visconti unul din cele mai celebre filme ale sale : eroul austriac din *Senso*, iubitul Alidei Valli, era tatăl bunicului meu.

Ca și Rusia și Germania, Austro-Ungaria era încă una din țările în care ne simțeam ca la noi acasă. Pentru noi, ca și pentru Talleyrand, căruia doar în această privință îi împărtășeam ideile, Austria rămăsese Camera pairilor a Europei. Cînd s-a prăbușit, am fost consternați. Țările care au luat naștere pe ruinele ei, Cehoslovacia, noua Ungarie, Iugoslavia mărită ne erau complet străine. Sfînta ignoranță o ia cîteodată înaintea competenței și talentului. Bunicul, care nu știa nimic, a prezis catastrofele ce aveau să se producă, într-un viitor destul de apropiat, în urma năruirii imperiului de mijloc, a monarhiei bicefale, a acestei întregi lumi dispărute care dăduse atîtea bătălii împotriva slavilor și turcilor și atîtea serbări sub semnul celor două consoane care ne rămîneau foarte scumpe : *K und K — Kaiserlich und Königlich*, imperial și regal. O părticică din trecutul și sufletul nostru pierea odată cu Habsburgii. Războiul ne făcuse să dobîndim o patrie în Franța regăsită. În schimb ne făcuse să pierdem trei : Germania

inamică și învinsă, Sfînta Rusie însîngerată și Austro-Ungaria fărîmițată. Victoriile, mai mult decît înfrîngerile, duseseră la îngustarea și dispariția lumii pe care o iubeam. Istoria, care lucrase pentru noi atîta vreme, nu mai era aliata noastră.

Ba mai rău. Iubeam atît de mult trecutul, încît am fi renunțat cu dragă inimă la prezent și la viitor dacă ni s-ar fi îngăduit cel puțin să ne păstrăm intacte amintirile. Prin învățămîntul obligatoriu, Republica ni le răpea. Învățămîntul primar pentru toată lumea ne enerva, bineînțeles, fiindcă amenința să zdruncine barierele dintre castele de care ne simțeam atît de legați. El ne mai contraria și fiindcă nu numai că-i trimitea pe copiii altora la școală, dar îi obliga și pe ai noștri să ia loc în bănci. Spre deosebire de burghezie, noi nu țineam la învățătură nici pentru alții, nici pentru noi. Timp de secole am văzut lumea cum vroiam noi s-o vedem și i-am impus legea noastră. Și-acum, iată că niște învățăcei de colegiu, universitari radicali, intelectuali socialiști puneau stăpînire la rîndul lor pe ea și ne cereau să ne lăsăm măsurați cu unitatea lor de măsură și uniformizați înainte de a ne arunca în vîltoarea vieții. „Nu știu ce viitor îi așteaptă pe copiii mei, spunea bunicul. Țin însă să le las cel puțin un trecut pe care-l voi fi ales eu însumi.“ Dar la orizontul nostru, caracterizat vreme îndelungată doar prin fidelitate și onoare, începuseră să apară noi valori, pentru care nu eram pregătiți deloc : adevărul și libertatea.

Libertatea, o detestam. Ea nu însemna nimic pentru noi. Era legată de revoltă, de dreptul de a alege, de individualism, de anarhie. Cît timp reprezentasem puterea, n-avusesem pentru libertate decît neîncredere și dispreț. „Pentru toleranță, spunea bunicul, există case speciale.“ Numai exasperați de socialiști și de liberali am fi ajuns la rîndul nostru să ne prevalăm de această libertate pe care o uram atît. Ne venea în continuare destul de greu să o adoptăm ca principiu. N-o foloseam decît din considerente tactice. Am auzit mereu spunîndu-se că faimoasa formulă : „Mă prevalez de libertate în numele principiilor voastre și v-o refuz în numele principiilor mele“ fusese inventată de bunicul meu. Ne era cam rușine să recurgem, printr-un subterfugiu, la demagogie și la libertate ca să revenim la adevăratele

izvoare ale unei ordini definitiv stabilite și temporar șubrezite. Dar cum să procedezi altfel ? Într-o lume aberantă, unde totul se ducea pe apa sîmbetei, nu ne slujeam de libertate decît pentru a restabili autoritatea. Din moment ce tot felul de oameni cu mintea rătăcită ne impuneau, prin forță, prin viclenie, prin număr, o toleranță intolerabilă, eram nevoiți să profităm de libertate ca să restabilim adevărul în mijlocul atîtor minciuni.

Libertatea era o chestiune de metodă. Adevărul punea cu totul alte probleme. Cred că n-aș putea să mă exprim mai bine decît folosind un cuvînt cam provocator : adevărul eram noi. Mi-e teamă că exagerez puțin. Să zicem că îl împărțeam pe din două cu Dumnezeu. Chiar de la începutul acestor amintiri despre un timp de mult apus, două domenii, două constelații, două mixturi de realitate și de mit m-au neliniștit atît prin puternica lor prezență, cît și prin ambiguitatea lor. Nu era vorba nici de obiceiuri, nici de spiritul de dreptate, nici de inteligență, nici de dragostea de oameni. Toate acestea s-au schimbat, dar noi ne simțeam la largul nostru în sisteme oarecum coerente pe care le dominam fără prea mare greutate. Nu, ceea ce pare astăzi cel mai dificil de explicat, deoarece, chiar pe vremea aceea, ne descurcam ceva mai greu cu ele, erau raporturile noastre cu banii și cu Dumnezeu. Am mai vorbit despre bani și vom mai vorbi despre ei în cele ce urmează. Să vorbim aici puțin despre Dumnezeu.

Nu ne omoram cu pietatea. Cunoscusem prea mulți papi, prea mulți cardinali, prea mulți episcopi, ca de altfel și prea mulți sfinți, din care furnizasem și noi cu duiumul, ca să nu încercăm față de ei un soi de familiaritate. Această familiaritate nu excludea respectul, deferența, veneratia. Dar ea presupunea o complicitate în cadrul unei ordini și al unui sistem. Îl respectam pe rege pentru că ne respecta. Îl respectam pe Sfîntul Părinte și Sfîntul Colegiu[4] pentru că ne respectau. Tratam cu ei ca de la putere la putere. Între biserică și noi, între Dumnezeu și noi exista o serie întreagă de tratate mutuale. Noi eram fiii mai mari ai bisericii, eram unșii Domnului. Biserica și Domnul ne ocroteau. Și, în schimb, noi eram ocrotitorii lor. N-aș vrea să spun că eram la egalitate, fiindcă, orice s-ar zice, noi eram supuși dinainte și

fără rezerve tuturor hotărîrilor divinei Providențe. Dar era limpede că, în clipa celor mai cumplite catastrofe, ea făcea o deosebire între noi și toți cei pe care biserica nu întîmplător îi desemna sub denumirea colectivă și ușor disprețuitoare de turma credincioșilor. Noi nu ne confundam cu turma credincioșilor. N-aș îndrăzni să spun că Dumnezeu era egalul nostru, partenerul nostru și, cu atît mai puțin, clientul nostru în sensul roman al cuvîntului. Nu. Fără-ndoială că nu. Dar avea unele obligații față de noi.

În trecere prin Roma, mama bunicului urma să primească, într-o bună dimineață, împărtășania din mîna Sfîntului Părinte. Cu cîteva clipe înainte de slujbă, un monsenior a venit s-o anunțe că papa era suferind sau reținut, nu mai știu exact, dar că decanul Sfîntului Colegiu se oferise să-l înlocuiască. Străbunica mea a refuzat categoric: „Pe noi, ori ne împărtășește papa, ori nimeni altcineva."

Raporturile monarhiei cu iezuiții, biserica galicană, jansenismul, rivalitatea dintre Bossuet și Fénelon, lupta lui Filip cel Frumos împotriva Templierilor și palma de la Anagni[5] lăsaseră urme. Dar și sfînta Clotilda, stejarul Sfîntului Ludovic, zuavii pontificali, conversiunea abatelui Ratisbone la funeraliile unchiului Albert de la Ferronays la San Andrea delle Fratte. Totul se imprima pe noi, cum se spune despre catifea și stofele vechi, foarte gingașe. Nu exista nimic din trecut, fie el francez, catolic sau roman, care să nu fi lăsat în noi urme de neșters. Bineînțeles că din aceste urme cînd unele erau mai puternice, cînd altele. Anumite ramuri ale familiei căzuseră într-o pioșenie exagerată, în misticism, în bigotism. Altele înclinau mai degrabă spre Voltaire. Voltaire nu figura, ca Diderot sau Rousseau, pe lista neagră a literaturii franceze. Unii din noi — de exemplu Anatole, străunchiul meu — se dădeau în vînt după el și fără-ndoială că o umbră de anticlericalism nu era deloc incompatibilă cu cultul numelui. Dar linia generală era mai puțin excesivă. Era tot o chestiune de eleganță și de fidelitate. Îl iubeam pe Dumnezeu deoarece era cît se poate de limpede că și el ne iubea mai mult decît pe alții. Ar fi fost o grosolănie să nu ne arătăm gratitudinea față de cineva care, vreme îndelungată, făcuse atît de mult pentru noi! Și poate că în

spatele supuşeniei noastre faţă de Sfîntul Părinte, în spatele inelului arhiepiscopului, pe care-l acopeream cu sărutări, în spatele dineurilor de duminică cu decanul Mouchoux se ascundea teama obscură, dar străveche, ca nu cumva Dumnezeu să ne iubească mai puţin dacă noi îi iubeam mai puţin pe legaţii săi. Poate că decanul Mouchoux se îmbuiba în fiecare duminică seară cu acei colţunaşi scăldaţi în sirop de zmeură, pufoşi şi lunecoşi totodată, care îi plăceau nespus de mult, tocmai fiindcă Eléazar scăpase din mîna necredincioşilor, fiindcă unicul mascul din familie nu murise la Azincourt, fiindcă doi dintre noi scăpaseră de ghilotină, ceea ce era prea îndeajuns pentru ca neamul nostru să continue să existe, fiindcă eram de mai multă vreme decît Bourbonii în graţiile Domnului. Abia la sfîrşitul vieţii lui, decanul Mouchoux mi-a povestit, chiar mie, că atunci cînd familia noastră era lovită de vreo nenorocire, la apariţia mătuşii Sarah, la căsătoria unchiului Paul, la moartea unchiului meu Pierre la Verdun, a tatălui meu la Chemin des Dames, colţunaşii cu sirop de zmeură erau înlocuiţi, duminică seara, timp de cîteva săptămîni, cu o salată de fructe destul de searbădă. Decanul era convins, şi nu e imposibil să fi fost aşa, că această schimbare de meniu aducea a represalii. Poate că, prin intermediul slăbiciunii decanului, îl pedepseam pe Dumnezeu că ne părăsise. Cînd lucrurile se aranjau din nou sau se aşternea uitarea peste toate, pietatea noastră ieşea iar la iveală. Îl iertam pe Dumnezeu. Sărutam mîna care ne lovise. Iar canonicul Mouchoux se înfrupta din nou din colţunaşii lui.

Firește, nici vorbă nu putea fi să nu ne îndeplinim vreodată faţă de Dumnezeu îndatoririle cuvenite rangului său. Liturghia, vecerniile, drumul crucii[6], procesiunile de 15 august sau de Ziua Domnului[7], devoţiunea faţă de Sfînta Fecioară — *Ave, ave, ave Mari-i-a...* sau *E luna Sfîntei Marii, e luna cea mai frumoasă...* — făceau parte din lumea noastră în aceeaşi măsură ca vînătoarea călare şi portretele de familie. Dar nu era vorba de pietate, sau numai de pietate. Era viaţa de paradă pe care continuam să o ducem. Noi dădeam exemplu. Exemplul juca un rol paradoxal şi capital în existenţa noastră. Paradoxal, fiindcă nu munceam. Capital, fiindcă întotdeauna, pretutindeni, eram mai presus de ceilalţi.

Ceilalți aveau privirile ațintite asupra noastră. Ne imitau. Ce făceam noi era bine. Ce nu făceam noi era rău. „Țineți-vă bine. Se uită lumea la noi" era refrenul cu care erau dăscăliți copiii, generație de generație. Să fi fost oare orgolioși ? Nu sînt foarte sigur. Mai degrabă eram zdrobiți, în modestie, în smerenie, de povara măreției noastre. Dumnezeu făcea parte din această măreție. Și din această smerenie. Niciodată nu eram mai mari decît atunci cînd ne aruncam la picioarele lui. În privința smereniei, eram neîntrecuți. Ne prosternam în praf, și Dumnezeu, care ne cunoștea, ne lua de mînă pentru a ne înălța pînă la el.

Există o greșeală care nu trebuia făcută și mulți, firește, au căzut în ea fără să se gîndească. Era greșeala de a ne taxa de ipocriți. Ipocrizia constă în a te preface, a simula, a mima sentimente pe care nu le încerci și în a le ascunde pe cele pe care le încerci. Noi nu ascundeam nimic. Nu simulam nimic. Cei din familie care nu credeau în Dumnezeu nu se jenau s-o spună. Ceilalți se lăsau uciși pentru el fără să crîcnească. Cea mai mare parte din noi credea în Dumnezeu din toate puterile. Eram flancați de cîțiva sceptici care mîncau de dulce vinerea, înainte de a muri cu frica de Dumnezeu, dar restul eram oameni credincioși. Aveam obstinația, servituțile, uneori nebuniile, adeseori orbirea, întotdeauna intransigența necesare. Cum să nu fi crezut într-un Dumnezeu care ne făcuse ceea ce eram ? Cînd înălțam spre el rugile noastre, cînd săvîrșeam fapte bune, cînd dădeam curs elanurilor noastre de devoțiune, știam că el era acolo sus ca să le primească și să vegheze asupra soartei noastre. Dacă ne-am fi îndoit de Dumnezeu ar fi însemnat să ne renegăm pe noi înșine. Nici prin minte nu ne trecea.

Printr-o miraculoasă întîlnire, regăseam ordinea clasică, raționalismul marelui secol, pe Descartes, despre care nu știam mai nimic. Și pentru noi Dumnezeu era în primul rînd chezășia oricărei alte certitudini, cheia de boltă a edificiului în vîrful căruia, cu ajutorul Domnului, ne situam. Dumnezeu crease tot, continua să creeze tot, susținea în fiece clipă ordinea imuabilă a ființelor și lucrurilor. Să nu crezi în Dumnezeu însemna să te rupi de lume, să te lași pradă nebuniei, unor violențe inutile și dinainte condamnate. Un ateu nu putea

să înțeleagă nimic din felul în care e organizat universul, din istoria omenirii, din morală, firește, din geometrie. Pămîntul îi fugea de sub picioare. Noi, în schimb, păşeam sub privirea proteguitoare a lui Dumnezeu, cu binecuvîntarea sa, şi-i îndeplineam voia. N-aveam cine ştie ce merit de vreme ce el vroía măreţia noastră.

Această măreţie putea să coste scump. Dacă ţineţi neapărat, eram, poate, farisei, nu din ipocrizie, ci, la rigoare, din orgoliu. Dar uneori şi ca să fii fariseu ai nevoie de eroism. În ciuda schimbărilor momentane de dispoziţie, în ciuda decanului Mouchoux şi a colţunaşilor lui cu sirop de zmeură, voia Domnului era sfîntă pentru noi. Puteam să ne mirăm de ea cînd nu ne convenea. Ni se întîmpla să crîcnim împotriva acelor hotărîri ale lui care ne aduceau vreun neajuns. Dar, orice-ar fi fost, ne supunem dinainte. Deviza familiei era : *Din voia Domnului*. Ea figurează şi astăzi pe tipsiile de argint, pe pocaluri, pe cărţi îndeosebi, pe numeroase edificii şi, mai ales, scrisă în franceză, la Roma, pe un frontispiciu în micul oratoriu San Giovanni in Oleo, ridicat de un cardinal cu numele nostru pe locul unde, potrivit unei tradiţii inspirate din Tertulian, sfîntul Ioan Evanghelistul a ieşit nevătămat din cazna untdelemnului clocotit. Oricine se poate duce să contemple, la doi paşi de frumoasa biserică San Giovanni a Porta Latina, această mărturie a familiei şi a prezenţei sale romane. Într-un sens, deviza ne convenea destul de bine, pentru că, timp de secole, cu ajutorul unor batalioane puternice, voia Domnului a funcţionat în avantajul nostru. Aveam, firește, tot interesul să-l împiedicăm pe Atotputernicul să schimbe calimera sau să-şi iasă din mînă. Era de la sine înţeles că voia Domnului trebuia să conste cel mai adesea în a se pune în slujba noastră. Dar şi noi eram prizonierii sistemului. Exista o ordine în lume : copii care mor, suferinţă şi necaz, posibilitatea de a te ruina oricînd, radical-socialiştii în Franţa şi bolşevicii în Rusia. O acceptam ca nişte oşteni ce eram, fără şovăială şi fără crîcnire. Formula „oşteni ai Domnului" ni se părea foarte frumoasă. Nu sînt sigur că expresia „cu sabia într-o mînă şi cu şfeştocul în cealaltă" poate să traducă exact toată măreţia ei. Trebuia să ne batem şi să acceptăm. Să ajungem la izbîndă prin supunere. Să ne încredinţăm lui Dumnezeu

pentru că, de o mie de ani de cînd se ocupa de noi, își dovedise utilitatea.

Simțul familiei, dragostea de Dumnezeu, o oarecare înclinație de a ne lăsa la voia întîmplării nu dezvoltaseră în noi credința în liberul arbitru și în responsabilitate. Responsabil era Dumnezeu. Lui îi aparținea hotărîrea. Iar libertatea era o vorbă goală. Fiecare era dirijat de trecutul său, de amintirile sale, de prezența absentă a morților, de tradiție, cu toată greutatea ei. Un soi de marxism în care necesitatea economică și chemarea viitorului ar fi fost înlocuite cu obligații morale, cu murmurul generațiilor care se stinseseră și cu fascinația trecutului.

Așadar, Dumnezeu împărțea cu noi povara adevărului. Din păcate, era foarte greu să comunici cu el. Fervoarea, contactul direct cu Biblia, confesiunea protestantă, se știa unde duc aceste manifestări orgolioase ale lipsei de măsură a omului : la opinie personală, la individualism, la delirul interpretării, la examenul critic, la îndoială, la anarhie. Îndoiala și anarhia erau doi monștri de care ne temeam grozav. În materie de moravuri, de biserică, de politică, de artă, eram partizanii certitudinii și ai organizării. Piramida, obeliscul, Sfîntul Duh și Sfîntul Părinte, principiul conducătorului, familia, natura ne conveneau destul de mult. Spirala, democrația, homosexualitatea, dialectica, simbolismul, impresionismul, arta modernă și abstractă, André Gide mai tîrziu și Renan la vremea sa ne strepezeau dinții. Adevărul lui Dumnezeu se exprima din fericire sub forme tangibile, cîtuși de puțin echivoce, de o soliditate mereu nouă, în fiecare clipă tot mai puternică, pe care timpul o consolida în loc s-o macine : amintirea și tradiția. Din moment ce Dumnezeu hotăra totul și lăsase istoria să se desfășoare așa cum se desfășurase înseamnă că istoria era bună. Adevărul avea un chip. Trebuia să te duci să-l descoperi în trecut.

Dar iată că lucrurile, chiar în interiorul trecutului, s-au complicat deodată în urma unei catastrofe. Pînă în 1789 am fost hegelieni. Istoria lumii era rezultatul judecății lui Dumnezeu. În 1789, anunțat de Luther și, poate, de Galileu, a apărut un lucru îngrozitor : răzvrătirea omului împotriva istoriei voite de Dumnezeu. Sarcina noastră devenea mai dificilă. Pînă la Revoluție, am

fost pentru istorie și pentru Dumnezeu deoarece, după cum proclamase sfîntul Augustin, sfîntul Toma, Bossuet, istoria se confunda cu Dumnezeu și alcătuiau un singur tot. Începînd cu Revoluția, am rămas pentru Dumnezeu împotriva istoriei. Era lupta dintre lumină și întuneric și era o luptă plină de spaime.

Istoria era sfîntă pentru noi, dar ne petreceam vremea rectificînd-o. Reintroduceam în ea pe Dumnezeu, numele familiei, continuitatea, veșnicia pe care sminteții vruseseră să le izgonească. O cîrpăceam. Și izbuteam astfel să ne mai sprijinim pe ea. Ea se îndepărta puțin cîte puțin de realitate, de evoluția spiritelor, de mersul științei. Dar ce importanță avea! Noi trăiam adevărata istorie, adevăratele valori, adevăratele tradiții, care nu mai erau cele ale oamenilor. Noi trăiam într-o țară reală, care nu era cea a alegerilor republicane, a domnului Gambetta, a domnului Blum, a domnului Daladier. Ritmul istoriei era tot atît de brambu-rit ca acela al anotimpurilor, ca acela al prostănacilor, cînd se pornește să plouă în iulie. Prezentul nu se mai pregătea să se preschimbe, încă de-a doua zi, într-un trecut ce urma să vină. Era altceva. O monstruozitate, o aberație. Viitorul se schimbase mult. Trebuia să încerci să legi direct un viitor, vai!, încă îndepărtat de un trecut, vai!, îndepărtat de-a binelea. Prezentul nu era nimic altceva decît o lungă și sinistră parantoză. Noi trăiam într-o istorie a lui Dumnezeu și în tradiții de familie care făceau din noi, într-o lume străină, cavalerii alienați ai unei mitologii dispărute.

Adevărul n-avea nici o legătură cu ceea ce sugerau observația, experiența, instrumentele științei, dialogul. Descartes rămînea în urmă. Eram cartezieni prin concepția fundamentală despre chezășia divină. Dar nu mai eram, fără îndoială, prin refuzul nostru de a experimenta, ba chiar de a înțelege ceea ce se referea la descoperirea adevărului. Adevărul, pentru noi, era istoria pe care ar fi făcut-o Dumnezeu, cu ajutorul nostru, bine-înțeles, dacă oamenii, în rătăcirea lor, nu și-ar fi petrecut timpul plictisindu-l sau stînjenindu-l. Dumnezeu era, firește, atotputernic. El se lăsa în seama lor, din bunătate, și poate și dintr-o oarecare slăbiciune, pentru care îi cam purtam pică. Dar deșteptarea avea să fie înspăimîntătoare. El îi punea pe oameni la încer-

care și, într-o zi, avea să-i nimicească. Iar pe noi avea să ne așeze de-a dreapta sa, fiindcă nu ne îndoisem. De Dumnezeu, în primul rînd. Și nici de noi, în al doilea. Renunțasem să gîndim tocmai ca să nu ajungem să ne îndoim.

O asemenea idee despre adevăr ne îndepărta de metodele liberale și științifice ale învățămîntului republican. Îmi amintesc că bunicul se înfuria ori de cîte ori venea vorba de institutori, care făcuseră atîta rău, de programele școlilor și liceelor, de alde Mathiez[8], Aulard[9], Guignebert[10], Michelet și Renan, Malet și Isaac[11], care făceau mult mai mult decît să compromită viitorul : răvășeau trecutul. Republicanii, socialiștii, ateii n-aveau decît să se consacre profețiilor lor delirante, ignobilei politici, alegerilor, literaturii lor dezgustătoare. Le lăsam lor aceste domenii. Numai de două lucruri n-aveau dreptul să se atingă : de armată și de istorie. Pentru că ele reflectau trecutul și, în ochii noștri, pregăteau viitorul. Bunicul încerca un fel de satisfacție amară cînd constata excesele universitarilor, savanților, celor care începeau să fie numiți „dăscălimea" — cuvînt pe care-l pronunța cu un rînjet. Se apucaseră să critice Vechiul Regim, apoi să facă elogiul Teroarei. Iar acum, puneau sub semnul întrebării existența istorică a lui Iisus și a Providenței divine. Bunicul se întreba pînă unde aveau să meargă în furia lor. Poate că nu foarte departe. Oricum, lucrurile ajunseseră atît de departe, deveniseră atît de nesănătoase și atinseseră un asemenea grad de grozăvie încît o reacție era inevitabilă. În momentele sale de optimism, care alternau cu crizele de deprimare în fața degradării la care ajunseseră spiritele și obiceiurile, bunicul visa la o vreme cînd lumea va deschide ochii, cînd ordinea lucrurilor va fi restabilită în jurul bisericii și al tronului, cînd fiecare își va regăsi locul și rangul și, firește, noi, ai noștri, care erau primii, cînd ofițeri, soldați, meșteșugari și țărani, pictori și oameni de litere se vor simți toți solidari într-o diversitate organizată, și cînd numele familiei va fi din nou venerat.

Învățarea obligatorie a acestei istorii măsluite, în care numele sfinților și mareșalilor noștri nu era pomenit decît în treacăt, și adeseori din vîrful buzelor, îl făcea pe bunicul să spumege efectiv de furie. Pînă și așezămintele

noastre, călugării de la școlile creștine, mariștii[12], Stanislas, Franklin, iezuiții din rue des Postes cedau încetul cu încetul tuturor modelor zilei și începeau să vorbească de Danton, de Robespierre, de Marat, ca și cum cel mai bun și singurul omagiu adus memoriei acestor nefericiți n-ar fi fost tăcerea. Îmi amintesc cît de mînios a fost bunicul cînd a constatat că numele familiei nu figura nici măcar o dată în manualul de clasa întîi al faimoasei serii Malet și Isaac, unde apărea de trei ori — „cifra renegării", spunea bunicul — detestatul nume al lui Michault de la Somme. Revoluția franceză nu mai era doar o paranteză închisă în mare grabă odată cu reîntoarcerea regelui, după douăzeci și unu sau douăzeci și doi de ani de la moartea lui Ludovic al XVI-lea. Ea era prezentată, dimpotrivă, ca una din culmile atinse de istoria Franței, ba, mai rău, ca un început de drum. Bunicul remarca, plin de consternare, că itinerarul istoric propus copiilor culmina, pe la vîrsta de șaisprezece ani, în momentul deșteptării lor la viață, cu studierea Revoluției și că reușita la examene depindea de această epocă, făcîndu-se abstracție de Renaștere, de Contrareformă, de marele secol, de dinastia Capeților în linie directă și de războaiele din Italia. Atunci care mai erau momentele de referință dacă furia distrugerii nu respecta nici măcar ceea ce era prin definiție terminat, încheiat odată pentru totdeauna, intangibil : trecutul și morții ? Da, totul se schimba. Prezentul, ceea ce nu reprezenta mare lucru, pentru că eram obișnuiți cu încercările de tot felul, cu curajul, cu sacrificiul indivizilor. Viitorul, ceea ce era mai grav. Și, în sfîrșit, istoria, ceea ce era atît de scandalos, încît orice posibilitate de supraviețuire era, poate, compromisă.

Pentru a închide toate ușile ce se deschideau spre o lume în descompunere, bunicul se gîndea să înfrunte secolul precum Noe potopul : într-o arcă a salvării, pe care în zadar ar bate-o valurile. Plessis-lez-Vaudreuil se transforma în redută, în fortăreață, în cazemată a tradiției. În timp ce familia Remy-Michault se împrăștia prin toată lumea, o străbătea în lung și-n lat cu automobilul, cu trenul, cu transatlanticul și, de curînd, cu avionul, noi ne închirceam în sinea noastră. Ajunsesem să trecem chiar în ochii celor de-o seamă cu noi drept

niște originali nemaipomeniți. Îi fracventam mai ales pe bătrînii slujitori rămași foarte credincioși care dădeau din cap, ca și noi, cînd evocam splendidele construcții din nuga și vată de zahăr ale doamnelor Tartină de pe vremuri. Într-o zi, pe cînd socrul unchiului Paul povestea despre una din fantasticele lui vînători, desfășurată într-un decor de vis nebulos și cam prea elegant, cu o armată de servitori care le puneau oaspeților vînatul în brațe, l-am auzit pe bunicul mormăind în colțul unde stătea : „În locul lui, nu m-aș lăuda". Îmi mai amintesc de o carte poștală, semnată de același Albert Remy-Michault, aflat într-o croazieră în Ciclade, care a ajuns într-o frumoasă zi de vară la Plessis-lez-Vaudreuil. Albert Remy-Michault înșira cu complezență strălucitele relații pe care reușise să și le facă la umbra marelui foc și a rîndunicii de pe nava lui. „M-am văzut cu familiile Etienne de Beaumont, Montesquiou, Greffulhe, cu un tînăr Ford de-a dreptul fermecător..." Era prea de tot. Bunicul i-a răspuns, în Santorin, la postrestant, printr-o ilustrată care înfățișa un cerb gonind : „M-am văzut cu Jules. Vă transmite multe și de toate". „Care Jules ? se punea întrebarea într-o scrisoare expediată din Mykonos. Dacă e vorba de Jules de Noailles, transmiteți-i multe salutări prietenești. Sau e vorba de Jules de Polignac, cu care am călătorit, acum trei săptămîni, de la Londra la Monte-Carlo ?" Bunicul s-a scotocit de bani și a dat o telegramă : „Vă las cu toți Jules ai dumneavoastră, ca și cu ceilalți. Rămîn cu al meu, paznic de vînătoare la Plessis-lez-Vaudreuil de patruzeci și șapte de ani".

Jules era un personaj care juca în familia noastră, de la Restaurație încoace, din tată în fiu, un rol considerabil. Albert Remy-Michault s-a răzbunat, răspîndind în legătură cu străbunicul meu o istorie născocită de la un cap la altul, pe care am mai povestit-o și în altă parte și care a făcut Parisul de atunci să rîdă două zile în șir. Străbunicul meu și Jules — un Jules foarte tinerel pe atunci, sau poate tatăl lui Jules, care se numea tot Jules — s-ar fi urcat amîndoi în vîrful celui mai înalt turn din Plessis-lez-Vaudreuil. Era vară. Peste tot peisajul, pe care bunica îl iubise așa de mult, strălucea soarele. Rousette, Roissy, Villeneuve se înșiruiau leneș

printre păduri și ogoare. Rîurile și iazurile sclipeau ca niște oglinzi.

„Jules, ar fi zis străbunicul, deschide bine ochii.

— Da, domnule duce.

— Ce vezi ?

— Văd copaci, eleștee, pășuni, ferme.

— Și altceva, Jules ?

— Văd în depărtare coline, și alte păduri, și alte iazuri, și-apoi, cît cuprinzi cu ochii, pășuni și copaci.

— Ei bine, Jules, astea toate sînt ale mele. Acum, Jules, închide ochii.

— Da, domnule duce.

— Și ce vezi ?

— Nimic, domnule duce.

— Ei bine, Jules, asta este al tău". ·

Pînă la urmă istoria ajunse la urechile bunicului, care ridică din umeri. „În scorneala asta, a spus el, recunosc perfect stilul lipsit de noblețe al fabulației burgheze. Ce absurditate ! Fiindcă tot ce-i al nostru e și al lui Jules."

Era o oarecare exagerare. Dar poate că era și ceva adevărat. Pentru că nu descoperisem încă omenirea, ne străduiam, de bine de rău, să ne aplecăm asupra familiei. Și, cum ne-cum, ea funcționa. Iar Jules, mai mult decît oricine, făcea parte din ea.

Așa luptam noi, pas cu pas, împotriva lumii și a timpului. Ne organizam. Încercam, cu fiecare mișcare, să mai descoperim cîteva rămășițe de tradiție, de care să ne agățăm cu aviditate. Serveam în cavalerie din pricina cailor, mai fideli decît oamenii față de amintirile de odinioară. Preoți bătrîni, care nu știau nimic și cărora Dumnezeu se milostivise să nu le deschidă ochii asupra grozăviilor de astăzi, veneau să-i învețe pe cei mai tineri din familie faptele vitejești făcute de romani, de regii noștri, de Charlotte Corday, de domnul de Charette[13], dreptatea Sfîntului Ludovic, simplitatea lui Henric al IV-lea, curajul lui Bayard, victoriile lui Turenne. Nu ne mai ocupam de un prezent demn de dispreț, de un viitor lipsit de speranță. Stăteam cu ochii ațintiți spre trecut, de teamă să nu-l vedem deodată și pe el dispărînd, dizolvîndu-se, pierind și să ne scape.

IV

CEASORNICARUL DIN ROUSSETTE ŞI VIAŢA DUBLĂ A MĂTUŞII GABRIELLE

MI SE PARE că-mi amintesc de secole masa mare de piatră de la poalele castelului, aşezată la umbra bătrînilor tei. Timpul nu muşca din ea. Plutea în eternitate. Cum terminam prînzul, şi după cină, în serile frumoase de vară, ne strîngeam cu toţii în jurul ei, reîntregind, dincolo de dezastre şi doliu, cercul familiei. Venisem cu peruci, cu tricornuri, cu jobene, cu meloane, cu canotiere. Venisem cu chipie. Şi ajunsesem să venim cu capul gol. Era ca într-un film în care generaţiile s-ar fi metamorfozat una într-alta pe nesimţite şi nu s-ar fi topit în neant decît pentru a reînvia cu şi mai multă putere sub înfăţişarea copiilor care, nu peste mult timp, redeveneau la rîndul lor, odată cu trecerea anilor, neîncetat, părinţi, bunici, străbunici. Champaigne ne pictase în jurul mesei de piatră, ca şi Le Brun, şi Rigaud, şi Lancret, şi Nattier. Iar mai tîrziu Watteau, între doi Pierrot, şi Boucher, şi Fragonard. Remy Michault de la Somme şi-l rezervase pe Louis David, membru al Convenţiei, ca şi el, şi regicid, ca şi el. Noi în schimb, o păstrasem pentru noi pe Madame Vigée-Lebrun. Era cît pe ce să începem pe mîna lui Bonnat[1], cînd a apărut Nadar[2] cu para şi trepiedul lui, pentru a dispare imediat sub petecul de pînză neagră şi a ne cuceri. Coboram din ramele noastre de lemn aurit, uluitor de rigide, pentru a intra în albume şi piele şi, curînd, de plastic, unde dădeam peste cine ştie cine. Cîtă dreptate aveam să nu ne încredem în tehnică! O detestam, aşa cum detestam progresul. Partea proastă era că nici talentul sau geniul nu ne atrăgeau mai mult. Semănam de pe atunci cu nişte picturi de Berthe Morisot, Degas, Vuillard, Bonnard, dar noi habar n-aveam. Pentru noi pictura, ca şi restul, luase sfîrşit odată cu monarhia. Delacroix sau Courbet nu ne inspirau decît neîncredere. Pictau cu idei. Îi preferam pe Ingres sau Gainsborough. Se povestea în şoaptă că unul din verii familiei îşi petrecea timpul prin case deşucheate ca să picteze grozăviile de acolo. Nu ne miram decît pe jumătate. Nu

știam mare lucru, dar mai eram în stare să ghicim că între canalie și artist există un fel de legătură tainică. Noi nu eram canalii. Dar nu eram nici artiști. Nu ne venise ideea să frecventăm prostituate, nici să ne tăiem o ureche, nici să plecăm în Abisinia. Vărul zugrav, de care ne băteam joc cu oarecare tristețe, purta, totuși, un nume destul de frumos și de vechi. Se numea Henri de Toulouse-Lautrec. Cum se ducea de rîpă totul!

În jurul mesei de piatră domnea o atmosferă de tihnă. Pentru fiecare din noi, ea nu însemna numai parfumul și atmosfera propriei tinereți. Ea reprezenta și copilăria, adolescența, tinerețea celor mai vîrstnici dintre noi, a bătrînilor noștri, a morților noștri. V-ați dat seama că moartea nu ridica niciodată bariere de netrecut între noi. O căsătorie stupidă sau niște păreri nepotrivite te izolau cu mult mai mult de comunitatea familiei decît micul rîu al morții pe care îl treceam sprinten tot timpul pășind peste punțile amintirii, ale tradiției, ale cultului strămoșilor, ale continuității. Mai e nevoie să vă repet că trăiam printre morți? Îl iubeam pe Dumnezeu, bineînțeles, dar el nu era singurul care domnea în inimile noastre: el împărțea cu morții noștri onorurile pe care i le dădeam. Cu inscripțiile lor, cu blazoanele lor, cu monumentele lor funerare, mormintele noastre erau niște capele, ba uneori chiar niște biserici. Iar morții noștri erau dumnezeii noștri. Le știam numele pînă la a douăsprezecea generație și erau mai aproape de noi decît mulți dintre cei vii. De ce? Pur și simplu fiindcă ne gîndeam la ei. Morții trăiesc atîta vreme cît o singură ființă vie îi mai poartă în minte. Noi îi purtam în noi pe morții noștri. Morții noștri erau nemuritori, nu știați? Ședeau cu toții de jur împrejurul mesei de piatră și ne încerca întotdeauna un fel de teamă să nu-i vedem ridicîndu-se, cu tunicile și pieptarele lor, și plecînd în semn de protest, cu o solemnitate evident neobișnuită, împotriva intrării familiei Remy-Michault în cercul vrăjit. Față de greve, manifestam încă de pe atunci multă neîncredere și ostilitate. Dar nimic n-ar fi fost mai cumplit pentru noi decît o grevă a strămoșilor și a tradiției.

Poate că toate acestea explică modul oarecum familiar de a vă prezenta evenimente și oameni pe care eu nu i-am cunoscut niciodată. Am spus *noi* în cursul aces-

tor pagini, și tot așa voi spune vorbind de străbuni sau străbune care nu mai erau pe lumea asta atunci cînd am venit eu. Nu mai erau pe lumea asta în ochii muritorilor de rînd, care nu văd nimic în afară de prezent, dar locul lor era încă însemnat în jurul mesei de piatră.

Cînd mi-a venit rîndul să mă așez și eu la masa de piatră, lumea începuse să se miște. Vara era mai puțin cald și iarna mai puțin rece. Nu mai erau gerurile de altă dată, cînd străbunica și bunicul meu, copii fiind, patinau în ianuarie pe gheața eleșteului. Caii rămîneau undeva în urmă. Începea să se audă huruitul mașinilor și al motoarelor, care se tîrau pe drumurile încă albe de praf, mai înainte de a-i face pe copii să-și ridice, uluiți, năsucurile spre cer. Telefonul învăța să sune, nu la noi, firește, ci la familia Remy-Michault. Iar familia Remy-Michault ne transmitea viteza, zgomotul, agitația, progresul ca tot atîtea boli contagioase și burgheze. Trecutul era mai puțin viu. Ne pomeneam uneori vorbind despre viitor. Încurajată de știință, care, treptat, lua locul istoriei, frenezia schimbării pusese stăpînire pe oameni. Încetul cu încetul ne scăpa totul, iar cei mai în vîrstă dintre noi încercau un sentiment de indiferență amestecat cu neliniște. Neliniște, fiindcă totul mergea prost. Indiferență, fiindcă nu mai aparțineau acestui univers al dezordinii și al nebuniei pe care-l lăsaseră în voia soartei. Toți cei din preajma mea își petreceau timpul repetînd că, fără Dumnezeu și fără rege, fără speranță și fără credință, oamenii se hotărîseră să se-ndrepte spre pieire. Totuși continuam să ducem, în mijlocul atîtor pericole, o existență destul de tihnită. Aspră, dar destul de tihnită. Plină de amenințările cu care ni se împuiau urechile, dar și de certitudinile de care ne mai agățam. Oricît de departe reușesc să privesc în urmă, copilăria îmi apare calmă, fericită, senină, ocrotită, încărcată de tot ceea ce ai mei aduceau în ea, zi de zi — amintiri mereu vii și neliniști încă îndepărtate.

În epoca binecuvîntată în care mi-am făcut apariția în această lume, se petrecea ceva nou în istoria noastră imuabilă : familia Remy-Michault ne pusese la curent cu moda zilei. Jucasem multă vreme rolul de surghiuniți în propria noastră țară. Ne întorsesem fața de la

tot pentru a privi în altă parte, spre Dumnezeu, spre rege, spre mitologia legată de obîrșii. Și iată că, datorită banului, datorită eleganței, ne regăseam în cea mai arzătoare actualitate. Ultima modă, spuneau cei din familia Remy-Machault. După atîtea secole de măreție și de trufie, cădeam în mrejele șicului și vanităților.

Peste intransigența și tradițiile noastre se lăsa umbra orléanismului, a regelui-cetățean, a lui Philippe-Égalité, a burgheziei triumfătoare. Hățurile familiei, ale trecutului ei, ale castelului au fost luate de mătușa Gabrielle. Printr-o ironie a istoriei, ajunsesem în situația de care se temuseră atît de mult bunicul și bunica. Banul obținut prin crimă, trădare, paricid așeza pe acoperiș țigle nou-nouțe și-i întreținea pe argații care se ocupau de cîinii de vînătoare. Se apropia epoca băilor și a frigiderelor. Bunicul mai opunea rezistență. Am povestit mai înainte că a fost nevoie să vină Léon Blum și Frontul popular[3] ca să ne spălăm cu apă caldă. Dar eram de pe acum pîndiți, asaltați, devorați de toate plăcerile și de toate primejdiile pe care le aducea traiul ușor.

Mătușa Gabrielle, cred că am mai spus-o, era deosebit de frumoasă. Înainte de primul război mondial domnea între doamna Greffulhe și doamna de Chevigné. Chiar prin anii '20 era încă strălucitoare. Ne purta numele cu o alură incomparabilă. Introdusese în familia noastră o mulțime de deprinderi care apăreau în ochii celorlalți, ai străinilor, ai persoanelor din afara noastră, ca niște tradiții vechi, dar care îl îngrozeau pe bunicul : luxul, o bucătărie aleasă, gustul pentru călătorii și, în curînd, pentru automobile, o adevărată manie a apei curente, pasiunea pentru obiectele de artă, accentul englezesc, o înclinație irezistibilă, despre care vom mai vorbi, pentru literatură și artă. Bunicul privea, cu sentimente amestecate, cum castelul scapă de ruină, capătă strălucire, se umple de prieteni veniți de la Paris pentru două sau trei zile și de mobile cumpărate de la Londra — de la Sotheby sau Christie — care costau cît ochii din cap, cum e înzestrat cu mochete fixate pe parchetele care, timp de secole, nu fuseseră acoperite decît de vechi covoare, foarte frumoase și foarte tocite, cum e împodobit cu tapiserii persane sau cu cretoane întinse pe pereți sau pe lambriurile de lemn. Ceea ce reușiseră să facă Alsacia și Lorena pentru inimi, făcea și mătușa

Gabrielle pentru salonul cel mare, pentru galeria mareșalilor, pentru grădina de iarnă : intram în secolul în care trăiam, și casa noastră odată cu noi. Uneori, seara, tunurile familiei Michault lansau spre cerul de vară snopi de lămîi roșii și de portocale bleu și verzi, care explodau cu grație, sub ropotul de aplauze, mai înainte de a lumina, într-o jerbă de fulgere, castelul, acoperișurile-i negre și lunga lui fațadă, parcul, masa de piatră. Trecuseră o sută de ani sau mai bine de cînd nu mai participasem la o asemenea serbare. „E foarte frumos", spunea bunicul. Dar nu sînt prea sigur de entuziasmul lui față de aceste petreceri și de acest fast : regele nu mai era prezent, iar noi ne distram.

Ce repede se schimbă lucrurile ! Tradiția răsuna încă de ecourile luptei noastre împotriva familiei Remy-Michault, cînd mătușa Gabrielle ajunsese, mai mult decît oricare altul, întruchiparea familiei. Degeaba disprețuia bunicul banii regicizilor ; farmecul, strălucirea, alura frumoasei Gabrielle cucereau toate inimile. Pînă și bunicul, auzind mereu de la toți cei ce aveau greutate în ochii lui, că soția fiului său era podoaba numelui său, sfîrși prin a se convinge că, poate, familia nu ajunsese la capătul destinului ei. Dacă vreun duh al timpurilor moderne i-ar fi apărut deodată, însoțit de vacarmul unor jocuri mecanice și al unor trompete de jaz, ca să-i anunțe, încă de pe cînd era în viață, primejdii și necazuri menite să-l facă să uite de executarea regelui de către Remy-Machault, ar fi ezitat, sînt sigur, să creadă. Familia Remy-Michault rămînea întruchiparea răului. Mătușa Gabrielle îl întruchipa însă cu atîta grație, încît pe ea o ierta, dînd dovadă cu fiecare zi de tot mai multă indulgență.

Mătușa Gabrielle avea și alte arme decît frumusețea, avea și alte arme decît milioanele. Îi dăruise unchiului Paul patru fii, iar bunicului patru nepoți. Avusese chiar cinci fii, dar al patrulea, de care vorbeam în șoaptă, ca despre un cusur sau o calamitate, denumindu-l „micuțul Charles", murise la cîteva zile, sau poate la cîteva ceasuri, după o naștere ceva mai grea. Înconjurat de fiii, fiicele, ginerii, nurorile și nepoții lui, cu statura sa înaltă și părul albit, bunicul oferea o imagine care nu-i displăcea : patriarhul copleșit de daruri

— sau aproape : atît cît îi îngăduiau vremurile — în mijlocul urmaşilor lui.

Trebuie să spunem că fericirea apăruse în jurul mesei de piatră odată cu Gabrielle. Fericirea nu era o idee prea familiară tribului. Era o idee nouă, individualistă, revoluţionară. Fericirea era o idee dubioasă. Pentru ostaşii şi sfinţii din galeria noastră de tablouri nu exista decît un lucru : împlinirea datoriei şi fidelitate pînă la capăt. Niciodată nu i-ar fi trecut prin minte bunicului să vrea să fie fericit. Pe cînd mătuşa Gabrielle nu se gîndea la nimic altceva. Şi fericirea, uimită, îi era recunoscătoare pentru această perseverenţă : îi surîdea.

Şi chiar bunicul... Cu toate că fusese prevenit împotriva a ceea ce el denumea cu dispreţ slăbiciunile inimii, exista un spectacol capabil să-l înveţe mereu arta dificilă de a fi fericit : copiii care se jucau. Niciodată libertatea, rîsul, nepăsarea nu domniseră cu atîta succes la Plessis-lez-Vaudreuil. Copiii aveau tot : avere, frumuseţe, sănătate, trecut şi viitor. Dar ei habar n-aveau. Inconştienţa şi nevinovăţia sînt farmecul tinereţii. Nu erau răspunzători pentru nedreptăţile foarte evidente din care era făurită fericirea lor. Îi vedeţi, îmbrăcaţi în catifea ca nişte prinţi şi plini de noroi, cum aleargă şi se joacă în jurul mesei de piatră ? Pentru dumneavoastră este o scenă familiară. Toţi copiii seamănă între ei, fiindcă cerinţele vieţii încă nu i-au viciat, nu i-au deformat. Se află în acea stare delicioasă în care totul le este făgăduit, dar nimic nu le este dat. Lumea e în aşa fel alcătuită încît tot ce ni se întîmplă — şi fericirea, şi puterea, şi succesul, şi dragostea — este dinainte compromis prin uzură şi degradare. Copiii nu ştiu nimic despre acest reflux al vieţii. Ei se află încă în pragul ei, aşteaptă, îşi ţin răsuflarea, freamătă de o mare nerăbdare pe care sînt grăbiţi s-o traducă în fapte. Se joacă. Copiii unchiului Paul şi ai mătuşii Gabrielle se jucau plini de neastîmpăr la umbra vechilor turnuri de la Plessis-lez-Vaudreuil. Şi dacă te uitai mai de aproape, vedeai şi un alt ţînc gata să se bage în jocurile lor. Eram eu.

De ce oare sîntem întotdeauna fascinaţi de imaginile trecutului ? Fiindcă, atunci cînd privim înapoi, sîntem un fel de zei. Dumnezeu cunoaşte toate timpurile, deci şi timpurile viitoare. Noi nu cunoaştem decît un viitor :

viitorul trecutului. Este ceea ce denumim istorie. Cu cinci sau șase ani înainte de celălalt război, pentru noi, Pierre, Philippe, Jacques, Claude — și, firește, eu — care ne zbenguim în jurul mesei din grădină, unde mătușa Gabrielle brodează trandafiri pe trusourile destinate fetelor sărace, în timp ce socrul ei citește *L'Action française*, transformat de Maurras și Daudet în cotidian, viitorul copiilor se și întrezărea. Uitați-vă, ăsta mic, care a căzut, s-a julit la genunchi și se ridică plîngînd — în timp ce mătușa Gabrielle pune lucrul pe masă și aleargă repede, repede, împiedicîndu-se în fusta lungă de culoare deschisă spre băiețel, căruia i-au și fost șterse lacrimile de o bonă englezoaică între două vîrste și cu maniere alese —, va cădea mult mai rău într-o foarte frumoasă seară de mai între Sedan și Namur, pe cînd ducea un plic unui general republican pe nume André Corap[4], care avea să fie celebru timp de opt zile. Cine ar fi putut crede, văzîndu-i pe toți trei, pe copilul care s-a potolit imediat în brațele mamei lui și pe cel cu părul aproape alb care citea *L'Action française* că nepotul avea să-și sfîrșească viața în pădurea din Ardeni, înaintea bunicului său? Și ăstălalt, cu pălăria mare de pai, care se joacă cu cîinele, va ajunge peste douăzeci de ani... Dar să nu amestecăm vîrstele. Să-i lăsăm pe copii să îmbătrînească. Îi vom reîntîlni pe toți. Am aici, la îndemînă, fotografiile de atunci, cu unchiul Paul și cu tata, cu canotiere pe cap, împreună cu bunicul, foarte schimbat — dar schimbat în celălalt sens, de absența anilor, a necazurilor, a încercărilor — împreună cu o femeie tînără cu o pălărie imensă, care este, cred, mama, dar pe care n-o mai recunosc, și cu mătușa Gabrielle, al cărei oval încadrat de părul bogat îl contemplu, repetînd din obișnuință: „Cît e de frumoasă! Cît e de frumoasă!"..., dar nemaidistingînd aproape nimic prin hățișul des al miilor de zile și nopți care s-au așternut între noi. Căci nu numai viitorul rămîne pentru noi închis, opac, inaccesibil: chiar fixate în imagini, timpurile apuse ne scapă pentru totdeauna. Cum să judecăm frumusețea în afara vremii noastre și a îngustei noastre culturi? Ne vine adeseori greu să fim siguri de noi înșine, de propriul nostru trecut, de ceea ce am fost cu douăzeci de ani în urmă, de ceea ce am făcut alaltăieri. Trecutul celorlalți ne aruncă în lumi necunoscute. Mă uit

la aceste fotografii și simt că ceva mă mișcă. Dar ce? Să fie oare atît de simplu de aflat? S-ar spune că e o taină pe care o dezvăluie cam fără voie și pe care, în același timp, încearcă să o păstreze și să o ascundă în dosul hîrtiei lor îngălbenite, mai groasă decît un carton. Ce taină? Firește, legăturile cu acea lume din care ieșim, care ne-a fabricat, pe care noi o ucidem în schimb, ca la rîndul nostru să putem trăi. Și ce altceva? Timpul care trece și care înecă în neant mișcarea, rîsetele, maniile, veșmintele ridicole ale acelor vremi condamnate. Și moartea. Moartea e cea care ne strigă din aceste imagini șterse. Tatăl meu, care a murit, și mama mea, care a murit, și bunicul, care a murit, și unchiul Paul, care a murit, și mătușa Gabrielle, care a murit, și patru din cei cinci copii, fără să mai vorbim de micuțul Charles, care a murit — iar al cincilea sînt acum eu —, nursele englezoaice, care au murit, și dragul, bătrînul nostru Jules, care ne ducea în circă. Cînd mă gîndesc la ai mei, mi se pare că aud un glas funebru care face apelul morților. N-am auzit niciodată pe cineva vorbindu-ne de trecut fără să vorbească și de moarte. Iar viitorul de asemenea nu ne vorbește decît de moarte. Nu ne rămîne decît prezentul pentru a încerca, oarecum în zadar, să ținem moartea la respect. Viața nu-i niciodată nimic altceva decît o lungă retragere în fața morții.

Și totuși, ce dulce era viața aceasta, atît de amestecată cu moartea! Îi revăd pe toți, așezați, ani și ani de-a rîndul, în jurul mesei de piatră. Soarele dogorește destul de tare: e primăvară sau vară, sau sînt acele zile fermecătoare de toamnă cînd și anul se pregătește să moară. Nu ne gîndim la mare lucru. La ce ne-am gîndi, Doamne, cînd sîntem atît de siguri de noi și nu ne îndoim de nimic? Fiecare urmărește în sinea lui visuri vagi, mai mult sau mai puțin deșarte. Ah! ce ușor e să fii fericit! Bunicul lasă să-i scape din cînd în cînd cîte o vorbă. Mai visează încă la drapelul alb, la Dreyfus, la contele de Chambord, la bătrîna ducesă d'Uzès. Spune două-trei fraze despre Bourget, despre Barrès, despre Léon Daudet, pe care îl aprobă, despre Mauriac, pe care nu-l aprobă. Ne preocupă vremea, soarele și ploaia, florile care cresc, copacii care se scutură, căprioarele din pădure. Jules a dat de urma marelui cerb cu o coroană cu treizeci și două de ramificații pe care, într-una din seri, cei din familia

V... — vă amintiți, cei care apărau America în fața bunicului — le-au numit coarne. Tot ei vorbesc — ca și familia Remy-Michault înainte de a ne cunoaște — de goarnă de vînătoare în loc de corn. Iar doamna V..., pentru a ne face plăcere, poate, sau pentru a-și răscumpăra păcatele în ochii noștri, a spus despre domnul Herriot și despre domnul Daladier că erau hăitașii societății. Și s-a simțit datoare să se indigneze în fața prejudiciilor pe care ni le aduceau. Nu-l vedeam pe domnul Daladier. Nici pe domnul Herriot. Se pare însă că domnul Herriot nu era cu desăvîrșire ignorant în privința doamnei Récamier, a Nataliei de Noailles, a ducesei de Duras și că a spus o vorbă destul de spirituală despre cultură : „Cultura este ceea ce rămîne după ce ai uitat totul". Firește, noi n-am avut niciodată intenția să uităm ceva sau să ne schimbăm amintirile cu o cultură destul de îndoielnică. Dar, oricum ai lua-o, ideile domnului Herriot ne împiedicau să-l primim. Însă nici pe cei din familia V... n-aveam să-i mai revedem. Ei aveau să se afle alături de evrei, de persoanele divorțate, de radicali, de socialiști în marea categorie a celor damnați, pe care nu-i primeam la noi. Fiindcă și limbajul, ca și strămoșii și castelul, ca și manierele alese și religia catolică fac parte din patrimoniul nostru. Mai ales limbajul legat de vînătoare, animale, natură. Noi, care nu știm aproape nimic, vorbim o franceză admirabilă, cu un accent foarte pur și cu expresii care sînt numai ale noastre, provenind adeseori de la țară, rostite uneori cu o graseiere populară, și nu vrem ca cineva să se atingă de ea. Noi o considerăm distinsă, pentru că ne distinge de ceilalți și ca să ne distingă de ei. Sînt lucruri pe care le știm cît de cît, care ne vin de departe și care ne aparțin : varietățile de stejar și de pere, florile cu denumiri englezești din grădini, bolile cailor și cîinilor, clopotul care bate în curte ca să ne anunțe orele de masă, ritualurile bisericii catolice, lista amantelor lui Chateaubriand și folosirea corectă a subjonctivului imperfect.

De cînd sîngele familiei Remy-Michault ne făcuse eleganți, ne îndepărtasem de natură, care ne servise, vreme atît de îndelungată, drept refugiu împotriva vitregiei timpurilor, și ne apropiasem, nu numai de civilizație, ci chiar de acea cultură, scumpă domnului Herriot,

de care ne băteam joc atît de tare și în care nu aveam cine știe ce încredere fiindcă lua prea adeseori aspecte laice, republicane și uneori socialiste. Ea avea să joace pînă la urmă în viața noastră un rol considerabil și ambiguu, despre care va trebui să spun cîteva cuvinte.

Chiar cu cîțiva ani înainte de primul război mondial, o parte din familie se hotărîse să se instaleze la Paris. Unchiul Paul și mătușa Gabrielle au căutat o casă în care să poată sta cu cei patru copii ai lor, cu preceptorul, cu cele două nurse, cu cei doi bucătari și ajutoarele lor, cu secretarul și secretara, cu majordomul elvețian, care era, de fapt, din Auvergne, cu șoferul, căruia noi îi ziceam mecanic, și despre care mătușa și bunicul spuneau că conduce bine, cu valeții, cu cameristele și cu cele trei sau patru persoane mai obscure însărcinate să-i servească pe servitori. Pentru cei cu avere, posibilitățile de alegere în acea epocă nu prezentau dificultăți, dar nu erau prea vaste fiindcă și geografia își avea ierarhiile ei. Avenue du Bois era foarte departe, optsprezece sau nouăsprezece din cele douăzeci de arondismente nu erau elegante, Passy și Auteuil nu deveniseră încă elegante, iar Marais-ul nu mai era, după ce adăpostise două sau trei secole unele din cele mai frumoase locuințe din Paris. Cartierul Ternes era populat de medici, Panthéonul de studenți și de glorii republicane — care, chiar răposate, nu trebuiau frecventate pentru nimic în lume —, Champs-Elysées de cocote, Montparnasse de boemi și de pictori necunoscuți. Mai rămînea foburgul Saint-Germain. Bunicul era înclinat să-l găsească puțin frivol, aproape de prost-gust, invadat de banii dinastiilor imperiale și orléaniste. Mătușa Gabrielle se repezi spre el.

Construit între 1692 și 1707 de Libéral Bruant[5] și Jules Hardouin-Mansart[6] pentru prințul de Condé, palatul de pe rue de Varenne, aflat la doi pași de rue de Bellechasse și de rue Vaneau, a fost transformat, de mulți ani, în minister. Chiar deunăzi am fost acolo ca să înmînez un dosar unui înalt funcționar foarte eficient și puțin cam cinic. Am traversat curtea cea mare, o minune de armonie datorită admirabilelor sale proporții, și am urcat scara monumentală de piatră indicată de un ușier care, cu nepăsarea lui puțin studiată, bereta de pe cap și espadrilele din picioare, gata parcă să se apuce de jucat bile, nu amintea decît foarte de departe de

domnul Auguste, elveţianul mătuşii Gabrielle, cu splendida lui ţinută rigidă. Eram înconjurat de năluci : lacheii din serile de bal, în livrele franţuzeşti, cu jabou de dantelă şi pantaloni bleu, postaţi din cinci în cinci trepte, nemişcaţi, fiecare cu un sfeşnic în mînă ; femeile, acoperite de smaralde, create de Halleu[7] sau de Boldini[8], cu diademă pe cap şi evantai de fildeş ori de pene de struţ în mînă ; bărbaţii, ieşiţi parcă din cărţile lui Proust sau Radiguet ori din vreun *Grand Meaulnes** şi înlocuind conacele nobililor mărunţi din Sologne şi curţile interioare ale şcolilor învăluite în ceaţă cu un decor à la Saint-Simon, puţin revăzut de Morny[9] şi de prinţul de Wales[10]. Cum mai trec anii şi cum se schimbă lucrurile ! Mă jucasem prin aceste birouri unde tineri ambiţioşi se străduiau să traseze curbe de producţie şi să înjghebe, din rapoarte pline de cifre, imaginea unei Franţe pe cale de a se naşte, învăluită în fumul uzinelor şi praful detergenţilor meniţi să-l combată. Un şef de serviciu se instalase în camera de baie a unchiului Paul. Bucătăriile de la subsol erau înţesate de arhive. Timpul dăduse peste cap spaţiul. Victor Hugo era mîhnit că natura dispare. Eu contemplam cu melancolie metamorfozele culturii, fragilă şi ea, dar în cu totul alt chip decît copacii şi lacurile. Trăiam, la rîndul meu, tristeţea lui Olympio[11] pricinuită de evoluţia socială.

Acolo, între Invalides şi bulevardul Saint-Germain, între capela Fecioarei făcătoare de minuni şi rue Saint-Dominique, între Aristide Boucicaut[12] şi generalul de Gaulle, au domnit peste viaţa pariziană unchiul Paul şi mătuşa Gabrielle, timp de douăzeci de ani, la începutul secolului al XX-lea, înainte şi după război. Acolo au fost date petrecerile ce aveau să-i inspire lui Marcel Proust, fascinat de mătuşa mea, care nici nu se uita la el, nu numai serata de la principesa de Guermantes din *Sodoma şi Gomora*, ci şi recepţia la care baronul de Charlus s-a „dezis" de Patroană, alias doamna Verdurin, viitoare ducesă de Duras, viitoare principesă de Guermantes, şi a invitat, în numele şi în locul său, ca să-l aplaude pe Charlie Morel, o grămadă de prieteni în rîn-

* Alain-Fournier, *Cărarea pierdută*, trad. de Domniţa Gherghinescu-Vania, Editura pentru literatură universală, Bucureşti, 1967. — *Nota trad.*

dul cărora străluceau, printre mulți alții, regina Neapolului, fratele regelui Bavariei, doamna de Mortemart, precum și trei dintre cei mai vechi pairi ai Franței. Acolo au fost proiectate, pentru prima oară, unul sau două filme destul de celebre, care i-au scandalizat pe mulți și despre care vom spune imediat cîteva cuvinte. Așa se manifesta, în chip strălucit, amestecul dintre sîngele nostru și cel al familiei Remy-Michault. Iată cum am ajuns la rîndul nostru, după atîta glorie și atîta tăcere, după atîtea victorii și atîtea eșecuri, să facem, în sfîrșit, din nou cunoștință cu succesul. Eram instalați iarăși în avanscena spectacolului lumii. Ziarele vorbeau despre noi. E adevărat că nu ne mai aflam pe aceeași pagină. Numele nostru nu mai apărea în comunicatele de război, în dările de seamă ale negocierilor, alături de șefi de stat și de conducători de popoare. Decăzuse, intrînd în categoria vanităților lipsite de glorie, a tenebrelor strălucite ale cronicii mondene și rubricii „Agenda zilei".

Din devotament față de bunicul, disprețuiam puțin aceste spumoase petreceri și aceste plăceri. Dacă, în mod paradoxal, aș fi fost mai ușuratic, dacă, în loc să mă năpustesc, înainte de a face alte experiențe despre care voi vorbi la vremea lor, asupra lui Plutrah și a sfîntului Toma, recomandați cu căldură de canonicul Mouchoux, aș fi acceptat mai des invitațiile mătușii mele, i-aș fi întîlnit încă din adolescență, sau puțin mai tîrziu în viață, la întîmplare, la vreuna din seratele care au intrat în istorie, pe Salvador Dali și Maurice Sachs[13], pe Aragon și Claudel, pe Georges Auric[14] și Diaghilev, pe cinci sau șase conți d'Orgel și pe toți Swanii și Charlusii de care puteai da prin Paris. Pe toată lumea, cu excepția unei singure persoane. Bunicul, căci, după cum bănuiți, el nu era invitat la aceste petreceri unde mătuși bătrîne, din Bretania, în trecere prin Paris, care pierduseră de mult obișnuința aventurilor existenței, riscau să dea nas în nas cu scăpați de la Bateau-Lavoir[15], de pe rue Fontaine sau de la *Le Boeuf sur le toit*[16]. Ba, nici măcar nu sînt sigur că avea vreo bănuială în legătură cu ce se punea la cale în rue de Varenne. Citea mai degrabă *L'Action française* decît revistele la modă sau de avangardă și chiar decît *Le Figaro*, unde tînărul Proust relata cu lux de amănute despre petrecerile care aveau loc în rue de Varenne. Îl recitea pe Chateaubriand. Vîna

cu Jules, cu fiul lui Jules, cu nepotul lui Jules, la Plessis-lez-Vaudreuil. Aștepta reîntoarcerea regelui așa cum îl așteaptă evreii pe Mesia : cu alte cuvinte, nu mai credea în ea, dar se încăpățîna să creadă. Familia însă, în spatele lui, începuse să se schimbe. Și se schimba datorită banului.

Unchiul Paul, slavă Domnului, nu-și pierduse complet simțul tradiției și al familiei. Nu era prea inteligent. Ba i-am auzit pe mai mulți din cei pe care îi invita la el considerîndu-l de-a dreptul imbecil. Arăta destul de bine fizicește, deși avea aerul unei oi căreia i s-ar fi lipit un nas mare ca să fie mai distinsă. Era un spectacol de zile mari să-l vezi stînd de vorbă cu Paul Poiret[17], care o îmbrăca pe mătușa Gabrielle, cu Cocteau sau cu Nijinski. Dădea întotdeauna impresia că se plictisește de moarte și că nu se întreține cu talentul sau cu geniul decît pentru a-i face plăcere soției lui. În schimb, mătușa Gabrielle domnea asupra lui Raymond Radiguet și a lui Erik Satie[18], așa cum domnea asupra bunicului. Aplicase la numele familiei noțiunile de investiție și rentabilitate care-i legănaseră copilăria. Să iei puterea, nu era ușor ; să cîștigi bani, nu era nevoie, deoarece grosul fusese strîns ; sportul, crima, geniul trebuiau excluse din anumite motive pe care le-aș putea enumera. Atunci cum să-i conferi familiei, ale cărei rînduri se îngroșaseră cu membrii familiei Remy-Michault, rolul ce-i revenea de drept ?

Mătușa Gabrielle s-a năpustit spre poezie, spre muzică, spre pictură, spre balet, așa cum s-ar fi năpustit în alte timpuri spre Frondă, spre afacerea otrăvurilor sau a colierului reginei, spre pasiunile girondine, spre romantismul languros, spre dreyfusism sau antidreyfusism, indiferent spre care, spre boulangism, iar mai tîrziu spre magie sau mistica indiană. De aici avea să i se tragă porecla de Gaby, frumoasa Gaby, frumoasa Gabrielle care va flutura pe buzele tuturor pînă la Roma, la Londra, la New York. Iar palatul din rue de Varenne a sfîrșit prin a juca în istoria inteleotuală și artistică a Parisului, între 1906 sau 1907 și 1928 sau 1930, un rol ale cărui urme se întîlnesc în toate amintirile epocii. Elisabeth de Gramont, marchiză și apoi ducesă de Clermont-Tonnerre, vorbește despre el în *Pe vremea trăsurilor și în Castanii în floare*, contesa Jean de Pange în *Cum am văzut 1900*, în *Mărtu-*

risirile unei tinere fete, în *Ultimele baluri dinaintea furtunii,* André Thirion în *Revoluționari fără revoluție* și cinci sau șase ambasadori, generali, foști miniștri, în memoriile pe care le-au scris, îmboldiți de febra verde[19] pentru a asalta cu mai mult succes Cupola[20] de pe Quai de Conti.

Rue de Varenne devenea treptat egala marilor saloane din prima jumătate a secolului : cele ținute de Etienne de Beaumont sau Marie-Laure de Noailles ori de Misia Sert, bună prietenă cu mătușa mea. Lumea se bătea ca să fie primită acolo. Totuși nu era nevoie decît de puțin spirit, tupeu, abilitate și, în cel mai bun caz, talent. La ce te mai puteai aștepta din moment ce numele familiei ajunsese să fie anturat de talente. Uneori progresul este cel care măsoară decadența. Ca să înțelegem fiecare etapă a metamorfozei, fiecare pas înainte făcut de mătușa Gabrielle, fiecare noapte din rue de Varenne, ar trebui scris cel puțin cîte un paragraf, dacă nu un capitol sau un volum. N-am însă de gînd să fac aici un exercițiu de micropsihologie. Încerc mai degrabă să schițez o istorie a spiritului vremii în care mă străduiesc să-i prind pe acei fugari subtili, grăbiți mereu să-ți scape : alura anilor care trec și parfumul unei epoci. Ce e în sufletul oamenilor, numai Dumnezeu știe. Orgoliul bunicului meu, egoismul lui, măreția lui, frivolitatea Gabriellei, talentul ei, prostia ei, figura ștearsă a unchiului Paul sau șiretenia lui abilă, nu mă simt în stare să le cîntăresc sau să le judec. Dar sper să pot traduce și reda — cel puțin în parte, căci nimic nu e mai greu de surprins decît viața de zi cu zi — modul de trai, opiniile exprimate, vizitele primite, prietenii, resorturile istoriei trăite. Fiind mai aproape, bine înțeles, de istoric decît de romancier, mă feresc ca de ciumă să mă substitui acelui Dumnezeu care scrutează măruntaiele și inimile oamenilor. Sînt mai de grabă, dacă vreți, jurnalistul familiei mele, martorul visurilor și nebuniilor ei, cronicarul acelei jumătăți de veac în care a încercat să-și supraviețuiască în ciuda răsturnărilor petrecute. Iar familia mea, aplicînd întocmai preceptul lui Cocteau din *Mirii de la Tour Eiffel* : „Fiindcă aceste mistere ne depășesc, să ne prefacem că noi le organizăm", le-o lua înainte. Ea le preceda spre

a păstra iluzia că mai făurește încă istoria care de fapt îi scăpase.

Ambiția, curiozitatea, teama, o oarecare fascinație a dezordinii după o lungă imobilitate în toate fortărețele ordinii, o adevărată spaimă de a nu fi depășiți de timp, un gust pentru avangardă, moștenit poate de la îndepărtați cavaleri care reapăreau în mod bizar în vîrtejul dansului sub cele mai nebune măști ale petrecerii, toate aceste teme s-ar regăsi, îmi închipui, fără prea mare greutate, în spatele strălucitei istorii din rue de Varenne. Tot așa, nu le va fi prea greu celor care mai cred în legile eredității să distingă, în evenimentele pe care le relatez, ce se datorește sîngelui familiei mele și ce se datorește sîngelui familiei Remy-Michault. Devenisem frivoli fiindcă nu mai aveam pe nimeni pentru care să ne sacrificăm, nimic pentru care să murim. Mizasem totul pe o carte — riga, căruia Sanson[21], călăul, îi retezase capul. Eram cruciați fără credință, credincioși scoși la pensie, slujitori fideli rămași disponibili. Eram constrînși la cinism, la rînjet, la deznădejde, la moarte. Pe cînd Remy-Michault fuseseră dintotdeauna asaltați de succes. Nu puteau să nu strălucească în rîndul întîi al egalității create de Republică. Îl uciseseră pe rege pentru a-l împărți în bani mărunți, din care cea mai mare parte intrase în buzunarele lor de sanchiloți. Rezultatul acestui amestec de frivolitate inutilă și de nevroză a succesului nu putea să ducă decît la rue de Varenne.

Îmi place să-mi închipui că s-ar putea găsi numeroase alte explicații pentru acest avatar al familiei unde Baletele rusești[22] și arta neagră au luat locul, brusc și pe neașteptate, paznicilor de vînătoare și preoților de țară. Sînt dispus să cred că întîmplarea, accidentele nașterii sau educației, raporturile cu părinții, prezența doicilor ar fi putut să joace un rol. Rămîn totuși la convingerea că ceea ce face istoria este, în primul rînd, istoria — vreau să spun societatea, familia, rasa, mediul și timpul. Iar mediul și timpul în și mai mare măsură decît rasa. Dacă ar trebui să aleg, pentru a explica destinul nostru, între ereditate și societate, aș spune că societatea, evoluția ei, modificarea echilibrului ei, irezistibila-i presiune au fost cele care au dispus de familia mea și au deținut cheia devenirii ei într-o mult mai mare măsură decît povara eredității. Într-un cuvînt, iată-mă marxist, ceea ce

vă poate face să zîmbiți. În orice caz, mai de grabă marxist decît freudian. Cu riscul de a-mi judeca familia, și poate de a o condamna, firește, nu în calitate de magistrat sau de moralist, ci de biolog și de medic care constată o slăbire a tonusului vital, prefer s-o fac mai degrabă în numele acelor mari convulsii economice și sociale, care au urmat după bătăliile, catedralele, cruciadele de odinioară, decît în numele unor manevre obscure și nu prea decente, al unor masturbații infantile, al spectacolului scenei primitive care apare brusc cînd se crapă de ziuă. Oricum este mai bine să fii doborît de valul burgheziei sau al clasei muncitoare în ascensiune decît de trăncănelile unei doici. Preferam să fim victimele istoriei decît ale sexualității.

Karl Marx era german, ceea ce nu înseamnă nimic, dar mai era și evreu, și socialist. Nu erau calități ideale de natură să-l încînte pe bunicul. Totuși exista ceva la Marx și la marxiști care ar fi putut, nu zic să-l captiveze, dar, poate, în cele din urmă, în ciuda situației, să-i rețină întrucîtva atenția, dacă nu s-ar fi hotărît, odată pentru totdeauna, să ignore cu desăvîrșire revoluția socialistă. Acest ceva era un amestec de antipatie pentru bani și pentru capitalismul industrial, de împotrivire față de burghezie, de dispreț crîncen pentru libertate, de supunere a individului față de o colectivitate care îi este superioară, de simț al necesității și de veneraţie pentru istorie. În contrast cu Machiavelli, gata să se amuze împreună cu principele său cu tot felul de mărunte jocuri meschine, Karl Marx și bunicul erau amîndoi, pe planuri diferite, confidenții Providenței. În mișcare la Karl Marx, și imobilă și încremenită pentru bunicul, istoria era domeniul lor. Numai că bunicul punea forțele morale mai presus de forțele economice. Și am impresia că nu greșea. Dar nu le alegea pe cele bune. Le căuta numai în trecut.

O întreagă lume pendula între rue de Varenne și Plessis-lez-Vandreuil. Bunicul, care împlinise șaizeci de ani în timpul primului război mondial, se stabilise definitiv la țară. Cînd venea la Paris, poposea la el, într-un apartament spațios din apropiere de bulevardul Haussmann. Trecea din cînd în cînd prin rue de Varenne, la vreun dejun sau la vreo cină. Atunci mătușa Gabrielle îi făcea să dispară pe sculptorii și pe muzicienii ei, îl

vîra pe Proust într-un dulap, îl poftea pe Cocteau să se întoarcă la *Le Boeuf sur le toit,* îl trimitea pe Radiguet să petreacă cîteva zile la iarbă verde sau la familia Beaumont. Bunicul nu întîlnea în rue de Varenne decît verişoare din provincie, foarte la locul lor. Totul se schimba cît ai clipi din ochi : trecutul revenea cu putere, izgonea avangarda, eleganţa pariziană, descoperirile sezonului, verva scăpărătoare şi puţin cam suspectă a talentului şi a vorbelor de duh. Se discuta despre vînătoare, tradiţii, genealogie, se făcea puţină istorie, puţină morală. Se vorbea de rău despre guvern, în termenii cei mai plaţi şi mai convenabili. Se plîngeau cu toţii de moravurile timpului, exact de acelea pe care mătuşa Gabrielle le încuraja cum se pricepea mai bine, în absenţa socrului ei. Se depănau amintiri. Ce splendide erau, în comparaţie cu grozăviile prezentului. Ce fericit ar fi fost Proust ! Poate că apărea, în toiul nopţii, aşa cum îl descrie Paul Morand, cu cărarea pe mijloc şi înfăşurat în blana lui în plină vară, cu acea umilinţă insolentă a tinerilor evrei geniali ? Da' de unde ! Bunicul îl ignora. Ignora muzica, pictura, revolta, dansurile lascive, drogurile, tot ceea ce îi ameţeşte pe oameni şi pune lumea în mişcare. Ignora literatura. Se întorcea la Plessis-lez-Vaudreuil convins că în rue de Varenne continua să se desfăşoare viaţa de familie şi că la formidabilele dineuri ale mătuşii Gabrielle, care au rămas înscrise pentru totdeauna în istoria artelor, a modei, a neliniştilor acestui secol şi a revoluţiei estetice şi homosexuale, se adunau aceleaşi umbre dispărute ca şi în jurul mesei de piatră.

Vara, unchiul Paul, mătuşa Gabrielle, cei patru copii şi cîţiva servitori veneau la Plessis-lez-Vaudreuil, unde se instalau pentru trei-patru luni. Părăseau Parisul după decernarea Marelui Premiu[23]. Timpul se oprea din nou în loc. Fiecare iarnă, fiecare toamnă, fiecare primăvară din perioada dintre cele două războaie şi din cei şapte sau opt ani care au precedat prima catastrofă îşi avea propriul ei colorit, evenimentele sale, descoperirile sale, scandalurile care erau numai ale sale : era fie anul *Sărbătorii primăverii*"[24], fie al *Paradei*[25], sau al Baletelor ruseşti, fie al *Ochiului cacodilat*[26] sau al *Mamelelor lui Tiresias*,[27] sau al premiului Goncourt acordat lui Proust, era anul în care Coco Chanel îi spusese „nu" unui duce englez sau unui mare duce rus, anul lui Épinard şi al

legendarelor sale victorii. În schimb verile semănau una cu cealaltă. Ele se confundă în amintirea mea, unde sfîrșesc prin a se preface într-o singură și lungă zi, imobilă, interminabilă, mereu aceeași, cu soare arzător și zumzet de gîngănii, întreruptă arareori, în decursul a patru ani nesfîrșiți, de taxiurile Marnei[28] și de tunurile Verdunului : răstimp în care în jurul mesei de piatră au mai apărut vreo cinci sau șase morți, în mantale albastre pline de noroi și cu un chipiu pe cap. În fiecare vară, timp de douăzeci sau treizeci de ani, mătușa Gabrielle se instala în ghereta de răchită, jumătate fotoliu, jumătate chioșc, pe care bunica o părăsise pentru totdeauna, lăsînd timpul s-o îmbătrînească încetul cu încetul. Iarna, la Paris, îi vorbea distrată de ghereta de răchită lui Marcel Proust, care o asculta fascinat, episod a cărui urmă o puteți găsi în romanul *În căutarea timpului pierdut*. Pe măsură ce treceau anii, frumoasa Gabrielle începea să semene tot mai mult cu bunica, a cărei imagine timpul o ștergea. Intrarea în familia noastră a frumoasei Gabrielle scurtase, poate, viața bunicii. Providența, hazardul, ironia soartei, inconștientul, în orice caz timpul care trece se răzbuna așa cum știe el s-o facă : vinovata era pusă să joace rolul victimei. La Paris, Gabrielle mîna familia spre un viitor necunoscut. La Plessis-lez-Vaudreuil o trăgea spre trecut. Dacă spun că Gabrielle o imita pe bunica, nu-i de ajuns. Ea devenise bunica. Căpăta gesturile, înfățișarea, felul ei de a vorbi. Aceeași persoană care, prin priza pe care o avea, hotăra la Paris succesul unei expoziții sau al unei piese de teatru, redevenea la Plessis-lez-Vaudreuil o mamă grijulie, o femeie potolită care tricotează, o fanatică a operelor de binefacere, aproape o bătrînică cu părul alb, foarte modesta moștenitoare a tuturor comorilor trecutului. Ea îl înlocuia pe Erik Satie cu decanul Mouchoux, trîmbițele unui renume care friza scandalul cu armoniul din sat, cu litaniile închinate Fecioarei, a căror repetare neclintită era o imagine sonoră a propriului nostru hieratism, cu cîntări religioase pe care le aud încă, răzbătînd prin toate vălurile aggiornamento-ului[29] :

Da, o dorim !...

sau

Înalță-te, suflete al meu,
Înalță-te, suflete al meu, către Domnul,
Fă-ă-ră-ncetare, îna-alță-te,
Suflete al meu, către Domnul,
Fă-ă-ră-ncetare, îna-alță-te,
Suflete al meu, către Domnul

sau

O, Fecioa-ră Mari-ia, mai-că a Mielului cel Sfînt,
Mai-că a lui Mesi-a, Domnul nostru pre pămînt,
Fecioară ne-ntina-tă, nădejde-a Israelului,
Fecioa-ră prea iubi-tă, luminos pridvor al cerului,
Fecioară Maria, roagă-te pentru noi !
O mai-că prea cura-tă a Hristului Mîntuitor,
Tu care-ai dat lumii pe-al său Izbăvitor,
Fecioa-ră prea cinsti-tă, izvor al mîntuirii,
Fîntînă de speranță-ă, poartă a nemuririi,
Fecioară Maria, roagă-te pentru noi !

sau alta

La noi, să fii Regină,
Rugămu-te-arzător,
În veci de veci stăpînă,
A noastr-a tuturor !
Fii Maica Prea Curată,
Rugămu-te-arzător,
Cu un surîs ce iartă,
A noastr-a tuturor !

Doamne, Dumnezeule ! Da, mai aud și astăzi aceste cîntări ale copilăriei mele la Plessis-lez-Vaudreuil și trag pe nări cu încîntare mirosul de tămîie care se înalță în biserica veche. În ciuda lacrimilor ce-mi împăienjenesc ochii, o văd pe mătușa Gabrielle, în mijlocul enoriașilor, cîntînd, cu cartea ei de rugăciuni, neagră și groasă, în mînă : din ea stau să cadă imaginile acelora dintre noi care, înconjurați de frînturi de scrisori sau de versete din Sfîntul Ioan, se odihnesc întru Domnul.

Fiecare din noi e alcătuit, în primul rînd, din imaginea pe care și-o fac ceilalți despre el. Schimbînd anturajul, mătușa Gabrielle își schimba caracterul, preo-

cupările, personalitatea. Ea lăsa avangarda să fie înghițită de juliturile copiilor, de chermesa parohială, de toate miresmele trecutului. Îi regăsea pe strămoșii noștri, pe care ai ei îi executaseră. Îi uita pe ai ei. Se contopea cu noi. Toți morții noștri, pe care cei de-un sînge cu ea îi împinseseră spre eșafod, reînviau în ea. Odată cu vara redobîndea simțul familiei și al tradiției. Îi ieșea din minte tot ce nu purta numele nostru. Dădea uitării petrecerile fastuoase din rue de Varenne, dadaismul, suprarealismul, arta neagră, premierele strălucitoare și muzicienii de geniu. Avea atîta talent în această privință de parcă n-ar fi avut. Și, într-adevăr, nu avea. Redevenea la fel de proastă ca noi și vorbea numai de vecini și de vreme. Nu-și regăsea spiritul decît odată cu primele zile reci, cu căderea frunzelor, cu deschiderea școlilor, a teatrelor, a saloanelor. Atunci își relua rolul de Proteguitoare a avangărzii. Duhul care sălășluia în ea era duhul celorlalți. Își dezvăluia cu candoare teribilul secret. Era secretul fiecăruia : nici unul din noi nu este nimic altceva decît ceea ce lumea din jurul lui a hotărît că este.

La Plessis-lez-Vaudreuil, morții noștri, încă nemuritori, hotărîseră că mătușa Gabrielle era, în primul rînd, soția întîiului născut din familie. Alții, mult mai tîrziu, vor voi să-i ucidă pe acești morți pentru a ne permite să devenim, în sfîrșit, altceva decît o parcelă a familiei. La începutul secolului nostru republican și laic, la adăpostul zidurilor și șanțurilor castelului de la Plessis-lez-Vaudreuil, morții noștri, grație lui Dumnezeu, apostolicei biserici romano-catolice, armatei victorioase și încăpățînatei noastre memorii, se țineau încă destul de bine. Dar la Paris, niște drăcușori afurisiți, foarte subtili și răutăcioși, începuseră să-i tragă de picioare.

Pînă la nebunia sinucigașă a lui Lindbergh[30] și a lui Mermoz,[31] pînă la tancurile lui Hitler, pînă la serialele de televiziune, satul avea să rămînă, din fericire, departe de Paris. Le separa o lume. Plessis-lez-Vaudreuil, cu masa de piatră, îmi apare în amintire ca un port, ca o insulă, ca o stîncă a desfătărilor bătută nu de valurile mării, ci de ale timpului. Viața modernă a reușit, încetul cu încetul, să vină de hac coeziunii familiei. Meseria, banul, dragostea, aventura ne-au risipit prin toate colțurile lumii. Ne regăseam cu toții, vara, la Plessis-lez-

Vaudreuil. Veneam de la Londra, de la Paris și, mai apoi, de la New York sau din Tahiti. În urma noastră se închideau vechile porți zăbrelite ale parcului. Intram în vară ca într-un anotimp fără țărmuri, fără început și fără sfîrșit. Rupînd orice contact cu lumea, ne refugiam în sînul familiei. Părăseam timpul care se scurge și ne instalam în timpul care dăinuie.

Regulile acestui timp care dăinuie ne așteptau, imobile, cu Jules, fiul lui Jules, nepotul lui Jules, cu pușca sub braț și cascheta în mînă, împreună cu cincisprezece sau douăzeci de grădinari, cu îngrijitorii de cîini și cu vînătorile călare, cu liturghia de duminică și umbrelele mătușilor mele. Se dăduseră bătălii, sau urmau să se dea, pe Somme și pe Marna, milioane de oameni muriseră, sau se pregăteau să moară, alte milioane se agitau, confuz încă, împotriva mizeriei și a foametei, pămîntul își schimba înfățișarea, poeții și fizicienii anunțau sosirea altor vremuri. Noi însă stăteam în jurul mesei de piatră și așteptam „marfarul", ceasornicarul și Turul Franței.

Ajunsesem la Plessis-lez-Vaudreuil călare. Apoi cu rădvanul, cu berlina, cu caleașca. Cu landoul și cu faetonul. Cu cabrioleta, ușoară și rapidă. Pe urmă cu trenul. Acum ajungeam cu mașina. De la Paris, de la Deauville, de la Forges-les-Eaux, de la Baden-Baden — ce călătorii grozave! Le făceam cu automobile De Dion-Bouton, Rochet-Schneider, Delaunay-Belleville, Delahaye, Bugatti, Hispano-Suiza, vărul meu Pierre cu un Delage, vărul meu Jacques cu un Talbot, mătușa Gabrielle cu un Rolls-Royce. După aceea venise vremea limuzinelor americane, a mașinilor roșii italienești și a celor germane. Ultima oară, acum vreo cinci sau șase săptămîni, am trecut pe la Plessis-lez-Vaudreuil, pe o ploaie destul de violentă, cu o 204. Mi-au trebuit două sau trei ore, în loc de șapte-opt, cîte făceam înainte, pe drumuri aproape pustii și cu motoare enorme, foarte zgomotoase. Plecam dimineața, luam masa pe drum și ajungeam seara. Trăiam sfîrșitul adevăratelor călătorii, iar ele nu duceau prea departe. În ajunul plecării, ne urcam în mașină și făceam repetiții amănunțite. Fiecare se așeza pe locul lui, iar valizele goale și cutiile de pălării erau așezate cu mare artă. Ceea ce luam cu mașina era doar a zecea sau a douăzecea parte din ceea ce ne trebuia pentru vară. Restul venea cu trenul. Era unul din miturile cele

mai sfinte ale copilăriei mele. Era „marfarul" al cărui nume fermecător și obscur mă făcea să visez îndelung.

Nu știu prea bine cum se aranjau lucrurile. Viața continua să se desfășoare ca întotdeauna în jurul nostru fără să fim nevoiți nici s-o atingem, nici măcar s-o înțelegem. Și n-o mai înțelegeam fiindcă nu munceam. Ciclul banului, evoluția ideilor, progresele tehnicii erau treaba altora, a familiei Remy-Michault, nu a noastră. Mătușa Gabrielle făcea legătura între noi și mașini, teatru, bursă, politică, literatură, suprarealism, muzica modernă. Se ocupa și de „marfar". Noi nu ne ocupam de nimic. Ce oameni fermecători eram ! Eram incapabili. Așteptam „marfarul".

La trei sau patru zile de la sosirea noastră o lenjerească, sau un paznic, sau domnul Desbois în persoană venea să ne anunțe că „marfarul" așteaptă la gară. Trimiteam o mașină sau o căruță cu cal și bagajele își făceau intrarea triumfală și puțin cam rușinată în curtea de onoare.

„Marfarul" nu-și făcea apariția în viața noastră decît o dată pe an în fiecare sens. Ceasornicarul din Roussette venea odată pe săptămînă. Toate castelele din lume, din Scoția pînă în Carpați, din Boemia pînă pe valea Loarei, se mîndresc că au trei sute șaizeci și cinci de camere. Sau aproape. Noi nu le numărasem niciodată. Exista cîte o pendulă în fiecare cameră, opt pendule în saloane, două pendule în camera de biliard, șase pendule în biblioteci. De ceasornicele-cartel și de ceasornicele-regulatoare nu fac decît să amintesc. Domnul Machavoine venea în fiecare sîmbătă de la Roussette ca să întoarcă pendulele. De ce sîmbăta ? Pentru ca pendulele să poată suna toate laolaltă duminica la ora douăsprezece. Duminica la ora douăsprezece fără două minute bunicul, reîntors de la liturghia mare, se instala într-unul din saloanele unde decanul Mouchoux, poftit duminicile să ia masa de prînz și cea de seară împreună cu noi, nu întîrzia să apară îmbrăcat în vechea lui sutană înverzită de ani, ademenit nu încă de colțunașii care erau pregătiți pentru seara, ci de puiul cu smîntînă de la prînz. Ca să dovedească că n-avea apucături de maniac, bunicul schimba cu mare plăcere fotoliul, și chiar salonul. Scotea din buzunărel ceasul de aur pe care străbunicul i-l dăruise bunicului său în ziua cînd împlinise douăzeci și unu de

ani. Şi aştepta. La douăsprezece, orologiile din castel începeau să sune toate odată. La douăsprezece şi un minut, bunicul băga din nou ceasul bunicului său în buzunar şi se cufunda în lectura ziarului *L'Action française* sau a *Memoriilor* ducelui de Saint-Simon ori a *Congresului de la Verona* al domnului de Chateaubriand. Uneori la douăsprezece şi trei sau patru minute bunicul era deranjat din lectură de bătaia întîrziată a unui orologiu. Atunci trimetea un valet să-l cheme pe domnul Desbois, care urma să-i comunice domnului Machavoine.

Cheia fiecărei pendule era strecurată în spatele nimfelor, ornamentelor „rocaille"[32], colonetelor de porfir, sau agăţată cu o panglică. Dar nici unuia din noi nu i-ar fi trecut prin minte să se folosească de vreuna din ele. Am văzut unele din pendulele la care ne uitam în fiecare zi oprindu-se, deoarece bănuiesc că, într-un moment de distracţie, domnul Machavoine uitase să le întoarcă. Atunci trebuia să aşteptăm pînă venea din nou domnul Machavoine ca să le pună în funcţiune. Aceasta fiindcă trăiam într-o ordine şi într-o ierarhie care trebuiau menţinute pînă în cele mai mici amănunte şi unde principiul „un loc pentru fiecare lucru şi fiecare lucru la locul său" se aplica şi oamenilor, poate mai ales oamenilor. Rolul domnului Machavoine în această vale a plîngerii unde ne aruncase Dumnezeu era de a întoarce pendulele noastre. Al nostru era de a-l aştepta şi de a-l privi. Era o plăcere de care nu mă săturam niciodată.

Sosirea domnului Machavoine îmi dădea aproape întotdeauna o stare de fericire indescriptibilă. Vorbea puţin. Era un tip mic, cocoşat, care făcea foarte puţin zgomot şi-şi rezolva treaba cu gesturi precise şi sigure de anticar sau de chirurg. Se strecura din cameră în cameră, îmbrăcat totdeauna în negru, saluta scurt, punea mîna pe pendulă de parcă ar fi fost o fiinţă vie, o mîngîia cîteva clipe, o scutura de praf cu un pămătuf, se încumeta din cînd în cînd să-i repare lacul sau să lipească unele motive deteriorate, deschidea pacientul ca să arunce o privire de vultur în resorturile sale cele mai intime şi, în sfîrşit, începea să întoarcă mecanismele cu o siguranţă şi un tact deosebite, iar muzica acestor ritualuri vrăjite îmi pricinuia o fericire care, îmi închipui, ar putea şopti lucruri revelatoare la urechea avidă şi subtilă a psihanaliştilor noştri de astăzi. Calmul lui, mişcările regulate,

simplicitatea, blîndețea lui liniștită îmi dădeau senzația că trăiesc în afara timpului. Chiar în refugiul pe care-l reprezentau vara, castelul, grădina, gesturile domnului Machavoine vădeau un altul, mai tainic și mai profund. Printr-un straniu paradox, orologiile întoarse de el reușeau să oprească un timp dintotdeauna imobil. Făceam în așa fel încît să-l pot pîndi, în fiecare sîmbătă pe la orele zece, pe acest magician al pendulelor. Încercam în ziua aceea să rămîn în odaia mea ferită de soare, în semiîntunericul din spatele obloanelor sau perdelelor trase. Luam în mînă o carte și așteptam. Ascultam pașii cocoșatului străbătînd culoarele castelului și zgomotul fermecător al globurilor de sticlă scoase, al cadranelor ciocănite cu mîna, al mecanismelor întoarse, al colonetelor înșurubate sau al lirelor îndreptate. Mi se părea că aud fîșîitul pămătufului și traiectoria acelor aduse, fără brutalitate, dar și fără ezitare, la locul cuvenit. Distingeam felul în care suna marchetăria Boulle, bronzul aurit Ludovic al XV-lea, pendula „rocaille" din salon, cea chinezească din camera albastră, cea de corn verde din camera de biliard sau cea făcută dintr-un vas antic din camera învecinată cu a mea. În cele din urmă, ușa se deschidea și domnul Machavoine intra. Îmi țineam răsuflarea. Nu mai făceam nici o mișcare ca să mă bucur cît mai tare de calitatea atît de pură a sunetelor și a gesturilor pe care le scotea domnul Machavoine din tăcere și din imobilitate. Mărunta exaltare dura cîteva clipe. Dereglam ácele mai des decît se întîmpla de obicei ca să am fericirea să aud cum sună orele și jumătățile de oră potrivite de degetele domnului Machavoine, care căuta să restabilească, în modestul său domeniu, ordinea voită de Dumnezeu, de bunicul meu și de el. Întorcea pendula, punea globul la loc, mai dădea odată cu pămătuful sau cu cîrpa de lînă, ușoară de parcă ar fi fost de mătase. Era gata. Ieșea. Uneori mă încumentam să merg după el sau, și mai și, să i-o iau înainte. Atunci domnul Machavoine mă găsea, rînd pe rînd, instalat într-un fotoliu și cufundat în lectură, în mod vizibil surprins de sosirea lui neașteptată, în camera Marchizei și în camera cu garoafe. Îmi închipui că și el era destul de surprins. Dar nu lăsa să se vadă nimic. Întorcea pendula, saluta, ieșea și peste cinci minute mă regăsea, pentru a patra oară, în camera din turn. Mă saluta din nou și-și

întorcea pendula. Domnul Machavoine era un înțelept. Și-l iubeam, fără să-i spun nimic, pentru aceste stări de extaz pe care mi le dădea, izvorîte din obișnuință, tăcere și timp.

Domnul Machavoine locuia la opt kilometri de Plessis-lez-Vaudreuil. Îi parcurgea cu bicicleta. Numai de trei ori s-a întîmplat ca domnul Machavoine să nu apară sîmbăta. Prima oară cînd băiețelul lui s-a înecat într-un afluent al rîului Sarthe, unde se ducea adeseori să se joace. Apa era mică, dar copilul căzuse în rîu și se lovise la cap de o piatră. Tatăl dormea pe malul apei și n-a auzit nimic. Cînd s-a trezit, copilul era mort. A doua oară, cînd doamna Machavoine a fugit cu vînzătorul de la măcelărie. În ambele rînduri domnul Machavoine a venit luni în loc de sîmbătă. A treia oară, cînd domnul Machavoine n-a mai venit deloc. A murit în timp ce mergea pe bicicletă, într-o sîmbătă, pe la orele zece fără un sfert, pe drumul de la Roussette spre Plessis-lez-Vaudreuil.

Bicicleta, hotărît lucru, a jucat un rol deosebit în viața noastră. De cînd am intrat în acest secol, vara se desfășura — n-ați fi bănuit — sub semnul micii regine cu al său Tur al Franței. Presupun că felul în care vi l-am descris pe bunicul nu vă face să vi-l închipuiți aplecat peste ghidon, aclamat de mulțime, cu o casketă pusă invers pe cap, cu cozorocul la ceafă, trăgînd o dușcă dintr-o sticlă pe care i-o întinde un exaltat admirator care aleargă pe lîngă vehicole. Dar oamenii nu-s făcuți dintr-o bucată : nu-mi explic de ce, dar Turul Franței îl pasiona pe bunicul. Să-l fi urmărit cu mintea așa cum urmărea, în trecut, regele bătăliile, înconjurat de curteni, cu planurile fortărețelor împrăștiate la picioare, cu un ochean în mînă, de pe înălțimea unei coline care domia cîmpia ? Să fi fost acel instinct al jocului strategic și tactic care se trezea în el la apropierea defileurilor din Alpi și a culmilor din Alsacia ? Să fi transferat asupra așilor drumului gustul strămoșilor săi pentru dueluri și turniruri ? Oricum, în străfundul sufletului său era ascunsă o bicicletă și, printr-unul din acele paradoxuri care dă vieții reale parfumul ei inegalabil, o bună parte din vara petrecută la Plesis-lez-Vaudreuil se desfășura în jurul mesei de piatră urmărindu-se pe hartă evoluțiile sinuoase ale acestei omizi pornite în procesiune. Mătușa Gabrielle împărtășea această pasiune. În cazul

ei, explicația mi se pare mai simplă decît pentru bunicul : era snobismul popular care urma snobismului șic, mirosul puternic al mulțimii care urma rafinamentului celor puțini la număr, cîrnatul și molanul care urmau șampaniei și caviarului de care se săturase în timpul primăverilor de la Paris. Îi revăd pe toți, în jurul bunicului și al mătușii Gabrielle, comentînd noutățile sub un soare arzător și pîndind, de la Garin la Bartali, căderile, abandonurile, evadările, victoriile pe etape, cursele contra cronometru. A trebuit să așteptăm izbucnirea primului război mondial ca să-l vedem pe cel dintîi din clasamentul general îmbrăcînd tricoul galben : o formulă în plus în limba care ne era atît de dragă, o pată de culoare, luminoasă și mobilă, pe harta Franței, pe care departamentele create de Republică o făcuseră atît de ternă și de cenușie, și ale căror denumiri plate și sinistre și alegeri întotdeauna detestabile contrastau cu coloritul vesel al vechilor provincii ale monarhiei. Din cînd în cînd, o abatere fantezistă ne făcea să încruntăm din sprîncene : un ocol prin Germania sau prin Italia, o plimbare prin Luxemburg, un Masiv Central în minus, trei etape în orașe în plus, o escapadă în Spania. În ciuda acestor devieri, pe care noi nu le aprobam de loc în virtutea unei tradiții ai cărei apărători, chiar în materie de ciclism, ne instituisem în mod firesc, mi se pare astăzi că Turul Franței era același, parcurgînd, de la un an la altul, aceeași vară pe bicicletele amintirii. Fie că era vorba de Garin și Petit-Breton, de Pélissier și Leducq, de Antonin Magne și Speicher, de cei doi frați Maes — vi-i mai amintiți ? —, Romain și Sylvère, care, în ciuda faptului că aveau același nume, nu erau cîtuși de puțin frați, de Bartali și Coppi, de Lapébie și Robic, de Kubler și Koblet, de Jacques Anquetil și Louison Bobet, cred că în fond era același supraom, același as, același erou, arhanghel radios al verii, poate puțin schimbat de timp și de vîrstă, care, gata să încalece soarele, străbătea drumurile noastre din Bourgogne și Provence, din Aquitania și Roussillon, din Bretania și Dauphiné. Nemișcați, ca de obicei, în jurul mesei de piatră, visam la marile mulțimi, la triumfurile populare, la sosirile care aveau loc, seara, în vechile orașe cuprinse de delir. În mult mai mare măsură decît Deschanel[33], decît Fallières[34], decît Lebrun[35], Petit-Breton și Antonin Magne

erau urmaşii Sfîntului Ludovic şi al lui Henric al IV-lea pentru că entuziasmau poporul şi poporul îi iubea. Poate că bicicleta era în ochii noştri, în această lume a maşinilor, urmaşa calului ? Poate că vedeam în Leducq şi Coppi un fel de centauri, de care, bineînţeles, rîdeam, dar ale căror isprăvi, chiar neînsemnate, mai trezeau în noi, prin intermediul acestor alergători, ecourile îndepărtate ale măreţiei noastre apuse ? Şi noi, odinioară, pentru doamnele noastre şi pentru rege, eram campionii spre care urcau tămîierile cărora le pierdusem pînă şi amintirea şi a căror puternică mireasmă ne dădea nedesluşit tîrcoale : victoria, triumful, gloria aclamaţiilor. Cu cîtă pasiune vă coborau verile noastre, pante ale Galibierelor[36] trecutului, cu cîtă nerăbdare, pante ale Tourmaletelor[37] amintirii, cu cîtă voioşie devorată de ani şi adumbrită de timp, devenită deodată atît de tristă şi de îndepărtată !

Ah ! să nu părăsim imediat, vreţi ?, copleşitoarea vară de la Plessis-lez-Vaudreuil ! Să mai ascult odată, în spatele obloanelor mele, pe jumătate închise, strălucirea soarelui pe rondurile de flori, pe pietrişul peronului. Dimineaţa, cînd mă sculam, ştiam în primul rînd după sunet cum e cerul, culoarea lui, dispoziţia în care se află şi care, de-a lungul întregii zile, avea să fie şi a mea. Ascultam soarele. Se ridicase sus şi ardea. Îl însoţea un zvon de tăcere, de apă care curge undeva peste flori şi iarbă, de greble şi de albine pe care-l mai aud şi acum, cînd scriu aceste rînduri. Închideam ochii. Era fericirea. Regele, Republica, patria şi francmasonii, războiul, banii, moravurile, tot ceea ce popula lumea noastră dispărea. Nu mai rămînea decît fericirea în stare pură a momentului. Auzeam paşi, un cal care trecea, glasul bunicului care le vorbea grădinarilor. Nu desluşeam cuvintele, dar murmurul lor, calm şi domol, ajungea pînă la mine. Ştiam că nu era vorba de nimic altceva decît de a menţine ceea ce exista. Zidurile, copacii, obişnuinţele, natura. Nu era vorba de a construi, nici de a dărîma, de a modifica, de a schimba. Nu era vorba decît de a păstra, de a salva, de a ocroti. Dimineaţa, cînd pîndeam în camera mea ivirea acestei zile nemaipomenite gata să se înalţe spre cerul nemişcat, îl auzeam pe bunicul dînd ordine, întotdeauna aceleaşi, slujitorilor pe care ni-i hărăzise Dumnezeu, pentru ca

ziua cea nouă să fie asemenea celor trecute. Mă uitam pe fereastră, prin deschizătura obloanelor : soarele și umbra se succedau în fișii regulate, mereu asemănătoare cu ele însele. Tot ce se modifica de-a lungul zilelor sau al anotimpurilor — umbra turnurilor, frunzele copacilor, florile din vazele mari de piatră și din ronduri — nu era în fond decît o altă imagine a veșniciei și poate cea mai adevărată ; umbra se ducea, dar se întorcea ; frunzele cădeau, dar creșteau din nou ; florile se scuturau, dar înfloreau iarăși. Îndrăgeam aceste cicluri care reveneau la forma lor inițială și a căror instabilitate aparentă n-avea alt scop decît imobilitatea. Sarcina noastră în această lume amenințată era limpede : ea consta, în primul rînd, fie că era vorba de păduri sau de politică, de familie sau de bani, de haine sau de călătorii, în a lupta împotriva schimbării. N-aveam decît un dușman : timpul. Republica, democrația, burghezia, manierele grosolane, casele urîte, distrugerea pădurilor, domnia banului, degradarea pietrei și a țiglelor de pe acoperișuri, tot ceea ce ne displăcea era rodul timpului. Cum îl mai uram, timpul ăsta ! Spre deosebire de Marx, de data aceasta, eram dușmanii lui Heraclit și ai teoriei lui despre veșnica devenire a ființelor și a lucrurilor în fluviul anilor. Eram, fără să știm, discipolii lui Parmenide. Trăiam în universul lui, indestructibil, continuu, imuabil și finit. Și, dacă l-am fi cunoscut, ar fi trebuit să-l venerăm pe Zenon din Eleea pentru care chiar alergătorii din stadion, chiar săgeata de pe cer, chiar Ahile cel iute de picior în goană după broasca lui țestoasă rămîneau nemișcați într-o lume a iluziei. Timpul aducea cu el toate lucrurile care ne distrugeau și de care ne temeam : uzura, delăsarea, schimbarea, declinul și uitarea. Nu mai aveam destulă forță pentru a ne apuca să construim. Atunci ne-am hotărît să fim conservatori a ceea ce clădiseră cîndva cei a căror amintire o păstram în ciuda ostilității revoluțiilor și veacurilor și care ei înșiși, poate — poate, dar trecuse atîta vreme de atunci —, schimbaseră cîte ceva din ordinea ce domnise în epoca lor.

Fericirea pe care o încercam cînd pîndeam soarele gata să se înalțe deasupra lumii era foarte calmă și puțin tristă. Era foarte calmă pentru că istoria, hazardul nașterii mele, familia mea, bunicul, îmi făcuseră un

dar minunat și teribil : îmi oferiseră securitatea. Izolat, în afara timpului, la Plessis-lez-Vaudreuil, păzit de ceasornicar, de greblele grădinarilor și de campionii Turului Franței, nu mi se putea întîmpla nimic. Dar, scuzați-mă, trebuie să vă mai spun, la repezeală, vreo două-trei cuvinte despre această securitate. Ea nu se confunda cu securitatea familiei Remy-Michault care se baza pe bani și, de asemenea, pe talentele ei. Securitatea noastră n-avea nimic de-a face cu banii. Și, trebuie s-o recunosc, n-avea nimic de-a face nici cu meritul sau cu talentul, și asta era un noroc fiindcă, după cum am mai explicat, noi n-aveam nici un talent și că, neavînd cum să intre în sistemul nostru, meritul, expulzat, ne apărea nu numai ca inutil, ci, de cele mai multe ori, chiar ca indiscret și puțin suspect. Securitatea noastră nu era altceva decît o idee. Pretindeam, contrar socialiștilor, că lumea se menține datorită ideilor. Era destul de nostim din partea noastră, care aveam foarte puține. Marxiștii, care negau puterea ideilor, aveau, fără-ndoială, mult mai multe decît noi, care vorbeam despre ele mai tot timpul. Nu-i mai puțin adevărat însă că universul nostru era dominat de o idee, și poate numai de una, dar ea ne făcea să ne simțim foarte siguri de noi. Forța acestei idei venea în întregime din simplitatea ei. Și anume că lucrurile sînt ceea ce sînt.

Oricine știe că evidențele ascund întotdeauna sisteme. Nimic nu e mai părtinitor decît imparțialitatea. Cînd se spune despre un ban că e un ban, adevărul care e sugerat este un adevăr foarte ascuns și merge mult mai departe decît constatarea de bun-simț în spatele căreia se ascunde ; nu-i prea greu să descoperi că el trădează avariția. Cînd susțineam sus și tare că lucrurile sînt ceea ce sînt, proclamam, în același timp, dar sub masca evidenței, că ele nu trebuiau clintite din loc. Exista o ordine a lucrurilor și ea exprima voia lui Dumnezeu. Dumnezeu vroia să avem un castel, grădinari, o familie și convingeri. Dumnezeu vroia să avem un nume. Nu trebuia decît să ne încredințăm lui, să ne lăsăm în voia lui. Dumnezeu îi recunoștea întotdeauna pe ai săi. Printr-un noroc nemaipomenit, ai săi eram noi. Deviza familiei, despre care am mai vorbit, spunea totul în trei cuvinte. Greblele grădinarilor care aranjau pietrișul în zorii zilei, soarele care se oglindea în eleșteu, pădurea, rondu-

rile cu flori, trecutul întotdeauna prezent, familia nemuritoare : toate erau din voia Domnului. Prezentul era nesigur : din voia Domnului. Viitorul, de care ne spălam pe mîini, era din voia Domnului. El avea să se ocupe de acesta, în mod sigur mai bine decît noi, care eram depăşiţi de timp, abandonaţi de istorie. Nu exista, de fapt, decît o catastrofă, una singură, care ar fi putut să ne ameninţe : moartea lui Dumnezeu. Fiindcă Dumnezeu era cel care ne susţinea, susţinea lumea noastră, istoria, soarele, numele nostru, trebuia să-l păstrăm în viaţă. Moartea lui Dumnezeu însemna sfîrşitul istoriei, sfîrşitul lumii, sfîrşitul a tot ce există, sfîrşitul nostru. În rugile pe care le înălţam la biserică, sau cînd ne aşezam la masă, sau la sfîrşitul mesei, sau dimineaţa, cînd îngenunchiam la piciorul patului, sau seara, în familie, nu ne rugam numai la Dumnezeu. Ci şi pentru Dumnezeu. Ne rugam mai ales ca el să stea pe loc. Ca să-şi continue misiunea, să nu demisioneze, să nu ne părăsească la mijlocul drumului, mai înainte de ultimele file din cartea vieţii noastre, a vieţii copiilor noştri, a vieţii strănepoţilor strănepoţilor noştri pînă la sfîrşitul generaţiilor şi al secolelor. Ca să continue să se ocupe, în locul nostru şi pentru noi, de mersul lumii. Ca soarele să se înalţe, ca pe timpul aztecilor, ca succesul să ne urmărească, ca pe timpul romanilor, ca binele şi noi să biruim pentru totdeauna asupra răului şi asupra celorlalţi. Din voia Domnului. Amin.

Securitatea care mă înconjura era departe, după cum se vede, foarte departe de o securitate socială, de o garanţie mutuală stabilită între oameni. Eram literalmente în mîinile lui Dumnezeu. Atît timp cît era viu şi veghea asupra mea, nu mi se putea întîmpla nimic în afara unor lucruri fără consecinţe serioase. Puteam să mor, firește. Şi ce era cu asta ? Meritul şi talentul nu intrau în sistemul nostru, dar moartea intra în foarte mare măsură, pentru că cei morţi jucau în familie un rol mai mare decît cei vii. Şi-apoi, eram creştini. Mi se pare că moartea ne înspăimînta mai puţin decît astăzi. Nu ne nelinişteam prea mult din pricina ei. Oare moartea nu este pentru un creştin scopul vieţii ? Cred că aceasta este ideea în numele căreia bătrînul Eléazar a pornit în Orient cu o cruce pe piept, în numele căreia ne-am lăsat ucişi pentru rege şi pentru papă pe cîmpu-

rile de bătaie și în numele căreia ne-am aruncat capetele, goale de idei, dar pline de credință, la piciorul eșafodului. Tot în numele acestei idei și-au găsit moartea în Africa și în Asia unchii mei reacționari și verii mei monarhiști, spre marea slavă a unei republici detestate.

Fericirea care mă cuprindea cînd îi contemplam pe grădinari greblînd sau pe domnul Machavoine întorcînd orologiile sau pe Antonin Magne cîștigînd Turul Franței în imaginile din ziarul de dimineață sau în *L'Illustration* era o fericire întru totul mistică. Cînd era vorba de lucruri mari, despre care bunicul spunea oftînd : „Ce epocă !", oamenii îi puneau bețe în roate Domnului. Cînd era însă vorba de lucruri mărunte, Dumnezeu putea să-și urmărească planul. Lăsînd locurile sfinte, Ierusalimul, Moscova, Constantinopol, Baden-Baden, Deauville, Paris, și poate chiar Roma, orbită de modernism, în seama destinului lor jalnic, Dumnezeul înfricoșător al oștirilor, al bătăliilor, al ideilor, se ocupa încă destul de bine, la Plessis-lez-Vaudreuil, de grădinarî și de grădinile lor, de ceasornicari și de ceasornicele lor.

Această fericire atît de calmă, această certitudine nezdruncinată avea totuși ceva trist. Cînd mă trezeam dimineața, nimeni nu-mi spunea, ca valetul celuilalt Saint-Simon : „Treziți-vă, domnule conte, aveți lucruri măreție de îndeplinit". La ce aventuri extraordinare am fi putut visa, din moment ce strămoșii noștri și Dumnezeu își luaseră sarcina să se ocupe de toate ? N-aveam de făcut decît un lucru : să tulburăm cît mai puțin posibil ceea ce rămăsese din vremurile vechi. De abia îndrăzneam să citim, să vorbim, să respirăm, să ascultăm. Cine știe dacă n-aveam să stricăm și mai mult un echilibru devenit atît de precar din cauza ideilor nefaste care creșteau ca buruienile ? Trebuia să stăm nemișcați, să nu atingem nimic, să ne astupăm urechile și ochii, să veghem în toate privințele la sfînta imobilitate a adevărului, a frumosului, a binelui. Iată, în două cuvinte, cum se desfășura viața noastră la Plessis-lez-Vaudreuil : o disciplină de fier ca să învățăm mai ales să nu facem nimic nici cu lumea, nici cu viitorul, nici cu noi. Visul exprimat de toate preceptele care treceau din generație în generație ca o moștenire sfîntă

era să nu ni se întîmple nimic. Prin aceasta trebuie să înțelegeți nimic rău și, în același timp, absolut nimic.

Toate acestea — adică nimic — se întîmplau, vara, la Plessis-lez-Vaudreuil. Dar, de cum se întorcea la Paris, mătușa Gabrielle prindea din mers toate trenurile istoriei. Le prindea din zbor și se instala în ele cu forța, între doctorul Freud și *Le Boeuf sur le toit*, între Dali și dadaism, între un pianist negru și un suprarealist. După trei sau patru luni de pioasă imobilitate, între masa de piatră și armoniul decanului Mouchoux, mătușa Gabrielle se simțea cuprinsă de o poftă nebună să pună lumea în mișcare. Se repezea cu capul înainte în mici lucrături și operații de subminare menite, în primul rînd, să arunce în aer treptele tronurilor pe care ședeam. Ea frîna istoria cînd se făcea cald și o accelera cînd se făcea frig. În rue de Varenne nu mai rămînea mare lucru din cîntările religioase de la Plessis-lez-Vaudreuil. Mătușa Gabrielle le înlocuia cu explozibile.

Mai multe din aceste bombe aruncate împotriva verilor noastre au lăsat oarecum urme în istoria ideilor. Poate că nici una n-a produs o explozie atît de violentă ca cele trei filme, destul de celebre, al căror ecou a răzbătut, din fericire diminuat, pînă la Plessis-lez-Vaudreuil, fără să li se cunoască însă, slavă Domnului, originea. Sînt convins că ați fi ghicit și singuri că în rue de Varenne au fost reprezentate, pentru prima oară, *Cîinele andaluz* și *Vîrsta de aur* de Buñuel și, cîțiva ani mai tîrziu, în pragul unei noi catastrofe generate de un secol foarte fecund în această privință, *Sîngele poetului* de Jean Cocteau. Niciodată mătușa Gabrielle n-ar fi lăsat să-i scape prilejul de a-și lansa avangarda pe un întreit front de bătaie : o artă încă nouă, o estetică revoluționară și un atac triumfător împotriva idolilor șubrezi ai trecutului, bunului-simț, ordinii lucrurilor și religiei, tot ceea ce ne fusese atît de scump pe vremea măreției noastre, a retragerii noastre și a obscurantismului nostru. Armoniul verii se transforma în acel pian al tenebrelor din care răsăreau iezuiți legați fedeleș și hilari care lăsau cu mult în urmă — și anticipau cu o jumătate de secol — parada modei ecleziastice din *Roma* lui Fellini. Statui sîngerînde, mîini colcăind de furnici roșii, ochi scoși, procesiuni de coșmar și batjocură, toată lumea noastră huiduită, zdruncinată, răstur-

nată. Rue de Varenne însemna negarea și moartea pentru Plessis-lez-Vaudreuil.

În felul acesta am ajuns să ne dezbinăm noi între noi. Este foarte dificil să menții intacte, în contra istoriei, o rigoare și o morală rupte de acțiune și de putere. Atîta timp cît am domnit asupra lumii, virtuțile noastre erau rețete pentru victorie. Adeseori ne stînjeneau și atunci procedam cum ne tăia capul și le tăvăleam în noroi. Dar știam că măreția noastră era legată de ele. După decăderea noastră, nu-și pierduseră nimic din exigențe, dar deveniseră inutile. Cu toate aerele lor de măreție și încăpățînare de a rezista, fidelitatea, rigoarea, tradiția nu mai duceau la succes, ci la eșec. Ajunsesem să iubim pînă și eșecul pentru că iubeam aceste virtuți care ne aduseseră măreția. Și iată că istoria, această prostituată care a fost sedusă întotdeauna de bani, de putere, de toate formele reușitei, a început să ne facă din nou cu ochiul spre a ne ademeni să mergem cu ea în bordelurile talentului, ale surprizei, ale imaginației. În zadar i-am explicat, roșind, că noi n-am pus niciodată piciorul în asemenea locuri și că totul ne îndepărta de ele, ea își bătea joc de noi, de rezerva noastră, de lipsa noastră de curiozitate, ne șoptea la ureche că ne-am putea distra foarte bine împreună cîteva clipe. Nu acesta era limbajul în care ni se adresa altădată : pe atunci ne spunea că sîntem chemați să facem lucruri mărețe, care vor dăinui veșnic și nu ne vorbea niciodată de amuzament. Fără îndoială că am fi făcut foarte bine dacă nu ne-am fi lăsat ispitiți de avansurile ei. Dar ar fi însemnat să fim sfinți ca să-i spunem nu și să plecăm. Datorită mătușii Gabrielle, ne-am lăsat seduși. Fidelitatea are ceva mărginit în ea. Nu eram nici chiar atît de proști încît să rămînem neprihăniți. De altfel istoria, de-a lungul atîtor secole care ne apăreau în amintire ca tot atîtea nopți de dragoste, se culcase de multe ori cu noi. Cum să nu ne bucurăm s-o regăsim în patul nostru ? O cunoșteam, o iubeam, o mîngîiasem de atîtea ori. Și o dominasem. Nimic nu ne enerva mai tare decît s-o vedem umblînd cu alții. În sfîrșit, acum puneam din nou mîna pe ea, după renegări lipsite de consecințe și după scandaluri mărunte. Poate că speram să fim din nou cei mai puternici ? Acuma însă, după ce se dăduse tuturor, după ce se bălăcise în toate noroaiele marelui oraș, în toate

haznalele mulțimii, în toate dejecțiile progresului, aveam toate motivele să ne îndoim că mai era ceea ce fusese. Unde erau ochii ei mari, albaștri, plini de naivitate, sentimentele ei curate, fidelitatea ei, supunerea ei de odinioară... Era asemenea timpului, moravurilor, anotimpurilor de care spunea bunicul : ce mult se schimbase ! Devenise aprigă la cîștig, vicleană și cinică, vroia o existență confortabilă pe lîngă cei pe care bunicul, cu o mutră disprețuitoare, îi trata de demagogi, se vindea celui care dădea mai mult, îi cădeau cu tronc golani și era de ajuns s-o uimești ca să-i sucești capul. Ne părăsise o prințesă, care nu ne vorbea decît nouă, și regăseam o tîrfă, care se anunca, rîzînd strident, de gîtul primului venit. Iată ce gîndeam despre această istorie care ne trădase. Ei bine ! Familia Remy-Michault iubea atît de mult succesul încît, sub pretextul eleganței, al amuzamentului, al libertății de spirit, sub pretextul, evident monstruos, al inteligenței și al talentului, ne silea să ieșim din nou în compania ei. Ne hotărîsem s-o disprețuim, nu mai vroiam s-o cunoaștem. La Plessis-lez-Vaudeuil o dădusem pe ușă afară. Dar ea se întorcea la noi pe ferestrele din rue de Varenne, scăldate în lumină neagră și în valuri de muzică ritmată.

Nu, cea care se reîntorcea printre noi nu era marea istorie, istoria lui Rude[38] sau Delacroix, cea a lui Hugo sau Jaurès, istoria cu bust falnic, cu chip frumos de madonă, cu capul dat pe spate, cu pușca în mînă, cu veșmintele sfîșiate, murdare de noroi, pline de praf, istoria libertății și a luptei populare. Istoria aceasta, noi o cunoșteam. Îi eram ostili, dar o înțelegeam. În ciuda păstorilor răi de care vorbea adeseori bunicul, între popor și noi existau legături tainice. Nu. Într-un sens, era mai rău. Era o istorie la modă cea care se instala în rue de Varenne, unde banul își avea rolul său, unde mișunau esteticieni și juni suspecți, o istorie care, în ochii noștri, ținea de diavol și de batjocură. Ea era împotriva noastră nu fiindcă ar fi izvorît din popor, de care eram mai aproape decît pictorii și muzicienii, decît intelectualii și filfizonii, ci fiindcă optase pentru revoltă împotriva tradiției. În rue de Varenne avea să pună Duchamp[39], înainte de război sau în timpul războiului, o roată de bicicletă pe un scaun de bucătărie și să scrie pe un pieptene cuvinte lipsite de sens. În rue de Varenne

avea, tot el, să-i lipească mustăți Giocondei lui da Vinci, care era, împreună cu Pietá a lui Michelangelo, Victoria din Samothrace, Venus din Milo, Acropole din Atena, un simbol a tot ce datoram noi trecutului. Din rue de Varenne avea el să trimită un urinal la Salonul Independenților care se ținea la New York. Desigur, nu cunoșteam aproape pe nimeni de cealaltă parte a Atlanticului și Lumea Nouă, cu băncile sale și cu mania libertății, ne era mai degrabă indiferentă și, poate, întrucîtva suspectă. Cu toate acestea, să trimiți un asemenea obiect! Nici măcar americanilor, care erau mai toți democrați și republicani, nu merita să li se facă o asemenea figură. În podul din rue de Varenne, transformat de mătușa Gabrielle în atelier, avea să picteze un rus un pătrat negru pe un fond alb și să-l vîndă la un preț exorbitant. Ceea ce ne-ar fi agasat cel mai mult, dacă ecoul acestor isprăvi ar fi ajuns pînă la Plessis-lez-Vaudreuil, ar fi fost să ne simțim depășiți pe propriul nostru teren. Fusesem întotdeauna ostili religiei democratice a muncii și a meritului. „Slavă Domnului, spunea unul din strămoșii mei, cu o nuanță de batjocură în glas, facem încă parte în Europa dintre cei pentru care strădania, munca, meritul personal nu au importanță.“ Și iată că un anume delir al mistificării mergea mai departe decît noi. În aceste nebunii, în aceste grozăvii, unde era tradiționalul nostru bun-gust, cultul nostru pentru trecut și pentru strămoși, tratatele noastre cu Dumnezeu, rigiditatea noastră, lipsa noastră de idei? Într-un closet din rue de Varenne mînerul de la rezervorul de apă a fost înlocuit timp de mai multe săptămîni, înainte ca unchiul Paul în persoană să se decidă să pună lucrurile la punct, cu un crucifix jansenist care provenea de la bunica. Ziare vechi lipite pe o pînză, cioburi de oglindă, gunoaie scoase din pubele, tălpi de pantofi scîlciați, șireturi rupte, sîrme, cîrpe, ambalaje de brînză, tichete de tramvai, petarde, sirene, mugete de elefanți, bîiguieli fără rimă, lipsite de sens și de rațiune, o lume nouă, fără credință și fără lege, lua naștere în vechiul palat care purta acum numele nostru. Ea era copilul unor necunoscuți care se numeau Rimbaud și Tzara, Sigmund Freud, un evreu veritabil, Lautréamont, un fals conte. Acești oameni n-aveau nici familie, nici trecut, nici Dumnezeu. Singura lor regulă de conduită era să demoleze totul. Bunicul nu i-ar fi pri-

mit niciodată la el. Talentul, geniul nu schimbau cu nimic situația și n-ar fi fost, desigur, suficiente ca să-l determine să aibă o altă părere. Din contră. Această lume era împotriva noastră fiindcă era alcătuită în întregime din inteligență, și din spirit destructiv. Iar noi eram de partea prostiei și a spiritului de conservare. Nu, străduania, munca, meritul personal nu domneau în rue de Varenne într-un mod mai evident decît la Plessis-lez-Vaudreuil. Dar acolo talentul și inteligența scăpărau, aruncînd mii de scîntei. Și-atunci, fiindcă mătușa Gabrielle voia să reînvie numele nostru, înăbușit încetul cu încetul de venerarea trecutului, îl aruncase în jeratecul viitorului, silindu-l să înalțe trîmbe de foc. Paradox neașteptat : supraviețuirea și rangul nostru treceau, ca o nouă pasăre phoenix, dar cam jumulită, prin sinucidere și renegare.

După atîtea secole de glorie, de crime, de măreție și de stupiditate, ne pomeneam încolțiți de istorie. Multă vreme ne jucasem cu ea. Acum ea era cea care se juca cu noi. Numele familiei devenise o minge cu culori țipătoare în care Cocteau, Dali, Picabia[40], Maurice Sachs și Duchamp loveau cu piciorul folosindu-se de acel talent care ani de-a rîndul ne îngrozise atît de mult.

V

RĂZBUNAREA LUI JEAN-CHRISTOPHE

ÎNTR-O FRUMOASĂ dimineață din vara lui 1919 sau 1920, nu-mi mai aduc foarte bine aminte, în tot cazul la un an sau doi după război, a coborît în gara Roussette, unde îl aștepta o mașină care să-l ducă la Plessis-lez-Vaudreuil, unul din personajele obligatorii din cele aproape douăzeci sau douăzeci și cinci de secole de comedie umană, urmașul lui Socrate, al lui Rabelais, Fénelon, Voltaire, Goethe, al lui Julien Sorel al lui Stendhal, al *Discipolului* lui Paul Bourget, al *Isabellei* lui André Gide : preceptorul. Era un tînăr foarte brun, nu prea înalt, destul de frumos, cu ochi întunecați, dar scînteietori. Se născuse la Pau cu numai cîțiva ani înainte de căsătoria unchiului Paul cu mătușa Gabrielle. Știa un pic de latină și de greacă, citise cîteva cărți, era,

după cum mormăia bunicul, „licențiat în ceva" și se îmbrăca destul de prost. Ni-l recomandaseră, cu o egală nesăbuință, frumoasa Gaby și iezuiții. Era, în același timp, nepotul unuia dintre pictorii mătușii Gabrielle și fost elev al bunilor călugări din rue des Postes. Avea să ne provoace pagube ireparabile. Dar, dacă n-ar fi fost el, sînt sigur că s-ar fi găsit un altul care să ni le producă în locul lui.

Bunicul, după cîte îmi aduc aminte, nu-i era prea ostil domnului Jean-Christophe Comte. Îl întîmpinase cu una din glumele lui puțin cam supărătoare, al cărui secret îl știa numai el și care-l făceau să treacă în ochii multora drept un imbecil, deși nu era : „Dragă Comte, îi spusese, întinzîndu-i, cu un zîmbet larg, mîna, parcă ai fost făcut pentru noi ! Îți urez bun venit la Plessis-lez Vaudreuil". Se va vedea curînd cît de amară și de comică a fost ideea că domnul Comte era făcut anume pentru noi.

Cei ce aveau nevoie de serviciile lui erau ultimii doi fii ai unchiului Paul, Jacques și Claude. Și unul și celălalt se apropiau de vîrsta bacalaureatului și, în ciuda disprețului nostru pentru titlurile acordate de Republică, vremurile grele pe care le trăiam cereau studii. Mult timp rămăsesem la părerea lui La Bruyère : „În Franța, e nevoie de multă fermitate și de vederi foarte largi pentru a te lipsi de însărcinări și de funcții și a consimți astfel să stai acasă și să nu faci nimic". Vremurile se schimbaseră. Domnul Comte avea misiunea, cum se spunea, să ne țină din scurt în timpul celor doi sau trei ani decisivi în care strădaniile bîjbîitoare ale decanului Mouchoux și ale preoților reacționari se dovedeau insuficiente. S-a înhămat la treabă chiar de-a doua zi de la sosire, îmbrăcat cu un costum maro prea nou, împodobit cu o cravată de un gust cel puțin îndoielnic, pe care o am încă în fața ochilor și care ne stîrnea rîsul în timpul dejunului și, între o plimbare cu bicicleta și un scăldat în Sarthe, a început să introducă în liniștea religioasă de la Plessis-lez-Vaudreiul tumultul, deja vag îngrijorător, al revoltei lui Spartacus, al asasinării lui Iulius Cezar, al bastonadelor lui Voltaire și al afacerii colierului.

Trebuie să strecor aici, în ciuda repulsiei de a aborda acest subiect, cîteva cuvinte despre mine însumi. Nu

despre mine vorbesc în aceste pagini, ci despre o ființă îndeajuns de ciudată, diversă și multiplă, dar unitară totuși, excepțională și banală în același timp, care întreținea raporturi exemplare și ambigue cu epoca sa și căreia încerc să-i redau, prin prisma anilor și a indivizilor, ideile colective și evoluția. Mă refer la vechea și scumpa mea familie. Întîmplarea face ca, din diferite motive, să fiu un martor privilegiat al acestei familii. Flancat de o soră care nu conta, pentru că, după cum știți, în familie fetele n-aveau dreptul să emită păreri, eu nu eram numai, ca în literatura lacrimogenă, fiul unic al unui mezin și copilul rămas orfan la paisprezece ani. Se mai adăuga faptul că tata și mama mă crescuseră într-o mentalitate care nu coincidea exact nici cu cea a bunicului meu, și care domnea la Plessis-lez-Vaudreuil, nici cu cea, mai recentă, a mătușii Gabrielle, și care domnea în rue de Varenne. Ce uimitoare și complicate totodată sînt întîmplările vieții în simplitatea lor!

Printr-un mister de nedezlegat, tatăl meu era liberal, iar mama, datorită unor împrejurări pe care voi încerca să le lămuresc, se orienta mai degrabă spre oameni decît spre Dumnezeul copilăriei ei. Și era ceva foarte straniu la Plessis-lez-Vaudreuil. Mama se trăgea dintr-o familie bretonă foarte veche, foarte săracă și complet necunoscută. Crescuse fără castel, fără tablouri ale strămoșilor, fără veselă de argint, într-o casă bătrînească din Ille-et-Vilaine[1], în care singurul obiect de valoare era un fel de cufăr mare de lemn ce nu l-ar fi ispitit nici pe cel mai prăpădit spărgător: nu conținea decît documente care arătau că familia își trăgea obîrșia tocmai de la Raymond al V-lea, conte de Toulouse, ginere al lui Ludovic al VI-lea cel Gros, și că nu făcuse altceva, încă de la mărețele ei începuturi, decît să sărăcească și să devină din ce în ce mai obscură. Căsătoria tatălui meu îi plăcuse foarte mult bunicului. Mama era o femeie înaltă, brună, cu ochi albaștri și, după intrarea în familie a mătușii Sarah și a mătușii Gabrielle, apariția acestei bretone cu sînge pur avea, pentru întregul clan, ceva înviorător. Am arătat mai înainte că, pînă la mătușa Gabrielle, banii, notorietatea, eleganța nu contau pentru noi. Ceea ce conta era numele. Cel al mamei mele era excelent. Supărător, într-o familie ca a ei, sau ca a noastră, era că mama nu mai credea în nimic. Mi s-a povestit, și

chiar ea mi-a povestit, că, în copilărie, crezuse în toate : în fantome, în spiriduși, în comunicarea cu viața de apoi, în tot soiul de divinități, străine și creștine, și, bineînțeles, în reîntoarcerea unui rege a cărui amintire nu se stinsese de tot în Bretania, către sfîrșitul secolului trecut. Prin cele două bunici ale ei, întîlnite în lumea largă de marinari bretoni însetați de aventuri și de tradiție, mama avea o dublă ascendență irlandeză și spaniolă. Amestecul dintre celtic, gaelic și iberic îi dăduse, în același timp, violența și visarea. Îl iubise pe tata, care era exact opusul ei, la nebunie s-ar putea spune. Odată cu moartea tatei, lumea ei se prăbușise. În momentul în care bunicul se reapropria de Republică, pentru că îi dăruise trei dintre fiii săi și un frate, mama începea s-o urască cu o și mai mare înverșunare pentru că Republica, după ce îl ucisese pe rege și izgonise preoții, îi răpise bărbatul pe care-l iubea. Așa se scrie istoria inimilor și istoria pur și simplu : întotdeauna se explică totul, dar mereu în alt fel. Rămas monarhist, bunicul se reîmpăca cu Franța, ba chiar cu Republica. Închisă în durerea și în ura ei, mama ajunsese să nu mai creadă în nimeni și-n nimic. Ostilitatea pe care o nutrea față de democrația victorioasă nu o apropia de regele ei. Ajunsese să nu mai creadă nici în rege, nici măcar în rege. Și, în ciuda visurilor și a sentimentelor ei, mai inteligentă, desigur, decît restul familiei, ea punea singura întrebare care putea lămuri problema : „Regele ? Care rege ?“ Deoarece ironia soartei făcea ca pretendentul, la fel ca familia Remy-Michault, să descindă dintr-un regicid. Poate din cauză că tata fusese ucis la Chemin des Dames, într-o dimineață ploioasă, după cum mi se spusese — pe care seara, înainte de a adormi, singur, în camera mea, încercam în zadar să mi-o închipui —, se stinsese credința mamei, puterea de a spera, dragostea pentru toate valorile, pentru cele ce-i legănaseră copilăria, ca și pentru celelalte. Fără îndoială că bunicul, tatăl ei, frații și unchii ei, nu credeau cu adevărat în întoarcerea regelui. Dar păstrau în suflete o credință nespusă, care, pentru ei, era ceva asemănător cu absolutul filosofilor, cu noaptea obscură a misticilor : ceva ce nu poate fi exprimat, ce nu poate fi descris, ce nu poate fi decît tăinuit și iubit. Mama își pierduse credința. Nu mai credea în regele care nu avea să se mai întoarcă. Nu-i exclus ca ea să nu mai

fi crezut nici într-un Dumnezeu ce nu-şi dăduse osteneala să îndepărteze cu un deget glonţul care-l lovise pe tata. Ea ura puterea, guvernele, războiul, tot ceea ce avea pretenţia să joace un rol în această comedie socială care ucide taţii, fiii, amanţii, soţii. Bretonă de stirpe veche, monarhistă, legitimistă, romano-catolică, mama nu mai iubea decît mizeria omenească. Cînd îngenunchea în faţa Cristului de fildeş din camera ei plină de amintiri despre Bretania copilăriei şi despre tatăl meu dispărut, nu pe Dumnezeu îl adora, ci omenirea în suferinţă. Noi — bunicul, străbunicul, familia ca mit —, noi îl iubeam pe Dumnezeu. Noi îl puneam înaintea oamenilor. Ea însă iubea oamenii, destinul lor crud şi stupid, sîngele ce le ţîşnea pe gură, strigătele lor de spaimă în faţa durerii şi a morţii.

Cînd o priveam pe mama, care, cu vîrsta, devenise un fel de statuie vie a furiei amestecate cu mila, nu izbuteam decît cu greu să-mi amintesc imaginea fericirii pe care o întruchipa altădată alături de tatăl meu. Şi aici timpul făcuse ravagii. Eram ceva mai răsărit decît un băieţel la moartea tatei. Îl văd şi acum, slavă Domnului, cu părul lui foarte blond, cu ochii mai albaştri chiar decît cei ai mamei, cu mustaţa pe care-o purta în vremea aceea, cu aerul lui vesel şi glumeţ. Din cînd în cînd mi se pare că îl pierd şi dispare. Îmi repet : „ochii albaştri, părul blond, nasul arcuit, buzele...“, dar viaţa lipseşte : nu mai sînt decît cuvinte, cel mult forme, culori, detalii, trăsături ce nu mai închegă un chip, o fizionomie, acel ansamblu atît de misterios la care sufletul contribuie în egală măsură, dacă nu chiar într-una mai mare, cu trupul. Şi-apoi, deodată, în timpul unei plimbări, în cursul unei discuţii, iată-l pe tata, care îmi apare din nou în faţă.

În ochii mei, tata întruchipa familia însăşi. Simţeam, totuşi, că nu se confunda cu ea. Şi nu se confunda cu ea pentru că, în anumite domenii, relativ importante, despre adevăr, despre libertate, despre evrei, despre afacerea Dreyfus, despre valoarea oamenilor, despre Dumnezeu însuşi, avea propriile lui idei, pe care singur şi le formase. Cine să-i fi dat aceste idei ? Vremurile în care trăia, prieteni necunoscuţi mie, o străbunică tăcută, care nu spusese niciodată nimic ? Hazardul, poate ? Habar n-am. Nu prea cred în hazard, dar, ca să-l eli-

mini, ar trebui să cunoşti aproape totul, şi nu mă refer numai la istoria tatălui meu, ci şi la istoria omenirii. Sarcina mă cam sperie. Vă voi spune deci, pur şi simplu, ceea ce ştiu despre tatăl meu, fără să caut cauze care poate că nici nu există.

Tatăl meu era opusul unui revoltat. Dar era şi opusul unui fanatic. Ceea ce, într-un sens, era măreţ şi frumos în familia mea, ceea ce o făcuse să fie adorată de unii şi urîtă de alţii, era fanatismul. Bunicul nu era un monstru. El dorea fericirea celor mulţi, a maselor, a tuturor. Dar avea ideile lui despre accesul la fericire. Şi nu renunţa la ele în ruptul capului. Avea valorile lui, credinţele lui, urile lui, convingerile lui. Pe scurt, cu toate calităţile lui, cu tot simţul onoarei, cu tot cultul său pentru trecut, bunicul era intoleranţa personificată. Tata, dimpotrivă, avea înţelegere pentru aproape tot. Nu sînt sigur că bunicul meu punea mare preţ pe darul inteligenţei. O bună parte a felului său de a fi se datora acestei lacune, sau, dacă vreţi, acestei calităţi. Era oare tatăl meu foarte inteligent ? Refuz, din multe puncte de vedere şi din multe motive, să mă pronunţ în această privinţă. Aş fi de altfel incapabil. Dar ştiu că avea o uimitoare aptitudine de a înţelege oamenii, ideile, maniile, modul lor de viaţă, de a le explica şi de a le imita. Se simţea oriunde ca la el acasă. Era unul dintre puţinii membri ai familiei căruia mătuşa Gabrielle îi împărtăşise secretul nebuneştilor aventuri, al uneltirilor metafizice, al descoperirilor explozive care aveau loc în palatul din rue de Varenne. Evident, el nu suflase niciodată nici o vorbă despre asta celor de la Plessis-lez-Vaudreuil. Dacă inteligenţa tatălui meu — dar oare cuvîntul inteligenţă are vreodată vreun sens, oricît de neînsemnat ? — rămîne pentru mine un mister în care ezit să mă aventurez, nu-mi este imposibil, cred, să-i judec fermitatea. La prima vedere, fermitatea era ceea ce-i lipsea tatălui meu, ale cărui farmec şi voioşie erau date drept exemplu în Parisul anului 1910. Pe lîngă bunicul, inflexibil, lipsit de nuanţe, închistat în convingerile lui, curiozitatea tatei apărea, la prima vedere, ca un fel de uşurătate. El plutea un pic, se amuza. Bunicul trăia într-un sistem din care nu lipsea nici o piesă. Dar sistemul nu mai avea impact asupra lumii. Bunicului puţin îi păsa. Tata, dimpotrivă, se simţea grozav de bine într-o lume pe care o

iubea. Nimic nu-i era mai străin decît spiritul de sistem. Și aceasta era un fel de revoluție pentru Plessis-lez-Vaudreuil, unde trecutul, morala, coerența familiei, mitologia numelui nu trăiau decît din acest spirit și nu încetau niciodată, de-a lungul evenimentelor celor mai grave și a incidentelor celor mai mărunte, să-l reconstituie.

Poate că bunicul nu se înșela întru totul cînd vedea în cea mai mică fisură breșa care curînd putea deveni imensă și prin care aveau să năvălească barbarii ? Tata descoperise singur că regele era gol și nu mai credea că adevărul, frumosul, binele au fost fixate odată pentru totdeauna prin decrete imuabile. În cel mai rău caz putea fi considerat ca un trădător al cauzei drapelului alb, al Stuarților, al dreptului de primogenitură, al rigorii clasice, al integrității temporale a posesiunilor Sfîntului Scaun. Pe drumul său îl aștepta soarta crudă pe care o au de obicei liberalii. Dar ar fi fost foarte surprins dacă s-ar fi pomenit acuzat că-și trădează strămoșii și că le uită învățăturile. El le adapta timpurilor moderne. Sarcina nu era ușoară. Într-un sens, renunța la tradițiile familiei. Într-alt sens, le salva. Bunicul stătea cu privirea ațintită asupra formei pure a trecutului, tata se străduia să-i prindă spiritul. El substituia contemplației, care, datorită evoluției moravurilor, tehnicilor, mentalităților, devenise în mod obligatoriu pasivă, un fel de participare prin simpatie și complicitate. Îmi închipui că aici trebuie mers destul de departe, și chiar în direcția reproșurilor pe care cei mai conservatori i le puteau aduce. Nu sînt prea sigur că tata punea mai presus de orice ideile, felul de a fi, de a gîndi, de a acționa, moravurile și obiceiurile strămoșilor. El socotea că toate epocile și toți oamenii ne învață cîte ceva. Într-un cuvînt, introducea o marfă interzisă, scandaloasă și neobișnuită, în castelul împietrit al Frumoasei din pădurea adormită : ideea de schimbare.

Trebuie să mărturisesc din capul locului : îmi iubeam tatăl. Și-l admiram. Îmi plăcea ușurința cu care trăia, eleganța sa puțin demodată, devotamentul său turbulent, mișcările sale de echilibrist, puțin îngrijorat, dar zîmbitor, între trecut și viitor. Se distra pe socoteala vieții și a lumii, dar încerca să le înțeleagă. Era prietenul lui Forain, al lui Capus[2], al lui Tristan Bernard, al mai multor de

Broglie, a căror deviză îl încînta pentru că reunea cele două forțe care-l solicitau pînă la distrugere. Izvorînd din adîncurile trecutului acestei ilustre case, deviza lor era : *Pentru viitor*. Am impresia că mai aud și acum, în jurul mesei de piatră, acele discuții familiale, cărora le ascultam fascinat misterioasele incantații și formule magice trecîndu-mi pe deasupra capului. Bunicului, care ținea la deviza familiei Mortemart[3] : „Mai înainte lumea de-a apare, Rochechouart avea blazon cu benzi unduitoare" sau la cea a familiei Esterházy : „Sub Adam al III-lea Esterházy, Dumnezeu a creat lumea", tata îi opunea aparenta modestie a familiei de Broglie care nu-și consuma orgoliul încercînd în van să pătrundă tenebrele trecutului, ci se străduia să continue, să construiască și, dacă trebuia, să se reînnoiască. Tata gîndea că un trecut nu are sens decît prin prisma viitorului. Dar credea, de asemenea, că viitorul depindea de trecut. Bunicul era un discipol al lui Bossuet, căruia îi admira, mai presus de orice, faimosul portret făcut tribului lui Iuda și „privilegiul de care se bucurase întotdeauna de a merge în fruntea triburilor". Era un cititor zelos al lui Barrès[4] aproape singurul căruia îi acorda atenție în marele naufragiu al literaturii din vremea sa. „Ce-mi place oare la trecut ? scrie Barrès[4] în *Caietele* sale. Tristețea, liniștea și, mai cu seamă, fixitatea lui. Ceea ce se mișcă mă deranjează". Ceea ce se mișca îl deranja și pe bunicul. Și ritmul accelerat al lumii moderne îl făcea adesea trist și tăcut, cu mînii subite și crude ironii. Îi plăcea istoria, pentru că era imobilă și pentru că intrase pentru totdeauna într-o eternitate fără apel. Tatălui meu îi plăcea, dimpotrivă, pentru că era vie și mereu nouă și pentru că ea comanda viitorul. Își trăgea din ea forța și mai degrabă un fel de veselie, decît melancolia mitologică și visătoare care, de mai bine de o sută de ani, ne umplea casa.

Asemenea multor bărbați, și mai cu seamă multor femei din epoca și clasa sa, tata știa puține lucruri. Citise foarte puțin. De cîțiva ani, nu aud în jurul meu decît lamentări în legătură cu ignoranța tinerilor. Școala, cinematograful, televiziunea, călătoriile le-au adus, totuși, în ciuda dezordinii, a indiferenței și uneori a delăsării, mai multe chipuri, peisaje, adevăruri și nebunii, certitudini și îndoieli decît îi aduseseră tatălui meu vînătoarea călare,

protocolul și decanul Mouchoux laolaltă. Erau puține domenii pe care le cunoștea perfect : datele din istoria Franței, ortografia, elocința bisericească, vinurile de Bordeaux, genealogia marilor familii. Restul plutea în vag. Filosofia, matematica, beletristica, civilizațiile îndepărtate, tot ceea ce era mai secret, mai dificil sau mai nou îi era străin datorită mediului în care se născuse. Totuși descoperise singur poezia romantică, poezie care, la noi, din motive evidente, etice, estetice, politice, nu era ținută la loc de cinste, iar îndrăzneala lui mergea pînă la a-i venera pe Lamartine și pe Hugo. Îmi amintesc și astăzi cum mă învăța versuri de Hugo, aproape în secret, în timp ce ne plimbam seara, înainte de cină, pe drumul spre Roissy sau pe drumeagurile care duceau spre ferme, spre iazuri, spre pădure. Ca în devizele vechilor case ale Europei, nu auzeam decît o muzicalitate care îmi rămînea obscură. Nu știam nimic despre Villequier[5], Charles Vacquerie[6], Gautier[7], Claire Pradier, despre luptele politice și sociale ale secolului al XIX-lea. Poate că nici el. Dar îl văd și acum oprindu-se, cînd glumind, cînd vorbind serios, pornind iarăși cu pași mari, oprindu-se din nou și murmurînd aproape în șoaptă, ca și cum s-ar fi ironizat singur, privindu-mă pieziș și ridicînd brațele și bastonul către cer :

O, patrie ! o, concordie-ntre toți cetățenii !

sau

Ar fi greșit să credem c-aceste întîmplări
Sfîrși-se-vor cu slavă, cu lauri și cîntări.

Dormea cîteodată la umbra lăncii sale
Dară puțin.

sau

Cu ce sălbatec vuiet stejarii în amurg
Cad ca să-nalțe sumbrul al lui Hercule rug.

sau

Cînd ne vom duce-acolo, la voi, prea dragi iubite !
Unde-s copii ce au murit și primăveri sfîrșite,
Și toate acele dragoste ce-n voi își au morminte
Și toate marile lumini ce-n noi sînt asfințite ?

S-ar fi zis că versurile se nășteau din mersul și din pașii săi al căror ritm îl urmau. Continua să umble ca

într-o altă lume, ale cărei porți mi le deschidea, fluturînd bastonul, cu capul ușor plecat într-o parte :

Spre cerul vast în care găsim iertare și balsam
Pe cei pierduți, pe cei plecați, pe cei pe care-i
îndrăgeam,

Sărutări ce pornesc din duh, priviri din suflet doar
Cînd ne vom duce-acolo ? Cînd ne vom duce dar ?

Și repeta, de două sau de trei ori, ca și cum nu se putea smulge din acest vis de plecare și din nerăbdarea sa :

Cînd ne vom duce-acolo ? Cînd ne vom duce dar ?

Vă amintiți de *Marseilleza* ale cărei accente detestate bunicul meu se lăuda odinioară că nu le recunoaște ? A fost necesară moartea a milioane de oameni și a multora dintre ai noștri ca să ne-mpace cu ea. Și bunicul a trăit îndeajuns pentru a o vedea transformată într-o manifestare tot atît de reacționară, ba poate și mai reacționară decît cîntecele șuanilor noștri și ale domnului de Charette. Cam același traseu aveau să-l parcurgă și versurile bătrînului Hugo recitate de tata, sau paginile din Renan pe care, spre sfîrșitul vieții, le citea mama pe ascuns în camera ei atît de bretonă de la Plessis-lez-Vaudreuil. Spre naiva mea stupefacție, îndrăzneala, suflul nou, libertatea, romantismul, ba aproape și Revoluția din 1789, care mi se părea sfîrșitul tuturor lucrurilor și al lumii, aveau să se regăsească în ariergardă, aparținînd batalioanelor în retragere ale unei rutine și ale unei solemnități tocmai bune să stîrnească rîsul tinerilor. De-abia apucasem să mă gîndesc cu recunoștință la lecțiile părinților mei, care-mi deschiseseră calea spre frumuseți nebănuite, cînd peisajul s-a și schimbat, iar Hugo și Renan au fost zvîrliți, împreună cu mulți alții, la lada de gunoi a istoriei. După atîtea popasuri îndelungate la umbra vechilor sale monumente și mănăstiri, după cîteva curse în linie dreaptă în urmărirea visurilor sale, istoria nu ezită, de un secol sau două, să ia viraje foarte strînse, să se reîntoarcă asupra ei înseși. Ea nu revine în trecut, dar își răstoarnă perspectivele, dă foc la ceea ce a adorat, redescoperă drept noutate ceea ce a uitat, înaintează în spirală, făcînd cale-ntoarsă la nivele diferite și, sprijinindu-se ba într-o parte, ba într-alta, cînd pe autoritate și

cînd pe libertate, cînd pe raţiune şi cînd pe sentiment, cînd pe obscuritate şi cînd pe evidenţă, urcă asemenea unui alpinist, către imposibilul echilibru al unui mitic sfîrşit al istoriei, în care totul se va găsi la adevăratul său loc, sub privirea zeilor morţi.

Nu mă îndoiesc că aceste relatări despre istoria familiei mele şi, implicit, despre istoria acelor vremuri pot fi banale, ba chiar evidente. Este intenţia lor declarată. Oricine ştie că Revoluţia, Bonaparte, radicalismul şi socialismul, Clemenceau, Stalin însuşi au început prin a fi de stînga, promovînd spiritul contestatar, pentru a sfîrşi, cu o regularitate descurajantă, prin a fi de dreapta, promovînd cultul autorităţii şi, uneori, al opresiunii. Oricine ştie că romantismul a fost o aventură înainte de a sfîrşi într-o dulcegărie ce-i face pe studenţi să caşte de plictiseală. Oricine ştie că revoltei nu-i trebuie mult timp pînă se osifică sub formă de instituţii, că trebuie, că e datoare s-o facă, dacă nu vrea să piară şi că progeniturile înseamnă moartea părinţilor. Toate acestea fac parte din cele trăite de noi, din lunga noastră experienţă. Dar printre atîtea cutezanţe acum pe jumătate moarte, printre atîtea originalităţi însuşite de atît de mulţi, aş apăra bucuros o estetică a evidenţei. Banalul trebuie pus în evidenţă, pentru că pe el îl pierdem din vedere în virtutea obişnuinţei şi a caracterului său familiar. Ultimul lucru pe care îl observă prefectul poliţiei, înainte de intervenţia providenţială a cavalerului Auguste Dupin din *Scrisoarea furată* a lui Edgar Poe, este bucata de hîrtie mototolită, abandonată neglijent chiar în mijlocul mesei. Ciudăţeniile şi nebuniile descrise în romanele noastre se petrec pe un fundal despre care nimeni nu vorbeşte niciodată, fiindcă e cunoscut de toată lumea. Crima se desfăşoară sub ochii noştri, ca şi incestul şi aventurile cele mai neobişnuite şi mai uimitoare, cele ale căror descrieri îi smulg publicului strigătul decisiv: „Dar e ca-n romane!“ Ceea ce este trecut sub tăcere, ceea ce este lăsat în seama istoriei, care, de altfel, e incapabilă să o reconstituie ulterior, este comoara subînţeleasă a climatului general, a temperaturii vieţii, a regulilor colective acceptate de grup: acest fond străvechi al modului de a fi şi de a gîndi, aceste ancore ale spiritului vremii, aruncate în ape prea limpezi şi care, din abisurile submarine, nevăzute privirilor tuturor toc-

mai pentru că sînt prea strălucitoare, cu cablurile şi geamandurile lor, determină, dar în ascuns, valurile de la suprafaţă ale existenţei noastre cotidiene.

Descoperitor al evidenţei, îmblînzitor al cotidianului, prezentator al banalului, iată titlurile la care aspir. Vă povestesc despre familia mea. Şi nu despre crimele ei, pentru că nu a existat niciuna. Şi nu despre nebuniile ei, pentru că erau raţionale. Ci despre ceea ce gîndea în legătură cu lumea şi cu viaţa ei de zi cu zi. Şi n-am să vă vorbesc nici măcar despre îmbrăcămintea ei, maniile ei, anecdotele care circulau despre ea, despre acel obicei pe care-l avea bunicul de a se scărpina pe ceafă cu degetul gros, cu mîna desfăcută, despre canotierele tatei, vestele lui în dungi şi pantofii jumătate albi, jumătate galbeni, despre pălăriile mătuşii Gabrielle şi rochiile ei de la Poiret, despre obiceiurile decanului Mouchoux care băga în gură şi ronţăia nuci întregi, cu coajă cu tot, şi uneori lumînări, ei bine nu, eu voi căuta în altă parte evidenţele tainice, motivele clare şi cele obscure ale opţiunilor fundamentale : în culoarea zilelor, în visurile cu ochii deschişi, în primele impulsuri ale raţiunii şi ale inimii.

De altfel, dacă există ceva — şi acesta este lucrul cel mai admirabil — care să pară obscur şi surprinzător generaţiilor viitoare este tocmai această banalitate. În curînd, nimic nu va fi mai misterios decît ceea ce astăzi ni se pare evident. Ceea ce înţelegem cel mai greu la incaşi, la egipteni, la grecii din antichitate, la romani, la mongolii lui Genghis-Han sau ai lui Tamerlan nu sînt cuceririle, piramidele şi templele, intrigile şi loviturile violente, care seamănă atît de mult cu ale noastre, nici măcar cruzimile, pitorescul, cultul soarelui sau al naturii, filosofia, religia, ci mentalitatea cotidiană, atitudinea faţă de ceilalţi, modul de a se raporta la lume şi la viaţă. Atunci cînd vom ajunge în societatea viitorului, căsătoria unchiului Paul, viaţa dublă a mătuşii Gabrielle, raporturile noastre cu istoria şi cu statul, ideile bunicului, încercările de eliberare ale tatei, imaginea pe care ne-o făceam despre menirea noastră în lume şi despre rostul vieţii, tot ceea ce mi-era atît de apropiat încît îmi venea greu să-mi imaginez că s-ar putea gîndi şi trăi altfel, va părea de neînţeles. Adevărul este că cel mai mic dintre gesturile noastre, cel mai neînsemnat

gînd, ceea ce ne distrează, ceea ce ne preocupă, tot ceea ce întreprindem este ecoul unor obiceiuri, al unor convenţii, al unor mituri atît de adînc înrădăcinate în suprafaţa lucrurilor, şi totodată atît de vizibile, încît cei ce trăiesc în mijlocul acestei lumi nici nu-şi dau seama de ele.

De aceea admir astăzi cu atît mai mult eforturile tatei de a-şi domina mediul. Şi ajung să mă întreb dacă nu cumva fermitatea caracterului său, atît de contestată, nu era pe măsura farmecului şi a voioşiei sale. Nimic nu-i mai greu decît să te desprinzi de epoca ta şi de mediul tău. Tata nu avea la îndemînă nici un exemplu pe care să se sprijine, nici un motiv să pună cîtuşi de puţin la îndoială presiunile seducătoare ale tradiţiei şi ale ordinii. Religia, morala, estetica, freamătul lumii, interesul de asemenea, toate îi îndemnau să se cramponeze de imaginea pe care oglinzile trecutului, păstrate cu atîta dragoste la Plessis-lez-Vaudreuil, i-o dădeau despre sine însuşi. Cu toate acestea s-a eliberat de ea. Nu cred că mama, pe care o adora, să-l fi îndemnat pe această cale. Dimpotrivă, moartea tatei e cea care a împins-o pe mama spre dragostea tragică pentru oameni. Chiar în epoca în care era fericit, tata iubea oamenii şi îi iubea cu bucurie. Ceea ce vă istorisesc aici nu trebuie de altfel să vă mire peste măsură. Printre mareşalii, libertinii, miniştrii săi plini de decoraţii, familia a avut şi mica sa serie de sfinţi. Îmi închipui că iubeau oamenii şi că au ştiut şi ei să depăşească barierele castei lor. Tata nu era un sfînt. Îi plăceau distracţiile, petrecerile, vinul bun pe care-l cunoştea mai bine ca oricare altul, confortul, ironia. Iar raporturile sale cu Dumnezeu, care erau importante, deoarece tata purta numele nostru, nu cred să fi fost chiar atît de simple. Sfinţii noştri iubeau oamenii pentru că îl iubeau, în primul rînd, pe Dumnezeu. Ei iubeau oamenii întru Dumnezeu, îi iubeau prin dragostea faţă de Dumnezeu. Tata iubea în primul rînd oamenii. Şi aceasta era o cotitură în lunga noastră istorie. Aş spune chiar că el nu vedea în Dumnezeu decît imaginea eternă a tuturor oamenilor ce se succedau. Dar mă cam îndoiesc de felul în care ar fi primit el o asemenea formulare pretenţioasă. În fond, făcea totuşi parte dintre noi, aşa că avea oroare de tot ceea ce, într-o măsură mai mare sau mai mică, putea

aduce a jargon de liceu sau a filosofie ieftină. Iubea istoria și detesta filosofia. Iar pentru el filosofia începea destul de repede. Firește, nici prin cap nu-mi trece să vorbesc despre Hegel sau despre Marx, ale căror nume nimeni, niciodată, n-ar fi avut ideea năstrușnică să le rostească la Plessis-lez-Vaudreuil. Toate cuvintele compuse din mai mult de trei silabe i se păreau puțin suspecte și nu sînt sigur că Anatole France nu se plasa pentru el la limitele suportabile ale metafizicii. Nici dialectica și nici filosofia istoriei nu erau cele care-l învățau dragostea de oameni. Era mai degrabă un amestec de simpatie naturală și de curtoazie amuzată, pe un vechi fond de creștinism. Familia mea se arătase dintotdeauna la fel de politicoasă, ba chiar mai politicoasă cu un pescar breton ori un zidar sicilian decît cu un notar ori un general, sau, cu atît mai mult, cu un ministru al Republicii ori un petrolist îmbogățit. La tata, această curtoazie tradițională era și mai profundă. Îi considera pe oameni prieteni, și-atîta tot. Avea pentru ei stimă și considerație. Și nu putea suferi nenorocirea. Sînt convins că mama, în amintirea tatei și din dragoste pentru el, a început, după moartea lui, să-i înlocuiască cultul prin cel pentru umanitatea suferindă. Dar pe tata nu mi-l amintesc decît surîzînd vieții.

Poate că de aici rezultă tot ceea ce putea să-l distanțeze pe tatăl meu de mașinațiile infernale și de subtilitățile cam pedante care se urzeau în rue de Varenne. Se simțea și mai străin de ele decît de tradițiile demodate de la Plessis-lez-Vaudreuil. Se amuza de ritualurile noastre ca și de acele ierarhii înalte pe care geniul lui Pascal reușise să le ridiculizeze chiar în epoca în care se aflau în culmea splendorii. Dar le respecta. În schimb totul îl îndepărta de iconoclaști și de profanatori : temperamentul, convingerile, umorul, eleganța, ca și simțul său moral, nu apăsător, dar profund. Pentru că era în același timp moralist și zeflemist, ba chiar, în felul lui, liber, îndrăzneț, aproape sceptic fără a fi vreodată cinic, un om al credinței, ca și strămoșii săi, credință pe care, nici în aceste timpuri noi, întîmpinate cu dragă inimă, nu se punea problema să o renege sau să o uite.

V-am spus oare deajuns ca să vă lămuriți care era situația mea în sînul familiei la sosirea domnului Jean-Christophe Comte la Plessis-lez-Vaudreuil ? Tata murise

destul de sărac pentru că cheltuise mult, mama ducea o viață aproape monahală, întreruptă de lungi vizite la toate ospiciile și închisorile pe care le putea descoperi prin împrejurimi, bunicul domnea în continuare, în timp ce mătușa Gabrielle guverna, iar o mulțime de frați și surori de-ai bunicilor, de unchi și mătuși, de veri și verișoare țeseau în jurul castelului pietrificat un văl protector împotriva influențelor din afară. Copiii unchiului Paul și ai mătușii Gabrielle beneficiau de toate avantajele : din partea familiei Remy-Michault pentru că aveau avere și din partea noastră pentru că erau fiii primului născut, ai viitorului cap al familiei. Eu eram puțin cam pe tușă. Domnul Jean-Christophe Comte își primea plicurile, la sfîrșitul fiecărei luni, din mîinile unchiului Paul sau ale mătușii Gabrielle. Eram poftit și eu în imensa sală de studiu de la ultimul etaj al castelului, așa cum alți veri, mai mult sau mai puțin avuți, erau invitați la vînătoarea călare din pădure sau în sufragerie, sub marile tablouri ale lui Rigaud, la prînzurile de duminică. Noi, cei care îl întîmpinam pe domnul Jean-Christophe Comte, eram patru : verii mei Jacques și Claude, eu și fiul domnului Desbois, intendentul castelului. Aveam, toți patru, între cinsprezece și șaptesprezece ani și ne pregăteam să înfruntăm și noi, la adăpostul bătrînelor ziduri ale castelului de la Plessis-lez-Vaudreuil, toate primejdiile acestei lumi : femeile, examenele Republicii, socialiștii, aventura, ceea ce romanele numeau destinul și care ne apărea sub forma unei povești ce se urzea sub ochii noștri, dar departe de noi, de cealaltă parte a parcului, a cimitirului din Roussette, a fermelor noastre și a pădurii.

Încă din prima zi, Jean-Christophe ne-a uimit. Ceea ce ne povesteau iezuiții noștri și decanul Mouchoux ne plictisea de moarte. Jean-Christophe ne-a deschis într-o dată ferestre închise de secole spre priveliști necunoscute. Luni dimineața, cînd a intrat în sala de studiu în care-l așteptam toți patru cu o ușoară neliniște, ne-a declarat de la bun început că profesoratul nu era pentru el decît o altă denumire dată prieteniei și că puteam să-l tutuim. La Plessis-lez-Vaudreuil oamenii nu prea obișnuiau să se tutuiască. Ne adresam cu dumneavoastră tații și mamelor noastre, bunicului, decanului Mouchoux și, bineînțeles, tuturor profesorilor noștri. Jean-Chris-

tophe a adăugat zîmbind că nu venise acolo ca să ne constrîngă, ci ca să ne ajute, şi că spera să devenim prieteni. Apoi, după ce ne-a lăsat paf cu această declaraţie neaşteptată, a profitat ca să ne citească poemul lui Verlaine care începe cu versul :

Aducerile-aminte se năpustesc spre mine. Toamna...

care, împreună cu melodia-i şi cu silueta lui uşor vaporoasă de tînără femeie, va rămîne întotdeauna legat pentru mine de această sală de studiu din timpul verii, la ultimul etaj al castelului de la Plessis-lez-Vaudreuil, şi de imaginea brună, încîntătoare, nu prea înaltă, puţin sumbră şi totuşi atît de vie, a preceptorului nostru.

În ciuda cravatelor sale, Jean-Christophe Comte a devenit repede pentru noi un fel de semizeu de neînlocuit şi binevoitor. Nu aveam prea mulţi prieteni. Nu ne vedeam aproape cu nimeni, în afara verilor din provincie care poposeau la castel, a vecinilor de la ţară ale căror nume, cînd erau invitaţi la o gustare, erau triate cu grijă pe liste ţinute la zi de la sezon la sezon şi a vînătorilor călare, toţi în acelaşi costum — tunică roşie cu garnituri albastre — şi cu cornul petrecut pe după gît. Eram foarte apropiat de tata, dar niciodată nu mi-ar fi trecut prin minte să-l consider prieten. Îl iubeam, îl respectam. Poate fiindcă fusese ucis pe cînd eram încă un copil, nu mă consideram egalul lui. Îi eram supus. El cunoştea oamenii şi sensul lucrurilor, iar eu nu le cunoşteam. Era de datoria lui, ca părinte, să le explice fiului său. Jean-Christophe, dimpotrivă, ca un adevărat discipol al lui Socrate, pretindea că nu ne învaţă nimic. Ne revela numai ceea ce purtam în noi. Purtam în noi o lume, dar nu ştiam.

Instrumentul acestei descoperiri, care pot spune că ne-a schimbat complet viaţa, au fost cărţile. Domnul Comte n-a făcut, poate, decît un lucru, dar un lucru hotărîtor : ne-a învăţat să citim. Plessis-lez-Vaudreuil nu avea numai saloane şi camere, sufragerii şi o capelă, ci, firesc, şi o imensă bibliotecă în care savanţi cu lornioane şi barbă şi fete tinere deja mioape veneau uneori să lucreze. Biblioteca de la Plessis-lez-Vaudreuil, cu rafturile sale de lemn deschis la culoare şi cu scările de stejar şi de piele, era universal cunoscută de toţi specialiştii şi de toţi amatorii. Număra treizeci sau treizeci

și cinci de mii de cărți, dintre care un mare număr de incunabule, ediții originale sau rare, opere epuizate și uneori ignorate, la care se adăugau gravuri și stampe de-o frumusețe excepțională, acte juridice și conturi pe care nici unul dintre noi nu-și aruncase vreodată ochii și una din colecțiile private de autografe dintre cele mai însemnate din Franța și poate din lume, dat fiind că paleografi, plini de admirație și de invidie, descoperiseră aici scrisori ale lui Sylvius Aeneas Piccolomini, devenit papă sub numele de Pius al II-lea, ale sfîntului Ignațiu de Loyola și ale sfîntului Jean de la Croix[8], ale lui Du Guesclin[9] și ale Jeannei d'Arc, ale lui Leonardo da Vinci și ale sfîntului Ludovic, ale lui Francisc I și ale lui Carol Quintul. Și — piesă unică și prețioasă — bula papală prin care Alexandru al VI-lea Borgia[10] proclama canonizarea împăratului Alexis. Noi citeam foarte puține cărți din această bibliotecă. Într-un colț al uneia dintre cele cinci săli imense din care era compusă, se afla o ladă de lemn cu romane mediocre, iar deasupra o duzină de rafturi pe care se îngrămădeau *Memoriile* lui Saint-Simon sau ale doamnei de Boigne[11], lucrări istorice despre Maria-Antoaneta sau despre mareșalul de Richelieu, *Cyrano de Bergerac* al lui Edmond Rostand și lucrări religioase, volume din *L'Illustration* în legătura lor roșie marmorată cu cotor și colțuri de piele cu un format foarte incomod și cu suplimentul ei dramatic intitulat, dacă-mi amintesc bine, *La Petite Illustration*. Arareori ne aventuram dincolo de aceste lucrări familiare, și imensa bibliotecă era ca un cîmp lăsat în paragină care nu mai era de nici un folos. Domnul Comte ne-a luat cu el în fabuloase excursii care n-aveau să se șteargă niciodată din memoria noastră uluită. I-am descoperit pe Corneille și pe Racine în volume somptuos legate, pe La Fontaine în ediția scoasă de fermierii generali[12], am coborît pînă la puținii romantici, ilustrați de Gustave Doré, care pătrunseseră prin nu știu ce aberație — poate prin fraudă — la Plessis-lez-Vaudreuil, am dat chiar, ce surpriză !, peste *Contes de la bécasse* ale lui Guy de Maupassant pe care străbunicul sau vreun străunchi îl luase, cred, drept un manual cinegetic și un studiu despre vînătoarea de becațe.

Poate că bunicul și toți ai lui nu greșeau că nu aveau încredere în lectură. Abia păsisem în regatul fer-

mecat și lumea, în jurul nostru, s-a și prăbușit în neant. O lucrare bine întocmită ar putea arăta, fără îndoială, destinele divergente ale celor patru elevi ai domnului Comte : cei care îndrăgeau cărțile și cei care nu le îndrăgeau. Adevărul mă silește să spun că cei patru s-au aruncat împreună într-o aceeași pornire, într-un același elan, în descoperirea credinței, a geloziei, a ambiției, a dragostei pentru natură, a aventurilor războinice, a vieții de provincie sub Restaurație, la Versailles sub Ludovic al XIV-lea, la Paris pe timpul lui Voltaire. Ar fi fără îndoială o mare exagerare să se susțină că nu auzisem niciodată vorbindu-se despre Villon, Diderot, Balzac, Jean-Jacques Rousseau. Și cunoșteam mai bine ca oricine mirosul pădurilor după ploaie, marile iazuri sub bătaia lunii cînd vin să se adape cerbii, felul în care trăiau anticii înainte de apariția mașinilor și a culturii de masă, tot ceea ce istoria și cîmpia repetă neobosit, în timpul lungilor seri de vară, de toamnă, sau chiar iarna, la gura vetrelor, în care ard buturugi enorme și pe care le regăseam, ici-colo, în paginile pe care se-ntîmpla să le parcurgem, noaptea, cînd nu ne găseam somnul, sau în zilele ploioase. Ele constituiau pentru noi distracții, prilejuri de visare sau de aducere aminte, motive pentru înduioșări care ne cuprindeau și ne părăseau. Dar lumea tainică a cărților rămăsese închisă pentru noi. Scenele din *Polyeucte* și *Athalie*, poeziile lui Lamartine, tablourile din Fénelon, scrisorile lui Voltaire, romanele cîmpenești ale lui George Sand nu ne spuseseră mare lucru. Nimic din toate acestea nu făcea parte cu adevărat din viața noastră, nimic nu ne vorbea despre noi. Învățam pe de rost ceea ce trebuia învățat pe de rost și arareori se întîmpla ca aceste cumplite corvezi să fie întrerupte deodată de un cuvînt, de un sentiment, de un gînd, de o descriere în stare, fie și numai pentru o clipă, să ne facă să închidem ochii pentru a ajunge în sfîrșit la acele stări de iluminare în care durerea și bucuria ocupă tot atîta loc fiecare.

În cîteva zile, în cîteva săptămîni, domnul Jean-Christophe Comte ne-a făcut să îndrăgim cărțile. Ne-a învățat să le alegem, să le pricepem, să căutăm ce ne place, să ne explicăm nouă înșine ce ne displace. Primul lucru pe care ni l-a arătat cu privire la cărți, la autori, la ideile lor, a fost modul în care să le abordăm.

Nu eram obligaţi să admirăm în bloc, de la *Cîntecul lui Roland* la Péguy, ansamblul maiestuos al literaturii franceze. Aveam dreptul să ne plimbăm prin bibliotecă şi să alegem ceea ce ne convenea. Îl lăsam în părăsire pe *Horace* şi ne ocupam de *Cid*, pe care, cu mult înaintea lui Brasillach[13], Jean-Christophe ni-l prezenta ca pe un erou de capă şi spadă, tînăr şi frumos, îndrăzneţ, dar puţin nebun şi mai degrabă neliniştitor, pe jumătate senior feudal, pe jumătate bandit de drumul mare, însetat de dragoste şi de aventură — unul dintre strămoşii voştri, poate ? — spunea el zîmbind, şi Jacques ridica mîna şi răspundea că da, desigur, pentru că, prin mama unei străbunici, ne trăgeam din Carrioni care se trăgeau din Bivari[14]. Neglijam puţin peripeţiile lui Telemah pentru cele ale tînărului Julien Sorel, care ne stîrneau într-altfel. Părăseam, în sfîrşit, castelele şi, pentru prima oară în viaţa noastră, porneam pe marile drumuri, plecam spre ţări necunoscute, pătrundeam în prăvălii, în societăţi secrete, în cocioabe şi în puşcării. Făceam cunoştinţă cu romanul poliţist prin *Zadig* şi prin Balzac, cu opoziţia alor noştri şi a parlamentului prin *Memoriile* lui Saint-Simon, cu ascensiunea burgheziei, prin mai toate, cu revoluţia prin Michelet şi Hugo — „Michelet ? murmura bunicul, Michelet... !" — şi sfîrşeam prin a bănui, la Zola, existenţa unei clase sociale despre care nu ştiam aproape nimic şi al cărei nume ni se părea scos dintr-o mitologie infernală : clasa muncitoare şi proletariatul industrial.

Am petrecut trei sau patru ani de desfătări şi de chinuri, cufundîndu-ne în lectură. Nu în trei luni, puteţi fi siguri, nici în şase, nici în opt, ar fi putut literatura universală să ne dezvăluie tainele sale. Dar am învăţat foarte repede să citim un text, să-l judecăm, nu pot spune să decidem fără drept de apel dacă e bun sau prost, însă măcar să ştim dacă ne place. Să ştii ce-ţi place e un pas hotărîtor, şi nu numai în literatură. Domnul Jean-Christophe Comte putea fi mulţumit de echipa de ciraci într-ale cititului pe care o crease din nimic şi care se muta la Paris, în rue de Varenne, din toamnă pînă-n primăvară, înainte de a reveni, de două-trei ori, peste vară, la Plessis-lez-Vaudreuil. În vinele noastre pătrunsese o otravă. Aveam nevoie de acest drog. Fiecare lucrare, fiecare scriitor, ne trimitea la alte lucrări, la alţi

scriitori. În jurul nostru se construia o lume imaginară, un fel de puzzle uriaș care nu exista decît pe hîrtie și din care, printr-un fericit sau nefericit paradox, ne lipseau, pe măsură ce avansam în joc, piese din ce în ce mai numeroase. Eram condamnați să urmărim la nesfîrșit bucăți ale visului nostru. La capătul a cîteva luni, sau poate a unui an, sau poate chiar a ceva mai mult, Jean-Christophe nu s-a mai limitat la scriitorii din trecut. Ne aducea din cînd în cînd, duminica sau de Crăciun, ori cînd eram bolnavi, cărți de curînd apărute, ale căror coperți, numai văzîndu-le de departe, ne făceau inima să bată cu putere. Nu-i de ajuns să spun că eram în căutarea unor soluții pe care nu le cunoșteam. Nu cunoșteam nici problemele în sine. Și ne spuneam de fiecare dată că, sub coperta galbenă sau verde a lui Grasset, sau sub coperta albă cu dungulițe negre și roșii a formidabilei N.R.F.[15], se ascundeau probleme pe care noi nici nu știusem să ni le punem, și poate, pe deasupra, și soluțiile lor. Dar nu de soluții aveam noi chef și nevoie : în urma noastră existau secole de soluții. Noi aveam nevoie de latura permanentă a problemelor. Într-o zi Jean Christophe ne-a prezentat un artilerist cu fruntea bandajată care-și fixase visurile nu numai în timp, asemenea altor poeți, dar și în spațiu, asemenea unui pictor sau sculptor. A doua zi, un tînăr evreu de geniu, care, în mod curios, ne readucea într-o lume mai familiară nouă, și ale cărui povestiri fără importanță, despre sărutări date sau refuzate, despre viața burgheză din provincie și despre dineuri la Paris, sub oblăduirea verilor noștri Chevigné și Montesquiou, avea totuși să devină — o bănuiam noi oare încă de pe atunci ? — una dintre bibliile noastre. Îmi amintesc că Jacques avea gripă sau scarlatină. Pusese mîna pe carte și îmi citise primele rînduri : „Timp îndelungat, m-am culcat devreme. Uneori, abia stingeam lumina și ochii mi se închideau atît de repede, încît n-aveam cînd să-mi spun : «Adorm». Și, după o jumătate de oră, mă trezea gîndul că era timpul să încerc să adorm ; voiam să pun la o parte volumul pe care credeam că-l am încă în mînă și să sting lumina"...* Nu aveam să aflăm decît mult mai

* Marcel Proust, *În căutarea timpului pierdut. Swann*, vol. 1, trad. de Radu Cioculescu, Editura pentru literatură, București, 1968, p. 3. — Nota trad.

tîrziu că Marcel Proust locuise vreme îndelungată pe bulevardul Haussmann, într-una din casele bunicului meu. Așa au pătruns în viața noastră Rimbaud și Apollinaire, Lautréamont și Gide. Descopeream că lumea avea multe înfățișări care se negau una pe cealaltă și că nu era nimic altceva decît un mănunchi de puncte de vedere reciproce care se cuprindeau succesiv. Fiecare carte o distrugea pe cea citită mai înainte și ne propunea noi drumuri pe care ne repezeam în căutarea adevărului și frumuseții. Această alternanță de prăbușiri și de speranțe nebune era devastatoare. Nu ne lepădasem de vechile preferințe ale familiei. Citeam Maurras și Chateaubriand în același timp cu Jarry și suprarealiștii, a căror apariție printre noi — cam în epoca în care unii dintre ei cinau în rue de Varenne, dar noi habar n-aveam — ne-a răvășit. Toate acestea se învălmășeau în capul nostru, nu izbuteau deloc, cum e și firesc, să se organizeze într-un sistem, pe care de altfel nici nu-l doream, și ne produceau tot atîtea suferință cîtă inefabilă fericire. Uneori, vara, amețiți de lectură și de oboseală lăsam să treacă cîte două săptămîni fără să deschidem nici o carte, ca să ne tragem sufletul și să trăim. După care ne dedam din nou viciului nostru obișnuit. Totul se dărîma în jurul nostru sub loviturile necruțătoare ale cuvintelor, ale frazelor, ale virgulelor și ale punctelor, ale substantivelor încîntătoare, ale verbelor, ale adjectivelor cît se poate de rare. Ni se învîrtea capul. Parcurgînd cărțile, ne cuprindea ameteala în fața acestei lumi.

Cînd mă gîndesc din nou, astăzi, la acei ani ai tinereții în care între noi patru, care ne cunoșteam dintotdeauna, se lega o prietenie puternică și nouă, născută la seratele familiilor Guermantes și Verdurin, la balurile familiei d'Orgel[16], în timpul călătoriilor făcute în compania lui Urien[17] și Lafcadio[18], la plantațiile de palmieri din Algeria și la seratele costumate din străfundurile unei Sologne de vis, mă surprind două sau trei lucruri despre care aș dori să vorbesc pe scurt. Îmi închipui, mai întîi, că șansele de a vedea patru tineri cufundîndu-se împreună în lectura pasionată a cărților sînt în realitate destul de slabe. Privite mai de aproape, motivele care ne împingeau pe toți în aceeași direcție erau foarte diferite. Era, în primul rînd, firește, sîngele familiei Remy-Michault. Cei din familia Remy-Michault îndrăgiseră din-

totdeauna — adică de o sută de ani, preciza bunicul — studiul, cărțile, ciocnirea de idei pe care o preferau, spunea tot bunicul, celei a săbiilor. Pot să o recunosc, pentru că, din păcate, sau din fericire, nu am nici o picătură din sîngele lor : cei din familia Remy-Michault erau foarte inteligenți. Mătușa Gabrielle avea toate defectele pe care le vreți, dar avea și daruri binecuvîntate de zei, pe care le moștenise fără îndoială de la membrul Convenției și de la omul de stat, de la ambasadorii și de la oamenii de afaceri : curiozitatea, insatisfacția, nevoia de a merge în altă parte și cît mai departe, gustul de a face altceva și poate mai bine decît ceilalți. Toate acestea le transmisese copiilor ei, și domnul Jean-Christophe Comte lucrase pe acest teren.

S-ar fi putut regăsi, cred eu, aceleași trăsături, dar sub o cu totul altă înfățișare, la cel de-al doilea băiat care avea nouăsprezece sau douăzeci de ani cînd noi aveam cinsprezece sau șaisprezece și care nu învăța împreună cu noi. Sub ce influențe misterioase s-a putut oare petrece metamorfoza ? Philippe punea aceeași ardoare nesățioasă în colecționarea femeilor pe care o puseseră ceilalți Remy-Michault pînă la el în cumularea misiunilor diplomatice, a portofoliilor ministeriale, a consiliilor de administrație și pe care ultimii doi o transferaseră asupra cărților. Nu era el cel căruia să i se propună Horațiu, Ovidiu, Fedra, pasiunile romantice, iubirile baudelairiene. Avea pentru literatură disprețul cumulat al familiei mele de militari cu cel al familiei mamei lui, de administratori și comercianți. Nu în cărți căuta el viața, dragostea, chinurile așteptării, surprizele fermecătoare, femeile. El nu citea viața, așa cum făceam noi toată ziua cu domnul Jean-Christophe Comte, de cum se iveau zorile pînă noaptea tîrziu, cînd ne băgam în pat, la lumina lămpilor. El o trăia. Și pe el, de asemenea, îl admiram în secret. Era un fluieră-vînt de un farmec irezistibil. Poate că, dacă vreți cu orice preț să aplicăm în cazul lui legile eredității, atît de dragi nouă, s-ar fi putut regăsi în el strănepotul unchiului din Argentina, care iubise prea mult fetele tinere și zestrea lor. Dar Philippe, cu toată frivolitatea lui fantastică, nu se împrăștia. Banii nu-l interesau decît cel mult pentru a-i cheltui. Nu-l interesau decît femeile, zîmbetul lor, care-l înnebunea, părul lor, mîinile lor, dinții lor, corpurile lor, despre

care putea vorbi ore în șir. Gustul pentru femei, ca și ateismul, nu era cu totul interzis prin codul familiei noastre. Numărasem în rîndurile noastre libertini faimoși și ne trăgeam, prin femei, din celebrul mareșal duce de Richelieu, bunic al celui pe care mai mulți dintre ai noștri îl urmaseră în Rusia și căruia nu mai știu ce prințesă îi închisese ușa în nas. „Nu, domnule, i-a murmurat ea printre lacrimi ducelui care-i bătea la ușă, nu, lăsați-mă, nu vreau să vă mai văd. — Ah, doamnă, a gemut el, dacă ați ști cu ce bat". Dar de mai multe generații, poate în semn de doliu pentru moartea regelui, se instaurase la noi moda moravurilor celor mai riguroase. Philippe, cu ajutorul subretelor din casă, al actrițelor, al prietenelor mamei sale, al florăreselor și al curtezanelor profesioniste, trimisese la plimbare convenințele și vremurile apuse. Se distra. Zăbovea pînă în zori printre țigani și sticle sparte. Era ceva fascinant și puțin sinistru. Înțelegeam, observîndu-l, cîte eforturi și cît timp consumă o pasiune. Nu făcea nimic altceva. Își petrecea zilele procurîndu-și femei, răsfățîndu-le, rupînd legătura cu ele, consolîndu-le. Dacă ar fi consacrat artei militare, picturii, petrolului, un sfert din energia pe care o cheltuia astfel, ar fi fost fără îndoială un rival de temut pentru Guderian[19] și Rommel[20], pentru Fautrier[21] sau Staël[22], pentru Gulbenkian[43] sau Onassis. Dar nu. El își alesese drept model pe Lauzun[24], Casanova[25], Ramón Novarro[26].

Claude, ultimul, cel de o vîrstă cu mine și de care eram cel mai apropiat, avea un motiv în plus să se precipite împreună cu noi în capcana lecturii întinsă de domnul Comte. Era foarte frumos, dar totodată, încă din copilărie, întrucîtva diferit de ceilalți : brațul lui era dezvoltat puțin anormal. Noi ajunsesem, firește, în virtutea obișnuinței, să nu mai băgăm nimic de seamă. Dar străinii nu erau ca noi. Se simțea aceasta din atitudinea lor, ceea ce îl împiedica pe Claude să uite. N-am știut niciodată, atît pot fi familiile de ascunse, și a noastră mai mult ca oricare alta, dacă era infirm din naștere, în urma unui accident sau a unei boli, dacă nu cumva căzuse pe el — pe el, fiul unui Rémy-Michault — blestemul atîtor căsătorii între veri. Am ajuns să mă întreb dacă el însuși știa. N-am îndrăznit niciodată să-i pun această întrebare. Suferea, în tot cazul, din pricina

infirmității sale, care nu-l jena aproape deloc, dar care îl deosebea de ceilalți și îl izola. Căuta să-și ia revanșa. Cărțile au fost pentru el un vis, o consolare, o victorie împotriva vitregiei soartei.

Și altuia, de asemenea, domnul Jean-Christophe Comte îi furniza o unealtă pentru a umple goluri. Fiul domnului Desbois se numea Michel. Îl iubeam ca pe-un frate, vă jur. Dar Michel Desbois era, totuși, fiul intendentului castelului. Într-o societate atît de ierarhizată ca a noastră, diferența de statut o sințeam cîntărind greu. Unde ? Cum ? În timpul plimbărilor călare, la masa de duminică seara, cu decanul Mouchoux, în saloanele castelului, unde se desfășura, în fiecare dimineață la ora zece și în fiecare seară la ora șase, o ceremonie uimitoare care ținea de ierarhie și de devoțiune și la care administratorul se prezenta cu mănuși și pălărie, în biserică, unde noi eram așezați pe jilțuri de catifea roșie și familia Desbois pe scaune de pai, în procesiuni, unde ei mergeau în spatele nostru, dar mai cu seamă în spirit. Toate acestea țineau de mit, dar ce este mai real decît imaginarul ? Egalitatea de astăzi are de asemenea ceva mitic. Am vorbit mai înainte despre incredibila curtoazie, de afabilitatea alor mei, despre care moravurile de astăzi mi-e teamă că numai cu greu ar putea da o idee. Și mențin ceea ce am spus. Nu era cu putință să fii mai simplu, mai amabil, mai profund cordial decît eram noi cu familia Desbois. Dar fiecare știa că între noi exista o prăpastie care ne despărțea. Cui îi plac formulele ar putea spune că astăzi domnește bădărănia între egali. Curtoazia, o adevărată prietenie, afecțiunea, îi separa la noi pe inferiori de superiori. Existau inferiori și existau superiori, și fiecare o știa, o recunoștea, o accepta. Afabilitatea și bunele maniere orînduiau relațiile dintre stăpîni și servitori, care nu se împodobeau pe atunci cu denumiri mai mult sau mai puțin inocente de salariați sau de personal de serviciu. Ele făceau parte din sistem în aceeași măsură cu ierarhia, o corectau și o exprimau.

Michel Desbois era, cred, cel mai inteligent dintre noi. Și avea asupra noastră, a celor doi frați și a vărului, un avantaj neprețuit : trebuia să parcurgă o distanță și să recupereze o întîrziere. Vă voi povesti mai departe cum și pînă la ce punct avea să o parcurgă și să o recupereze. Încă de cînd învățam împreună la Plessis-lez-Vaudreuil

un observator atent ar fi putut fără îndoială să noteze — dar poate că nu-i altceva decît iluzia retrospectivă a celui ce cunoaște urmarea — că el lăsa bucuros pe seama altora poezia și romanul și se arunca de pe atunci, ca sărăcia asupra lumii, asupra lui Montesquieu și Saint-Simon — celălalt, nu cel din familia noastră —, a lui Auguste Comte[27] și Durkheim[28], a sociologiei pe cale de-a se naște și a economiștilor.

Într-o zi de iarnă în care Claude și cu mine citeam amîndoi, în sala de studiu din rue de Varenne, aproape la fel de frumoasă și de spațioasă ca aceea de la Plessis-lez-Vaudreuil, o operă de-a lui Claudel, care era, cred, *Cap de aur* sau *Cumpăna amiezii*, Michel a intrat în încăpere animat de un entuziasm sumbru, în mînă cu o carte pe care nu o văzuserăm niciodată și căreia nu-i cunoșteam decît titlul : era *Capitalul* lui Karl Marx. Dar, nu vă grăbiți, vă rog, să trageți concluzii pripite. Altuia dintre noi avea să-i fie dat — dintotdeauna ? din întîmplare ? din vina domnului Comte ? prin forța convingerii ? prin misterele eredității sau sub presiunea epocii ? — să-și spună într-o zi marxist.

Am vorbit despre Jacques, despre Claude, despre Michel Desbois și, incidental, chiar despre petrecărețul de Philippe. Acum n-am încotro, trebuie să mă întorc puțin la mine. Mi se pare că, încă de pe atunci, am jucat rolul minunat și modest pe care aveam să-l interpretez toată viața mea, destul de lungă acum și poate aproape de sfîrșit : acela de martor. Cînd îmi reamintesc de noi, toți cinci, la Plessis-lez-Vaudreuil sau în rue de Varenne, între tabla neagră acoperită cu cifre și etajerele gemînd sub maldărele de cărți alese de domnul Comte, cum să nu înțeleg că mie mi-era menit — și nu mă plîng — să văd și să ascult. Știam destule, fără îndoială, pentru a înțelege și a urmări eforturile lui Jacques și Claude, și chiar pe cele ale lui Michel, cel mai mare dintre noi, care avea să devină peste trei sau patru ani un student destul de înzestrat pentru economia politică și să termine prin a se prezenta, odată cu Jacques, la unul dintre concursurile cele mai dificile ale administrației franceze, inspectoratul de finanțe, la care Jacques a fost respins, dar el, Michel, a fost admis. Știam destule, mai ales, pentru a-i admira cu pasiune pe cei care mă-nconjurau. Claude scria poeme care mi se pă-

reau la fel de frumoase ca ale lui Péguy sau Apollinaire și am avut fericirea să ajut la publicarea lor acum doi sau trei ani. Jacques pregătea un roman din care ne expunea seara, cu ardoare, planurile succesive și personajele născute dintr-o împerechere înfricoșătoare între Claudel și Radiguet. Michel ni-i explica pe Sismondi[29] și Pareto[30], și avea să se lanseze în Keynes[31], așa cum noi, Claude și cu mine, aveam să ne cufundăm în Giraudoux, în Malraux, în Montherlant, în Aragon. Eu nu eram altceva decît oglinda grupului. Regăseam, la o scară derizorie, una dintre cele mai constante tradiții ale familiei : aceea a vieții în societate și a activității colective. Îi adăugam trăsăturile proprii lăsate moștenire de tata : un aer de amuzament uimit în fața spectacolului lumii și un sentiment de prietenie pentru univers. Îmi spuneam că voi fi martorul unor lucruri mari, menite să schimbe istoria. Fiindcă eram tineri, nu ne gîndeam la noi : ne gîndeam la istorie. Nu la cea a noastră, care aparținea trecutului. Ne gîndeam la istoria pe cale de a se făuri, la istoria viitorului. Malraux spune undeva că, la douăzeci de ani, ceea ce-l deosebea de maeștrii săi era prezența istoriei. Iată că și noi aveam douăzeci de ani și geniu, ca toată lumea. Ne pierdusem amintirile. Le schimbasem cu cele ale altora, care ni se păreau mai mărețe, și cu uimiri. Bunicului nu i-a trebuit prea mult ca să înțeleagă că lectura risca să desăvîrșească ceea ce începuseră revoluția, suprimarea dreptului de primogenitură, serviciul militar obligatoriu și învățămîntul general. Și că ea risca să ducă la acea faimoasă moarte a lui Dumnezeu despre care începuseră să circule zvonuri sinistre pînă și pe la noi la țară. Într-un sens, domnul Comte și sala de studiu de la Plessis-lez-Vaudreuil marcau deșteptarea familiei. În alt sens, îi prevesteau sfîrșitul. Tradițiile nu cîștigă nimic cînd sînt prea bine explicate. Ele nu pot decît să-și piardă din rigoarea și îngustimea încăpățînată care le dau o parte din frumusețe. Universul pe care-l descopeream prin ferestrele mansardate ale sălilor noastre de studiu, cocoțate la înălțime, depășea în toate privințele orizonturile familiale. Înțelegem mai bine oamenii, viața, timpul care trece, pe ceilalți și nevoile lor. Dar tocmai asta era greșeala, că înțelegeam. Ceea ce făcuse în decursul secolelor

măreția familiei nu consta în a înțelege, ci în a asculta și mai ales a comanda, a acționa, a merge o lungă perioadă de timp în aceeași direcție, fără a pune prea multe întrebări. Bunicul era convins că întrebările diminuează puterile. Din generație în generație ne-am arătat neîncrederea în întrebări. Și dintotdeauna, din toată inima, întrebărilor fără răspuns le preferasem răspunsurile fără întrebări.

Cărțile luau cu asalt vechile noastre credințe și obiceiuri. Ele se distrugeau unele pe altele și ne distrugeau și pe noi. Se ocupau cu denunțarea lipsei de însemnătate sau a imbecilității a tot ce ne era mai drag : ordinea, imobilismul, tăcerea, credința oarbă. Erau tot atîtea mașini de război împotriva sistemului nostru neformulat. Vorbeau, vorbeau și adunau împotriva noastră toți berbecii criticii, toate turnurile furiei, toate grenadele și capcanele satirei și ridicolului. Ne devastau vechile domenii, bisericile noastre mute, palatele și muzeele, castelele și mănăstirile. Pe lista dușmanilor familiei, care-i număra și așa printre ei pe Galileu și Darwin, pe Karl Marx și doctorul Freud, trebuia adăugat Gutenberg : el făcuse tăcerea să cuvînte. Cînd regretam trecutul, la tăcere ne gîndeam în primul rînd. În zadar ne astupam urechile cu palmele, acest freamăt al lumii care ne venea de pretutindeni, de la cărți, de la ziare, de la motoare, de la mașini, pînă și din cer, de la ceea ce numeam telegrafie fără fir, și de la cinematograf, în așteptarea televiziunii, ne amețea. Eram niște vite bătrîne, hărțuite de zgomot. Era scrîșnetul unei lumi pe cale de a se prăbuși, și al alteia pe cale de a se naște și de a ne zdrobi. Dușmanii noștri spuneau că eram surzi la mareea în creștere a științei și progresului. Am fi dorit să fim. Spuneau că eram orbi la schimbările ce se petreceau în jurul nostru în acest univers prea vechi. Am fi dorit să fim. Surzi și orbi. Surzi, ca să nu mai auzim, și orbi, ca să nu mai citim. Bunicul prezicea — și nu mi-am reamintit de această profeție sub formă de butadă decît de curînd, în legătură cu publicitatea contestată de stînga, cu pornografia denunțată de dreapta, cu tot tărăboiul făcut de culturile de masă care se ciocnesc unele de altele — că într-o bună zi cultura va pretinde să fii surd și inteligența să încetezi să citești. De

aceea îl punea pe Gutenberg pe lista verde și neagră — culorile speranțelor dezamăgite, spunea el — a criminalilor de pace.

Dar cărțile ne învățau mai ales cel mai simplu lucru, și anume că nu mai eram singuri. Măreția și sărăcia noastră aveau aceeași sursă. Dragostea de familie, devenită aproape pasiune, în care trăiam zilnic, nu însemna decît un singur lucru : că, în mintea noastră, valoram mai mult decît ceilalți. Iată de ce nu ne plăceau deloc discursurile, expunerile, disertațiile, toate formele de expresie și de protest. Eram plini de neîncredere față de concursuri și de examene : le trecusem odată pentru totdeauna, mai de grabă pe cîmpurile de bătaie decît în sălile de lectură și ne clasasem primii. Nu mai avea rost să revenim la ele cu ajutorul unor proiecte de pace veșnică și al unor planuri prostești și himerice. Ordinea lumii se sprijinea pe noi și se organiza în jurul nostru. În cele din urmă, după cum o dovedeau cu prisosință și căsătoriile noastre, și locurile noastre la masă, și poziția noastră în almanahul Gotha, eram singuri pe lume. Ceilalți nu contau. Nu existau aici decît pentru noi, pentru a ne sluji, pentru a sluji planurilor noastre. Eram un fel de Robinson Crusoe, de o eleganță formidabilă, eșuați dintotdeauna pe insula lor pustie de la Plessis-lez-Vaudreuil, înconjurați de Vineri întru totul devotați și amenințați de furtuni.

Iată în ce băteau cărțile cu valurile lor. Chiar cînd nu ne atacau — dar cele mai bune nu ne atacau oare ? —, ele aveau asupra lumii alte vederi decît ale noastre și ne aduceau de la ea alte ecouri. Tot ceea ce am putut spune, de bine și de rău, cu elogii sau cu rezerve — și căznindu-mă să desprind, în ciuda atîtor obstacole și a uitării, ceea ce sînt eu capabil să smulg din această comoară a adevărului care nu există fără îndoială nicăieri, dar strălucește totuși în ochii noștri și ne orbește în noapte cu mii de scînteieri intermitente — despre această veche familie care va rămîne întotdeauna familia mea, și pe care o iubesc și o admir, se rezumă, poate, în cinci cuvinte : lumea era reflectarea vederii noastre. Astăzi cred că ea este reflectarea vederii fiecăruia. Dar, datorită nu știu căror ochelari economici și sociali, istorici și psihologici și, pînă în cele din urmă, mai ales

mitici, vederea noastră, în pofida tuturor ceţurilor vieţii moderne, era încă foarte pătrunzătoare. Ea îi transforma în praf şi pulbere pe cei ce ne cădeau sub ochi. Cărţile nu făceau altceva decît să spargă ochelarii noştri magici şi să reînvie în mod miraculos glasurile şi vederile celorlalţi. Mulţimea oamenilor aparţinuse multă vreme istoriei noastre. O mobila, conta la număr, ca şi femeile şi mezinii din sînul familiei, asculta de ordinele noastre. Şi acum ne venise nouă rîndul să aparţinem istoriei sclavilor, săracilor, rebelilor care luptau împotriva noastră, istoriei celor mulţi. Talentul, pasiunea, dragostea pentru omenire, pentru slăbiciunile şi speranţele ei, o altă victorie decît a noastră se iveau sub ochii noştri, în paginile pe care le devoram. În ele exista marchizul de la Mole, dar şi Julien Sorel. În ele exista contele Mosca, dar şi Fabrice. În ele exista Almaviva, dar şi Figaro. În ele exista prinţul Andrei, dar şi pămîntul rusesc. În ele exista regele, dar şi poporul. Descopeream cu uimire că ceilalţi ne priveau, şi nu numai pentru a ne admira, şi că ne judecau aşa cum îi judecam şi noi pe ei. Ceea ce ne revelau cărţile era că aveam să ne prezentăm şi noi în faţa tribunalelor istoriei pe care, în ciuda lui '93, şi în ciuda afacerii Dreyfus, şi în ciuda zilelor lui octombrie, ne imaginam că le mai prezidam. O înfricoşătoare alchimie se petrecea în fiecare zi, în aceste veri după război, sub acoperişurile castelului în care tineri învăţăcei studiau pînă noaptea tîrziu, la lumina unor lămpi care nu luminau mai bine decît lumînările din vechile poveşti. Dar n-o făceau, ca în poveşti, pentru a urca mai uşor treptele solitare şi îngheţate ale ascensiunii sociale. O făceau pentru a ne îndrepta spre ceilalţi, spre puţin mai multă prietenie, spre puţin mai multă viaţă şi pasiune. Într-un fel, şi noi ieşeam dintr-un ghetou. Un ghetou de lux, bineînţeles. Dar nici din el nu era prea uşor de scăpat. Şi, de cealaltă parte a gratiilor, de cînd cărţile ne învăţaseră s-o cunoaştem şi s-o iubim, lumea ne făcea semn.

Mulţi ani mai tîrziu, l-am regăsit pe preceptorul nostru în împrejurări mai puţin vesele decît la Plessis-lez-Vaudreuil : în lagărul de la Auschwitz, unde avea să moară în aprilie 1944 de tifos şi de epuizare. Cu două sau trei zile înaintea morţii lui, în baraca noastră de

lemn, în care nu intra deloc primăvara, mai vorbeam încă despre sosirea lui printre noi într-o radioasă zi de vară, despre costumul lui maro și despre cravata lui groaznică ce strălucea ușor la lumina lumînărilor din marile sfeșnice și care, în timpul primelor două sau trei dejunuri luate împreună în jurul mesei de familie, ne făcuse să ne înecăm de rîs. L-am întrebat dacă-și dăduse seama. Mi-a spus că da și că din prima seară, întorcîndu-se în camera sa, după un ultim „Bună seara, dragă Comte", aruncat de bunicul meu, își jurase să se răzbune zdruncinînd din temelii universul micilor imbecili care-și băteau joc de el pentru că trăiau într-o lume care avea în urma ei secole de bun-gust și de obiceiuri neclintite. Visase, mi-a spus, să plece cu sora mea Anne, care avea ochi albaștri și păr negru ca mama, să ne împingă pe calea desfrîului și a viciului, să facă praf odioasa noastră eleganță și insolența noastră atît de curtenitoare. Dar în cele din urmă a fost cucerit și el de spiritul familiei, în care se amestecau atît de misterios orbirea și farmecul. Și, în loc să treacă prin casa noastră ca un meteor de foc, asemena erorilor din *Discipolul* lui Paul Bourget și din *Teorema* lui Pasolini, se mulțumise să-și facă printre noi cît mai bine meseria de călăuză. „Și știi, mi-a spus, cu un zîmbet stins și cu o voce devenită foarte slabă, cum m-am răzbunat. I-am pus pe micii imbecili să citească cărți bune, i-am îndrumat pe acești cretini bogați și grozav de eleganți spre curiozitate, spre milă, spre pasiunea de a trăi, care nu sînt decît alte denumiri ale dragostei pentru omenire." Dar și eu, la rîndul meu, potrivit faimoasei noastre rețete de aroganță și fidelitate, m-am răzbunat pe el care voise să ne schimbe. Pentru că, asemenea tuturor celor care intraseră în familie pentru a nu o mai părăsi, era pe cale, în acest colț de Polonie în care ne aruncase istoria și unde era încă frig, să moară în brațele mele. Și pentru că, după vechile noastre tradiții, prăfuite, ipocrite, aproape jignitoare, pe care, mai mult decît oricine, chiar dacă nu reușise s-o răpească pe sora mea, contribuise să le zdruncine, îl țineam de mînă.

— Partea a doua —

I

DE LA CAVALERII TEUTONI LA SORA VICECONSULULUI

LUMEA SE MIȘCA. Și noi o dată cu ea. Ne aruncam în *Orient Express*, în mari iahturi negre și albe, în mijloace de comunicație, în telegrame transatlantice, în week-end-uri la Londra, la Salzburg, în automobile interminabile care, timp de treizeci și mai bine de ani, aveau să ocupe un loc imens în viața noastră și care întruchipau tot ceea ce detestasem vreme îndelungată, în egală măsură cu talentul și inteligența : viteza, schimbarea, mașinile. Ne părăseam teii pentru Wall Street, pentru croaziere pe Mediterana, pentru safariuri în Kenya, pentru croitorii din West End, mai tîrziu pentru descoperirea extaziată a templelor erotice din India, a piramidelor mexicane, a plajelor de nisip de pe malurile de ape și a întinderilor de zăpadă bătute de soare. Și cu soarele ajunsesem să ne împăcăm. El n-avea nici un rol în tradițiile familiei. Niciodată bunica, mătușa Yvonne, unchiul Anatole nu s-ar fi lăsat mîngîiați, ca sora mea Anne, ori vărul meu Claude, de razele fierbinți ale soarelui. Ca să ne apărăm de el, ne adăpostisem multă vreme sub pălării, sub umbrele, în dosul obloanelor închise, în spatele unor ziduri de o grosime uluitoare. Alături de vultur, de globul pămîntesc, de floarea de crin, era, poate, un simbol al puterii și al regalității. Dar, ca orice simbol, era în ochii noștri ceva abstract. De cum apărea strălucind pe cer, ne temeam de razele lui. Eram, dintot-

deauna, partizanii grădinilor răcoroase, ai tenului alb, ai copacilor umbroși pe care orgoliul nostru, convingerea noastră că vom dura, sentimentul măreției noastre îi făceau să crească în juru-ne. Nici chiar familia Remy-Michault nu prea avea încredere în soare. Ba, în mai mare măsură decît noi, prefera luminii sale orbitoare umbra binefăcătoare. Acum soarele își lua revanșa și ne ardea pielea. Unii din noi aveam ochi albaștri sau verzi, alții căprui sau cenușii, părul castaniu sau blond. Dar toți aveam pielea foarte albă. Între Cannes și Saint-Moritz, între Capri și Biarritz, începea să se înnegrească. „Cioroi", spunea bunicul cînd ne vedea întorcîndu-ne în septembrie, cu ochii mai strălucitori și dinții mai albi din cauza tenului întunecat. Și puteți fi siguri că în gura lui ăsta nu era un compliment.

Îmbrăcămintea a jucat în viața noastră, tot timpul — și folosesc cuvîntul timp în cele două sensuri diferite ale sale —, un rol considerabil. Familia Remy-Michault avea mania cizmarilor de lux, a croitorilor, a lenjerilor, și îmbrăcămintea lor avea adeseori ceva exagerat, chiar și în privința eleganței și a frumuseții, ceva căutat, ostentativ. La noi, dimpotrivă, îmbrăcămintea ținea mai puțin de nevoia de a place cît de moralitate. Ea ne ajuta să intrăm, puțin cam paradoxal, nu atît în lumea esteticiii și a vanității, cît a eticii. Arareori era nouă, dar indica întotdeauna, prin calitate, prin bunul-gust, prin splendoarea ei uzată, tocmai prin vechimea ei, ideea pe care ne-o făceam despre noi, despre rangul nostru, despre îndatoririle noastre într-o lume amenințată de vulgaritate. Pentru prima oară, o abandonam. Renunțam, rînd pe rînd, la redingotă și la frac, la joben și la melon. Mergeam pînă acolo încît ne dezbrăcam sub pretextul frivol că se făcuse cald. Ajungeam să rămînem goi de-a lungul piscinelor de lux și pe punțile vapoarelor. După ce am schimbat ținuta, nu mai exista nici un motiv să nu schimbăm climatul : am părăsit Haute-Sarthe și ne-am dus să înotăm în mările calde. Poate fiindcă ne simțeam încolțiți, de istorie și de societate, ne refugiam din nou în natură. O altă natură. Nu aceea în care eram protejați de bunul nostru gust și de tradițiile noastre, de caleștile și ciinii noștri, de umbra deasă a pădurilor noastre. Ci aceea a tuturor, unde căutam mai degrabă să fugim de noi decît să ne regăsim. Ne-am apucat, dintr-o-

dată, să ne interesăm de sălbateci, de zăpezile din Africa, de sculpturile şi de muzica ei. Mătuşa Gabrielle străbătuse calea asta. În ciuda chemărilor la ordine ale lui Maurras şi chiar ale lui Renan, al cărui gust pentru Acropole îl trecea pe nesimţite din tabăra rebelilor în cea a tradiţiei, nu ne mai mulţumeam cu Partenonul şi cu Venus din Milo : am început să adorăm divinităţi necunoscute, mistuite de soare, templele din Angkor, valea Regilor. După atîta fidelitate, ne îndepărtam, în sfîrşit, de ai noştri. Singura concesie pe care eram dispuşi să o facem era o preferinţă încăpăţînată pentru civilizaţiile apuse, pentru vechile cartiere ale oraşelor moderne, pentru amintirile cuceritorilor, pentru reflectările unei istorii dispărute. Trecutul putea să mai existe, din obişnuinţă. Dar oricum, în altă parte. Lumea devenea pentru noi o aventură.

La începutul începutului, nu ne temusem de aventuri. Numele nostru nu ne picase, ca să zic aşa, pară mălăiaţă în gură. Numele nostru ne făcuse ceea ce eram, bineînţeles, dar numai după ce noi nu mai făceam nimic. Înainte, noi eram cei care ne făcusem numele. Şi trecusem prin aventuri nemaipomenite. Datorită lor devenisem bogaţi, puternici, celebri. Şi dintr-o dată aventurile nu ne-au mai spus nimic. De pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, la singular ca şi la plural, am început să ne temem de ele ca de ciumă. Cînd bunicul vorbea de aventuri referitoare la vreo femeie, la guvernul Republicii, la bancă, la un om de afaceri, ba chiar la un erou de roman, cuvîntul avea în gura lui o rezonanţă sinistră. Numele familiei, castelul, livada, pădurea şi chiar vînătoarea, în care puiul de potîrniche sau cerbul nu ne făceau să trecem prin prea multe riscuri, se situau la cealaltă extremitate a detestatei aventuri. Lumea care se pusese în mişcare ne reda brusc gustul pentru aventură. În timpul celui de-al doilea sfert al secolului, cu fiecare zi tot mai mult, ca pe vremea islamului învingător sau a incursiunilor pirateresti, Plessis-lez-Vaudreuil redevenea prea mic pentru uriaşele noastre pofte. Nu mai existau cruciade, nu mai existau pămînturi noi de cucerit, corsari pe mări, berberi de pedepsit, turci de alungat. Dar rămîneau călătoriile. Călătoream. Şi în jurul călătoriilor întreprinse sub un soare dogoritor, care — departe de cai, de caleşti, de jobene, de lachei, de peruci şi de redin-

gote, de tot fantasticul decor social din care ne trăgeam măreția — ne făcea, în sfîrșit, asemănători cu ceilalți, roiau banii, femeile, afacerile, politica, tot ce însemna mărunțiș pentru Dumnezeu și pentru trecutul nostru apus.

Nu trebuie să credeți, bineînțeles, că toate nebuniile romanești stăteau la pîndă în pădurile democrației ca să ne cadă în spate în zorii secolului al XX-lea. Avusesem și noi partea noastră de intrigi și de iubiri nepermise, de lovituri sîngeroase, de excomunicări și, uneori, de crime. Gilles de Raïs[1] era un străunchi, ceva mai îndepărtat, dar cei din familiile Sade și Choiseul-Praslin ne erau veri foarte apropiați. Bunica și străbunica nu-și alegeau bucuros ca subiect de conversație amintirea ducelui de Praslin, ucigașul soției sale, nici pe cea a marchizului de Sade, care avusese o imaginație atît de bizară. Dar cînd n-aveau încotro și erau nevoite să vorbească de ei nu le spuneau altfel decît „unchiul Charles"[2] și „unchiul Donatien".[3] Cu alte cuvinte sexul și sîngele, tot ceea ce avea să constituie, mai tîrziu, hrana pentru faptele diverse de pe pagina întîi a ziarelor, nu era cu desăvîrșire străin de noi. Deosebirea dintre ordinea de ieri și dezordinile de azi se datora mai de grabă societății din jurul nostru decît patimilor și instinctelor noastre, care nu se schimbaseră cu nimic. Fusesem cîndva sălbateci și cruzi, dar eram puternici, așa că totul se aranja. Lucrurile erau mai puțin cunoscute, iar noi le controlam în mai mare măsură. Chiar atunci cînd eram suspectați, surprinși, arestați, condamnați, executați, lăsam în urma noastră amintiri de foc și de pucioasă care nu erau lipsite de măreție. Copiii citesc și astăzi aventurile lui Barbă Albastră, unchiul Charles a contribuit, orice s-ar zice — fără să vrea, firește, dar nu fără succes — la căderea lui Ludovic-Filip și a uzurpatorilor orleaniști, iar intelectualii, chiar de stînga, mai ales de stînga, continuă să nutrească pentru unchiul Donatein o afecțiune, un sentiment de fidelitate, un soi de pasiune, pentru noi, evident, cu totul de neînțeles, dar, la urma urmelor, cît se poate de mișcătoare și de măgulitoare. Acum, după cincizeci sau șaizeci de ani, eram bătuți de colo-colo de vînturi și de valuri și totul se întorcea împotriva noastră. Aceasta din cauză că, pe vremea cînd eram puternici, aveam un mare avantaj : aveam castele unde să-i primim pe băieții și pe fetele tinere, pe

guvernatele june și frumoase, pe marchize și pe soțiile președinților. Aveam pămînturi, cai, bani, mulți bani. Aveam valeți și cameriste care să se ocupe de oaspeții noștri și de plăcerile noastre. Aveam chiar ucigași tocmiți care, la nevoie, impuneau tăcerea. Și nu aveam ziariști. Potrivit unei tradiții despre care se vorbea în șoaptă, străbunica mea n-ar fi rămas cu totul nepăsătoare la farmecele ducelui d'Aumale, și o poartă care se mai poate vedea în șanțurile castelului de la Plessis-lez-Vaudreuil s-ar fi deschis nu o dată, în toiul nopților fierbinți de vară, pentru a-i lăsa drum liber vizitatorului. Unii șușotesc chiar că ducele d'Aumale a dispărut în mod misterios timp de două sau trei săptămîni, dispariție despre care documentele epocii nu suflă o vorbă, pentru a se reface în urma unei lovituri de sabie primite de la străbunicul care, încunoștiințat în secret, l-ar fi surprins pe cînd se strecura prin poarta cu pricina. Însă pentru colportarea acestor zvonuri nu existau, evident, nici fotografi, nici cronicari. Sute și sute de ani n-au existat decît două surse de informare posibile, și anume cele pe care le consultă și astăzi istoricii și arhivarii : procesele pe care ni le intenta regele sau biserica și ceea ce scriam noi înșine din imprudență sau din vanitate, sub formă de scrisori, de memorii, de confesiuni sau de romane.

În epoca în care ne aflăm acum, se pare că, dimpotrivă, o rețea imensă de informatori benevoli își petrec timpul pîndindu-ne faptele și gesturile. Între Viena și New York, între Londra și Corfu încep să circule zvonuri repetate la nesfîrșit de hoaște bătrîne la ora ceaiului, de tineri în vacanță, de agenții de presă, de ziariști specialiști în lipsă de subiecte. Tocmai în momentul în care nu mai jucăm nici un rol, cele mai frivole dintre plăcerile noastre sînt transmise în lumea întreagă. Ele umplu pagini întregi din revistele ilustrate și încep să constituie materialul pentru conversațiile de după-masă nu numai în cluburile foarte selecte de la Londra sau în saloanele de la Paris, la White's sau la Jockey, ci și în rîndurile unei burghezii dornice de a fi la curent, ahtiată de litera tipărită și căreia numele nostru nu-i spune decît foarte vag ceva. Istoricii viitorului care ar avea năstrușnica idee de a se interesa de destinul familiei noastre în cursul primului sau celui de al doilea sfert

de veac din acest secol s-ar afla într-o mare încurcătură în ceea ce privește alegerea. Chiar dacă ne străduiam să nu facem mare lucru, se vorbea de noi pretutindeni : în romanul *În căutarea timpului pierdut* și în cronicile din *Le Figaro,* care a preluat ștafeta de la *Le Gaulois*[4], în corespondența lui Cocteau și a lui Maritain[5], în *Sabbat* a lui Maurice Sachs, sau în cealaltă carte a lui, *Vînătoarea cu câini,* în scrisorile pe care și le adresează vara persoanele în vîrstă despărțite în timpul vacanței și care refuză încă, din diferite motive, să folosească telefonul. Așa a aflat bunicul, nu odată și pe cele mai neașteptate căi, noutăți despre nepotul său Philippe și despre destul de frumușica lui colecție de femei tinere : în mai puțin de două sau trei zile puteau să ajungă la Plessis-lez-Vaudreuil ecourile unui supeu de la Londra sau de la New York, ale unei treceri prin Veneția cu o tînără actriță, ale unei croaziere în insulele grecești cu fiica unui petrolist. Dar mai ales soarta lui Pierre, cel mai mare din copiii mătușii Gabrielle, avea să fie aceea care, timp de cinci sau șase ani, între cele două războaie, urma să ne țină cu răsuflarea tăiată pe noi și pe alte cîteva sute de persoane răspîndite prin toată lumea — adică între Londra și Viena —, oarecum asemenea unui roman-foileton, în care ar fi fost consemnată, ironic și strălucitor, istoria irezistibilă a declinului familiei.

Nu reușesc să-mi mai amintesc unde o întîlnise vărul meu Pierre pe Ursula. Pe cine să mai întreb, astăzi ? Vîrsta care îl împovărează nu se exprimă pentru omul bătrîn numai prin corpul care se șubrezește și se împuținează cu încetul, ci și prin amintirile al căror singur deținător rămîne după moartea alor săi și pe care, vai !, le lasă cu fiecare zi tot mai mult să alunece în neant. Coasa timpului, care flutură deasupra capetelor noastre, nu se mărginește să amenințe numai viitorul fiecăruia dintre noi, ci și trecutul tuturor, pe care îl extermină cu furie. Odată cu moartea unui bătrîn piere pentru totdeauna și ceva din trecut și ceva din istorie. Ceea ce nu mai știu nici eu din secretele bunicului meu, bunicii mele, unchilor mei, verilor mei, nu va putea s-o mai știe nimeni în urma mea. Curioșii, arhivarii, istoricii vor regăsi cu ușurință certificatul de căsătorie al lui Pierre cu Ursula von Wittgenstein zu Wittgenstein, îi vor putea urmări în călătoria lor de nuntă la Roma, la Florența, la

Ravenna și la Veneția, vor afla ecourile petrecerilor date în cinstea lor, care au preocupat timp de două luni Europa privilegiaților. Dar ceea ce spuneam noi între noi despre prima întîlnire dintre Pierre și Ursula, despre cele dintîi priviri ale lor, despre primele cuvinte schimbate, cine își va aminti, dacă nu-mi mai amintesc nici eu? Toate aceste întîmplări, gesturi, priviri, cuvinte s-au rostogolit în prăpastia atît de stranie la care n-am încetat să mă gîndesc în cursul întregii mele vieți, acum lungă și atît de aproape de sfîrșitul ei; nimicul care a rămas din ceea ce a fost și care nu va mai fi niciodată și despre care nimeni, nicăieri, nu mai păstrează nici o amintire.

Prin frumosul și răsunătorul ei nume, care, cu o diferență de o singură literă, avea să-l inspire pe Giraudoux în crearea cavalerului îndrăgostit nebunește de Ondine[6], Ursula von Wittgenstein zu Wittgenstein aparținea uneia din cele mai vechi familii, tot atît de veche ca a noastră, care contribuise, de-a lungul istoriei, la extinderea spre Est, prin foc și sabie, a influenței germanice combătute de slavi. Doi Wittgensteini purtaseră pe rînd titlul prestigios de mare maestru al ordinului cavalerilor teutoni. Un Wittgenstein fusese ucis în bătălia de la Tannenberg în 1410. Iar altul, în bătălia de la Tannenberg în 1914. Wittgensteinii puteau fi întîlniți, de-a lungul secolelor, pornind din nord, din țările baltice, pînă în sud, în Sicilia, tot așa cum noi puteam fi întîlniți între Flandra și Pad. Ei i-au însoțit pe Frederic al II-lea la Palermo, pe împăratul Rudolf la Praga, pe regina Luiza a Prusiei la Tilsit și pe Bismarck la Versailles. Au manevrat în așa fel încît să-l trimită pe unul de-al lor în Italia, tocmai la timp ca să primească la Roma un tînăr poet exaltat: pe Goethe. Au fost amestecați, mai de aproape sau mai de departe, în inventarea tiparului de către Gutenberg, în crearea serviciului de poștă de către Tour-et-Taxis[7] și au adunat în castelele lor, de pe malurile Rinului și din Prusia orientală, o bună parte din legendarele colecții ale familiilor Fugger[8] și Pirckenheimer. Cel mai mic dintre Wittgensteini, tatăl tinerei Ursula, se căsătorise cu o Krupp. Dinastia Hohenzollern și monarhia prusacă ajunseseră la apogeu în epoca în care regalitatea se prăbușea în Franța. După Palermo, Praga, Viena, familia Wittgenstein găsea la Berlin o nouă trambulină pentru ambițiile ei mereu înnoite. În timp ce noi ne refugiam într-un exil inte-

rior, într-o retragere dureroasă, ei înmănuncheau într-un singur buchet în culori strălucitoare armata, petrecerile, cultura, patriotismul, tradiția. Se retrăgeau pentru a face un salt și mai mare. Căderea Imperiului german a însemnat pentru familia Wittgenstein începutul acelui sfîrșit în care noi ne aflam de vreo sută de ani.

Republica de la Weimar, democrația, inflația, decăderea Germaniei au constituit tot atîtea lovituri sinistre date orgoliului familiei Wittgenstein. Vă mai amintiți cumva de acel văr german care purta numele nostru, Julius-Otto, fiul lui Ruprecht ? Doi sau trei Wittgensteini s-au bătut împreună cu el, alături de Ludendorff și Ernst von Salomon. S-ar putea, deși nu prea știu mare lucru, ca în aceste medii strălucite și obscure răvășite de amărăciune, s-o fi întîlnit Pierre pe Ursula, de care îl uneau, prin familia Krupp, legături indirecte și îndepărtate ? Castelul familiei Wittgenstein, înțesat de amintiri ale cavalerilor teutoni și ale cavalerilor Purtători de Paloș[9], era situat între Königsberg și Vilna, mai exact aproape de confluența dintre noile frontiere ale Prusiei orientale, Poloniei și Lituaniei. La doi ani după pacea de la Brest-Litovsk[10] și armistițiul de la Rethondes[11], războiul între social-democrați și spartakiști[12], între bolșevici și naționaliști, între armatele regulate și cetele de partizani, între ruși și polonezi, între polonezi și lituanieni făcea încă ravagii prin aceste locuri. Ursula se născuse în primii ani ai secolului, prin 1902 poate, sau 1903. Avea cincisprezece sau șaisprezece ani în epoca marilor tulburări și avea să păstreze despre ele o amintire uluitoare și înfricoșătoare. După victoria lui Hindenburg[13] la Tannenberg și prăbușirea frontului rusesc în 1918, după renașterea Poloniei, a urmat ofensiva sovietică din iunie 1920 și faimosul ordin de zi al generalului Tukacevski[14] : „Drumul incendiului mondial trece peste cadavrul Poloniei", frontul care se muta, la cîțiva kilometri de frontiera germană, de la vest la est mai întîi, apoi de la est la vest, apoi din nou de la vest la est, în sfîrșit, lupta pentru Vilna și loviturile date de grupurile de franctirori. Fugarii și dezertorii treceau în fiecare noapte frontiera, cînd ruși, cînd polonezi, cînd lituanieni, cînd comuniști, cînd naționaliști. Aceiași oameni puteau fi văzuți reapărînd în uniforme diferite, agenți dubli care schimbau tabăra, vecinul de la masa de dimineață dîndu-și duhul seara în cerceafurile brodate

ale castelului. Copilăria Ursulei s-a petrecut între atentate, violarea lenjereselor, înteţirea fricii şi a urii, spectrul îngemănat al bolşevismului şi franctirorilor.

Cîţiva ani mai tîrziu se punea problema preţului pîinii, al periuţelor de dinţi, al biletului de tren pentru Königsberg. Inflaţia făcea ravagii în Germania. Ursula, aflată la vîrsta balurilor şi a logodnicilor, transporta valijoare pline ochi cu bancnote pentru a-i da posibilitate bucătăresei, care-l primise pe Kaiser, să plătească măcelarul. Ursula avea doi fraţi, cu doi sau trei ani mai mari decît ea. Aceştia militau, firește, alături de întreaga familie, în grupurile de extremă dreaptă şi am auzit mereu spunîndu-se că fuseseră amestecaţi îndeaproape în asasinarea lui Rathenau[15]. Un alt zvon, deştul de vag, circulase prin Paris mai tîrziu, cînd toate reflectoarele erau îndreptate asupra Ursulei. Potrivit acestui zvon se susţinea ba că tînăra fată ar fi fost violată de un cavaler lituanian, ba că s-ar fi îndrăgostit de un ofiţer comunist şi că numai o conspiraţie a familiei, care ar fi mers pînă la trimiterea fetei la mănăstire, ar fi reuşit s-o împiedice să fugă cu el. În toropeala care domnea la Plessis-lez-Vaudreuil sau în atmosfera efervescentă din rue de Varenne ne venea greu să ne închipuim vîlvătăile care se înălţau în est. Noi eram înglodaţi în rutină, iar ei, cei de-acolo, erau zdrobiţi de lovituri. Cam în acel timp a întîlnit-o Pierre pe Ursula.

Avea un păr foarte negru şi ochi foarte albaştri şi ceea ce se numeşte la noi o alură formidabilă. Alături de ea, mătuşa Gabrielle părea să fi ieşit, ce-i drept cîştigătoare, dintr-un concurs de frumuseţe dinainte de război, pe o plajă de vacanţă în Bretania sau în Normandia. Ursula avea trăsături, o osatură, un mers făcute să dureze. O frunte înaltă, bombată, întotdeauna senină, o gură uşor disprețuitoare, un nas mai degrabă puternic, privirea absentă şi, brusc, foarte dură. Vorbea puţin. Poruncea. Dar mai ales, era, în orice clipă, imprevizibilă. Mătuşa Gabrielle reuşise să se instaleze destul de repede în dublul său rol de protectoare a avangărzii şi de binefăcătoare a celor sărmani. De la sosirea ei printre noi, ceea ce ne-a fermecat la Ursula şi ne-a făcut totodată să ne temem de ea a fost calmul ei din care puteau să izbucnească, în orice clipă, cele mai mari furtuni. Poate că suferise foarte mult în tinereţea ei agitată ? Poate că, nu-mi dau seama,

era indiferentă față de evenimente și față de oameni ? În tot cazul, trecea prin viață, și mai ales prin viața noastră, ca un torent imobil.

Vărul meu Pierre nu era ca unchiul Paul, tatăl lui, un gen de marionetă elegantă. Era un vlăjgan solid, la fel de blond ca maică-sa și foarte hotărît. Îl trata pe domnul Comte, cu care întreținea relații destul de distante, cu o naturalețe amestecată cu ironie care l-au ajutat să scape cu totul de prestigiul și farmecul acestuia, cărora noi le căzusem victimă. Nu trebuia să fii prea deștept ca să-ți dai seama că bunicul își pusese în el toate speranțele în ceea ce privea familia noastră. Eu nu contam prea mult, Jacques și Claude erau pierduți, pentru moment, din pricina seducțiilor de care v-am pomenit, Philippe cumpăra duzini de cercei de la Cartier, pe care îi plasa în șervetele vecinelor lui de masă de la *Maxim's* sau de la *Pré Catelan*[16]. Pierre nu era numai cel mai mare. Știa să vîneze cerbi în Austria, dar și să urmărească noua linie de reconciliere națională : se înrolase încă de la sfîrșitul anului 1917 în armată, făcuse o parte a războiului în rîndurile spahiilor, primise crucea de război, era ofițer de rezervă și intrase la Ministerul de Externe. Iată-ne slujind Republica, așa cum îi slujisem pe regii noștri.

Ca să te căsătorești cu o nemțoaică la cîțiva ani după război însemna să ai un pic de curaj și idei destul de libere. Pierre n-a ezitat, și nici bunicul. În familia noastră era o tradiție să te înțelegi cu inamicul de îndată ce s-a pus capăt luptelor. În schimb, diplomații au început să facă tărăboi. Dacă această principesă prusacă sau baltică era o spioană ? Ah, Dumnezeule mare ! Și în folosul cui să fi spionat ? Ei bine... nu se știa... al germanilor, al bolșevicilor, al social-democraților, al extremei drepte naționaliste... Pierre s-a hotărît în două zile. Și-a dat demisia și a cerut mîna Ursulei.

Mai tîrziu, cînd vorbea despre acele zile de primăvară, Pierre nu regreta nimic. Un vînt de aventură sufla în familie. Castelul familiei Wittgenstein se înălța pe cîmpiile prusiene, înspre Mazuria, între o pădurice de brazi și lacuri nemișcate, sub un cer amenințător. Printr-un noroc nemaipomenit, datorită unor legături de rudenie bavareze și poloneze, familia Wittgenstein era jumătate catolică, jumătate protestantă. Oricum, erau foarte departe de noi. Dacă stăteai să-l asculți pe Pierre poves-

tind despre călătoriile lui pe şesurile sinistre din Est, înţelegeai imediat ce înrîurire avusese asupra noastră Republica. Ne mai gîndeam încă la rege, la Vandeea, la zuavii pontificali, la vînătorile cu ciini şi cu cai, dar devenisem francezi. Prin mătuşa Gabrielle şi pictorii ei ruşi sau spanioli, prin decanul Mouchoux, prin domnul Jean-Christophe Comte, prin Turul Franţei, prin taxiurile Marnei şi mesele de duminică se strecuraseră în noi toate ideile acestui timp. Gustul pentru fericire, prietenia, setea de a înţelege puseseră stăpînire pe familie. Eram mai aproape de Antonin Magne şi de domnul Machavoine decît de Krupp şi de Wittgenstein. Noi ne mai închipuiam încă mari seniori cam scăpătaţi, feudali ponosiţi, personaje din Joseph de Maistre sau din Barbey d'Aurevilly. Dar devenisem micii burghezi ai lui Henry Becque[17] sau ai lui Curel,[18] ai lui Labiche sau ai lui Paul Bourget. Glacială, neliniştitoare, impenetrabilă şi rigidă, Ursula von Wittgenstein zu Wittgenstein sosea la ţanc, cu legendele ei germanice şi cu tinereţea ei zdrobită pentru a imprima puţină ţinută declinului nostru mulţumit de sine.

Exista ceva feeric în cuplul Pierre-Ursula. Părea că se află mult deasupra existenţei noastre cotidiene. Nu aveau, ca bunicul, privirile întoarse cu adevărat spre trecut. Nu pîndeau, nici ca mătuşa Gabrielle, un viitor pe care s-ar fi temut să-l rateze, aşa cum ratezi un tren sau un taxi care-ţi pleacă de sub nas. Ei se plimbau într-o lume aparte, unde domneau ca nişte suverani absoluţi. Familia Ursulei trăise multă vreme într-o somptuozitate şi un lux despre care ne venea greu să ne facem o idee. Se povestea că unul din străunchii ei, prinţul Leopold, prieten cu Brummell[19] şi cu prinţul de Metternich, nu purta decît mănuşi croite anume pentru el, deget cu deget, din pieile cele mai rare şi că, atunci cînd se ducea la un bal sau la un supeu, la uşile saloanelor în anfiladă stăteau cinci sau şase lachei care aveau menirea să aplice, pe rînd, la trecerea sa, cu mişcări rapide şi succesive, o anumită nuanţă de pudră pe coafura lui demodată. Wittgensteinii aveau un dram de nebunie. Nimic nu ne putea face mai bine. Edmond About vorbeşte de ei, în *Tolla*, cred, sau în *Regele munţilor*, şi notează, cu o nuanţă de amuzament şi oarecare răutate, că Wittgensteinii sfîrşesc adesea din pricina unei maladii a creierului, atunci cînd

boala are unde să se cuibărească. Un unchi al Ursulei își pierduse soția în cursul unei călătorii la Veneția. Vrînd să aducă corpul neînsuflețit în Germania ca să-l înmormînteze printre ai săi, s-a instalat în trăsură așezîndu-și soția în spate. Cu acest echipaj s-a oprit la toate castelele din drum pe care le cunoștea. Și cunoștea multe. Iar cînd, după schimbul banal de cuvinte de la sosire, gazdele lui de un ceas sau de o noapte îl întrebau unde era principesa, el răspundea cu aerul cel mai firesc că era jos, în trăsura care se zărea în curte sau în anexele castelului. „Ah !“ striga fiecare : „Dar ce face în trăsură ? Să urce ! Să urce ! Să vină aici cu noi !“. „Nu poate, răspundea călătorul, în timp ce-și ducea la gură țigara de foi sau ceașca de ceai. Nu poate. E moartă“.

Cu toate nenorocirile lor și cu alura lor incomparabilă, Wittgensteinii erau, după cum ați înțeles, foarte diferiți de noi. Bicicleta, în mod evident, nu-i interesa. Pasiunea noastră pentru Turul Franței îi umplea de uimire. Ei se băteau cu sabia, vînau tigri și-i asasinau pe socialiștii cărora noi, în virtutea unei mentalități, dobîndite deja, de prăvăliași înfricoșați, ne mulțumeam să le închidem ușile saloanelor noastre. Erau trufași, tăioși, irezistibil de țepeni și de eleganți, cînd plini de spirit, cînd foarte stupizi. Ursula introdusese la Plessis-lez-Vaudreuil ceva destul de nou : un fel de asprime visătoare, un zid în spatele căruia umblau fantome. Tăcerea ei nu ne stînjenea din cale-afară. Întotdeauna e convenabil să taci. Ursula tăcea mult.

Pierre era una din puținele persoane care se pricepea să străbată spațiile aride și înghețate care o izolau de lumea noastră de fiecare zi. Cred că acesta este motivul pentru care Ursula începuse să-l iubească. Ea îl iubea și el o iubea. În seara nunții lor la Plessis-lez-Vaudreuil, cînd cornurile de vînătoare făcuseră să mai răsune odată bolțile vechii capele, spre desfătarea parizienilor uluiți, Pierre se urcase în mașină cu ea și plecaseră amîndoi către o destinație necunoscută pentru toți și mai ales pentru Ursula. Iată ce-i trecuse prin minte lui Pierre.

Străbunicul Ursulei fusese, în tinerețea lui, timp de mai mulți ani, la sfîrșitul monarhiei din iulie, atașat la ambasada Prusiei în Franța. Dusese la Paris viața pe care o duc toți diplomații tineri, cinînd pe bulevarde și frecventînd teatrele, și strălucise mai mult decît ceilalți

datorită numelui său răsunător și înfățișării plăcute. Într-o seară, pe cînd se întorcea acasă de la o serată animată la care pierduse o groază de bani, dăduse, în spatele bisericii Madeleine[20] de curînd terminată, peste o trăsură căreia tocmai i se stricase o roată. Își oferise serviciile mai înainte de a descoperi în trăsură o femeie palidă și foarte frumoasă care părea să nu fi avut mai mult de douăzeci sau douăzeci și doi de ani. Avea pe rochie și în păr flori albe, care înmiresmau întreaga trăsură. Era Marie Duplessis, Dama cu camelii.

Tînărul german a condus-o acasă pe domnișoara Duplessis. A obținut permisiunea de a cina cu ea a doua zi, și în ziua următoare, și în cealaltă zi. A fost începutul unei iubiri care avea să-i inspire lui Alexandre Dumas-fiul cea mai celebră dintre piesele sale, iar lui Verdi opera *Traviata*.

Prințul Ludwig von Wittgenstein se îndrăgostise nebunește de tînăra femeie. O copleșea cu rochii și blănuri, cu bijuterii, cu bibelouri de tot felul și, firește, cu camelii. Viața Mariei și neliniștile familiei amantului ei duceau uneori la dispute groaznice, care se terminau, de regulă, cu accese de tuse și cu împăcări amețitoare. Într-o seară, după o discuție mai aprinsă decît de obicei și care se încheiase ca de obicei, Marie îi șopti că se săturase de această existență zbuciumată fără-ncetare și că se gîndea să se retragă departe de Paris, unde să trăiască visul unei pasiuni exclusive și să ducă o viață de păstoriță. Wittgenstein, fermecat de ideea de a o avea numai pentru el, o crezu pe cuvînt, se porni să caute și, peste două săptămîni, îi făcu Damei cu camelii cel mai frumos dar, fără doar și poate, din cîte îi făcuse pînă atunci : un fermecător castel Renaissance, situat în Lot, nici prea mare nici prea mic, pe care îl cumpărase fără să-l fi văzut. Aici avea să moară, cîțiva ani mai tîrziu, de pe urma celebrei sale boli de piept adevărata Marie Duplessis. Ea lăsă moștenire castelul de la Cabrinhac prințului de Wittgenstein care i-l dăruise.

Cabrinhac avea să rămînă, din tată în fiu, în ciuda războiului franco-prusian, în familia Wittgenstein. Pe la începutul secolului, Ursula petrecuse acolo, în mai multe rînduri, cîteva luni bune, despre care păstrase — cunoscînd dragostea oamenilor din Nord pentru soare, pentru căldură, pentru bucătăria și accentul din Sud — o

amintire încîntătoare. Dar prin 1910 sau 1911, cu toate rugăminţile fiicei sale, tatăl Ursulei, care nu mai punea niciodată piciorul acolo şi care se temea de război, se hotărî să vîndă castelul unui notar din regiune. De la fiul acestui notar a răscumpărat în secret Pierre castelul de la Cabrinhac.

Soarele asfinţea cînd Pierre şi Ursula au părăsit Plessis-lez-Vaudreuil, urcînd într-o Delage de culoare neagră cu roşu, dacă-mi amintesc bine. În drum spre Italia, au mers o bună bucată din noapte. Ursula dormea, plină de încredere şi complet neştiutoare, pe umărul soţului ei. De-abia se trezise cînd automobilul s-a oprit. Pierre a luat-o în braţe şi a dus-o în pat. Dimineaţa s-a pomenit în castelul copilăriei ei.

Povestea ne plăcuse foarte mult. Ea flata cîteva din miturile noastre cele mai scumpe : pămîntul şi pietrele, permanenţa, reînvierea trecutului, veşnica reîntoarcere a timpului. Ea îi învăluia pe Pierre şi Ursula în ceţurile poeziei.

Lui Pierre şi Ursulei nu le-a trebuit multă vreme ca să domnească, la rîndu-le, la un sfert de secol după părinţii lor, asupra Parisului subjugat. Era cu totul alt stil decît cel din rue de Varenne. Mai emfatic, mai conformist, în multe privinţe mai conservator, scăldat în muzică, în special muzică de Wagner. Pierre păstrase, de pe vremea cînd fusese la Ministerul de Externe, relaţii destul de cordiale cu oameni politici, ambasadori străini, diplomaţi francezi. Îi vedea cu plăcere şi cu un fel de melancolie, alcătuită dintr-o ambiţie distrusă, din visuri părăsite — de bună voie, firește, dar, totuşi, părăsite — şi poate chiar, în unele seri, din puţină gelozie şi invidie prietenească. Dineurile din rue de Presbourg n-aveau faima de a fi excepţional de vesele. Dar cînd sultanul Marocului sau domnul Titulescu veneau în Franţa în vizită particulară, se duceau cu mare plăcere să se aşeze, pentru cîteva ceasuri, alături de femei adeseori frumoase, sub pînzele lui Rigaud sau Watteau dăruite de bunicul, la masa Ursulei, unde o puzderie de lachei în pantaloni bufanţi sau în frac serveau preparatele unei bucătării dintre cele mai rafinate ale capitalei, încă fără rival, care era pe atunci Parisul. Una dintre cele mai rafinate şi mai tradiţionale : ea rămăsese, la zece ani după războiul care modificase, şi în acest domeniu, multe lucruri, cu

deprinderile de belşug de la începutul secolului. În timp ce la părinţi triumfa avangarda, copiii, încă foarte tineri, reînviau, datorită averilor reunite ale familiilor Krupp şi Remy-Michault, tot fastul acelei *Belle Epoque*, pe care de-abia o cunoscuseră. Acestea sînt paradoxurile, salturile şi ezitările pe care le aduce scurgerea timpului. Ea ba se accelerează, ba se încetineşte. Vom întîlni numeroase exemple de accelerare destul de brutală. Să gustăm o clipă savoarea unei întoarceri în trecut. Am găsit printre hîrtiile vechi pe care le car cu mine de cincizeci de ani meniul unui dineu dat în rue de Presbourg la care trebuia să particip şi eu într-un colţ de masă, dar de care nu-mi mai amintesc nimic. Îl reproduc aici numai în chip de ilustrare sau, poate, mai degrabă în chip de document istoric şi sociologic :

MENIU

Consommé florentin
Foitaj à la Régence
Nisetru à la ravigote
Calcan cu sos cardinal
Pulpă de Béhague[21] à la Renaissance
Piept de pasăre à la Maintenon
Frigărui de becaţă à la Cambacérès[22]
Ruladă de ficat de gîscă în aspic
Friptură de ortolan pe canapea
Salată siciliană
Vîrfuri de sparanghel
Bombă Johannisburg
Fursecuri dantelate
Biscuiţi cu parmezan

Meniul, foarte 1900 — în care cititorul va fi remarcat, după foitajul Régence şi calcanul cardinal, becaţele Cambacérès pe care bunicul, monarhist, nu le-ar fi acceptat niciodată —, era, firesc, scris de mînă, cu cerneală violet, cu caractere cursive ornate şi puţin gotice, pe un carton gros, cu marginile aurite, cu o coroană ducală gravată în relief şi deviza familiei, cu litere minuscule, dar foarte distincte. Vinurile, bineînţeles, nu erau indicate pe meniu, aşa cum se obişnuieşte astăzi, ca să ai certitudinea că exorbitantele sume cheltuite nu vor scăpa nimănui, dar poate şi fiindcă majordomii nu mai au ace-

lași talent ca odinioară de a-ți murmura la ureche numele sacre ale podgoriilor și data nașterii licorii : „Château-Margaux 1895... Château-Latour 1899...“ Între două înghițituri de mîncare și două sorbituri de Haut-Brion sau de Château-Fafite, miniștrii radicali și ambasadorii Republicii întorceau pe o parte și pe alta bristolul[23] pe care-l aveau sub ochii adeseori miopi ca să descifreze mai bine vechea formulă sacră : *Din voia Domnului*. Era, presupun, prin 1928. Sau, poate, prin 1926. Ori, poate, prin 1929. Dar cred că mai degrabă prin 1926. Îngerul vremurilor vechi și îngerul vremurilor noi zburau împreună în jurul mesei. Oricum, și în rue de Presbourg, și în rue de Varenne, în ciuda decorului foarte diferit, regele murise de-a binelea. Și tot ceea ce întruchipa. Nimănui nu-i mai păsa de el. Luminile, căldura vinurilor și a trupurilor, parfumurile, spiritul timpului îi înăbușea pînă și amintirea care în încăperile înalte, tăcute și înghețate de la Plessis-lez-Vaudreuil era mereu vie. Luxul, un lux copleșitor și totuși gol — vreau să spun lipsit de tot ceea ce altădată îl înconjura, îl susținea, îl justifica — era singura moștenire lăsată de un trecut apus pentru totdeauna.

Într-o bună zi, prin toate cluburile și saloanele, ca și la curse, a început să circule zvonul că Pierre avea o amantă. Pentru toți cei care-l cunoșteau părea un lucru neverosimil. Printr-un aparent paradox, în contradicție firească cu situațiile banale de care te izbești la tot pasul, întîi născuți din familia mea — atît cît pot să-mi amintesc din trecutul celor pe care i-am cunoscut personal — s-au căsătorit din dragoste. Pe bunicul și bunica îi unea o adevărată pasiune. Unchiul Paul se căsătorise cu mătușa Gabrielle în ciuda voinței părinților lui. Iar Pierre renunțase la multe lucruri din dragoste pentru Ursula. Ca aceste căsătorii din dragoste să fi fost, în același timp, căsătorii din calcul, ca, poate, motivații subterane, la fel de puternice ca instinctul, să fi permis dragostei să apară și să se dezvolte, nu este imposibil și cred că am mai vorbit despre asta în legătură cu unchiul Paul. În orice caz, Pierre și Ursula ofereau celor ce făceau parte din așa-numita „lume bună“, și care consta dintr-un amestec de oameni de litere, oameni de afaceri și oameni politici, femei frumoase la modă și vechea aristocrație care reușise să supraviețuiască vitregiilor vremii, un spectacol nu numai al fericirii, ci și

al echilibrului şi aproape al forţei, în care pretinsa amantă cu greu şi-ar fi găsit locul. Imaginea unei femei tinere sau, poate, a unei fete tinere, blondă, destul de mărunţică, aproape ştearsă, spuneau unii, destul de frumoasă şi picantă, spuneau alţii, se contura, totuşi, treptat în cadrul unor întîlniri întîmplătoare în restaurante de categoria a doua şi în conversaţii între cei care n-aveau altceva de făcut. Pierre fusese văzut la cinema, la Formentor,[24] la pinacoteca din München cu o junâ despre care nu se ştia mare lucru, decît că era blondă, destul de mărunţică, ştearsă, mai degrabă frumoasă etc. Din cînd în cînd juna blondă se transforma într-o brunetă sau roşcată. Erau informaţii eronate sau piste false pe care Pierre, obişnuit cu vînătorile cu cîini, lansa haita pentru a o trage pe sfoară. Oricum, ele nu împiedicau, prin labirintul de indicii şi şuşoteli, o necunoscută din ce în ce mai puţin ireală să se desprindă din ceaţă. Obiectul atîtor curiozităţi şi speculaţii a apărut în cele din urmă în persoană, la lumina zilei, la premiere şi la cursele de la Longchamp. Carieră cît se poate de clasică a amantelor răsărite din umbră pentru a-şi sfîrşi — în pielea unor ducese ţîfnoase sau printre marile vile sinistre din Sud, între palmieri şi cazinouri — lunga cursă a vieţii, presărată cu obstacole şi primejdii, fie prin dispariţii subite, de care nimeni nu se neliniştea, fie cu vizoane albe şi coliere de diamante.

Cel mai uimitor lucru în această afacere surprinzătoare era prenumele micuţei blonde : se numea Mirette. Niciodată vreun membru al familiei noastre nu pronunţase asemenea silabe pe care le credea rezervate mai de grabă operetei, unei cuşti pentru cîini de vînătoare, unei loji de portar. De unde apăruse această Mirette ? După zvonurile care circulau, se născuse undeva prin sudul Finlandei sau poate prin nordul ţărilor baltice. Titlul de glorie al familiei ei era un frate mai degrabă mitic despre care ea vorbea cu o înflăcărare ce-i făcea pe mulţi să dea din cap şi să-şi reţină un zîmbet : oare exista cu adevărat acest frate elegant, puţin crud, plin de farmec şi înzestrat cu tot felul de puteri, consul al Finlandei la São Paulo, în Brazilia, apoi viceconsul la Hamburg ? Mirette, odată instalată destul de solid în societatea pariziană, dispărea din cînd în cînd pentru o săptămînă sau două. Se întorcea strălucind de fericire : petrecuse opt sau zece

zile cu fratele ei în Sicilia sau în Norvegia. Lumea mustăcea. Nimeni nu se lăsa păcălit. La premiul Dianei[25], Mirette reapărea, atîrnată de braţul lui Pierre.

Mirette nu era ceea ce se cheamă o frumuseţe. Părea să reprezinte un fel de ilustrare vie a tuturor expresiilor stereotipe luate din revistele de modă. Era picantă, cu mutrişoara ei boţită şi trupul durduliu, bine proporţionat, şi care atrăgea mîngîierile. Purta pălării cu boruri mari şi rochii strîmte, îndrăzneţe, despre care vorbeau *Femina* şi *L'Illustration*. Spunea o mulţime de prostii pe un ton vesel, gîtuit deodată de o undă de tristeţe care îi dădea mult farmec în ochii prietenilor lui Pierre. Le spunea cu un rîs gîlgîit şi cu un accent scandinav care au transformat-o foarte repede pe necunoscuta ştearsă într-o vedetă a Parisului. Era văzută pretutindeni. Statutul ei nu era prea clar. Îi aparţinea cu adevărat lui Pierre ? Mulţi tineri bogaţi şi eleganţi, care tocmai renunţaseră să mai continue în zadar studii pe care nu reuşeau să le ajungă din urmă, îşi puneau această întrebare, cînd se întorceau de la *Maxim's* sau de la restaurantele din Bois de Boulogne unde ea se dezlănţuise înainte de a sparge toate paharele. Participa la cîte o vînătoare, pleca vara cu industriaşi italieni şi ziarişti americani pe mari veliere albe. Primăvara prezenta adeseori automobile, la Bagatelle sau Pré Catelan, cu un ogar în lesă, sau cu un mic leopard, croit din aceeaşi blană ca mantoul pe care-l purta.

În cele din urmă Mirette şi-a făcut apariţia la dineurile din rue de Presbourg. Şi le-a dat peste cap. Le-a adus dintr-o dată, o animaţie şi o veselie cam tulburi. Toată lumea o pîndea pe Ursula, ţinuta ei, reacţiile ei. N-a fost nici ea mai prejos de reputaţia pe care o avea. Imobilă, distantă, aproape protectoare faţă de micuţa blondă, a primit-o nu ca pe o rivală, ca pe o străină prea gălăgioasă, ca pe o intrigantă nedorită, ci mai de grabă, potrivit unei expresii destul de sugestive a unuia din tinerii prieteni ai Mirettei, fiul unui mare negustor de tablouri evreu pe cale de a-şi croi un drum în Parisul protipendadei şi al petrecerilor, ca pe o surioară rătăcită.

Dubla protecţie acordată Mirettei de Ursula şi de Pierre a avut în cele din urmă consecinţe destul de importante. E un spectacol fascinant să vezi cum oa-

meni, evenimente, societăți întregi se pun în mișcare. Lumea freamătă de multe ori pentru lucruri care nu prevestesc nimic. E nevoie de mult talent, și uneori de geniu, ca să deosebești, din mulțimea de semne prevestitoare, pe cele care preced cu adevărat viitorul. Această forfotă a oamenilor, raporturile atît de misterioare care se stabilesc între ei sînt cele care împing istoria înainte. De la cea mai modestă, cea a carierelor sau a iubirilor, pînă la cea a popoarelor, a națiunilor, a religiilor care vor hotărî viitorul. N-aș vrea să vă fac să vedeți în Mirette un fel de Ignațiu de Loyola, de Jeanne d'Arc, de Hegel la scară redusă, și nici măcar de doamnă de Staël sau de Damă cu camelii. Nu. Ea nu prevestește socialismul, romantismul, un nou val de misticism, nu răstoarnă istoria inimilor, nu marchează sfîrșitul unei epoci, nici zorii unei ere noi. Ba chiar e caraghios să te gîndești la istorie cînd vorbești de Mirette, nimicul devenit femeie. Însă Mirette este aceea care, asemeni domnului Comte, ca și domnului Machavoine, lui Garin sau Petit-Breton, joacă și ea un mic rol, și poate chiar un mare rol, în istoria acestei familii, familia mea, pe care încerc s-o redau pentru ca, prin ea, să vedeți mai limpede epoca — și viața mea. Dacă ea apare înseamnă că, în același timp, ceva tinde să dispară. Ce vîrtej reprezintă pînă și cea mai neînsemnată existență ! Eu însumi trebuie să fac un efort ca să-mi amintesc că Mirette, în Maroc, cu Pierre, Mirette, la Cannes, cu Ursula, Mirette între Pierre și Ursula, la dineurile din rue de Presbourg, este contemporană cu seratele din rue de Varenne, unde Cocteau îl prezenta pe Stravinski în plină glorie, pe Dali sau Max Ernst în plină ascensiune și pe Maurice Sachs încă necunoscut unchiului Paul pe punctul de a îmbătrîni, mătușii Gabrielle devenită definitiv, la răscrucea dintre cele două cariere ale ei, binefăcătoarea avangărzii. Contemporană mai ales, ceea ce este lucrul cel mai surprinzător, cu bunicul, nemișcat, alături de șirul de Jules, mai apărat de vîrsta sa înaintată decît copiii lui în declin, decît nepoții lui, angajați destul de departe pe drumul vieții. Cînd privesc, și acum, în timp ce scriu, fotografiile făcute în epocă sau puțin mai înainte, singurul care nu s-a schimbat prea mult, singurul care poate fi recunoscut, în ciuda urmelor lăsate de ani, este bunicul, deja bătrîn, prea bătrîn ca să se mai schimbe mult. Cum să-l

recunoşti pe Pierre în copilul îmbrăcat în şpilhozen, în băieţelul în costum marinar, în adolescentul de la Eton, cu uriaşul guler ieşind mult peste rever, în spahiul din timpul războiului, în diplomatul din spatele lui Briand, în costum de alpaca alb, vara, undeva pe ţărmul turcesc ? Dar iată că pe o fotografie apar — în timp ce Plessis-lez-Vaudreuil rămîne acelaşi ca întotdeauna, cu copacii lui nepieritori şi cu tablourile lui de vînătoare aidoma unele cu altele — pletele blonde ale Mirettei. Mă uit la ele şi, după atîţia ani, mă frapează la fel de mult ca în prima zi. Cît de modernă este această surioară rătăcită ! Adică astăzi atît de bizar îmbătrînită, poate mai bătrînicioasă şi mai insolită decît bunica, cu fişiurile ei de dantelă de prin 1898, decît Anatole, străunchiul meu, cu gulerul său cu colţurile răsfrînte şi cu redingota sa demodată. Ea vine din altă lume decît dintr-a noastră, din pămînturile noastre imemoriale, din anii noştri nenumăraţi, ea ne duce altundeva decît pe marile noastre alei din pădurea însorită sau înzăpezită spre care ne purtau întotdeauna paşii. Această micuţă din Finlanda, sau poate dintr-o ţară baltică, va fi contribuit să înnoade sau să deznoade, în tristeţea serilor, istoria familiei. Cît e de ciudat, cît e de melancolic şi de comic totodată. Acum, cînd şi peste ea, ca şi peste noi, a trecut timpul, nu mă mai prinde atît de mult mirarea că a adus în rîndurile noastre tulburare. Dar îmi spun, revăzînd-o, cu capul întors într-o parte, cu părul în ochi, gata să rîdă în soare, că, dacă cineva şi-ar pune într-o zi în minte ca, peste cincizeci sau o sută de ani, să ia numele nostru drept reper pentru o istorie puţin mai aprofundată a unui eşantion destul de minuscul al societăţii franceze din prima jumătate a secolului al XX-lea, ea ar avea, în această învolburare, şi poate în această prăbuşire, un loc de ocupat şi un capitol de ilustrat.

Ursula şi Mirette deveniseră nedespărţite. Erau întîlnite amîndouă împreună cu Pierre, şi uneori singure. Şi eu i-am întîlnit sau le-am întîlnit, nu o dată, în afara dineurilor din rue de Presbourg. S-a întîmplat chiar să petrecem împreună cîteva zile, fie la Plessis-lez-Vaudreuil, fie la prieteni în apropiere de Paris, fie la nişte veri italieni, la Vall'Ombrosa[26], în apropiere de Florenţa. Era, trebuie s-o mărturisesc, un spectacol uimitor. Pierre, afabil, foarte la largul lui, foarte manierat, ca să folosesc

limbajul familiei. Ursula, țeapănă ca moartea în ziua Judecății de Apoi. Mirette, exuberantă, fandosită și capricioasă. Ceilalți începuseră să vorbească de acest trio cu o familiaritate exagerată, ca despre o curiozitate cam scandaloasă, dar intrată în obișnuință. Ceea ce frapa cel mai mult cercul restrîns în care trăiam erau raporturile prietenești dintre Ursula și Mirette. Că Pierre avea o amantă era foarte surprinzător, pentru că era vorba de el, pentru că era vorba de Ursula și pentru că era vorba de Mirette : toate astea nu se potriveau prea bine. Dar, în sfîrșit — chiar la noi — evenimentul nu ducea nici la consecințe, nici la comentarii cu adevărat serioase. Că soția și amanta erau cele mai bune prietene din lume ținea de tradiția cea mai clasică a comediilor bulevardiere. Poate că, din punctul nostru de vedere, aveam de ce să ne mirăm observînd introduse în familie moravuri proprii vodevilului. Dar cel mai jenant era climatul, ca să folosesc o formulă la modă pe vremea aceea, atmosfera cam apăsătoare care-i înconjura pe vărul meu, pe amanta sa și pe soția sa. Ea îi frapa pe toți cei din afară. Și, în cele din urmă, l-a frapat și pe bunicul care, de regulă, nu vedea niciodată nimic. În jurul lor plutea o atmosferă de un tragism rigid. Ea contrasta în mod bizar cu dezinvoltura lui Pierre, cu insignifianța plină de vioiciune a surioarei rătăcite. În schimb, se potrivea de minune măreției tăcute a Ursulei. Ea era cea care impunea acestui triunghi foarte burghez alura distantă, glacială, aproape sinistră, care n-o părăsea niciodată. Celor mai subtili — și, trebuie să recunosc că eu, fiind prea aproape, prea legat de ei, nu mă număram printre aceștia — nu le-a trebuit mult timp ca să vadă că în centrul problemei nu se afla nici Pierre, nici Mirette, ci Ursula. Ea era înșelată de Pierre, pe care îl adora, ea era, ca să folosesc cuvintele care răsunau de treizeci de ani pe scenele teatrelor, batjocorită în propriul ei cămin. Ce contează ! Ea domnea. Sufletele miloase se înduioșau. Dar, în fond, n-aveau de ce. Cu mai multă profunzime și spirit de observație, s-ar fi putut constata un lucru evident : Ursula nu suferea. Nu Ursula era cea care suferea. Să fi fost Pierre ? Sau, poate, Mirette, atît de frivolă și-atît de prostuță, fără-ndoială ? Cei mai puțin sensibili au sfîrșit prin a intui o enigmă. Era greu să petreci cîteva zile, cîteva ore cu Pierre, Ursula și Mirette și să nu observi că în-

tre ei trei exista ceva ascuns. Dar, cum se întîmplă adeseori cu oamenii, chiar cu cei mai misterioşi, ai deodată sentimentul că secretul e simplu : nu-ţi lipseşte decît cheia pentru a dezlega combinaţia şi pentru a-ţi explica totul. Numeroşi prieteni aveau să-mi povestească mai tîrziu că, urmărind-o cu privirea pe Ursula cînd o conducea seara pe Mirette în camera ei, fiindcă acum ocupa o cameră în rue de Presbourg, pentru ca apoi să coboare din nou în salon şi să se ocupe de Pierre cu acea tandreţe aspră pe care o interpreta atît de bine, tocmai fiindcă la ea şi pentru ea nu era un joc, încercaseră, nu o dată, senzaţia că dăduseră de capătul firului. Apoi, din nou, lucrurile deveneau de neînţeles. Pierre pleca, aproape fără să se ascundă, ca să petreacă zece zile cu Mirette în insulele Baleare sau Canare. Mirette se întorcea, Ursula o primea cu o generozitate stăpînită în care se amestecau un sentiment de protecţie, gustul pestru dominaţie, poate o umbră de cruzime şi o reală afecţiune. Unii au început să creadă că, poate, Ursula permisese altcuiva să intre în viaţa ei şi că Mirette îi făcea un serviciu abătîndu-i lui Pierre atenţia şi reţinîndu-l. În jurul Ursulei s-a instituit un fel de supraveghere spontană şi discretă. Observatorii benevoli n-au descoperit nimic. Ursula era ireproşabilă. Era înconjurată de prieteni, dar nici unul nu prezenta pentru ea mai mult interes decît altul. Nu era intimă decît cu Pierre şi cu Mirette.

Cum reuşeşte adevărul să se desprindă din aparenţele care îl ascund şi totodată îl constituie ? Izbucneşte, într-o seară, cu brutalitate ? Sau îşi croieşte drum încet în mintea oamenilor ? Nici în această privinţă n-aş putea spune cum stau lucrurile. Tot ce ştiu este că, într-o bună dimineaţă, toată lumea — adică cele două mii de persoane care hotărăsc la Paris succesul şi reputaţia — şi-a închipuit că a ştiut dintotdeauna ceea ce dumneavoastră, mai puţin orbi decît obişnuiţii din rue de Presbourg, aţi ghicit de multă vreme : nu Pierre o iubea pe Mirette, ci Ursula.

Oamenii se obişnuiesc atît de repede cu dezminţirile cele mai brutale încît stupoarea în faţa unei revelaţii cedează în foarte scurt timp locul uimirii puţin vexate de a nu fi înţeles mai repede ceea ce a devenit cît se poate de evident. Şi, în graba lor de a îmbrăţişa întru totul foarte recenta descoperire, în precipitarea lor de a alerga

în sprijinul unui adevăr pe care nu-l bănuiseră, merg pînă acolo încît neglijează tot ceea ce riscă să contrazică credința lor de neofiți. Acum se explica totul. Calmul Ursulei, stăpînirea de sine, ținuta ei imperială... Drace ! Fiindcă o iubea pe Mirette și ea era cea care conducea jocul. Cum de nu le sărise în ochi tandrețea ei pentru surioara rătăcită ? Și plimbările lungi, și conversațiile lor, seara, între patru ochi ? În jurul Mirettei, imobilă, Pierre și Ursula își schimbau locurile : Ursula era cea care domnea asupra Mirettei, iar Pierre era victima.

Deodată, fiecare și-a amintit cele mai neînsemnate gesturi ale Ursulei, privirile aruncate spre Mirette, toate tulburările lui Pierre în fața triumfului ei. Tot restul s-a șters. Faptul că întreaga istorie începuse cu întîlnirile clandestine ale Mirettei cu Pierre, cu disparițiile și călătoriile lor, nu mai frapa pe nimeni. Pierre a sfîrșit prin a juca rolul soțului înțelegător sau păcălit care-și întreține rivalul. Numai că de data aceasta rivalul era o altă femeie. Lumea bună era gata să jure că, din motive obscure, Pierre n-avea pentru Mirette decît sentimente prietenești, o afecțiune părintească. El devenea, la rîndul lui, fratele mai mare al surorii mai mici. Cei care, ca mine, îl cunoșteau destul de bine pe Pierre, nu s-au lăsat înșelați mult timp. Eu nu bănuisem nimic atunci cînd fusese vorba de Ursula. Dar nu mi-a trebuit mult ca să înțeleg că Pierre nu era — sau nu era numai — victima și instrumentul orb pe care și-l imaginau acum ceilalți. Mi-e teamă că am fost unul dintre primii care au descoperit tot cifrul combinației secrete pe care unii și alții nu-l bănuiseră decît în parte și care deschidea, în sfîrșit, larg ușa seifului în care Pierre și Ursula închiseseră drama existenței lor atît de publice și atît de strălucite. Reveneam la evidența camuflată de scandal : Pierre și Mirette se iubeau. Dar nu eliminam scandalul. El nu înlătura evidența. I se suprapunea : Mirette nu-i aparținea numai lui Pierre. Îi aparținea și Ursulei.

Am șovăit multă vreme dacă să povestesc aici aceste aventuri de familie care nu contribuie cu nimic la gloria ei și din pricina cărora bunicul avea să sufere atît de mult. Dacă m-am resemnat s-o fac, aceasta s-a datorat mai multor motive. În primul rînd, toți actorii au murit de mult, de la cei mai în vîrstă, ca bunicul, pînă la cei

mai tineri, ca Mirette însăşi. Iar eu, care nu sînt decît un martor, nu sînt, nici eu, foarte departe de mormînt. Apoi, lumea bună n-a vorbit timp de cîteva luni decît de această poveste, acum, fără îndoială, dată uitării, dar care, la vremea respectivă, a avut un răsunet împotriva căruia, vai! niciunul din noi n-a putut să facă nimic. Astăzi, cînd după crizele economice, ascensiunea nazismului, Frontul popular, războiul din Spania, al doilea conflict mondial, atîtea evenimente uriaşe au împins pe ultimul plan tulburările sentimentale şi sociale din familia mea, cum să explici şi să înţelegi această familie fără să-i dezvălui secretele pe care mulţi ajunseseră să le cunoască, fără să-i cercetezi rănile şi să-i deschizi abcesele? Există în istoria oamenilor revoluţii private care nu sînt cu nimic mai prejos, în ceea ce priveşte profunzimea şi răsturnările pe care le antrenează, decît revoluţiile publice. Mirette a jucat în istoria familiei mele şi în şubrezirea ei un rol comparabil cu al lui Robespierre, Darwin, Karl Marx, al joilor funeste ale Wall Street-ului, Freud şi Rimbaud, Tzara şi Picasso: ea a zdruncinat încă un pic unele din coloanele vechiului nostru templu şubrezit.

Bunicul n-a suflat o vorbă, nici mie şi, cred, nimănui despre avatarurile familiei privind generaţia nepotului său. Am ajuns să mă întreb dacă a înţeles ceea ce s-a petrecut. Nu sînt foarte sigur. Dar a simţit că ordinea stabilită suferise prejudicii. Ceea ce i-a otrăvit ultimii ani de viaţă. Trebuie să spun din nou aici că, în trecut ca şi în viitor, familia a dat şi avea să dea numeroase alte exemple de îndrăzneală sau de viciu, cum vreţi s-o luaţi, de libertate a spiritului şi a trupului sau de depravare. Destrăbălarea, beţia, homosexualitatea, bestialitatea, incestul, cele mai grosolane şi cele mai subtile forme de perversiune n-au fost niciodată străine de noi. Aţi văzut şi veţi mai vedea că nu ne era teamă de nimic. Citiţi-i pe Brantôme[27], Saint-Simon, Restif de la Bretonne[28], şi veţi găsi acolo aventuri scandaloase povestite despre ai noştri. Sînt nişte istorioare despre cavaleri pederaşti, taţi care au fost amanţii fiicelor lor, contese surprinse în braţele vizitiului, duhovnicului sau cameristei lor. Ceea ce era nou în epoca lui Pierre, a Ursulei şi a Mirettei era că libertatea moravurilor căpătase, într-un mod puţin misterios, o alură de ravagii şi

de distrugere. Dezmățul era, cîndva, exuberant. Era o imagine și o expresie a forței vieții. Acum trecea încet-încet de partea morții și a disperării. Poate fiindcă ieșeau din acel ev al puritanismului victorian și burghez despre care am mai vorbit, dezlănțuirile noastre de acum aveau ceva care ținea de rătăcire și de crepuscul. Nu era greu să distingi, sub masca veseliei și a trepidației, un gust pentru evadare și exaltare, o fascinație a vîrtejului, o sete nepotolită de a te ameți. S-ar fi zis că încercam mereu să uităm ceva. Faimoasa moarte a lui Dumnezeu, poate, sau războiul, sau ruina, sau ascensiunea irezistibilă a democrației, sau demografia galopantă, sau vaga posibilitate a unui viitor sfîrșit al omului ? Ne pierdusem sănătatea. Nu mai era voluptatea cea căreia ne abandonam, ci toate abisurile care duceau la pieire. Nimic nu semăna mai mult cu o sinucidere decît nebuniile noastre de oameni blazați, decît plăcerile noastre interzise. Ele erau legate iremediabil de o situație economică și socială, de o decadență politică și morală. Eram oamenii moleșiți ai unei civilizații obosite. Obosită de ea însăși, obosită de noi. În timp ce noi ne cufundam în îndoielnicele noastre explorări în domeniul tuturor libertăților, alții începeau să danseze pe străzi, să se plimbe în tandem sub soarele verii, să instaleze corturi pe plaje și în păduri, să descopere lumea naivă de a căror vigoare simplă și farmece învechite noi fugeam : era poporul. Frontul popular începuse să se contureze la orizont. Ne foloseam ultimele puteri ca să bravăm toate regulile care ne aduseseră măreția înainte de a ne sufoca. Ghiceam, nedeslușit, că o altă morală, o morală nouă, urma să se ivească undeva și că noi nu aveam să o mai dominăm. Atunci ne aruncam în propria noastră negare. Singur bunicul, copleșit de ani, copleșit de trecut și, mai mult încă, de viitor, rămînea în picioare, neclintit, ca o statuie a Comandorului despuiat de orice strălucire, ca piatră-martor a unei morale depășite.

Istoria n-are niciodată sfîrșit. Parisul burgheziei, în care vom trăi de aici înainte și în care ne dusese în galop istoria, revoluția moravurilor, cultul avangărzii, banii familiei Remy-Michault, se obișnuise treptat cu ceea ce mă văd silit să denumesc, cu o formulă care-mi stă în gît, trioul Ursula, Mirette și Pierre. De cîte ori

avea loc o manifestare mai elegantă și mai îndrăzneață, în cinstea unor prinți italieni în trecere prin Paris sau pentru copiii orfani tuberculoși din Savoia — Bangladeshul și Biafra nu apăruseră încă —, nici vorbă nu era să fie invitat unul fără ceilalți doi și nici cei doi fără a treia. Mussolini, Stalin, Roosevelt, Hitler, Blum, Franco apăreau succesiv pe scena istoriei. Din an în an mai puțin surprinzător și puțin mai sinistru, trioul îmbătrînea, dar tot frumos, în rîndul întîi al fotoliilor de orchestră. Deznodămintele cad ca trăsnetul. Nu cele ale istoriei, care nu vin niciodată. Ci cele ale vieții, care vin foarte repede. Într-o seară, în rue de Presbourg a început să sune telefonul. Avea loc un mare dineu la care asistau Paul Reynaud[29], Cécile Sorel[30], Giraudoux și prințesa Colonna[31]. Cîțiva își propuseseră deja să se ducă la Six Jours ca să-i întîlnească pe Paul Morand și pe mătușa Gabrielle. În mod excepțional, Mirette nu era de față. Potrivit unui ritual imuabil în aceste cazuri neobișnuite, Ursula anunțase cu mult calm că Mirette se dusese la Hamburg să petreacă două zile cu fratele ei, viceconsulul. În timp ce turna Château-Lafite-ul, majordomul, care se numea Albert și pe care îl văd și acum, cu părul lui lung și alb și cu ținuta lui glacială, împrumutată, poate, de la stăpîna lui, s-a aplecat, o clipă, peste umărul Ursulei. Conversația dintre cei douăzeci și patru sau treizeci și doi de invitați, plasați între tabloul lui Rigaud și cel al lui Watteau, producea o larmă continuă. Ursula n-a tresărit, n-a trădat nici o surpriză. Și-a luat doar gentuța împletită din fir de aur și argint, de care nu se despărțea niciodată. A scos din ea un ruj de buze și-a scris cu el trei cuvinte pe cartonașul aurit al meniului, cu deviza familiei, care se afla în fața ei. Și, cu un gest ușor, printre vasul de Saxa și sfeșnicul de argint, lansă cartonașul spre soțul ei, care stătea vizavi. Pierre tocmai discuta cu prințesa Colonna. Rîdea. A luat cartonașul cu un aer distrat, și-a scos ochelarii și, în timp ce continua să vorbească, s-a aplecat o clipă peste cele trei cuvinte ale destinului. S-a ridicat imediat, foarte palid. Deodată s-a făcut o liniște nemaipomenită. Ministrul, scriitorul, actrița, homosexualii și bancherii, tinerii roși de ambiție de la capătul mesei se uitau la Pierre cum se clatină. Mai tîrziu, în agitația care a urmat acestei scene, niște îndrăzneți sau imperti-

nenți sau, poate, pur și simplu niște indiscreți au culeș cartonașul care căzuse de pe masă. Pe el erau scrise, cu litere roșii și groase, trei cuvinte : *Mirette a murit.*

Cum murise Mirette, surioara rătăcită și de două ori falsa mea verișoară ? S-a aflat, de la început, că nu pusese piciorul în Hamburg. Răutăcioșii jubilau : „Vedeți !... Bine înțeles... era clar ca lumina zilei..." Murise într-un accident de mașină, în apropiere de Biarritz. Cu ea se afla un bărbat, care murise și el. Poliția a făcut cercetări care n-au lăsat nici un dubiu. Mirette și necunoscutul părăsiseră Parisul într-o vineri. Dormiseră prima noapte pe valea Loarei, a doua zi lîngă Angoulême, a treia la Biarritz, unde vremea era foarte frumoasă. De fiecare dată luaseră o cameră cu un pat mare. „E sigur că se iubeau !" a declarat ziarului *Paris-Soir* patroana hotelului *L'Aigle Noir,* situat între Blois și Amboise. Iar liftierul de la hotelul de lux din Biarritz unde trăseseră a spus : „Se sărutau tot timpul". N-a trecut mult pînă să se descopere cine era bărbatul pe care surioara rătăcită se dusese să-l ia într-o vineri de la Bourget. Venea de la Hamburg, unde era viceconsul. Era fratele Mirettei.

La locul accidentului drumul era cît se poate de drept. Pe cîmp erau cîțiva copaci, destul de puțini. Mașina intrase, cu o viteză foarte mare pentru acea epocă, în singurul copac aflat, într-adevăr, în apropierea drumului. Un locotenent de jandarmi sau un comisar de poliție i-a declarat lui Pierre că, din punctul lui de vedere, accidentul nu putea să fie, deși n-avea nici un fel de probe, decît o sinucidere sau, poate, o crimă combinată cu o sinucidere. La volan se afla Mirette.

Ursula a rămas la fel de țeapănă și de demnă. Dar după un an sau doi a început să se culce cu cine se nimerea. Pierre nici n-a mai încercat să ne ascundă că pentru el viața și oamenii deveneau, cu fiecare zi, tot mai greu de suportat. Dar era dificil de aflat dacă sursa suferințelor lui era absența Mirettei sau prezența Ursulei. Poate și una și cealaltă ? Frumusețea Ursulei, alura ei nemaipomenită se duceau văzînd cu ochii. În epoca Frontului popular și a războiului din Spania, Ursula avea ceva mai bine de treizeci de ani. Părea de patruzeci și cinci sau cincizeci. În șase luni îmbătrînise cu cincisprezece ani. Petrecea săptămîni în șir la Cabrin-

hac cu atașați de ambasadă sudamericani și, spre uimirea lor, cu garajiști din Rodez[32], cu decoratoare sau manichiuriste, cu pictori blestemați, încîntați de o asemenea pleașcă, pe care îi suflase soacrei ei. Vă amintiți, nu-i așa, cine era soacra ei ? Era mătușa mea Gabrielle.

În ajunul evenimentelor de la München, într-o seară cînd ne adunasem, cum făceam adeseori, deși viața și opiniile ne separaseră, ca să mergem la cinema sau să cinăm împreună, Jacques, Claude și cu mine ascultam ultimele știri la Radio-Paris. Tocmai revăzusem, cred, minunatul film *Mädchen in Uniform* al lui Léontine Sagan, care apăruse pentru prima oară pe ecranele Parisului cu cinci sau șase ani în urmă, și n-aveam în minte decît vizita alteței regale, care ni-l amintea pe bunicul și castelul de la Plessis-lez-Vaudreuil, învățătoarea franțuzoaică, prea zîmbitoare și frumoasă, evident mai seducătoare decît prietenul nostru Jean-Christophe, veselele fete de liceu, care jucau piese de-ale lui Schiller și se deghizau în capucini, și glasurile tinere, care strigau înnebunite : *„Manuela ! Manuela !“* în casa pustie, pentru a o împiedica pe micuța nemțoaică ce urca scara spunînd *Tatăl nostru* să se arunce în gol din dragoste pentru învățătoarea ei. Ce trasee misterioase urmau în mintea noastră aceste imagini de tandrețe interzisă și de melancolie ? În timp ce ascultam vocea isterică cerînd încă odată, în fața trupelor adunate, anularea tratatului de la Versailles și retrocedarea pămînturilor germane, l-am auzit pe Claude murmurînd, cu glas scăzut, în colțul unde se afla : „Ce-ar fi să le-o retrocedăm pe Ursula ?“

Acest proiect genial n-aveam să ajungem să-l punem în aplicare. La 9 mai 1940, Ursula înghițea dintr-o dată trei cutii de barbiturice. Nu, nu fusese prevenită de o intuiție subită sau de agenți secreți devotați ei de atacul *Panzerelor* și al *Stukasurilor* care avea să se dezlănțuie a doua zi. Dar un ucenic-toreador pe care-l descoperise cu șase luni în urmă la Saragosa sau la Pamplona tocmai o părăsise pentru fata proprietarului unui mic hotel din Marsilia. Cei doi tineri aveau să trăiască împreună un an sau doi înainte să se despartă la rîndul lor. Vor avea însă timpul trebuitor ca să aducă pe lume o fetiță pe care o cunoașteți toți : cu accentul ei

meridional, cu nasul cîrn, cu părul foarte negru, este una din cele mai populare vedete ale muzicii ușoare de astăzi și ale televiziunii. Mă întreb dacă are vreo idee despre legătura dintre ea și noi prin intermediul Ursulei. Mă cam îndoiesc.

II

PROSTITUATA DIN CAPRI

CIND PRIVESC ÎNAPOI, ceea ce acum, pe măsură ce îmbătrînesc, mi se întîmplă tot mai des, mi se pare — oare mă înșel? — că perioadele de fericire n-au durat prea multă vreme. Ideea de fericire, de progres nesfîrșit, de individualism triumfător aproape că am văzut-o născîndu-se între mătușa Gabrielle, cuprinsă de entuziasm, și bunicul, reticent. Domnul Jean-Christophe Conte nu ne introdusese numai în lumea mirifică a cărților, ci ne învățase de asemenea că aceste cărți nu reprezentau nimic dacă nu prevesteau timpuri noi. Și le prevesteau. Caracterul lor amuzant, profunzimea lor, cascadele lor de aventuri, subtilitatea lor, genialitatea lor, frumusețea lor convergeau spre mari speranțe. Era de ajuns să aștepți să se scurgă timpul pentru ca oamenii să devină mai buni, iar viața mai măreață și mai frumoasă. Ați ghicit că acest mod de a vedea istoria era foarte departe de convingerile bunicului. Dacă încerc să înțeleg tinerețea mea și a verilor mei, ea îmi apare, într-un cuvînt, ca un fel de convertire. Trecusem de la ideile bunicului la cele ale domnului Comte. Ieșeam dintr-o lume imobilă. Intram într-o lume în marș spre zorii luminoși ai zilei de mîine. Războiul din 1914 dăduse o lovitură puternică acestui uriaș val de optimism de care era purtat încă domnul Comte. Dar, timp de mai mulți ani, războiul putuse să apară ca o paranteză de nenorociri în mișcarea spre progres. Mai mult, el marcase mai degrabă sfîrșitul decît începutul unei epoci. Era revanșa unei nedreptăți, ultimul act de violență. Tranșeele, obuzele, suferințele, atacurile în zorii zilei la lizierele pădurilor făceau și ele parte din lupta pentru fericire. Acest război era ultimul și nu era altceva

decît o promisiune de pace. Jean-Christophe, care credea în progres, în demnitatea omului, într-o anumită formă de socialism moștenită de la Hugo și Michelet, se regăsise cu bunicul în mîndria victoriei, dar din motive complet diferite. Mi s-a părut că am înțeles, încă din acea perioadă, că oamenii, evenimentele, istoria sînt întotdeauna ambigui și că acordul spiritelor este ararеori altceva decît o neînțelegere binecuvîntată de zei. Victoria din 1918 însemna pentru bunicul triumful armatei, al ierarhiei, al disciplinei, al tuturor virtuților tradiției. Pentru Jean-Christophe ea reprezenta sfîrșitul armatelor și al ierarhiei, înlocuirea disciplinei cu solidaritatea, triumful libertății. Ea era imaginea trecutului pentru cel ce iubea trecutul și imaginea viitorului pentru cel ce iubea viitorul. Spre a masca diferendele dintre ei, bunicul și Jean-Christophe ajunseseră să cadă de acord asupra cîtorva cuvinte passe-partout al căror sens rămînea, firește, cît se poate de vag : sfînta unire, onoarea patriei, justiția și dreptul.

Dacă facem abstracție de nenorocirile aduse de război, niciodată ideea de fericire n-a strălucit mai puternic decît în timpul copilăriei mele. A trecut o jumătate de veac și mai bine de pe la 1900 încoace, de cînd oamenii și-au închipuit că ar putea fi fericiți. Sînteți de acord să mai spunem aici, împreună, cîteva cuvinte, despre această fericire care a apărut la noi urmînd calea deschisă de mătușa Gabrielle și despre care am mai vorbit ? E un subiect destul de plăcut ca să revenim asupra lui.

Am fost crescut în spiritul a două-trei idei contradictorii care reprezentau, pe cît îmi pare, tot atîtea locuri comune. Pentru bunicul și familia mea, fericirea se confunda cu trecutul. De altfel, pe măsură ce trecea timpul vîrsta-limită a fericirii era împinsă, pe neobservate, tot mai departe. Îl detestam pe Talleyrand, dar repetam cu încîntare faimoasa formulă prin care, firește, în ochii noștri, se condamna singur : „Cine n-a trăit înainte de 1789, n-a cunoscut dulceața vieții." 1789 a fost înlocuit, rînd pe rînd, cu 1830, cu 1848, cu 1870, apoi cu 1900, cu 1914, cu 1929, cu 1939. Astăzi mi se pare că eram încă grozav de fericiți între 1945 și 1965 sau 1970. După amănunte de felul acesta, îmi dau seama că am îmbătrînit.

În pașnica lui ofensivă împotriva ideilor bunicului meu, domnul Jean-Christophe mă învățase, în schimb,

printre multe altele, două lucruri : că trecutul nu se confundă cu dulceața vieții decît pentru un număr restrins de privilegiați și că fericirea, adevărata fericire, fericirea pentru toți, nu se afla în spatele nostru, ci înaintea noastră. Îl crezusem multă vreme pe bunicul. L-am crezut multă vreme pe domnul Comte. Mă întreb astăzi dacă adevărul, în acest domeniu atît de dificil care este istoria sentimentelor, nu este mult mai complicat. S-a scris oare vreodată o istorie a sentimentelor ? Avem istorii ale bătăliilor, ale dinastiilor, ale picturii și muzicii, ale literaturii și filosofiei, ale doctrinelor economice și mișcărilor sociale, ale prețului grîului și cărnii, ale mijloacelor de comunicație, ale îmbrăcăminții și moravurilor. Ne-ar trebui o istorie a sentimentelor. Mi-e teamă că ea ar fi aproape imposibil de scris. Cum să ne facem, fără cifre, fără grafice, fără statistici, aproape fără documente, o idee despre ceea ce simțea un roman din perioada decadenței, un țăran din Evul mediu, un condotier al Renașterii, un burghez din Paris în epoca Luminilor, strămoșii noștri în 1848 sau sub al doilea Imperiu ? Reușim, la o adică, să reconstruim și să înțelegem ceea ce gîndeau. Dar ceea ce putea să însemne pentru ei fericirea, plăcerea, suferința, duioșia, resemnarea sau desnădejdea, cum să bănuim ? Mai ales, cum să comparăm sentimentele lor cu ale noastre ? Ar trebui să ne putem pune în locul lor, or asta nu putem. Tot ceea ce putem încerca este să căutăm să extragem din texte, din scrisori, din discursuri, imaginea pe care și-o făceau ei despre viitor. Ar fi și aceasta o acțiune importantă. Am visat, împreună cu alții, la un proiect de acest gen. Titlul se impunea de la sine : *Istoria viitorului din cele mai vechi timpuri pînă astăzi.* Dar chiar o lucrare ca aceasta, care, oricum, ar fi destul de prețioasă, nu ne-ar învăța mare lucru despre ceea ce au simțit, de-a lungul istoriei, oamenii. Nimeni nu va ști niciodată dacă oamenii au fost mai fericiți sau mai puțin fericiți fără automobile și fără televizor, fără știri, fără bani, fără nevoi și fără ambiții, fără mari speranțe, dar și fără iluzii, sub privirea unui Dumnezeu care le poruncea să tacă, în cadrul unei ordini imuabile, fără nici o schimbare.

Jean-Christophe nu mi-ar fi permis niciodată să-mi pun asemenea întrebări. Fericirea, pentru el, se con-

funda cu progresul. Dacă mi le pun astăzi, este pentru că mi-a fost de ajuns să trăiesc trei sferturi de secol ca să văd pretutindeni progresul pus sub semnul îndoielii. Optimismul domnului Comte a devenit acum ceva îndoelnic, ca, de altfel, și pesimismul bunicului. Personal, am rămas destul de fidel lecțiilor domnului Comte ca să nu neg progresul. Dar ceea ce mă miră și ceea ce l-ar fi mirat cu atît mai mult pe bunicul este că ideea de progres a sfîrșit, treptat, prin a se dovedi reacționară. Vechea inamică a bunicului, știința, pe care domnul Comte a admira atît, a redevenit inamica celor mai tineri din jurul meu. Și chiar cei care nu contestă victoriile progresului se îndoiesc acum puternic de legătura lui cu fericirea. Fericirea, în zilele noastre, constă pentru mulți, în primul rînd, în a fugi de progres și a-l condamna. De multe ori regret că bunicul nu mai e aici. Mi se întîmplă să mă întreb dacă el n-ar fi văzut în evoluția de astăzi a spiritelor o anumită formă de victorie — paradoxală, amară și, să spunem și vorba asta : dialectică, dar totuși o victorie — asupra ideilor lui Jean-Christophe.

Dacă ne este îngăduit să ne pronunțăm asupra acestei misterioase fericiri a oamenilor, aș susține din toată inima că ei n-au fost niciodată mai fericiți decît la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, nu fiindcă, într-adevăr, erau la începuturile industriei, ci fiindcă, în sfîrșit, după atîtea milenii, sperau să devină. Secole de-a rîndul, ei nici măcar nu speraseră. Rolul formidabil al socialismului a fost de a le fi dat maselor o speranță de fericire. Dacă roadele socialismului, comunismului, stalinismului au ținut sau nu seama de promisiunea făcută, de visuri, de speranțe și de flori, este o altă chestiune, al cărei răspuns e îndoielnic. Mă întreb dacă oamenii nu s-au aflat în situația acelor logodnici îndrăgostiți la nebunie care visează la viitorul lor cu femeia iubită. Niciodată căsătoria nu este la fel de frumoasă ca logodna. Socialismul a constituit, timp de un secol, logodna omenirii cu fericirea.

Chiar noi, care ne numărăm, de secole, printre privilegiați, n-am fost niciodată mai fericiți, îmi închipui, decît la sfîrșitul acelui secol al XIX-lea cînd puterea ne părăsise. Saint-Just spunea că fericirea era o idee nouă în Europa. Era, într-adevăr, pînă și pentru noi.

Ducii noștri, cardinalii noștri, mareșalii noștri, cei dintîi președinți ai noștri nu se gîndeau în primul rînd la fericire. A, știu foarte bine că n-o duceau tot atît de greu ca țăranii și soldații lor. Dar mă încăpățînez să cred că, în afara unor excepții care nu se bucurau de un renume prea bun, ei se gîndeau mai de grabă la măreție, la putere, la credință, la justiție într-o ordine stabilită decît la fericire. Ceea ce cunoșteau, poate, era plăcerea. Brutală, rapidă, fără perspective de viitor, fără să creeze obișnuință, ea era o aventură în viețile dominate de îndatoririle funcției. Niciodată bunicul, care era un om al trecutului, nu s-ar fi gîndit să-și organizeze existența în jurul ideii de fericire. Îmi veți spune, fără îndoială, că nu-i lipsea nimic. Sînt întru totul de acord. Dar confortul, plăcerile vieții, surpriza noutăților, gustul pentru timpul liber și călătorii, tot ceea ce dă farmec trecerii noastre prin această lume, îi erau profund străine. Se născuse într-un loc determinat, într-o condiție determinată : nici vorbă nu putea fi să profite de aceasta pentru a-și permite plăceri și comodități. Nu era vorba de un noroc, nici măcar de o întîmplare. Atunci să vedem ce putea fi ! Știți bine ce era : era voința lui Dumnezeu. Ea nu conferea decît îndatoriri. Da, fericirea era un copil al marii Revoluții. De aceea a și intrat în viața noastră, odată cu valorile burgheze ale inteligenței și autodistrugerii, împreună cu mătușa Gabrielle.

Ceea ce conta pentru Jacques, pentru Claude, pentru mine, sub dubla influență a mătușii Gabrielle și a domnului Jean-Christophe Comte, erau de acum înainte libertatea, buna-înțelegere cu universul, fericirea celorlalți și a noastră. Datorită lecțiilor lui Jean-Christophe, fericirea noastră devenise inseparabilă de fericirea tuturor. Încetul cu încetul rasismul, intoleranța, dictatura, privilegiile, violența ne deveniseră insuportabile. Vroiam o lume a frăției. Detestam fascismul care începuse să-și facă apariția pe ici pe colo. Ne abandonam cu deliciu spiritului timpurilor noi. Descopeream ceva ce se afla la jumătatea drumului față de tot ceea ce-i repugna bunicului : umanismul, socialismul, cultul individului și gustul fericirii. Și începeam să gîndim că istoria nu era o sferă imobilă în eter : era o săgeată care ochea un viitor aflat întotdeauna mai sus decît trecutul.

Iată, cred, ceea ce, văzut prin prisma timpului, de o parte și de alta a liniei de foc a marelui război, a adus atîta fericire copilăriei și tinereții noastre. Proveneam dintr-o clasă privilegiată, care-și mai păstra multe din privilegiile sale și din farmecul său. Ne îndreptam spre o lume în care toți urmau să aibă parte de mai multă fericire, iar Jean-Christophe ne făcuse capabili să ne bucurăm de acest lucru împreună cu el. Istoria se clătina. Noi stăteam în picioare, între trecut și viitor. Ne situam în punctul de echilibru dintre încă și deja. Spre deosebire de tinerii noștri de astăzi, noi eram plini de ziua de ieri. Spre deosebire de bunicul, nu ne era frică de ziua de mîine. Dar mi-e teamă că nimeream încă — cu capul înainte — în toate capcanele întinse de conștiința împăcată și de cea încărcată.

Încă vreo cîțiva ani după plecarea domnului Comte, care se dusese să predea în Germania, apoi în Statele Unite, înainte de a se reîntoarce în Franța, prin 1930, am fost foarte fericiți. Poate, pur și simplu, pentru că eram tineri ? În timp ce vărul meu Jacques și Michel Desbois își continuau studiile de drept și de economie politică la Paris, noi, Claude și cu mine, am petrecut doi sau trei ani în Spania, în Grecia, în Italia, de-a lungul țărmului Mediteranei care ne era atît de drag dintotdeauna și pe care bunicul și Jean-Christophe ne învățaseră, și unul și celălalt, din motive diferite, să-l iubim și să-l admirăm. Aveam pe atunci douăzeci de ani, sau ceva mai mult sau ceva mai puțin, și trăiam — oare ne dădeam seama ? — cele mai frumoase zile din viața noastră.

Mătușa Gabrielle, care era întotdeauna foarte generoasă, ne oferise o sumă destul de mare de bani ca să putem supraviețui o vreme lipsiți de orice griji materiale. Tot sub influența domnului Jean-Christophe Comte refuzasem propunerile ei, care ne-ar fi permis să ducem existența a doi Barnabooth[1] pe picior mic. Dar acceptasem totuși o sumă din care să trăim simplu — și un timp destul de îndelungat — în hanuri de țară și în pensiuni de familie la Atena sau la Roma. Acestor luni și acestor ani extraordinari — și încă la începutul vieții — cred că destul de puțini, după noi, cu excepția, foarte recentă, a tinerilor hipi vagabonzi, le vor cunoaște echivalentul. Fiindcă exigențele vieții, meseriei, familiei, bugetului se opun cu toată forța lor unei libertăți atît de

încîntătoare. Un întreg concurs de împrejurări ne ușura multe lucruri : averea mătușii Gabrielle, firește, dar, de asemenea, și mai ales, lipsa unei vocații din partea noastră. Nu știam ce să facem. Era o binecuvîntare. Jacques se pregătea, împreună cu Michel, pentru examenul la Inspectoratul de finanțe. Philippe se ocupa în exclusivitate de aventurile lui cu florărese și soții de miniștri. Pierre era fiul cel mai mare : asta era în sine o carieră. Și-apoi în viața lui fusese Ministerul de Externe și pe urmă apăruse Ursula. Noi, Claude și cu mine, eram liberi. În viața noastră nu exista nimic, nici femei, nici funcții, nici responsabilități, nimic, nici măcar proiecte. Aveam timp de pierdut, ceea ce era un punct cîștigat. Noi făceam legătura între tinerii de la 1830, care se plimbau prin Veneția cu inima împărțită între Byron și George Sand, și chitariștii pletoși de astăzi, care-și poartă neobosiți amărăciunea exuberantă pe treptele scării de la Trinitá-dei-Monti sau la poalele Acropolei.

Nimic nu e mai strîmb și mai fals decît o literatură sau un film care înfățișează doar o lume uniform sinistră. Pînă și în viețile cele mai întunecate există zile luminoase, plimbări pe malul apei și speranțe de fericire. Trebuie să recunoaștem — și noi o recunoaștem — că noi doi, Claude și cu mine, aveam toate atuurile în jocul acesta. Trăsesem, fără să mișcăm un deget, lozul cel mare. Zeii ne copleșiseră cu darurile lor. Ne dăduseră bani, libertate, posibilitatea de a dispune de timpul nostru. Cîtă vreme a ținut aventura noastră mediteraneană, n-au îngăduit nici unuia dintre ai noștri să moară și nici măcar să cadă grav bolnav la pat. Mai ales au îndepărtat de la noi toate acele patimi care își au, poate, virtuțile lor, dar care te împiedică să te dăruiești fără rezerve bucuriilor vieții : invidia, gelozia, zgîrcenia, ambiția. Nu ne doream nimic altceva decît să fim fericiți. Și eram. Tocmai pentru că n-avem nici o idee despre viitorul nostru de adulți, pentru că ne lăsam în voia dorințelor noastre și ne bucuram de fericirea clipei, această nuntă cu lumea a fost pentru noi atît de strălucită.

Am pornit spre Italia ca și cum am fi pornit spre un continent necunoscut. Mussolini de-abia apăruse în balconul palatului din Piața Veneția. Autostrăzile, hotelurile moderne — inefabilul *Jolly-Stendhal* la Parma sau *Hiltonul* de la Monte Mario, chiar pe locul de unde pele-

rinii din Evul mediu descopereau, în sfîrșit, după drumul interminabil pe care-l făcuseră, Roma întreagă întinzîndu-se la picioarele lor, cu fabulosul ei Capitoliu și cu închipuitele ei comori —, bonurile de benzină pentru turiști, aerodromurile și marile uzine erau deocamdată pitite în viitor. Forumul de abia ieșise la lumina zilei pentru turiști, San Pietro era încă strîns în chingi de casele vechi construite în neorînduială și de străduțele pe care avea să le mătur curînd perspectiva maiestuoasă și puțin cam plicticoasă deschisă de Via della Conciliazione. Majoritatea străzilor nu erau asfaltate. Ne plimbam cu bicicleta sau pe jos, cu rucsacul în spinare, de-a lungul drumeagurilor albe pe care rarele mașini ce treceau lăsau în urma lor nori de praf.

La început ne-am stabilit între Toscana și Umbria. Ne-am repezit, fermecați, la Florența și Siena, la San Gimignano și Volterra, la Urbino și Spoleto. Ne-am instalat pentru trei săptămîni la balconul unei pensiuni din Fiesole, pentru zece zile într-un mic hotel din Montepulciano, unde ocupam camera 17 și de unde aveam să contemplăm, ore în șir, jos, în cîmpie, biserica aurie a bătrînului Sangallo, care se numește, cred, San Biagio. De sus, de la ferestrele noastre, seara, descopeream frumusețea. O altă frumusețe decît cea a copilăriei noastre. Era foarte diferită de pădurile de la Plessis-lez-Vaudreuil cu care eram atît de obișnuiți. Ne cuprindea un fel de entuziasm. Erau momente în care ne sufocam de fericire. Lumina, o noblețe fermecătoare, amintirile unui trecut măreț, beția momentului ne amețeau. Luni și luni de zile am trăit în această stare binecuvîntată. Pentru că eram tineri și lumea era nouă.

Adeseori, ne trezeam cu noaptea-n cap și porneam la drum. Acum cîteva luni, poate pentru ultima dată — ah! ce greu va fi să mori și să părăsești această lume, cu toate că ea ne-a și părăsit! —, m-am întors în Italia. Am mai regăsit pe alocuri, dincolo de autostrăzi și arbori doborîți, umbra tinereții noastre, amintirea unui popas printre măslini lîngă Assisi sau Gubbio, urmele, atît în sufletul meu cît și în pietre și cîmpii, ale încîntării noastre de la Todi sau Pienza. Ajunsesem să cunoaștem, între Florența și Roma, toate cotiturile drumului, toți bătrînii pini de pe dealuri. Seara, după ce străbătusem pe jos treizeci de kilometri sau pedalasem

opt ore pe vechile noastre biciclete, ajungeam la un han micuț unde ne prăbușeam de oboseală după ce înghițisem o supă de fasole albă cu tăiței, mozzarella[2] și vin de Orvieto.

Din Toscana și din Umbria, ne-am lansat spre Veneția, spre Roma, spre Apulia, spre Sicilia. Tot ce era mai frumos pe lume ne aparținea. Și regăseam în cărți, redate de alții, imaginile care ne fermecau. Îl citeam pe Barrès în piața San Marco — *Cu palatele-i orientale, cu vastele ei decoruri luminoase, cu străduțele, piețele, vaporașele ei surprinzătoare, cu pilonii de amarare, cu domurile ei, cu catargele înălțate spre ceruri, cu vasele ei legate la chei, Veneția îi cîntă Adriaticei, care o sărută cu un val plăpînd, o eternă arie* — și pe Chateaubriand pe malul mării, pe Régnier, pe Byron, și pe acel fermecător nătărău de președinte De Brosses, care detesta atît de mult tot ceea ce admiram noi : *Am găsit pictura de la Florența mult mai prejos de ceea ce mă așteptam !... Cimabue, Giotto, Lippi : lucrări foarte proaste, în marea lor majoritate. Pictura, aici, e slabă.* Sau, în legătură cu Siena și cu minunatele sale Piazza del Campo și Palazzo publico : *Acest palat e o clădire veche care n-are nimic remarcabil, sau cel puțin interesant, decît cîteva picturi mai vechi și mai urîte chiar decît el.* Sau, în legătură cu Spoleto : *Noaptea ne-a împiedecat să-l vedem ; de altfel tot nu merita osteneala. Aproape de el e Assisi, unde m-am ferit să mă duc, temîndu-mă de stigmate*[3] *ca de dracu'.* Sau, în sfîrșit, în legătură cu San Marco : *Dacă v-ați închipuit că e un loc nemaipomenit, v-ați înșelat amarnic : este o biserică în stil grecesc, joasă, unde nu pătrunde lumina, de un gust înfiorător atît pe dinăuntru cît și pe dinafară... Nu există nimic mai mizerabil decît aceste mozaicuri... Pavajul este și el în întregime din mozaic. Totul a fost atît de bine îmbinat, încît, deși pavajul e lăsat pe alocuri și foarte ridicat în alte părți, nici una din piesele care-l compun nu este demontată sau lipsă : pe scurt, este incontestabil cel mai potrivit loc din lume pentru a te juca cu titirezul.* Nu ne trebuia mai mult ca să ne amuzăm. Aflam cu încîntare lipsa de respect față de ceea ce nouă ne plăcea. Ca și cărțile domnului Comte, bătrînele pietre ale Italiei ne deveniseră atît de familiare încît ne băteam joc de ele cu tandrețe. Uram să venerăm din obligație, să admirăm din rutină,

să aderăm din vîrful buzelor. Turiștii ne exasperau prin atitudinea lor de nepăsare amestecată cu acceptare. Claude găsise pentru ei cea mai bună și cea mai simplă definiție : turiștii erau ceilalți. Pe noi ne încîntau independenții și refractarii care, cel puțin, aveau curajul opiniilor lor scandaloase. Îl citeam pe Maupassant care îi scria mamei lui în 1886 : *Găsesc Roma oribilă...* Judecata de Apoi *seamănă cu o pînză de bîlci, pictată pentru o baracă de luptători de către un dulgher nepriceput... San Pietro este, fără nici o îndoială, cel mai mare monument de prost-gust din cîte s-au construit vreodată,* sau pe un călător oarecum necunoscut pe nume Louis Simond și care se exprima, dacă e posibil, cu și mai multă libertate despre semizeii noștri florentini sau venețieni : *Lucrări foarte proaste pe gustul secolelor al IX-lea și al X-lea,* de Rafael. *Desenul nu este corect, expresia mediocră, coloritul rece și lipsit de armonie,* despre *Judecata de Apoi* a lui Michelangelo, pe care o judeca cu aceeași severitate ca Guy de Maupassant : *Spinări și fețe, brațe și picioare, totul se învălmășește : este un adevărat puding de reînviați.* Cît de amuzant și de proaspăt era în comparație cu ghidurile și manualele care se copiau unele pe altele ! Același Louis Simond se mira că Michelangelo a lucrat atît de puțin : *Tablourile sale sînt foarte puține la număr, iar statuile și mai rare. Ce-o fi făcut timp de optzeci de ani ?* Și ne distrau de minune visurile de mărire și proiectele lui artistice : *Dacă aș fi papă cred că mi-aș manifesta bunul-gust punînd să se aplice un strat de gri de la un capăt la altul al catedralei San Pietro peste diversele marmuri și ornamente aurite.* Acest *Dacă aș fi papă...* a devenit pentru Claude și pentru mine o parolă. Cînd ne enerva cineva, cînd ne contraria ceva, ne aminteam de Louis Simond și repetam : „Dacă aș fi papă..." Pînă și în ziua morții lui, Claude mi-a mai șoptit : „Dacă aș fi papă"..., făcînd să plutească în jurul nostru parfumul acelor zile fermecate.

Simțiți, și aici, tot ce datoram atît tradițiilor familiei cît și lecțiilor domnului Comte ? Eram ca la noi acasă între Pisa și Bari, între Verona și Siracusa. Descopeream orășele despre care ghidurile abia pomeneau și pe care turiștii din acea epocă le ignorau cu desăvîrșire : Ascoli Piceno, unde dădeam cu uimire, rînd pe

rînd, peste locuri unele mai frumoase decît altele, Todi, Bevagna, cu bisericile sale în stil roman, Noto, cu splendorile baroce, Cosenza, unde a murit Alaric care începuse să ne fascineze fiindcă era un barbar, Benevento, L'Aquila, sătulețe din ținutul sabin, cu numele lor încîntătoare : Fara in Sabina, Abbazia di Farfa sau Poggio Mirteto. Iarna, ne refugiam în biblioteci. Acolo regăseam scumpele noastre cărți. Vara, o porneam la drum. Spre Salamanca sau spre Segovia. Spre Patmos și Mistra. Ce viață duceam ! Din cînd în cînd, pe drumuri sau într-un templu, la Delfi, la Olimpia, la Bassae[4], pe culmea unui deal, sub un soare de plumb, Claude se întorcea spre mine. Se vedeau adeseori marea, căsuțe albe, măslini, un măgar care zbiera, o moară de vînt sau un apeduct în ruină. Îmi spunea : „Ei ! Ce noroc avem !“ Ei ! da, ce noroc aveam ! Uneori ne săgeta gîndul că aveam prea mare noroc și că nu era drept, fiindcă alții nu-l aveau.

Dar Granada, de la înălțimea turnului de la Vela, cu vedere spre Alhambra, Generalife, rîpa Darro, Alcazaba Cadima, cartierul Albaicin[5] și regii catolici îngenunchiați în cîmpie, la 2 ianuarie 1492, în timp ce fanfarele cîntă și steagul lor se ridică încet pe cel mai înalt turn al fortăreței Boabdil[6] ? Și Itaca, și Paxos, și Zante[7], cu arcadele sale ? Și Trogir[8] ? Și Bodrum, care odinioară se numea Halicarnas ? Născoceam mici cîntece, un fel de ala-bala portocala, cu numele comorilor noastre :

Skiathos Skyros Skopelos
Timos Patmos Kalymnos
Paxos Symi Parga Mistra
Alcazaba Cadima

sau

Gubbio Pylos Rhonda
Levkas Orta Todi
Borgo Pace Borgo Pace
Ascoli Piceno

pe care le cîntam în timp ce mergeam. Am străbătut pe jos, înot, cu bicicleta, îmbătîndu-ne cu numele golfurilor și insulelor ei, toată Mediterana.

Nu numai bătrînele pietre, răstignirile din bisericile în stil roman și bibliotecile ne suceau capul. Soa-

rele, marea, înaltele faleze roșii sau negre care se prăvăleau peste nisip, chiparoșii de pe dealuri, adeseori albiți de colbul drumurilor, pădurile de măslini, pinii parasol care străjuiau plajele părăsite în chip sinistru și totuși liniștitor, ne umpleau sufletele de fericire în serile calme cînd vîntul adormea. Multă vreme, trăisem în trecut. Mai tîrziu, aveam să trăim în viitor, să pîndim istoria care se făurea după prezicerile și predicile marilor doctori ai timpurilor moderne, ai acelor evrei de geniu — Marx, Freud, Einstein — care îl îngrozeau pe bunicul. Acum, între dealuri și mare, de la înălțimea marilor fortărețe venețiene sau arabe, în fața frescelor și a templelor, dăruiam totul prezentului.

Era fericirea. Înotam în peșteri. Umblam printr-o lume de zei, pictori, arhitecți, filosofi. Timp de aproape trei ani n-am făcut altceva decît să fim fericiți într-o atmosferă de frumusețe. Din cînd în cînd ne gîndeam la ai noștri, la Plessis-lez-Vaudreuil. Și aici, ca și acolo, datoram încă mult trecutului. Încet, secole de-a rîndul, prin răbdare și geniu, el ne pregătise aceste splendori. Trecutul din Haute-Sarthe care ne legănase copilăria ni se părea deodată neînsemnat față de Ravenna, Granada, Palermo, Mistra și fantasticele lor aventuri. Îi descopeream pe barbari, pe turci, sfîrșitul civilizațiilor, lacrimile lui Boabdil, mausoleul Gallei Placidia[9], monumentele lui Teodoric. Totul se prăbușea. Dar totul renăștea mereu, altfel și altunde. Și noi aveam să murim. Eram chiar morți. Dar istoria, a cărei sare ne crezusem, continua fără noi. Multă vreme, Plessis-lez-Vaudreuil fusese centrul lumii. Lumea se mărea. Nu se mai întindea pentru noi pînă la Cetatea interzisă[10], pînă la piramidele din Yucatán, pînă la templele din Angkor, pînă la Machu-Picchu. Asia ne bîntuia deja visurile, cu perșii la Salamina, cu turcii la Atena și, mai ales, cu escadroanele barbare la asaltul Imperiului roman. Ne văzusem întotdeauna, dacă nu învingători, cel puțin puternici, asemeni unora ca Cezar, Sylla, Alcibiade, Cato. Eram, poate, învinși pentru totdeauna, mai aproape de unii ca Honoriu[11] și Romulus Augustulus[12] care se tîrăsc prin manuale în acele capitole crepusculare unde iau sfîrșit, în același timp, ajunse din urmă de vară și de decadență, un an școlar și o civilizație.

Aceste considerații despre istoria societăților erau, poate, ascunse undeva în culisele noastre interioare, în hambarele noastre secrete. Ele nu ne împiedecau să ne năpustim plini de voie bună și fără gînduri ascunse în admirarea frescelor de pe pereții bisericilor, a marilor scări de marmură din palatele căzute în ruină, a soarelui scăldînd stîncile și casele albe din porturi. Declinurile și ruinele ne invitau mai de grabă să ne bucurăm de clipă și de farmecul ei fără să ne facem probleme. Și, pentru a ne seduce, exista ceva mai mult decît pietrele, culorile și nisipul. Existau și oamenii. Și, uneori, femeile. Dintre toate figurile care ne-au însoțit, pe Claude și pe mine, de-a lungul acestor peregrinări în jurul insulelor și templelor, două mai ales au fost cele pe care n-aveam să le mai uităm. La Skyros, am întîlnit un bătrîn marinar, iar la Roma o tînără persoană care-și petrecea vara la Capri și iarna pe terasele de pe Via Vittorio Veneto. Marinarul din Skyros și domnișoara din Capri au intrat de vii în mitologia noastră portativă. Ei ne-au deschis din nou porțile unui univers necunoscut.

Era o lume în care tot ceea ce contase pentru noi fusese spulberat. Trecutul, familia, tradiția, cadrul moral, limbajul, ierarhia ființelor și lucrurilor erau răsturnate. Domnul Comte ne învățase să ne lărgim orizontul deschizînd cărțile. Marinarul din Skyros și cea căreia îi spuneam, ca să rîdem, dar mai ales ca să rîdă ea, prostituata din Capri ne propuneau o imagine fundamental diferită. Știam foarte bine că eschimoșii, aztecii, urmașii sclavilor în Statele Unite, cei pe care bunicul îi numea „sălbatecii", în Africa sau în Noua Guinee, duceau o existență diferită de a noastră. Dar ei locuiau pe alte planete. Pe planeta noastră existau bogați și săraci, dar noi ni-i închipuiam întotdeauna croiți după același tipar, așa cum la Plessis-lez-Vaudreuil Jules era o replică exactă a unchiului meu Anatole, iar Michel Desbois era fratele ceva mai mic al verilor mei Jacques și Claude. Viața și amintirile marinarului din Skyros și ale prostituatei din Capri ne-au azvîrlit pe țărmuri pe care nu le văzusem niciodată.

Skyros este o insulă destul de verde, cu case albe pe străduțe întortocheate. Bătrînul marinar ne aștepta acolo, între uzo și távli[13], cu barba lui albă și poveștile-i aven-

turoase. Nu avusese niciodată nici tată, nici mamă, nici unchi, nici mătuși, nici bunici. Cînd privea în urmă, nu se vedea decît pe el. Noi îi vorbeam de unchiul Anatole și de mătușa Yvonne, de tot sistemul familiei, de mătușa Gabrielle și de unchiul Paul și, firește, de bunicul. Ce nostim era! Să-i fi povestit vrăjitoriile lui Merlin[14] și ale zînei Mélusine[15] și n-ar fi fost mai uluit. Descrierea vînătorilor călare, a imenselor bucătării de la Plessis-lez-Vaudreuil, a acelui întreg decor care ne părea atît de familiar și atît de firesc, îl umplea de o asemenea uimire încît rîdea clătinînd din cap. El nu fusese niciodată legat de vreo familie, nici de trecut. Nu cunoștea decît natura. Nimeni nu-l învățase nimic, niciodată. Își trăsese învățămintele din cer, din vînt, din mirosmele nopții. Se descurcase singur între marea și insulele sale. Nu știa nici măcar unde se născuse și cînd. Poate în Grecia, poate în Turcia. Tot ce știa era că vorbea grecește. Și, normal, prin însuși acest fapt îi detesta pe turci. În accesele sale de metafizică, se căznea să reflecteze, și-atunci ne spunea că turcii, la rîndul lor, îi purtau probabil o ură simetrică, lui și alor săi, care îi măcelăriseră pe turci așa cum și turcii îi măcelăriseră pe ei. Părea să-și aducă aminte că, pe cînd era copil, se vărsase mult sînge în jurul lui, ceea ce uneori îl trezea din somn în zori, cînd avea coșmaruri. Dintotdeauna trecuse din insulă în insulă, în marea Egee și în cea Ionică, dar nu mersese niciodată mai departe de Corfu, într-o direcție, și de coasta turcă, în cealaltă. Trăia printre temple și amintirea zeilor, dar niciodată nu-i trecuse prin minte să filosofeze asupra istoriei. Iubea marea, caii, lucrurile simple și mai primitive. Fusese mus pe la șapte ani, le tăiase beregata la doi turci pe la paisprezece. Trebuie să fi avut, cînd l-am cunoscut noi, în jur de șaptezeci și cinci sau șaptezeci și opt de ani. Ceea ce avea importanță pentru el era prietenia. Pe prietenii lui îi ocrotea. Pe ceilalți îi fura și, uneori, îi ucidea. Timp de cîteva luni fusese angajat într-o uzină de conserve. Rămăsese cu o amintire îngrozitoare. Nu putea suferi armata, industria, birourile, casele. Multă vreme scopul vieții lui fusese să aibă o pușcă. Avea una, foarte frumoasă, luată de la turci. Nu suportase niciodată nici o constrîngere. Nu încetase nici o clipă să fie liber. Nu fusese niciodată

marinar în marina națională, nici soldat în armata regulată, dar își petrecuse toată viața străbătînd mările ca un corsar și dealurile ca un bandit de onoare, descins din palicari. Viața lui se desfășura în afara timpului, într-un prezent veșnic, plin de violență și veselie. Meschinăria, teama, ambiția îi erau necunoscute. Trăia fără reguli, după legi secrete inspirate din mare, din bătrînii arbori, din peșteri, din aerul serii. Din cînd în cînd mi-l amintea brusc pe bunicul. Un bunic care i-ar fi înlocuit pe strămoși prin glasul ceva mai confuz al pămîntului și al apei. Dar cum să nu vedem prăpastia care îl despărțea de noi? Noi reprezentam delăsarea. El reprezenta forța și tinerețea. Noi instaurasem morala pentru a apăra o ordine a lucrurilor care ne fusese lăsată moștenire de trecut. El habar n-avea de principii, de reguli, de legi și făcea numai cum îl tăia capul și cum îi dicta firea. Îi plăcea viața. Întîmplarea face — și asta era un noroc — că banii, sentimentul de securitate, trădarea, onorurile nu-i spuneau mare lucru. Prefera riscul și să se amuze. Nu făcuse niciodată altceva decît să se amuze supraviețuind. Oare născocea cavalcadele lui în Creta și drumurile pe marea răscolită de furtună pe care ni le povestea seara, în port, în timp ce ronțăia fistic și-și bea uzoul, în schimbul povestirilor noastre despre gustările luate la vînătoare și dineurile familiei la Plessis-lez-Vaudreuil? E foarte posibil. Dar poveștile lui erau frumoase. Ne făceau să visăm.

Prietena noastră din Capri nu suferise din cauza absenței unei familii. Ci, mai de grabă, din cauza prezenței ei. Nu împlinise cincisprezece ani cînd tatăl ei o violase. Era zidar. Locuiau într-un sat din Calabria pe unde Claude și cu mine trecusem, în drum spre Sicilia. Frumusețea Marinei și sărăcia alor săi o determinaseră să se îndrepte spre marile orașe din nord. Intrase ucenică la un mic coafor, apoi la unul mai mare, unde își începuse cariera măturînd părul tuns înainte de a se apuca să-l spele. Se deplasa să-l spele la domiciliu, la clientele cu avere, unde îi întîlnea pe soții, fiii, secretarii, amanții lor. În cele din urmă începuse să iasă ba cu unul, ba cu altul, să meargă la cinema sau la un meci de fotbal. Era invitată, i se oferea un fular sau un colier de perle false. A fost luată la Portofino, într-o croazieră la Capri. Capri, prin luna mai, fusese pentru ea avanpremiera paradisului.

Intîlnise acolo femei mai puțin frumase și mai puțin tinere decît ea. Bărbații o priveau, se ocupau de ea, căutau să-i placă și să o epateze. Totul o uimea, și ceea ce o uimea cel mai mult era că ea îi uimea pe ceilalți. În Calabria, înainte, soarele, marea, banii îi fuseseră dușmani, fiindcă erau neîndurători. Acum i se supuseseră și deveneau plăceri. Cînd, pe terasa unei cafenele de pe Vittorio Veneto, în fața hotelului *Excelsior—Dóney, Carpano,* sau, poate, *Rosati,* dacă apăruseră —, ne povestea descoperirile ei, eram aproape sufocați de ardoarea acestei existențe cu aventuri atît de banale. Eroii noștri din romane, cu frazele și felul lor de trai, își pierdeau hazul văzînd cu ochii. Așteptase Capriul și să împlinească douăzeci de ani ca să înțeleagă că e frumoasă. Aflase că era frumoasă cînd îi văzuse pe bărbați bătîndu-se pentru ea și renunțînd la multe lucruri ca să se întindă alături de dînsa pe nisip sau pe stînci. Magnați ai petrolului, ai cinematografiei, toate vechile nume glorioase ale Romei veneau să se învîrtă în jurul ei. Continua să nu aibă un ban, dar trăia în lux, în acordurile învăluitoare ale muzicii din restaurante, în liniștea răcoroasă a marilor hoteluri de lux. În mai multe rînduri, mai găsise curajul să se desprindă de Capri și să se întoarcă la Milano, printre bigudiuri și creme de frumusețe. Apoi, într-o zi de toamnă, încă foarte frumoasă și foarte caldă, renunțase să se mai întoarcă. Îi era frică de frigul și de ceturile de la Milano. A cedat. A ales să trăiască din averea bărbaților care o doreau. De multă vreme îi plăteau vacanțele, și ea li se dădea, pe plajă, noaptea, în cabina unui vapor, în timpul siestei, în camerele de hotel de unde auzea tineri jucînd tenis sub razele soarelui și numărîndu-și punctele în englezește. Dar avea întotdeauna cu ea trusa de coafeză sau de manichiuristă, ca un simbol de independență, avea un patron și o meserie la Milano și, în mod paradoxal, din cauza lor, nu depindea de nimeni. Își pierdea libertatea pe măsură ce devenea mai bogată. Urca prețurile. Era întreținută. Bărbații și-o treceau de pe un iaht pe altul, de la o croazieră la alta, așa cum se întîmplă cu un bucătar nemaipomenit, cu o cameristă desăvîrșită.

Îi plăcea această lume de lumini tainice, de aluzii, de dezgusturi subite, de oferte nebunești. O ura și o iubea. Avea impresia că trăiește, că se răzbună, că-i do-

mină pe oamenii care o dispreţuiseră. Era prizonieră, dar se credea liberă. Îşi întindea năvoadele unde vroia şi pînă la urmă se lăsa prinsă în ele. Nu ştia prea bine cum trăia. Era prea tîrziu. Îşi alesese drumul.

De trei sau patru ori se ataşase de cîte un bărbat, nu ştia nici ea de ce. Pentru că erau slabi sau pentru că erau puternici, pentru că ştiau să facă bine amor, pentru că o îngrozeau sau pentru că îi ocrotea. Unii erau săraci, ceilalţi bogaţi. Cu unul din ei s-a căsătorit. Nu era cel mai bogat. A murit. Unii şuşoteau, natural, că ea îl omorîse. De unde să ştim noi ? Pînă la urmă a dobîndit un fel de glorie într-un cerc restrîns. Pleca la New York, la cîte un castel în Scoţia, la vînători în Austria. După anumite întorsături ale frazelor sale-ni se părea, lui Claude şi mie, că viaţa ei avea, deodată, să se încrucişeze cu a noastră. Şi, în ciuda distanţelor uriaşe dintre tatăl ei, zidar, şi Plessis-lez-Vaudreuil, da, cele două lumi ale noastre se regăseau. Petrecuse cîteva zile în insulele Lipare, pe vaporul unuia din verii noştri italieni, iar un văr englez vrusese s-o ia în căsătorie. A stat pe gînduri o săptămînă. Apoi a refuzat. Era, poate, nitel cam nebună, sau iubea prea mult libertatea, sau viciul şi, poate, virtutea aveau o prea mare atracţie asupra ei.

Ca şi marinarul din Skyros, dar în alt registru, ne povestea întîmplări cu smaralde aruncate în mare sau cu o sinucidere cu harponul pe care nu le credeam decît pe jumătate. Poate că greşeam. Le găseam în capodopere sau în romane de doi bani. Era cu neputinţă de ştiut dacă le citise, dacă le inspirase sau dacă istoria inimilor şi a moravurilor avea atît de puţină imaginaţie încît ajungea să se repete.

Credeţi că Claude şi cu mine... Da, bineînţeles. Aveam douăzeci de ani şi ea era încă frumoasă. Cred chiar că o iubeam. Şi ea ne iubea. Pe amîndoi. Împreună. Între noi nu exista nici gelozie, nici rivalitate. Nici măcar nu ne-o împărţeam. Trăiam împreună. Plecam fie la Ostia şi ne scăldam, fie în ţinutul sabin, unde găseam cîrciumioare la care mîncam brînză, beam vin şi ne făceam siesta. În zilele cînd nu era liberă, eram furioşi pe ea. Într-o dimineaţă a fost chemată în faţa unui tribunal ca martor în nu ştiu ce proces cu o maşină sau cu o încăierare. Un judecător sau un grefier a întrebat-o numele, prenumele, adresa şi profesia. Le-a aruncat : „Damă de

consumație" pe un ton disprețuitor și triumfător care ne-a încîntat. Ne-am gîndit atunci la bunicul, la mătușa Yvonne și la unchiul Anatole.

După cîte știu, cel puțin în aceea perioadă, nu avea nici un protector. Era, în orice caz, foarte liberă. Într-o vară de neuitat, în care era foarte cald, am luat-o cu noi în Grecia. Poate că, fără să ne dăm seama, ne încerca dorința să o sustragem pentru cîteva săptămîni cafenelelor și marilor hoteluri de pe Vittorio Veneto. Serile la Skyros, cînd Marina, bătrînul marinar, Claude și cu mine cinam în aer liber mîncînd calmari și roșii umplute, sub privirile ușor intrigate ale turiștilor și pescarilor, rămîn pentru mine, în ciuda atîtor încercări și ani, amintiri încîntătoare, pline de lumină și afecțiune. Era pace. Era frumos. Lumea era a noastră și noi învățam să trăim.

Învățam că totul trece și că nu trăiești decît clipa. Învățam prezentul. Învățam fericirea. Știam bine că acest atelaj de patru nu va dura mereu și, oricum, nu prea multă vreme. Marinarul avea să moară, Marina avea să se întoarcă la Roma între ai săi *avvocati* și *commendatori*. Era viața ei. Noi o aveam pe a noastră. Noi aveam să ne întoarcem la Paris și la Plessis-lez-Vaudreuil. Ceva mai schimbați. Aveam să-l regăsim pe bunicul și pe bunicii bunicului nostru. Tablourile de familie, vechile noastre mituri, ora foarte fixă de masă, înmormîntările și căsătoriile prin care descendența și rasa prindeau fără încetare contur din destinul trecător al indivizilor. Uneori, seara, după ce luam cina prin preajma portului, în timp ce ne plimbam de-a lungul țărmului mării sau spre morile de pe dealuri, ne venea ideea că am putea să ne ne schimbăm viața. Aveam să înnotăm, să vedem vapoarele sosind și plecînd, să stăm de vorbă cu suedezele înalte care soseau din Nord și pe care le luam să danseze, cu o batistă în mînă, sirtachi sau hasapiko și toate vechile dansuri ale noii noastre patrii. Într-o dimineață, la sculare, mă aștepta o surpriză : Claude dispăruse, și Marina de asemenea. Îmi lăsaseră cîteva rînduri printre smochine și brînză, în care îmi spuneau că se reîntorc. M-am dus pe mare la pescuit cu marinarul din Skyros. Ce gîndeam în sinea mea, nu mai știu. Mă tem că poate încercam să uit. Cum să nu mă fi cuprins o vagă melancolie, amestecată, poate, cu furie ? Marinarul nu spunea nimic. Nu spunea niciodată mare lucru înainte de apusul

soarelui și de două-trei pahare de uzo. Eram însă doi în loc să fim patru. Deodată s-a făcut mai puțin frumos și am simțit că iubesc mai puțin viața.

Claude și Marina s-au întors după patru sau cinci zile care mi s-au părut nesfîrșite. Ce ușurare ! Cînd mi-au spus, pe un ton puțin misterios și de o solemnitate ironică, că au descoperit că țineau unul la altul mai mult decît își închipuiseră chiar ei, am fost aproape surprins că sînt atît de puțin nenorocit. Ce n-aș fi suportat ar fi fost despărțirea și mai ales secretele lor. Dacă aveam să continuăm să trăim toți împreună, ca mai înainte, eram gata să recunosc relațiilor dintre Claude și Marina un statut privilegiat. Totul a reînceput, fără prea mare schimbare. Dar dragostea dintre vărul meu și prostituata din Capri era un lucru de la sine înțeles. Iar eu făceam casă bună cu marinarul din Skyros.

N-am intenția să vă povestesc aici amănunțit despre iubirea dintre Claude și Marina și, cu atît mai mult, să vă vorbesc vreodată de iubirile mele. Trebuie să mai repet ? Eu încerc să povestesc o istorie colectivă, istoria familiei mele timp de trei sferturi de secol. Pasiunea lui Claude pentru Marina — sau dragostea fulgerătoare, dacă vreți, sau capriciul, sau tandrețea — nu este decît un episod mărunt în această lungă aventură. Dest.l de mărunt, și totuși mai important decît pare la prima vedere. Acesta este motivul pentru care silueta brună și îndeajuns de fermecătoare a prostituatei din Capri defilează prin aceste pagini, în compania Miret.ei, a lui Jean-Christophe Comte, a lui Antonin Magne și a domnului Machavoine. Vă închipuiți că treaba n-a durat nici șase luni. De-abia ne-am înapoiat la Roma, că Marina a plecat din nou. La Londra, la München și, culmea ironiei, la Paris. Fără Claude. Se reîntorcea să ne vadă. Era întotdeauna minunată. Dar viața nu-i comodă. Claude scria o nuvelă, evident copiată după realitate, despre iubirea unui tînăr american din Boston pentru o prostituată din Veneția. A încercat să se țină, o toamnă întreagă, în preajma unor industriași și regizori, care n-ar fi reușit în vecii vecilor să fie primiți la Plessis-lez-Vaudreuil. Iarna și primăvara, cu călătoriile în Mexic și balurile la New York, au venit de hac acestei mari iubiri. Partea cea mai nostimă a aventurii este că Marina, în schimb, a ajuns să fie primită în cele mai elegante saloane din

Europa, sau în ceea ce mai rămăsese din ele. S-a căsătorit în timpul războiului cu moştenitorul uneia dintre cele mai nobile familii din Roma şi şi-a încheiat viaţa, după un divorţ şi un al treilea sau al patrulea mariaj, purtînd un titlu cît se poate de autentic de ducesă britanică. Printre fotografiile răspîndite, în timp ce scriu, pe masa mea şi pe covor, zăresc scrisoarea pe care mi-a trimis-o înainte de a muri, acum doi sau trei ani. Mai vorbeşte încă în ea de Claude, de Skyros, de Via Vittorio Veneto, şi de mine, de noi, de plimbările noastre pe plaje sau în ţinutul sabin. Semnează : *Marina, principessa R.c.ll, duchess of R.tl...gh, prostituată la Capri.* Toate acestea sînt atît de îndepărtate şi de nostime, după ce a trecut atîta timp şi s-au năruit atîtea speranţe, încît încep să rîd singur. Şi ochii mi se umplu de lacrimi.

Cred, într-adevăr, că Claude a iubit-o pe Marina. În orice caz, totul s-a petrecut ca şi cum ar fi iubit-o. Au urmat consolări, şi alte plăceri, şi alte femei, despre care nu vă voi spune cine ştie ce, fiindcă nu se comparau nici pe departe cu Marina. Şi din nou cărţi şi călătorii. Eram aproape copii cînd ajunsesem la Florenţa. Se apropia timpul să ne întoarcem acasă. Devenisem aproape bărbaţi. Ne încerca o uşoară strîngere de inimă : ne reîntorceam la viaţa noastră, adevărata viaţă, cea de care scăpasem alături de marinarul din Skyros şi de prostituta din Capri, pe plajele cu pietriş şi în piaţetele încinse de soare, între biserica cu frescele puţin şterse, curticica ei cu cîteva flori şi portalul sculptat, şi palazzo pubblico.

La Assisi, într-o seară — întotdeauna vorbeam seara, după ce ne plimbasem sau stătusem cufundaţi în cărţi—, Claude mi-a spus pentru prima oară că nu mai era de acord cu viaţa pe care o ducea. Întreaga forţă a familiei, oricît de mult mă întorc înapoi, consta tocmai în aceea că nu încetase nici o clipă să fie de acord cu ea însăşi. Cred că slăbiciunea noastră era această imposibilitate ereditară de a ne îndoi de noi înşine. Dar aceasta era şi forţa noastră. Ne înşelam poate, ne înşelam sigur, mergeam pe căi absurde, intram în impasuri, dar nu ne îndoiam niciodată. Bunicul o rezuma într-un cuvînt : aveam principii. Claude începea să se îndoiască. În sufletul lui se dădea o bătălie între aceste principii şi renunţarea la ele. În această criză de adolescenţă întîrziată toate jucaseră un rol : lipsa unei meserii, depărtarea de

familie, lecţiile domnului Comte, apariţia năvalnică a Marinei, perspectiva reîntoarcerii... Am descoperit dintr-odată, cu un fel de sfîntă oroare, că puteam să trăim fericiţi în afara familiei. Am descoperit că alte vieţi, foarte puţin asemănătoare cu a noastră, erau la fel de frumoase ca a noastră. După secole în care nu fusese vorba decît de trecut, de disciplină, de rigoare şi de ierarhie, descopeream clipa, libertatea, plăcerea, fraternitatea. Şovăiam. Eram primii cu numele pe care-l purtam care ne permiteam să şovăim.

Astăzi ajung la concluzia că Claude a început să-mi vorbească de biserică şi de dorinţa lui de a deveni preot tocmai pentru că se îndoia. În decursul istoriei, ne trecusem timpul intrînd în diverse ordine religioase. Cînd ne uitam cu bunicul la cărţile sfinte ale familiei, adică tabelele ei genealogice şi listele-i interminabile cu filiaţii şi alianţe, ni se părea că, de-a lungul secolelor, nu făcusem niciodată nimic altceva. Eram preoţi din tată în fiu, episcopi din tată în fiu, cardinali din tată în fiu şi descindeam din mai mulţi papi. Nu fiindcă ne îndoiam alesesem calea bisericii. Ci tocmai fiindcă credeam. Nu întotdeauna în Dumnezeu. Dar credeam în biserică, în fastul ei şi în actele ei de caritate, în puterea ei şi mai ales în noi. Intram în biserică fiindcă aveam o credinţă — şi, adeseori, credinţa. Claude era primul care vrea să se facă preot din pricină că se îndoia. Se îndoia de noi, de regulile noastre, de o viaţă devenită deodată foarte goală. Cînd vorbeam — seara — de-a lungul plajelor sau în pieţele unde beam vinul din partea locului sau cafele foarte tari, ne spuneam că, orice am face, noi aparţineam trecutului. Trecutul ! Începea să ne obsedeze. Ni se lipea de trup şi de suflet ca un clei. Ne repezeam la cărţi. Trecutul. În muzee şi la pietrele vechi. Trecutul. În apa mării, la soare, pe drumurile şerpuind printre dealuri. Trecutul, mereu trecutul. Cînd gustam fericirea şi clipa, trecutul nu ne lăsa în pace. Fugeam de el în insule cu marinarul din Skyros, în braţele Marinei. Ne urmărea şi acolo. Eram fiii trecutului şi-i semănam. Fericirea clipei nu era atît de puternică încît să lupte împotriva lui, împotriva umbrei uriaşe a bunicului. Atunci Claude s-a năpustit în braţele veşniciei pentru a scăpa de trecut.

La numai doi sau trei ani după ce părăsisem Franța, pădurile de la Plessis-lez-Vaudreuil și tablourile de familie, eram învinși de trecut. Cît de mult dorisem să regăsim acea lume al cărei gust ni-l dăduseră cărțile și nisipul! De mai multe ori, la Roma, în Calabria, la Segovia, întîlnisem oameni care ne încîntaseră mai puțin decît marinarul din Skyros sau prostituata din Capri, dar în care se întruchipa un viitor pe care noi nu-l cunoșteam și care ne uimise și chiar ne fascinase în oarecare măsură. Socialiști, comuniști, anarhiști. Ne povestiseră despre luptele lor, grevele în uzine, steagul roșu, ședințele de sindicat, raziile polițienești și frățietatea muncitorească. Un alt univers care ne era necunoscut. Ne aminteam de Michel și cum îl descoperise pe Karl Marx. Îl citisem mai puțin decît pe Proust, Barrès, Stendhal, Henry James, Chateaubriand. Dar simțeam că acolo se mișca ceva dintr-o lume ce urma să se nască și din care eram excluși. Tata și mama îmi vorbiseră mult de dragoste. Era altceva. Nu înțelegeam prea bine. Exista în domeniul acesta, despre care nu știam nimic, lumea muncitorilor, a socialiștilor, a steagului roșu, un amestec de violență și frățietate care ne era foarte străin. Încercasem în zadar să întrezărim, prin intermediul creștinismului cu care eram impregnați, prin intermediul mătușii Gabrielle și al nebuniei ei pentru schimbare, prin intermediul tatălui meu și al prieteniei lui pentru oameni, prin intermediul mamei mele și al dragostei ei pentru nefericire, cîteva fărîme dintr-un viitor care putea să fie foarte diferit de ceea ce cunoscusem noi, dar ne venea foarte greu să punem totul cap la cap, să înțelegem cum Hristos, cărțile, pictura abstractă, libertatea, violența, plusvaloarea, dragostea pentru săraci și prizonieri puteau să dea o imagine a vremurilor noi ce urmau să vină. Tot acest talmeș-balmeș ne frămînta totuși. Nu știam prea bine cum să-l exprimăm. Dar viața noastră de exaltare între ruinele culturilor prăbușite și casele albe din porturi căpăta deodată chipul unor plăceri cam găunoase. Ca și bunicul, cu amintirile și cu îngrijitorii lui de cîini — sau, poate, mai puțin decît el, fiindcă pentru el vremurile trecute erau încă prezente —, nu făceam priză cu realitatea. Ne era foame și sete de o viață care ne scăpa. Fericirea, ca și trecutul, era poate un drum înfundat. Eram mereu surghiuniți, și poate

emigrați, în afara istoriei pe cale de a se făuri. Claude se întorcea spre Dumnezeu pentru că se îndoia de lumea care ne fusese dată.

Toate aceste lucruri, puțin vagi, se combinau, evident, la Claude cu ceea ce numeam rîzînd criza mistică a celor douăzeci de ani ai lui. Bănuiam că amintirea prostituatei din Capri nu era cu totul străină de această stare. Din cînd în cînd ne apucam să ne facem ceea ce numeam bilanțul. Era o moștenire lăsată de acele examene de conștiință la care ne învățaseră să recurgem preoții noștri și decanul Mouchoux. Bilanțul nostru se încheia repede : nu făcusem absolut nimic. Iar viitorul era obscur. Aveam totul, o știți, și o știam și noi. Dar „totul" nu este de cele mai multe ori mare lucru. Decădeam. Eram asemeni acelor ruine pe care le admiram. Începeam să înțelegem de ce Chateaubriand și Barrès ne spuneau atît de mult. Pentru că erau, ca și noi, de partea a ceea ce moare. Veneția ne încînta fiindcă era pe cale de a muri. Îl luam noi peste picior pe Barrès, dar îl iubeam totuși. Ne repetam, după el, bătîndu-ne joc de noi înșine și de pedanteria noastră : *putridini dixi : pater meus es ; mater mea et soror mea vermibus.* „Am spus mormîntului că-i tatăl meu ; viermelui, tu ești mama mea și sora mea". Aveam douăzeci de ani. Eram prietenii marinarului din Skyros, ai prostituatei din Capri, ai unor oameni care nu încetaseră să se bată din dragoste pentru o viață care nouă ne fusese dată ca să nu facem nimic. Ce speram noi ? Este cu neputință ca, la douăzeci de ani, să n-ai altă speranță decît ca nimic să nu se schimbe. Nu mai exista decît Dumnezeu care să ne împace cu noi înșine.

Ultimele luni ale surghiunului nostru au, în amintirea mea, un alt colorit decît acele dimineți entuziaste în care descoperearn frumusețea. După aproape o jumătate de secol, ele capătă o nuanță de pasiune amestecată cu nerăbdare și melancolie. Căutam ceva în care să sperăm. Reîntîlnisem, la Roma, prieteni ai familiei sau veri îndepărtați care ne făceau aceeași impresie : că sînt condamnați să supraviețuiască. Ne cam feream de ei. Acele mari palate sinistre, cu marmorele lor antice și puzderia de valeți în livrele somptuoase desenate de Michelangelo aproape în aceeași epocă cu uniformele gărzilor elvețiene ne încîntau și ne apăsau. Era tot o imagine a

tuturor splendorilor trecutului, în care se amestecau, parcă într-un vîrtej, plăcerea, pasiunea, excentricitatea, jocul în care aveam întotdeauna impresia că mulți se aruncau pentru a uita. Ea se mai combina cu ceva care pentru noi era încă destul de nou, care ne atrăgea și, în același timp, ne respingea. Era fascismul. Cunoșteam mai mulți tineri, băieți și fete, care căutaseră o credință în supunerea față de lozinci, într-o voință colectivă, în cucerirea unei ordini. Nu sînt sigur că nu ne-am fi lăsat ispitiți de povestirile pline de pasiune ale lui Mario și Umberto, verii noștri italieni, dacă amintirea lecțiilor domnului Jean-Christophe Comte, a furiei marinarului din Skyros, a indignării prostituatei din Capri nu ne-ar fi ținut la distanță. Prinsesem gustul libertății. El ieșea biruitor în sufletul nostru asupra lecțiilor lui Maurras, a dragostei pentru uniformă, a chemării la arme. Simțeam bine că, asemenea socialismului, și spre deosebire de el, fascismul oferea o formă de răspuns la ceea ce ne frămînta pe noi. El împăca, într-un sens, cultul tradiției și nevoia de speranță. Dar fraternitatea și forța căpătau, în cadrul fascismului, aspecte de brutalitate și de vulgaritate părtinitoare, pe care noi nu le mai suportam. Bineînțeles că nu bănuiam nimic din ceea ce avea să devină el, zece ani mai tîrziu, în Germania hitleristă. Dar încă din acea epocă, dragostea de cărți combinată cu umorul și cu parfumul libertății ne îndepărta instinctiv de el. Puțin mai tîrziu, cînd ne-am reîntors la Paris, în ajunul războiului, s-a găsit cineva care să ne descrie fascismul în culori atît de frumoase, încît era cît pe ce să ne smulgă adeziunea pe care le-o refuzasem Cămășilor negre și celor ce cîntau *Giovinezza, giovinezza* în Piața Veneția : era un tînăr absolvent al Școlii normale care se numea Robert Brasillach. El arunca asupra timpurilor moderne o lumină proaspătă. Însă ceea ce constituia la Brasillach un farmec irezistibil era mai puțin fascismul cît tinerețea și talentul.

Mă văd și acum, pe mine și pe Claude, plimbîndu-ne prin Roma doar cu cîteva zile înainte de a lua trenul ca să ne întoarcem la Paris. În grădinile palatine, între Forum și Circul cel Mare îmi spunea că, în atmosfera de nebunie și tulburare care domnea, nu exista decît Dumnezeu care să dea un sens vieții. Lucrurile se desfășurau prea repede, se schimbau prea repede. Numai Dumnezeu

oferea un refugiu, un port al liniștii, o ancoră de salvare. În sfîrșit, prin Dumnezeu, totul se orînduia. Dacă spun că Claude se lăsa în seama lui Dumnezeu, nu-i deajuns. El se agăța de Dumnezeu ca de un colac al eternității în vîltoarea timpurilor. Crezusem multă vreme într-un Dumnezeu probat prin plenitudine, demonstrat prin desăvîrșire. Dumnezeul lui Claude se înălța din prăbușiri. El era mai de grabă de partea lipsei de rațiune decît de partea rațiunii. Un Dumnezeu al acelor întrebări și al acelor mici angoase care începuseră să ne sape încetul cu încetul certitudinile. Un Dumnezeu al vidului, al interogării, al insecurității și al incertitudinii. Dumnezeu totuși, firește, fiindcă, dintotdeauna, pentru o descendență întreagă de fii și de fiice ale sale — de la muntele Măslinilor pînă la lacrimile lui Pascal, de la refuzul lui Kierkegaard[16] față de o istorie în sos hegelian, dinainte justificată și bine rotunjită, ca o căpățînă fără asperități și remușcări, pînă la Max Jacob sau Cocteau — anxietatea și scandalul sînt și ele domeniul său. Am explicat mai înainte că într-un sens, fără s-o știm, fusesem multă vreme adepții lui Hegel fiindcă eram adepții istoriei. Eram pentru Hegel, minus revoluția. Eram, în orice caz, pentru Bossuet și pentru mîna unui Dumnezeu care domnea, fără slăbiciune, asupra unei lumi și a unei istorii ce se justificau de la sine, cu reliefuri foarte accentuate, pe ale căror piscuri ne aflam noi, între tribul lui Iuda și Sfîntul Colegiu, între papă și rege. După domnul Comte și mătușa Gabrielle, după Skyros și Capri, aceste timpuri ale ordinii, ale plenitudinii, ale altitudinii apuseseră pentru totdeauna. După atîta liniște, un Dumnezeu al neliniștii. După atîta suficiență, un Dumnezeu al insuficienței. După strălucirea și splendoarea fără cusur, un spin, o destrămare, un soi de Dumnezeu găunos.

Plimbările noastre ne duceau mereu spre acel oratoriu numit San Giovanni in Oleo — pe care vă sfătuiesc călduros să vă duceți să-l vedeți dacă treceți prin Roma : la mai puțin de două minute de mers pe jos, am mai spus-o, de frumoasa biserică San Giovanni a Porta Latina — unde figurează pe un frontispiciu deviza familiei. Ridicam ochii : *Din voia Domnului*. Nu, cardinali, mareșali, prinți din această lume și din cealaltă, duci și pairi, binefăcători, noi nu mai stăteam, stăpîni alături de Stăpîn, la dreapta lui Dumnezeu, cu o cîrjă epis-

copală, cu un baston de mareșal, cu o spadă în mînă, cu Plessis-lez-Vaudreuil în cealaltă. Trecusem pentru totdeauna din tovărășia lui Dumnezeu în tovărășia oamenilor. Voia Domnului nu este ușor de înțeles. Claude i se supunea dinainte. Mai făcea îndeajuns parte din familie ca să se încline în fața unui Dumnezeu care părăsea familia, imaginea pe care o aveam despre ea, excesele sale, orgoliul său. Și-i spuneam rîzînd — deși bunicul n-ar fi rîs — că sîngele familiei Remy-Michault îl ajuta cu siguranță în mod serios să urmeze căile Domnului, deoarece un Remy-Michault nu-l așteptase pe Dumnezeu ca să condamne numele nostru. Iată că venise timpul cînd voia Domnului se întorcea împotriva noastră. Eh ! Fusese rîndul nostru. Acum îl cedam altora. Poate că voia Domnului era să vadă familia care îl luase ca deviză stingîndu-se decent. Ai noștri se străduiau odinioară să moară fără să se plîngă. Acum întreaga familie și numele ei erau amenințate să fie acoperite de nisipul uitării și al neînsemnării. Trebuia să facem cum știam mai bine ca să nu-l dezamăgim pe Domnul. Eram la confluența dintre timpul existenței familiei și timpul inexistenței ei. Peste douăzeci sau treizeci de ani aveam să asistăm, ca toată lumea, la agitațiile mai mult sau mai puțin sîngeroase ale decolonizării. Ne și aflam, cînd ne plimbam prin Roma, în ultimele etape ale unei decolonizări interioare ale cărei prime jaloane fuseseră puse, în șase ore, în timpul unei nopți de vară din 1789. Le înapoiam oamenilor pămînturile și puterile pe care ni le dăduse Dumnezeu. Și fiindcă nimic pe lumea aceasta nu se petrece fără încuviințarea lui, continuam să-i executăm poruncile. Timp de vreo mie de ani, ele ne făcuseră să mergem în fruntea tuturor triburilor. Iată că acum ne sileau să intrăm în rînd. Nu era deajuns să spunem că le dădeam ascultare. Poate că Claude i se dăruia lui Dumnezeu, tocmai pentru că ele ne sileau să intrăm în rînd. Ne săturasem oarecum să fim prinți și comandanți. Aveam chef, la rîndul nostru, să devenim, în sfîrșit, oșteni. Oșteni ai Domnului, bineînțeles. Dar simpli oșteni. Eram un fel de Iovi pe bălegarul istoriei. Dumnezeu ne dăruise lumea. Acum ne-o lua înapoi. Ah ! Ce greu era de purtat lumea. Binecuvîntam sfîntul lui nume care ne lua de pe umeri povara unei istorii devenite insuportabile prin acumularea succesivă a acestui

timp care se scurgea. Și decadența aparține istoriei. Ea își are farmecele ei, ca și ascensiunea, ca și violența, ca și succesul. Și, poate, îndatoririle ei. Din voia Domnului. Fie voia lui lege pentru noi.

În seara în care am luat trenul ca să ne întoarcem la ai noștri, la Roma ploua : izbucnise o furtună. Claude îmi vorbea de Dumnezeu. Nu mai vorbea despre altceva decît de Dumnezeu. Dumnezeu luase locul familiei, trecutului, cărților, Marinei. Era un fel de schimb. Vreme îndelungată, Dumnezeu ne alesese pe noi. Acum Claude îl alegea pe Dumnezeu. Eram chit.

„Recunosc în această tranzacție între puteri de rang egal, îi spuneam, rîzînd, lui Claude, dovada inconfundabilă a orgoliului familiei".

— Este un orgoliu, răspundea Claude, care se preface în umilință. Există și orgoliul coborîrii. Și, după ce am coborît, vom rămîne jos. Este un orgoliu, dacă vrei. Dar un orgoliu catastrofal.

— În ceea ce privește umilința... am început eu.

— Știu, mi-a răspuns Claude. În ceea ce privește umilința, nu ne-am temut niciodată de nimeni.

— Ceea ce va fi greu, am spus după un moment de tăcere, va fi să-ți găsești singur salvarea.

— Singur ? m-a întrebat.

Și s-a uitat la mine.

— Vreau să spun : fără familie.

— Și ajutorul lui Dumnezeu ? mi-a spus.

Am oftat.

— E atît de departe...

— Mai sînt oamenii, mi-a răspuns. Și iubirea lor.

III

O ZI GREA

I-AM REGĂSIT pe ai noștri, și banii, și întîmplările de fiecare zi. Timp de aproape trei ani, trăisem de capul nostru. Reintram în vechile tipare, în decorul nostru natural. Perioada postbelică se sfîrșise. Era perioada dintre cele două războaie. Încă nu știam că n-avea să fie prea lungă. Curînd, în perspectiva viitorului, avea să fie peri-

oada noastră antebelică. Nu numai Pierre și Philippe, ci și Jacques, și Claude, și eu însumi devenisem adulți. Cînd voi spune de acum înainte *noi,* nu va mai fi vorba doar de familie în decursul istoriei, de ecourile ei, de amintirile ei, ci va fi vorba de asemenea de Pierre, de Philippe, de Michel, va fi vorba de Jacques și de Claude, va fi vorba de mine. Sau de bărbați și femei care trăiesc în preajma noastră. Spațiul, în jurul nostru și din ce în ce mai departe, a înlocuit acel timp orînduit de veacuri în felii tot mai groase aflate în spatele fiecăruia din gesturile noastre. Ceea ce se petrece de acum înainte la Plessis-lez-Vaudreuil nu se mai referă la Bourboni, la Sfîntul Ludovic, la cruciadele împotriva necredincioșilor, ci la Londra, la New York, la Berlin, la Moscova și la Leningrad căruia numai bunicul îi mai spune Sankt-Petersburg. În timpul conversațiilor care au loc în jurul mesei, cînd se strînge familia, apar cuvinte noi : se vorbește mai puțin de verișori, de frați de-ai bunicilor, de tradiții ale Vechiului Regim. Și mult mai mult despre bursă, despre dobînzi, despre politica internă și externă, despre greve, despre revoluție. Nimeni nu mai are timp să-și amintească de celălalt război : următorul bate la ușă. Lui Mussolini, pe care îl văzusem la Roma adresîndu-se Cămășilor negre de la înălțimea balconului din Piața Veneția, nu i-a trebuit mult pînă să fie ajuns din urmă și apoi depășit de un mic camarad pentru care bunicul n-are nici stimă, nici simpatie. L-am auzit, nu o dată, emițînd despre Adolf Hitler o judecată decisivă care cădea ca satîrul unui călău : găsea că nu prea este la locul lui. Cît au durat toți acei ani care au precedat al doilea război mondial, omul cel mai distins în ochii bunicului a fost, ciudat, Léon Blum. Mare păcat că este evreu, socialist, ateu și că a scris *Despre căsătorie !* El, cel puțin, este elegant. Bunicul îi preferă, firește, pe monarhiști, *L'Action française,* La Rocque[1] și Crucile lui de Foc[2], care, printre atîtea lichele, sînt niște oameni onești. Dar Léon Blum îl intriga, cu pălăria lui cu boruri largi, cu mîini fine și lungi, cu figura lui de aristocrat. La înmormîntarea lui Jacques Bainville[3], pe care toți ai noștri l-au admirat mult, cînd o ceată de tineri de extremă dreaptă l-au atacat pe Léon Blum, bunicul nu s-a arătat prea entuziasmat. Era, firește, un adversar. Dar de cînd nu mai existau Clemenceau, Poincaré, Tardieu, bunicul, aproape fără să vrea, manifesta poate mai

multă indulgență, cu toată răspunderea pe care o implica acest lucru, pentru Léon Blum și, poate, pentru Mandel[4] decît pentru Daladier, pentru Jean Zay[5], pentru radical-socialiști, pentru domnul Chautemps[6] și pentru domnul Cot[7]. Știți deja, cred, că glumele pe care le făcea bunicul nu erau întotdeauna prea delicate. Îmi amintesc că fredona cu plăcere un amărît de șlagăr la modă pe atunci :

Să îi spunem Fro(t) ?
Să îi spunem Frot(e) ?
Să îi spunem Co(t) ?
Să îi spunem Cot(e) ?
Noi o să-i spunem Cocotte.

Claude avea să-l uimească foarte tare pe bunicul asigurîndu-l că Pierre Cot era un om remarcabil.

Cine vrea să înțeleagă cît de cît ideile bunicului și ceea ce mai constituia, de bine de rău, familia, nu trebuie să uite că, timp de aproape douăzeci de ani, și cu fiecare an tot mai mult, bunicul își petrecea o bună parte din vreme anunțînd catastrofe. Cred că ar fi fost uluit, ba aș zice chiar oarecum deziluzionat, dacă ele nu s-ar fi produs. Dezastrul nu îl tulbura. Într-un sens, mărturisesc cu regret că înfrîngerea îi dădea dreptate. Toată lumea știe faimoasa vorbă a lui Maurras despre *divina surpriză*. Prăbușirea Republicii a fost, pentru bunicul, foarte departe de a reprezenta o surpriză divină. Divină, desigur, fiindcă nu exista nimic care să nu fi fost așa, pînă la ultimele pedepse. Dar surpriză, în mod hotărît nu. Era o judecată a lui Dumnezeu pe care bunicul nu încetase nici o clipă să o prevadă, o hotărîre a Celui Prea Înalt extraordinar de logică, din moment ce o luase el însuși, de multă vreme, în forul lui interior.

Dar să renunțăm, vreți ?, să sărim dintr-odată peste ani. La întoarcerea noastră din Italia, sau la vreo cincisprezece sau optsprezece luni după aceea, important în primul rînd nu era atît fascismul, pumnul ridicat, steagul roșu, nu era încă Adolf Hitler, nici național-socialismul, nici socialismul pur și simplu : era criza economică. Nu știu dacă de atunci încoace, sistemul capitalist a reușit să-și stăpînească crizele. Dar în acea epocă, la sfîrșitul anilor '20, la începutul anilor '30, se părea că acea criză, faimoasa criză care era pe buzele tuturor, avea să măture totul în calea ei.

Bunicul nutrea numai cu puțin mai multă indulgență pentru capitalism decît pentru democrație. Le vîra în aceeași oală. N-aș vrea să pară că-l descriu aici, pe furiș și cu anticipație, în culori de ultimă modă. Era foarte departe de a păși înaintea epocii sale. La drept vorbind, era chiar în întîrziere, fiindcă rămăsese la ierarhiile, de multă vreme apuse, ale feudalității. Totuși, printr-un nou paradox, tinerii stîngiști de astăzi l-ar înțelege poate mai bine decît stînga din acel timp care se declara pentru democrație și împotriva capitalismului. El era ostil și uneia, și celeilalte. Dar capitalismul, prin familia Remy-Michault, intrase în familie. Și, într-o oarecare măsură, și democrația. Unchiul Paul se prezentase în Haute-Sarthe, la alegerile legislative, drept candidat moderat, sau de centru dreapta, sau de uniune națională, nu mai știu, și fusese ales. Nu era primul deputat din familie. Bunicul ocupase și el un loc, dar numai pentru cîteva luni, la capătul extrem al extremei drepte a Camerei. Dobîndise o oarecare celebritate în ziua cînd întrerupsese un deputat de extremă stîngă în timp ce acesta își expunea programul și cînd întrebase, cu o curtoazie rece și prefăcîndu-se, conform uzanțelor, că se adresează președintelui, dacă oratorul ar accepta să vină la domiciliu ca să-i distreze pe copii. Felul în care au evoluat spiritele și propriile lui opinii i-au interzis foarte curînd să-și continue exercitarea funcției. Așa că s-a întors la Plessis-lez-Vaudreuil să-i citească pe Bonald și Maistre. Unchiul Paul, dimpotrivă, încurajat pe această cale de mătușa Gabrielle, considera că familia era datoare să iasă definitiv din exilul său interior. Demisia lui Pierre îl contrariase. Nu-i displăcea să joace el însuși un rol pe care, din motive diferite, nici tatăl lui, nici fiul lui mai mare nu fuseseră capabili să și-l asume. Bunicul, pe vremea aceea, se apropia de optzeci de ani. Iar unchiul Paul de șaizeci. Ambiția lui era să introducă familia în lumea politică așa cum mătușa Gabrielle, soția lui, făcuse să strălucească numele nostru între cele ale lui Cocteau și Nijinski[8]. Albert Remy-Michault, tatăl mătușii Gabrielle, îi dăduse, înainte de a muri, un ajutor neprețuit. Nu numai că îl ajutase din punct de vedere financiar, ceea ce nu era de lepădat. Dar mai ales îi deschisese ușile marii burghezii care conducea Franța. E inutil, cred, să explic din nou că de mai bine de un secol ne țineam de o parte de orice formă de viață publică. Nu fusesem cîtuși de puțin

implicați nici — evident — în Cele Trei Glorioase[9], nici în zilele din februarie, nici în zilele din iunie, nici în lovitura de stat de la 2 decembrie[10], nici în Sedan, nici în Comună, nici în represiunea versailleză. Trecuse multă vreme de cînd nici o dată, nici o lună, nici o placă cu un nume de piață sau de stradă nu se mai referea la noi. Singura contribuție pe care vom fi avut-o la victoria din 1918 a fost că mai bine de jumătate de duzină dintre ai noștri au murit sau au fost răniți pentru apărarea patriei. Numele nostru nu mai reapăruse, după interminabila sa dispariție din analele Republicii, decît în cronicile mondene și pe monumentul închinat morților de la Plessis-lez-Vaudreuil. Pentru unchiul Paul și mătușa Gabrielle venise momentul reintrării noastre oficiale, ca la Curte după o absență îndelungată, în cercurile puterii.

Unchiul Paul nu știa nimic. De o ignoranță enciclopedică, citise mai puțin decît bunicul. Mult mai puțin decît tata. Bunicul, nu-mi mai aduc aminte dacă am menționat pînă acum acest amănunt, vorbea foarte bine latinește și citea curent grecește. Mătușa Gabrielle adusese într-o zi la Plessis-lez-Vaudreuil un profesor universitar destul de cunoscut, fost ministru, membru al Institutului, căruia n-a pierdut în mod sigur prilejul să-i prezinte casa ca o vizuină de ignoranță, ceea ce, într-un sens, era. Ministrul a rămas înmărmurit cînd l-a auzit pe bunicul vorbindu-i despre Tacit și Tucidide ca despre niște prieteni intimi, pe care-i frecventezi mereu. Unchiul Paul, în schimb, nu se întreținea în latinește cu prietenii soției sale, cu Salvador Dali sau cu Maurice Sachs. Dar, chiar dacă era mult mai puțin înzestrat, cred, decît bunicul și decît propriii lui fii, un lucru îl înțelesese. Înțelesese, poate sub influența familiei Remy-Michault, că istoria, dacă aș putea să mă exprim astfel, nu mai comanda istoria și că fusese înlocuită în acest rol de economia politică. Între un balet rusesc și un film de avangardă patronate de soția sa, se apucase să studieze, dacă nu pe Pareto și pe Keynes, cel puțin rudimentele științei pe care aceștia o ilustrau. Își însușise niște cunoștințe șubrede, dar se convinsese, în cele din urmă, că evoluția economică și socială era cheia viitorului. Era încă o cotitură în istoria familiei pentru care, pînă atunci, societățile nu se schimbau decît prin intervenția diavolului și pentru care banul nu conta.

Mi se pare că o dată cu unchiul Paul, care apăruse vreme atît de îndelungată în ipostaza de monden, de saltimbanc, de marionetă foarte elegantă și, ca să spunem totul, de imbecil, familia intra, într-adevăr, într-o nouă etapă în ceea ce privește reconcilierea ei cu lumea modernă. Cel mai curios lucru e că acest viraj fusese făcut tocmai datorită unuia din cei mai puțin inteligenți dintre noi. Trebuie oare să vedem în această îmbinare un exemplu în plus al insignifianței oamenilor și al rolului irezistibil al evenimentelor și al spiritului vremii ? Sau o nouă dovadă a relativității acestei noțiuni de inteligență, a cărei extremă fragilitate am și văzut-o ? Sau poate, pur și simplu, influența persoanei celei mai remarcabile, la urma urmelor, din familie în timpul primei jumătăți a secolului și față de care îmi reproșez că am fost, fără îndoială, cam nedrept, adică mătușa Gabrielle ? Mi-e imposibil să mă pronunț. Ceea ce este sigur e că, la zece ani după război și la mai bine de un sfert de secol de la căsătoria unchiului Paul cu mătușa Gabrielle, flota familiei părăsea docurile care-i erau rezervate pentru a pătrunde triumfal — deoarece echipajul, chiar dacă e încercat de unele șovăieli, se ferește să le arate, le înăbușă, se apără de ele — în apele teritoriale ale marii burghezii.

Timp de secole fusesem deosebiți de burghezie și opuși ei. Ne simțeam mai aproape de soldați, de meseriași, mai ales de țărani decît de burghezii din marile orașe. Gustul, devenit aproape manie, pentru natură, teama de orice schimbare, supunerea față de biserică, neîncrederea în mașini, ostilitatea față de bani, față de mărfuri, față de idei ne separase de ei. De acum înainte aveam să trăim ca ei, să gîndim ca ei, să reacționăm ca ei, și orice barieră dintre ei și noi avea pînă la urmă să cadă. Ar trebui studiat paralel drumul pe care l-a făcut în sens invers, în întîmpinarea noastră, marea burghezie. În orice caz, sub presiunea claselor noi în ascensiune — inginerii, tehnicienii, muncitorii, masele — am sfîrșit și ea și noi, prin a ne contopi într-un bloc aproape omogen, cu valori comune, cu aceleași temeri, cu aceleași ticuri. Ei începeau, de exemplu, să ia parte la vînători călare, să-l primească pe arhiepiscop și să-i sărute mîna, să vorbească despre trecut, să manifeste susceptibilitate și trufie în materie de căsătorii, să se lege de pămînt, de pădurile lor și de colțișorul lor de la țară. Noi ne lansam în afaceri, ne atașam

de ban, intram în toate circuitele mecanicii moderne. Nici una din reacțiile burgheze nu ne-a fost familiară pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Nu ne recunoșteam nici în Ludovic-Filip, nici în Thiers, nici în Paul Bourget, nici în Aristide Boucicaut. Acum fuziunea avea loc, amalgamarea reușea. Eram, la rîndul nostru, un fel de Remy-Michault. Le preluam defectele, dar și virtuțile : admirația pentru muncă și gustul reușitei. Iar ei, pe de altă parte, ajungeau să-și închipuie că avuseseră dintotdeauna o deviză și că era aceeași ca a noastră : *Din voia Domnului*. Și poate că, asemănîndu-ni-se, aveau să înceapă să-și piardă puterea.

Iată, fără îndoială, în parte, de ce criza, faimoasa criză din 1929—1930, ne neliniștea atît de tare. Cu cîțiva zeci de ani în urmă, o criză economică și financiară ne-ar fi lăsat reci. Ba, lovindu-i pe adversarii noștri, ne-ar fi făcut mai de grabă plăcere. Sosea prea tîrziu ca să confirme opoziția noastră față de democrație și față de republică pentru că ne împăcasem cu ele. Ba mai mult : cu unchiul Paul și mătușa Gabrielle, cu vărul meu Pierre în prima fază — înainte de catastrofa cu viceconsulul din Hamburg —, și chiar cu Jacques, care se schimbase mult după anii petrecuți împreună cu Jean-Christophe, încercam să luăm conducerea. Cu vreo cinci sau șase ani mai înainte ca bunicul să se arate dezamăgit că un aristocrat ca domnul Blum nu era catolic și monarhist — și, dacă ar fi îndrăznit, l-ar fi invitat cu plăcere la Plessis-lez-Vaudreuil ca să discute cu el despre ideile papei, despre condamnarea mișcării *L'Action française* și despre viitorul familiei creștine — unchiul Paul, fiul lui, se descoperea republican. Republican moderat, zicea el, dar nu moderat de republican. S-a introdus în toate cercurile politice și financiare. În cele din urmă a ajuns să apară, spre stupefacția fiilor săi, și mai ales a lui Jacques și Claude și, firește, a mea, ca unul din personajele influente a ceea ce se numea centru dreapta. Se gîndea să cumpere un ziar ca să-și difuzeze ideile. Știam că are cai. Dar nu știam să aibă idei. Oricum, n-ar fi îndrăznit să se laude cu ele, cu douăzeci sau treizeci de ani mai înainte, la umbra teilor de la Plessis-lez-Vaudreuil. Un alt martor uluit era Jean-Christophe Comte care, la întoarcerea din America, se pomenise, la unul din acele banchete în stil radical și radical-socialist unde se întîlneau bancheri, scriitori și oameni politici, stînd la două scaune distanță de unchiul Paul.

Vă închipuiți cît de sensibil devenise unchiul Paul, avînd în vedere acest itinerar, la toate amenințările crizei care ne dădea tîrcoale la jumătatea distanței dintre cele două războaie. Era întrucîtva crud să te reîntîlnești cu banul, cu afacerile, cu democrația industrială exact în momentul în care se prăbușeau. Într-adevăr, nu merita osteneala să te raliezi la sistem în ajunul unei prăbușiri pe care nu încetasem să o așteptăm și să o dorim din tot sufletul de aproape o sută cincizeci de ani.

Cînd îmi amintesc astăzi de Plessis-lez-Vaudreuil între 1926 sau 27 și 1936 sau 37, revăd un decor în același timp foarte asemănător cu cel din copilăria mea și, totuși, foarte diferit. Într-un sens, nu se clintise nimic : teii, masa de piatră, vechile portrete de pe pereți, Turul Franței în jurul nostru. Dar ceea ce se schimbase era spiritul vremii. Plessis-lez-Vaudreuil se apropia încetișor de rue de Varenne și de rue de Presbourg. Regele și reîntoarcerea lui, fidelitatea mai presus de orice, orbirea voluntară nu mai domneau în mod suveran în cursul conversațiilor. Ne ajunsesem din urmă secolul. O, trecutul are întotdeauna o mare putere asupra minților și inimilor ! Dar nu mai era un trecut monarhic și mitic. Era un trecut burghez, național, colectiv. Era plin de amintiri din război, de ceremonii publice, de stindarde fluturate între primar și preot, de suferințe comune și de sînge. Chiar dacă, din cînd în cînd, verișoara mea Ursula stătea la masă între bunicul și vărul meu Philippe, Germania nu mai era doar țara verilor noștri de dincolo de Rin, ci o primejdie și o amenințare. Era un dușman învins, dar care renăștea fără încetare. Doctrina naționalismului biruise în noi tradițiile feudale și cosmopolite de care era legată căsătoria lui Pierre. Din zel patriotic, *L'Action française* ne arunca, în mod bizar, în tabăra acelei Franțe al cărei regim îl ura.

Cu o întîrziere nu prea mare față de cardinalul Lavigerie[11], la treizeci și cinci sau patruzeci de ani după toastul pe care îl ținuse, la Alger, în vederea ralierii catolicilor, la zece ani de la sfîrșitul războiului, în pofida gestului lui Pierre care părăsise Ministerul de Externe din pricina iubirii lui pentru o prusiană, devenisem definitiv naționaliști, patrioți, aproape republicani. Bunicul, firește, se mai considera monarhist. Dar puteai să-i smulgi lacrimi cu o *Marseillează* cîntată la momentul potrivit, cu un steag tricolor biciuit de vîntul nisipurilor, cu evocarea măre-

țelor amintiri legate de patrie. Era un monarhist care mulțumea Republicii pentru că făurise un imperiu. De bine de rău, regimul care domnea în patrie era de o sută cincizeci de ani o republică parlamentară și o democrație liberală. Straturi de amintiri noi ajungeau la nivelul conștiinței sau inconștienței noastre familiale. Reconciliați cu națiunea, începeam să înțelegem și chiar să anunțăm că regele nu se va mai întoarce și că ziua de mîine va fi diferită de ziua de ieri. Bunicul spunea : „Pe vremea mea...“ așa cum își încep fraza zeci de mii de bătrîni din Franța : „Pe vremea mea...“ Dar trecutul nu mai era prezent. Chiar dacă redevenise cel al întregii națiuni, se prăbușise într-o prăpastie. Pînă și bunicul vorbea despre el ca despre un lucru mort. Era plîns mai mult ca oricînd. Odinioară, bunicul și tatăl bunicului nu se lamentau deloc cînd era vorba de trecut, deoarece trecutul era viu. Și iată că acum îl înmormîntasem. Făceam proiecte de viitor din care trecutul era exclus. Atunci vorbeam de el cum se vorbește de cei morți, făcînd elogiul virtuților lui dispărute. Începutul secolului și perioada dinainte de război apăreau ca un fel de vîrstă de aur, din care regele era fără îndoială absent, dar, în schimb, și impozitul pe venit, și pericolul bolșevic. Și impozitul, și comunismul cîntăreau acum mai greu decît regele. Începeam să regretăm o epocă în care regele nu mai era, totuși, de față. Știam că timpurile binecuvîntate în care Caillaux și Lenin nu existau încă nu aveau să se mai reîntoarcă niciodată.

Bunicul, care nu pusese niciodată piciorul în afara domeniului de la Plessis-lez-Vaudreuil, nu contenea să povestească, cu un aer încîntat, că, înainte de război, în Europa numai rușii și turcii cereau pașapoarte : uitîndu-și opiniile despre monarhia teocratică, iată-l dispus să vadă în ei niște sălbatici. Își amintea, cu melancolia legată de lucrurile moarte, că pentru cetățenii din toate celelalte țări era de-ajuns o carte de vizită ca să străbată continentul de la Madrid la București și de la Oslo la Atena. Pacea, liniștea lumii dinainte de 1914 devenea una din temele majore ale conversațiilor noastre. Ca și ușurința traiului. Numărul grădinarilor, bucătarilor, valeților a scăzut considerabil. Exista ceva nou în această lume peste care se întindea încet umbra socialismului și anume ideea că oamenii costă scump. Odinioară, erau oferiți în dar. Nu valorau încă mare lucru în pădurile din Argonne și

pe drumurile desfundate din apropiere de Chemin des Dames. Dar de atunci încoace prețul lor n-a încetat să urce. Discuțiile se învîrteau adesea în jurul simbriei căruțașilor sau a birjarilor prin anul 1900. Cu cîțiva bănuți pe zi, nimic surprinzător în faptul că erau atît de mulți și atît de fideli. N-ar fi găsit aiurea condiții prea diferite. Banul intra astfel în preocupările noastre. Bursa, prin intermediul unchiului Paul, ne reținea și ea atenția. În fiecare dimineață, înainte de a ieși, unchiul Paul arunca o privire îngrijorată pe două scări gradate care îl ajutau să-și facă o idee despre ceea ce aducea ziua care se ivea : barometrul, pe care-l bătea ușor cu degetele, și cursurile din Wall-Street, pe care le consulta cu febrilitate. Și încă o noutate : într-o bună dimineață, fără ca nimeni în jurul nostru să înțeleagă exact nici de ce, nici cum, ne-am trezit legați de America. Un ritm destul de regulat se instaura în viețile noastre, încă foarte diferite — ni se afirma categoric, dar nu puteam crede, că americanii își înlocuiesc cu aparate servitorii pe care nu-i mai au — și, totuși, de pe acum paralele : tot ce se petrece acolo, de cealaltă parte a Atlanticului, care se traversează dintr-o bătaie de aripă, o să ne parvină, mai de vreme sau mai tîrziu, peste zece sau douăzeci de ani, iar uneori peste cîteva săptămîni. Într-adevăr, mașinile dădeau năvală în existența noastră. Bunicul se uita cu o privire tristă și evident dezaprobatoare la automobilele orînduite, unul lîngă altul, în curtea castelului. Nimic nu-l enerva mai mult decît conversațiile celor mai tineri despre media lor orară și recordurile de viteză. Lui nu-i plăcea viteza. „Pe vremea mea..." ne spunea. Și ne povestea, pentru a suta oară, cum străbunicul, mătușa Yvone, unchiul Anatole și el plecau călare spre Paris. Nici unul din noi nu-l mai asculta. Iar astăzi mă gîndesc cu părere de rău, aproape îndurerat, la toate acele întrebări, rămase pentru totdeauna fără răspuns, pe care nu i le-am pus.

Viteza se strecura pretutindeni, în călătorii, în obiceiuri, în mersul istoriei, care, după cum repeta fiecare, se accelera, în știință, în modă și pînă și în literatură. Citeam Péguy, Apollinaire, Maurras, Gide, Claudel, suprarealiștii, apoi Giraudoux și Valéry. Iată-l pe Morand. Nu scrisese încă *Omul grăbit*, dar era în același timp pretutindeni și se slujea de minune de aceste instrumente noi, ignorate de bunicul, dar cîntate și ilustrate de Va-

léry Larbaud[12] : mijloacele de comunicație. Înfățișarea existenței se schimba în jurul nostru asemenea peisajelor care dispăreau. De îndată ce le zăreai prin ferestrele marilor exprese europene, Harmonika-Zug sau Orient-Express. Acum știam, în retrospectiva timpului și a spațiului, că fiecare răsărit de soare va aduce cu el o nouă serie de schimbări ireversibile. Vă mai amintiți de bunicul cum dădea odinioară ordine pentru ca fiecare dimineață să nu facă nimic altceva decît să repete cu exactitate ziua precedentă ? Acum intrasem în epoca în care nimic nu se mai repeta. Ori de cîte ori bunicul arunca o privire în urmă, nu vedea decît cadavre. Se părea că, începînd din 1914, lucrurile, ca și oamenii își petreceau timpul murind. Și născîndu-se, în compensație. Nu dispăreau numai lămpile de gaz și bărcile cu pînze. Nu apăreau numai electricitatea și telefonul, divorțul și socialismul. Aspectul satelor și al străzilor, îmbrăcămintea, pălăriile femeilor, bucătăria, ustensilele de fiecare zi, automobilele firește, avioanele bineînțeles, dansurile, muzica și pictura, limbajul, ideile și moravurile, totul îmbătrînea în cîteva luni, se transforma și apărea din nou. Știu foarte bine că dineurile din rue de Presbourg, de la Pierre și Ursula, constituiau după război anacronisme destul de surprinzătoare și că reprezentau un fel de supraviețuire paradoxală a deprinderilor de la începutul secolului. Dar, de-abia apăruse drama în rue de Presbourg — cam în același timp cu efectele crizei, ale cărei etape și vîltori le vom vedea mai departe —, că, de la o zi la alta, stilul de viață s-a modificat. Din zece sau doisprezece servitori au rămas trei sau patru, mesele formidabile au dispărut ca zăpada sub razele soarelui. Următoarea etapă a revoluției culinare — pentru a mai rămîne o clipă în acest domeniu capital și modest — va avea loc în timpul celui de al doilea război mondial. Încă din 1939 ideea că Germania hitleristă e condamnată la un singur fel de mîncare era un argument propagandistic care le-a dat francezilor un sentiment amestecat de consternare, de groază, de sadism gurmand și de adevărată compasiune. Felul de mîncare unic era un soi de monstru din Loch Ness al abundenței liberale. Un an mai tîrziu, și poate pentru totdeauna, prînzul zilnic al unei familii franceze din marea burghezie va fi arareori compus din mai mult de un fel de mîncare între supă și brînză.

Schimbarea nu separa numai trecutul de viitor. Chiar în cadrul prezentului, ea tindea să acționeze ca un factor distructiv al coerenței familiei. Se părea că intram într-o perioadă în care toți oamenii aveau să se asemene. Era extrem de posibil. În sînul familiei, în orice caz, divergențele sporeau în loc să scadă. Odinioară familia, cred că am mai explicat acest lucru, forma, în primul rînd, un tot. De la străbunică pînă la strănepot, semănam unii cu alții. Domnea în rîndurile noastre ceea ce alții denumeau, și ceea ce noi înșine denumeam, cu satisfacție, cu emfază, un aer de familie. Unul din jocurile preferate ale adulților pe vremea copilăriei și a adolescenței mele era să regăsească la veri de gradul trei, la strănepoate ale vreunei străbunici faimosul aer de familie. Îl găseam întotdeauna și fără prea mare greutate. Într-o zi, cînd străbunicul a primit la Plessis-lez-Vaudreuil vizita unui văr foarte îndepărtat însoțit de doi tineri, s-a repezit la cel mai frumos dintre ei și i-a spus cu un glas tunător :

— A ! Iată aerul de familie, care nu poate să înșele !

— E fiul șoferului meu, i-a replicat, cu glas scăzut, vărul.

Atunci străbunicul, fără să se piardă cîtuși de puțin cu firea, s-a întors spre celălalt băiat :

— Ei bine, voinicule, a spus el, tu nu poți tăgădui că ești de-ai noștri.

Și trebuie s-o recunoaștem : unchiul Anatole, mătușa Yvone, bunicul, străbunicul aveau, fără nici o îndoială, multe trăsături comune, o statură, idei, gusturi, reacții asemănătoare. Existau și monștri, firește. Aberații ale naturii și ale culturii, ca unchiul meu din Argentina. Dar ei erau priviți ca niște monștri și, dincolo de cinismul sau de gustul lor de viață, se considerau ei înșiși niște monștri. Se căiau înainte de a muri și veneau să-și sfîrșească zilele, cum am mai spus, la Plessis-lez-Vaudreuil. De acum înainte fiecare membru al familiei părea să-și ducă existența așa cum înțelegea el. Nu ajunsesem încă la dezlănțuirile individualiste care ne vor marca viața după al doilea război mondial. Dar, chiar în interiorul grupului, modurile de viață începeau să se deosebească. Nu mai exista acea colectivitate, acel organism, acea totalitate care se numea familie. Exista cutare, și cutare, și un alt cutare. Numai că purtau toți același nume. Asta era tot. *Din voia Dom-*

nului. Deviza familiei își schimba și ea, treptat, sensul. O ușoară nuanță de insolență și de fatalitate înlocuia pe nesimțite noțiunea de triumf în cadrul supunerii.

La un capăt era Dumnezeu. La celălalt, banul. Între ele, femeile, mașinile, călătoriile, plăcerea. Odinioară, banul venea de la Dumnezeu și totul, pînă și plăcerea și femeile, făcea parte dintr-un același sistem. Așa stăteau lucrurile. Ceea ce sărea în aer în jurul anului 1925 era ideea de sistem. Dacă ar trebui să rezum într-un cuvînt ceea ce se întîmpla nu numai la Plessis-lez-Vaudreuil, ci în Franța și în Occident, între 1925 și 1933, între primul război mondial și ascensiunea nazismului, n-aș vorbi de tangou, nici de jaz, nici de pălăriile cloș, nici de sfîrșitul lui Poiret, nici de debutul și pe urmă de triumful lui Chanel, nici de furia distracțiilor, nici de *Amour, Délice* și *Orgue*, nici de *Arts décoratifs*. Toate acestea existau, dar nu-și căpătau sensul decît într-un ansamblu mai vast. Aș spune pur și simplu că, în ciuda mașinilor, a vitezei, a progresului — în ciuda lor sau din cauza lor —, sistemul nu mai funcționa. În literatură și în pictură, ca și în politică și în afaceri — *afacerile*, pe scurt, însemnau odinioară politică ; acum nu mai desemnau decît bani — era ceva care nu mergea. Mecanismul era gripat. Era ceea ce numim criză.

De-a lungul întregii sale cariere, de altfel destul de bogată, omenirea n-a făcut decît să se rostogolească dintr-o criză într-alta. Oare năvălirile barbarilor n-au marcat o criză, și Războiul de o sută de ani, și războaiele religioase, și Războiul de treizeci de ani, și Revoluția franceză, și începuturile mașinismului ? Nou era că nu mai era vorba de lupte, de măceluri și nici măcar de convulsii, ci mai ales de incertitudine. Se părea că omenirea nu mai știa unde a ajuns. Ceea ce constituie criza este faptul că fiecare se simte în criză. În jurul mesei de familie plutea parcă o nesiguranță. Fiecare își propunea să joace un rol și să iasă, cum necum, basma curată. Unchiul Paul devenea, încetul cu încetul, un amalgam de politică și de bani, diametral opus tradiției familiei, de care se mai prevala, Claude i se dăruia lui Dumnezeu, nu în familie, și pentru ea, și prin ea, ci, într-un fel, împotriva ei. Dacă ne-ați fi văzut la cină, tot la orele șapte și jumătate, dar în curînd la orele opt fără un sfert, în străvechea sufragerie de la Plessis-lez-Vaudreuil, ați fi văzut cot la cot afacerile și religia.

Odinioară cardinalii, mareşalii, curtenii, libertinii făceau totuşi parte din acelaşi univers. În lumea modernă raporturile dintre Dumnezeu şi bani devin foarte dificile. Fără a mai vorbi de gustul pentru plăceri, de setea de noutate care se opune tradiţiei, de toate presiunile unei libertăţi care ne asediază şi ne seduce. Familia se dezmembrase. Afacerea Dreyfus, separarea dintre biserică şi stat, războiul împotriva Germaniei, ralierea nu reuşiseră să provoace decît cîteva fisuri în edificiul familiei. Timpul îşi desăvîrşea opera. Nu ne detestam între noi. Dar aveam fiecare mica noastră lume interioară. Prin convingerile noastre, de altfel şubrezite, prin modurile de viaţă, speranţele, gîndurile ascunse, eram unii pentru alţii nişte Capuleţi şi Montagui care se înţelegeau destul de bine. În sfîrşit, ieşeam din Evul mediu. Individualismul biruia spiritul de familie.

Albert Remy-Michault a murit. I-a lăsat unchiului Paul, ginerele lui, conducerea uzinelor şi a imperiului său industrial. Unchiul Paul naviga între scaunul său de deputat şi uriaşele sale afaceri. Este adevărat : avea afaceri, şi acestea erau enorme. „Fiul meu lucrează în domeniul afacerilor“ răspundea bunicul celor care îi vorbeau despre unchiul Paul. Şi parcă cuvintele îi răneau gura atunci cînd le rostea.

Unchiul Paul, la rîndul lui, conta pe doi dintre fii săi : pe Pierre şi pe Jacques, firește. Pierre era fiul mai mare, dar trecerea lui prin diplomaţie, apoi itinerariile între Ursula şi Mirette îl îndepărtaseră puţin de Plessis-lez-Vaudreuil şi de nucleul familiei. Jacques se ocupa de asigurări, de vapoare, de petrol. Nu reuşise, ca Michel, să devină inspector de finanţe : devenise american. Stătea, de două ori pe an, cîte cinci săptămîni la New York. Se-ntorcea de acolo cu proiecte pe care i le supunea spre aprobare tatălui său. Philippe nu mai era un tinerel. Avea aproape treizeci de ani. Dar tot numai la femei îi era gîndul. Se transformase, cu trecerea anilor, într-un seducător de profesie. La izbucnirea celui de-al doilea război mondial avea să-şi cănească părul de la tîmple care albeşte cu vîrsta sau chiar mai înainte. Avea să le placă infirmierelor, aşa cum le plăcuse, pe timpuri, prietenelor mamei lui. Din motive diferite, din motive opuse, Philippe şi Claude nu intraseră în joc. Erau pierduţi, din pricina patimii lor pentru femei şi pentru Dumnezeu. Dar, în su-

frageria cea mică, aflată în coasta celei mari (deoarece, în familia noastră, copiii nu luau parte pe vremea aceea la mesele adulților), începea să se simtă ceva nou care repeta în mod curios spectacolul pe care ni-l oferea, cu douăzeci de ani în urmă — și cu patruzeci, și cu șaizeci — masa de piatră la umbra teilor : era o nouă generație, a patra, cred, sau chiar a cincea, pe care o vedeți defilînd la Plessis-lez-Vaudreuil. Poate că, la începutul acestor pagini, ați observat, atunci cînd a fost vorba de sfîrșitul secolului trecut, silueta cam neclară a străbunicii. Îl cunoașteți pe bunicul, pe fiul lui, Paul, pe nepoții lui, Pierre și Philippe, Jacques și Claude, fără a mai vorbi, bineînțeles, de mine. Și-acum, iată-i pe Jean-Claude, Anne-Marie, Bernard, Véronique și Hubert. Véronique și Hubert de-abia se ridică din leagăn. Dar Jean-Claude și Anne-Marie sînt aproape niște tineri. Nu mai știu dacă v-am spus că Jacques se căsătorise, că Pierre și Ursula avuseseră timp, la Cabrinhac, pe vremea cînd se iubeau, să facă un băiat și o fată ? Se întîmplă atîtea lucruri într-o familie, încît mi se pare că viața, cu toate aspectele ei, îmi fuge printre degete, cu bonele, educatoarele, iubirile copilărești, logodnele și morții, sărbătorile și examenele, serviciile militare și sportul care începea să joace în viața noastră un rol considerabil : el înlocuia acea natură pe care eram pe cale să o pierdem și de care aveam nevoie ca să respirăm. Ar trebui, știu bine, să vă vorbesc de întîlniri, de viața de fiecare zi, să vă arăt scrisorile care mai zac în cuferele mele sau în fundul comodelor, să vă povestesc conversațiile, disputele, relațiile cu servitorii sau cu furnizorii, discuțiile de afaceri. Mi-e teamă însă că n-am nici spațiul necesar, nici timpul, nici, vai !, talentul. Tot ce pot să fac este să prezint familia, în rue de Varenne, în rue de Presbourg, la Plessis-lez-Vaudreuil, în jurul mesei de piatră sau în sufragerie, sub portretele mareșalilor ei, și să sper că voi reuși să prind ceva din timpul care se scurgea.

O parte din transformările suferite de familie, pe care le-am pus adineaori pe seama crizei, nu erau poate, în fond, decît un efect al trecerii timpului și al schimbării de perspectivă pe care o aducea cu el. Familia, odinioară, cît timp eram copil, îmi apărea ca un tot în care îmi găseam locul între mama și bunicul. Știam bine, firește, că membri familiei nu se puteau schimba între ei. Tata nu

împărtășea toate ideile bunicului și mama era, evident, foarte diferită de mătușa Gabrielle. Dar în ochii mei de adolescent, pe primul loc se situa familia. Și numai după aceea membrii care o constituiau. Acum, între unchiul Paul și fiul lui Claude, de exemplu, și asta poate numai pentru că îi înțeleg mai bine decît îi înțelegeam odinioară pe bunicul sau pe mama, este foarte greu să descoperi fie și cea mai mică legătură. Mi se pare că fac parte din două lumi diferite, aproape la fel de străine, și una, și cealaltă, de spiritul familiei : unchiul Paul alesese banii, politica, toate forțele acestei lumi moderne care se construia sub ochii noștri. Iar pe Claude l-am văzut alegîndu-l pe Dumnezeu poate numai ca protest împotriva tatălui său.

Claude era la seminar, nu-mi mai amintesc prea bine unde, la Maredsous poate, sau la Pierre-qui-Vire, cînd una din aceste două lumi a început să se prăbușească. La moartea socrului său, unchiul Paul, sfătuit poate de fiul său Jacques, avusese impresia că descoperă miracolul american. Se lăsase fascinat de performanțele Wall Street-ului, al cărui nume îi răsunase în urechi ca un Eldorado modern, și a convertit cea mai mare parte din averea sa în valori americane, cărora le spunea, cred, *blue chips*[13]. Cuvîntul îi vrăjea pe copii și mă gîndeam, cu puțină melancolie, că și eu, cu douăzeci de ani în urmă, aș fi clădit pe *blue chips* toate regatele fermecate ale imaginației. Unchiul Paul nu mai era un copil, dar se lăsa dus de visuri feerice. Și astfel vechile uzine Remy-Michault ajunseseră dependente de New York, de Detroit, de Chicago. S-a găsit imediat cineva care să-l pună în gardă : Michel Desbois. Jacques și Michel rămăseseră legați de același sentiment de frățească prietenie care mă legase pe mine de Claude. Vă amintiți de cei trei mușchetari ai domnului Jean-Christophe Comte, ahtiați de Proust și de Stendhal ? Cu trecerea lunilor și a anilor, ei se împărțiseră în două grupuri : Jacques și Michel, pe de o parte, cu dosarele și uzinele lor, Claude și cu mine, pe de alta, între mănăstirile italiene și dragostea înverșunată pentru literatură, între chemarea Domnului și prostituata din Capri. Jacques îl admira pe Michel și-și bătea joc de el. Îi reproșa o timiditate excesivă și faptul că se lăsase ros de rutina încăpățînată a Inspectoratului de finanțe. Poate fiindcă nu reușise să intre și el acolo și ca să-și ia astfel revanșa, Jacques îl îndemna, dimpotrivă, pe tai-

că-său să facă tot felul de nebunii. La numai cîțiva ani după ce fusese primit în inspectorat, Michel Desbois intrase, datorită prieteniei cu unchiul Paul și cu Jacques, în consiliile de administrație ale tuturor afacerilor Remy-Michault. Dar nu reușise să împiedice supunerea întregului imperiu destinelor Wall Street-ului. Tot ce putuse să facă fusese să-și declare fățiș opoziția. Încă de la sfîrșitul primăverii lui 1930, și cu fiecare lună tot mai mult, trebuia să te supui evidenței : confruntarea dintre unchiul Paul și criza americană spulberase moștenirea Remy-Michault. Pregătirea războiului și războiul duseseră la o dezvoltare formidabilă a uzinelor de armament. Au trebuit închise, cu rezultate catastrofale. Toate celelalte afaceri erau afectate. Aceasta însemna falimentul. Și poate ruina. La 3 septembrie 1929, indicele Dow Jones[14] bătea toate recordurile și se stabiliza la 381,17. Problema era de a ști cînd avea să fie depășită limita de 400. Joi 24 octombrie, celebra joie neagră, mitul prosperității americane s-a spulberat. În mai puțin de douăsprezece ore, vreo cincisprezece milioane de acțiuni au fost aruncate pe piață, cursurile s-au prăbușit, panica bîntuia ca o furtună peste societățile-mamut și peste faimoșii mici deținători, unsprezece jucători la bursă s-au azvîrlit în gol din înaltul zgîrie-norilor de pe Wall Street și în cîteva zile isteria colectivă a făcut să sară în aer mai mult de trei sute cincizeci de bănci. La 8 iulie 1932, indicele Dow Jones revenea la nivelul său din 1896 de 41,22.

Vara anului 1930 și apoi vara anului 1931 la Plessis-lez-Vaudreuil mi-au lăsat o amintire cu totul deosebită. Spectrul ruinei — o ruină bineînțeles relativă : marea burghezie are întotdeauna rezerve și alianța cu familia Krupp făcea lucrurile mai puțin tragice — nu-l îngrijora prea mult pe bunicul. Mă întreb dacă, într-un sens, nu se bucura chiar. Nimic mai logic. O bună parte din familie — și, de la bunicul pînă la Claude, incluzîndu-i pe tata și pe mama, i se putea urmări filiația — își afirmase întotdeauna disprețul pentru bani. Eșecul unchiului Paul putea să marcheze, într-un fel, sfîrșitul unei experiențe și o eliberare. Partea cea mai dezagreabilă era falimentul. Falimentul, bancruta, executorii judecătorești, suspendarea plăților erau cuvinte noi pentru familie. Erau foarte neplăcute. Din două motive, sau din trei. Ele marcau nu numai intrarea familiei în acea lume a afacerilor pentru

care noi n-aveam prea multă considerație, ci și eșecul său : nu fusesem capabili să reușim nici măcar în ceea ce desconsideram. Și dădeau acestui eșec o semnificație care-l făcea extrem de penibil. Cu treizeci de ani mai înainte nu ne-ar fi fost teamă să ne prezentăm, din motive politice sau religioase, în fața tribunalelor Republicii. Acum, cînd ne împăcasem cu statul și adoptasem modul de a trăi și de a gîndi al burgheziei aflate la putere, puține lucruri erau mai insuportabile decît acela de a fi bănuit de presă sau de opinia publică de delapidare sau de incorectitudine financiară. Nu era vorba, firește, de altceva decît de stîngăcie sau imprudență. Dar ne vîrîsem în sistem și sistemul nu ținea seamă de circumstanțe particulare. Bunicul suferea grozav cînd vedea că onoarea familiei e măsurată cu unitatea de măsură aplicată în comerțul cu bani. Nu trebuia, în concepția lui, să te amesteci în asemenea afaceri. Dar fiindcă lumea modernă ne antrenase în această direcție, trebuia să ne descurcăm într-un mod convenabil. Chiar în acele vremuri de declin, familia mai slujea la ceva. Hélène, soția lui Jacques, n-avea avere. Dar dota Ursulei s-a dus în mare parte pentru repararea pagubelor.

Există avantaje să fii legat de familia Krupp. Există avantaje și să fii legat de familia Wittgenstein : Ursula n-a fost tentată nici o clipă să protesteze. I s-a părut cît se poate de firesc ca averea ei să fie folosită la astuparea găurilor. Vedeți și dumneavoastră ce greu e să judeci oamenii : unii și-au scos pălăria în fața ei, alții s-au gîndit — și au și spus — că îi rămînea și așa destul ca să-și satisfacă gustul pentru manichiuriste și garajiști.

Lucrul cel mai interesant, pentru mine, l-a constituit repercusiunea crizei asupra celor doi băieți pe care-i iubeam — și care deveniseră acum bărbați : e vorba de Claude și de Michel Desbois. Cu toate că dorința lui Claude de a deveni preot se încadra perfect în cele mai vechi tradiții ale familiei noastre, el era totodată cel mai îndepărtat dintre noi toți de vederile familiei. Totuși s-a pomenit alături de bunicul în dorința ca această criză să reușească cel puțin să destindă și, poate, să dizolve toate legăturile pe care le contractasem, prin familia Remy-Michault, cu afacerile și cu banii. Mă gîndeam la un moment dat să scriu cîteva pagini despre viața vărului meu Claude. Aș fi vrut să arăt că povestea vocației sale putea

fi explicată în două moduri diferite : în primul rînd, s-ar putea afirma, ceea ce fără îndoială nu e neadevărat, că Dumnezeu l-a chemat și că el a auzit această chemare ; s-ar putea susține de asemenea că trei experiențe decisive l-au împins pe această cale : influența exercitată de Jean-Christophe, întîlnirea cu Marina, repulsia față de lumea modernă a afacerilor și a banilor. Disprețul și ura față de bani, iubirea de Dumnezeu și de oameni, iubirea de Dumnezeu prin oameni și a oamenilor prin Dumnezeu — și în această privință avea cu mama mea discuții nesfîrșite la care eu nu eram întotdeauna de față —, respingerea atît a unui anumit trecut mort cît și a unui prezent prea viu, toate acestea îi modelau viața care, vreme atît de îndelungată, fusese foarte aproape de a mea și al cărei tainic drum sinuos îl înțelegeam, cred, mai bine decît ceilalți.

Dacă criza, și tot ceea ce o înconjura, contribuia la îndepărtarea lui Claude de această lume modernă, poate deja îmbătrînită, de care noi ne lăsasem seduși, în schimb ea îl propulsa pe Michel Desbois. S-au spus multe prostii și nebunii despre ascensiunea lui Michel. În ajunul celui de al doilea război mondial, sau poate imediat după sfîrșitul lui, a apărut chiar un roman în care, sub pseudonime transparente, Michel juca un rol destul de mîrșav între Jacques și unchiul Paul. Trebuie să recunoaștem că aparențele erau oarecum surprinzătoare : în mai puțin de șase săptămîni fiul administratorului nostru, care de-abia împlinise treizeci de ani, lua, practic vorbind, controlul tuturor afacerilor Remy-Michault — sau a ceea ce mai rămăsese din ele. Și, după zece sau cincisprezece luni, se căsătorea cu sora mea Anne.

Vă închipuiți fără prea mare greutate comentariile pe care puteau să le suscite asemenea evenimente în jurul anilor 1930 sau 1932. Unii vorbeau de conspirație sau de șantaj, alții amestecau considerațiile sentimentale cu cele de ordin economic : cînd pentru a vedea în această căsătorie o insultă în plus adusă familiei, cînd pentru a descoperi în ea, dimpotrivă, voința familiei de a înhăța, cel puțin pe această cale ocolită, o parte din prăjitură și din moștenirea familiei Remy-Michault. Toate aceste ipoteze erau la fel de absurde. Michel Desbois nu urzise nici un fel de intrigi împotriva unchiului Paul și a lui Jacques. Pur și simplu văzuse mult mai limpede decît toată lumea.

Dacă sfaturile sale ar fi fost urmate, joia neagră a Wall Street-ului n-ar fi avut pentru noi consecințele dezastruoase care aveau să ne doboare. Forța lui Michel provenea numai din justețea previziunilor sale. Era cît se poate de firesc ca, în urma agitațiilor ce au urmat crizei, grupurile financiare care au succedat familiei să caute să se sprijine pe cineva căruia afacerile noastre să-i fie cunoscute și care să nu fi luat, totuși, parte deloc la pregătirea dezastrului. Unchiul Paul și fiul lui au fost foarte fericiți să poată conta pe Michel. Michel s-a comportat față de noi așa cum ne-am comportat și noi față de ai lui. A fost ireproșabil. Și noi ne comportasem ireproșabil cu familia Desbois. Numai că, pe vremea aceea, noi eram cei mai tari. Acum cel mai tare era el. Ne făcea să simțim acest lucru cu aceeași delicatețe cu care ne complimentam odinioară la Plessis-lez-Vaudreuil. Atunci aproape că ne scuzam că eram stăpînii servitorilor noștri. Acum aproape că se scuza că devenise, într-un timp atît de scurt, stăpînul stăpînilor lui. N-a putut să facă nimic pentru a-l salva pe unchiul Paul, dar a aranjat lucrurile în așa fel încît să-i păstreze lui Jacques un post destul de important în vechile noastre afaceri. Cît privește căsătoria cu Anne, pe care romanul despre care v-am vorbit o prezenta ca pe o versiune modernizată a temei centrale din *Stăpînul uzinei*[15], ea n-avea nimic dintr-o răzbunare suplimentară a lui Michel pe noi și, cu atît mai puțin, dintr-o manevră a familiei de a reintra în posesia capitalului său. Michel o iubea pe Anne, asta-i tot. Și încă de multă vreme. Poate dintotdeauna. Poate de pe vremea cînd, copil fiind, apoi bărbat tînăr, îl însoțea pe tatăl său, domnul Desbois, la ceremonia de la orele șase seara din saloanele castelului unde administratorul se prezenta în redingotă, cu pălărie pe cap și cu mănușile în mînă. Situația lui Michel îi permitea acum să ne ceară mîna Annei. Tot ceea ce se poate spune este că această criză le făcea un mare serviciu tinerilor. Mă îndoiesc, evident, de răspunsul pe care ar fi putut să-l dea bunicul cu cinci sau zece ani în urmă. Anne n-ar fi avut altă scăpare decît să fugă cu Michel. Ar fi fost o pagină care ar fi făcut un efect formidabil în aceste amintiri de odinioară. Cu atît mai rău. A fost doar o căsătorie burgheză în vechea capelă de la Plessis-lez-Vaudreuil pe unde, pentru a intra în viață sau a ieși din circuitul ei, trecuseră atîția de-ai noștri. Povestea avea să se

sfîrșească destul de bine : cred că, timp de patruzeci de ani, după întîmplări de care vom mai vorbi, Michel și Anne au fost foarte fericiți. Sînt nașul primului lor fiu. Se ocupă de energia atomică la Universitatea din California. Și are și el o fiică pe care o cheamă Elisabeth. Vrea să facă teatru. Anne mi-a scris acum cîteva zile, ca să-mi ceară sfatul și ca să-mi mărturisească frămîntările ei, care mă fac să mă gîndesc la bunicul nostru : Elisabeth, nepoata ei, nu mai iese, de cîteva luni, decît cu un tînăr etnolog musulman care militează la Panterele negre[16].

Cînd mă gîndesc din nou la toată afacerea asta, care, în ciuda lipsei ei de însemnătate, s-a amestecat cu evenimente îngrozitoare ce aveau să schimbe destinul familiei, mă lovesc de un amănunt despre care aș vrea să mai spun două cuvinte. Michel era cel mai bun prieten al meu, iar Anne era sora mea. Mi-au mărturisit, și unul, și celălalt, că se iubeau de mulți ani. Se vedeau în fiecare zi, cel puțin vara, la Plessis-lez-Vaudreuil, cînd el avea douăzeci sau douăzeci și doi de ani și ea între șaptesprezece și nouăsprezece. Habar n-aveam de sentimentele pe care le încercau unul pentru altul. Nu-i ceva înspăimîntător în acest fel de orbire ? Credeam că sora mea era fermecată de Jean-Christophe. Am aflat că nu era neadevărat și că Michel îl urîse pe Jean-Christophe. Credeam că Michel îl admira pe Jean-Christophe și că avea pentru el un fel de pasiune. Nici aceasta nu era neadevărat. Îl iubea și îl ura. Pînă unde mergeau motivele acestei uri a lui Michel pentru Jean-Christophe Comte ? Lucrurile erau, cu siguranță, mult mai complicate decît îmi imaginam. Îmi dădeam foarte bine seama că surioara mea nu mai era copilul pe care îl mai vedeam în ea. Mă întrebam chiar, nedeslușit, dacă nu cumva, între Michel și Jean-Christophe, Anne... Dar era sora mea. Nu obișnuiam să vorbim prea mult între noi, înainte de al doilea război mondial, despre ceea ce numeam viața noastră particulară. Mai degrabă închideam ochii. Uneori, cînd visez la paradisul, vai !, pentru totdeauna pierdut al îndepărtatei noastre copilării, îmi trec prin minte amintiri în care îi văd pe Anne, pe Jean-Christophe, pe Michel în jocuri mai puțin nevinovate decît le-ar putea presupune decorul calm și auster de la Plessis-lez-Vaudreuil. Și, iată, acum, cînd mă gîndesc bine, îmi amintesc deodată de o seară de vară, de prin 1922 sau 1923, cînd Jean-Christophe și Anne... Eh,

în sfîrșit !, toate au trecut. Toate sînt atît de îndepărtate. Iar Anne este bunică. Și în vreo doi sau trei ani va fi, poate, străbunica unui mic musulman. Sau, poate, în șase luni.

Străbunică ! Doamne sfinte ! Tare am mai îmbătrînit. O revăd, în acel început de toamnă din 1932 pe surioara mea care se căsătorește. Sînt de față toți cei din Plessis-lez-Vaudreuil, toți cei din Roissy, toți cei din Saint-Paulin, toți cei din Villeneuve, toți cei din Roussette, toți cei care ne iubeau și pe care îi iubeam. Tapițerul, pictorul, învățătorul radical, călugărițele de la ospiciu, patronul cîrciumioarei, despre care se șușotește că e comunist, pompierii și paznicii de vînătoare, bătrînele mătuși din Bretania, venite cu trenul din Finistère[17], notarul și fermierii, gimnaștii buniculuí și braconierii la țol festiv, bețivii și bigotele, negustoreasa de mărunțișuri din piața Orologiului și castelanii din vecinătate, toată lumea cu lacrimile-n ochi și toată lumea fericită. Nu era absent decît unchiul Paul. La sfîrșitul verii trecute își trăsese un glonte în cap. Era primul cu numele nostru care, fără să fi primit ordine categorice, în ciuda devizei noastre, demisionase din slujba Domnului.

IV

PAULINE, CĂLĂREAȚĂ DE CIRC ȘI FRAȚII VRĂJMAȘI

IATĂ-NE RUINAȚI. Dar asta nu însemna nimic. În primul rînd, bineînțeles, fiindcă banii n-aveau importanță. Și fiindcă ruina, așa cum se întîmplă adeseori în familiile burgheze, ne lăsase suficiente rămășițe, din care să ne ținem rangul și să trăim larg. Michel Desbois se pricepea de minune la tot felul de manevre, se dovedea a fi unul din financiarii cei mai subtili ai timpului său, salva de la dezastru tot ce putea fi salvat. Dar mai ales fiindcă singurii care pierduseră mult erau cei din familia Remy-Michault. E drept însă că și singurii care cîștigaseră mult fuseseră tot ei. Triumf sau catastrofă, soarta afacerilor nu ne prea interesa. Mătușa Gabrielle și banii ei făcuseră

mult pentru țiglelele de pe acoperișul castelului și pentru ținuta paznicilor de vînătoare. Dar, în sfîrșit, chiar fără luxul Remy-Michault, Plessis-lez-Vaudreuil ducea mai departe o viață destul de convenabilă din veniturile aduse de pămînturile noastre din Haute-Sarthe și de casele de la Paris pe care domnul Desbois-tatăl continua să le administreze cu metode imuabile și cu o rigoare fără greș. De altfel căsătoria fiului său cu Anne pusese cîteva mărunte probleme de protocol. El devenise socrul surorii mele și relațiile cu el nu puteau decît să sufere consecințele acestei promovări excepționale. Avuseseră loc conciliabule între membrii clanului și se hotărîse să i se propună domnului Desbois un contract de asociere ceva mai strînsă, care i-ar fi permis să ocupe o încăpere mare, foarte aproape de cea a bunicului, să ia parte, evident, la toate mesele noastre împreună cu noi, sub privirea puțin mirată a mareșalilor noștri cu peruci, și să continue să administreze din interior afacerile familiei. Domnul Desbois mulțumise foarte mult, dar refuzase categoric. Venise să-l vadă pe bunicul cu un aer de o solemnitate și mai accentuată, în haine care datau pe puțin din primii ani ai secolului sau de la începutul primului război mondial și îi mărturisise gîndurile lui cele mai ascunse. Căsătoria fiului său o acceptase fără nici o tragere de inimă. Nu era pentru amestecarea condițiilor, nici pentru egalizarea stărilor sociale. Ca și bunicul, ba mai dihai decît el, era pentru ierarhie, pentru diferențierea categoriilor, pentru ordine, pentru o clasificare permanentă a persoanelor și a bunurilor. El recurgea la argumentele cardinalului Mazarin cînd pleda pe lîngă rege împotriva nepoatei lui, Mancini[1]. Ce spectacol formidabil trebuie să fi fost să-l vezi pe bunicul luîndu-l pe după umeri pe domnul Desbois și predicînd în favoarea mersului înainte al istoriei și a egalității oamenilor. Dar domnul Desbois nici nu vroia s-audă. Era în slujba noastră și vroia să rămînă în slujba noastră.

— Haide, Desbois, îi spunea bunicul, ești cel mai vechi prieten al meu, noi toți te iubim foarte mult, fiul dumitale s-a căsătorit cu nepoata mea, deci faci parte din familie.

— Domnule duce, îi răspundea Desbois, tatăl meu a fost administratorul răposatului duce, bunicul dumneavoastră. A fost administratorul răposatului duce, tatăl

dumneavoastră, al cărui administrator am fost și eu. Astăzi sînt administratorul dumneavoastră. Și înțeleg să rămîn mai departe, dacă, bineînțeles, nu-mi retrageți încrederea pe care mi-ați acordat-o.

— Dar, dragul meu Desbois, în sfîrșit, nu-ți dai seama de situație ? Fiul dumitale este nepotul meu. La diferență de aproape o generație, ai aceleași legături cu noi ca Albert Remy-Michault. Și nu e un secret pentru nimeni că am mai mult stimă și afecțiune pentru dumneata decît am avut vreodată pentru el.

— Domnule duce... replica Desbois...

— Spune-mi Sosthène, îl îndemna bunicul.

— Domnule duce, continua Desbois, încrederea plină de afecțiune pe care binevoiește să mi-o acorde întreaga familie este pentru mine cea mai mare fericire la care am putut să visez vreodată. Dar voi muri pe locul în care Dumnezeu a vrut să mă nasc.

— Ei bine, dragul meu Robert, i-a spus bunicul, să zicem că nimic nu s-a schimbat între noi. Dar află că te iubesc mai mult decît am iubit vreodată vreun străin și tot atît cît îi iubesc pe ai mei.

Și cei doi bărbați au căzut unul în brațele celuilalt și au început să plîngă. Odată cu vîrsta, care apăsa din ce în ce mai tare pe umerii lui robuști, sentimentele frumoase, imnul național, steagul disprețuit odinioară, trecutul, familia și după aceea, cum vedeți, exercitarea în cadrul familiei a democrației acordate cu titlu de favoare îl făceau pe bunicul să plîngă.

Cînd cumnatul meu Michel venea să petreacă cîteva zile la Plessis-lez-Vaudreuil, domnul Desbois-tatăl se așeza cu noi în jurul mesei de piatră. Se instala între strămoșii la care noi ne gîndeam din ce în ce mai puțin. Dar el, prin întreaga lui atitudine, dovedea în mod strălucit că se mai gîndea la ei, deși nu-i erau rude decît prin intermediul nurorii sale. Și privirea bunicului meu îl recompensa mai bine decît orice pentru această fidelitate.

Moartea unchiului Paul fusese, incontestabil, o lovitură cumplită pentru bunicul. Nu sînt sigur dacă a existat vreodată între ei o legătură de strînsă intimitate. Sînt chiar înclinat să bănui că, în ciuda deosebirilor dintre ei, preferatul bunicului era mai degrabă tata. Poate pur și simplu pentru că murise demult și că aparținea trecutului. Însă orice ar fi fost, unchiul Paul era cel mai mare

dintre fiii care-i purtau numele. Faptul că dispăruse înaintea bunicului era o nenorocire îngrozitoare. Slavă Domnului, lăsa în urmă patru fii. Pierre, în mod firesc, îl înlocuia pe tatăl său. Toate speranțele familiei s-au îndreptat spre el.

Pierre, în acea perioadă, se împărțea între Ursula și Mirette. N-aveau să treacă decît cîțiva ani și drama care mocnea între ei avea să izbucnească la lumina zilei. Sînt sigur că există multă stîngăcie în forma pe care am crezut necesar s-o adopt în această relatare. Nu prea văd cum ar fi trebuit să procedez pentru a ajunge să redau în întregul ei simultaneitatea acestei trame familiale pe care încerc cu mare greutate s-o descurc fir cu fir. Trebuie să vă închipuiți, firește, că toate aceste evenimente diferite pe care le-am văzut defilînd capitol după capitol s-au desfășurat adeseori în același timp. Cînd Claude și cu mine navigam spre Skyros, Mirette debarca la Paris, mătușa Gabrielle îl părăsea pe Poiret pentru Chanel, Jacques o întîlnea pe Hélène la un dineu în rue de Bellechasse sau în rue de l'Université, iar Michel demisiona din Inspectoratul de finanțe pentru a ocupa un post important în afacerile Remy-Michault. Singurul care se mișca destul de puțin era bunicul : la mai bine de șaptezeci de ani, vîrsta, convingerile, o lungă obișnuință a lenei îl făceau aproape imobil.

Viața de familie ar putea fi sesizată dacă am încremeni-o la o dată aleasă arbitrar : de exemplu, seara morții Mirettei, sau acea faimoasă zi de joi 24 octombrie 1929 cînd, în plină prosperitate, cincisprezece milioane de acțiuni care aveau să-l ucidă pe unchiul Paul erau aruncate pe piață și cînd bursa din New York se prăbușea dintr-o dată. Dar toate fațetele acestei lumi oprite brusc în elanul său ar trimite imediat la un trecut și la un viitor, fiecare element izolat s-ar umfla sub presiunea evenimentelor care contribuiseră la constituirea lui, ca și a acelora care aveau să decurgă din ele. Vrînd-nevrînd, succesiunea fragmentară a timpului domină astfel, în cadrul povestirii, asupra complexității împletirii sale simultane. Iată de ce i-am văzut pe Mirette, pe unchiul Paul, pe Jean-Christophe, pe Michel Desbois și pe Claude trăind sau murind separat. Dar ei toți se cunoșteau și existențele lor separate se desfășurau simultan și se încrucișau.

De pretutindeni veneau tot felul de zvonuri care se-amestecau. Zidul nostru chinezesc crăpa, peste tot. Ne protejase multă vreme de năvala barbarilor, de epidemii, de negustori, de ideile dăunătoare, de vînturile din cîmpie. Odată cu ziarele, cu radioul, cu circulația permanentă a persoanelor și opiniilor, lumea de la Plessis-lez-Vaudreuil se prăbușea. Pînă nu de mult, mai trăiam aproape singuri între mătușa Yvonne și unchiul Anatole. În această intimitate familială se infiltraseră acum toți cei pe care bunicul meu îi trata, după dispoziția în care era, drept lichele josnice sau indivizi bizari. Karl Marx se furișa printre noi, ne uitam seara, pe sub paturi, ca să verificăm dacă Lenin nu se pitise acolo cu cuțitul între dinți, Freud se așeza la masa noastră, adus de americancele bogate care se căsătoriseră cu veri din familie și care se întindeau, de trei ori pe săptămînă, pe un divan din New York ca să-și povestească spaimele și amintirile din copilărie, mai aproape de strengăriile unchiului Donatien decît de cele ale mătușii noastre de Ségur, născută Sofia Rostopcin, despre care încă nu bănuiam că avea să sfîrșească prin a fi privită ea însăși de exegeți subtili drept o pervertită deghizată. Aceste doamne de dincolo de ocean căzuseră sub blestemul bunului doctor de la Viena care, în clipa apariției în depărtare a luminilor Manhattanului, pe puntea vaporului care-l aducea din Europa în vara lui 1909, se întorcea spre tovarășul lui de drum, doctorul Jung, poate, sau credinciosul Ferenczi, șoptindu-i : „Ei nu știu că le aducem ciuma".

Masa de piatră nu se clintise de sub teii castelului. Dar la ea se instalau noii veniți pe care bunicul îi privea cu un fel de silă ce întrecea de la mare distanță curiozitatea. Cel mai ridicol era omulețul cu mustață, îmbrăcat într-un impermeabil, despre care am mai vorbit și care avea să reușească, în trei ani, să-i facă pe cei ce rîdeau de el să-și înghită rîsul. Șuvița de păr a fostului caporal — n-aveam noroc cu caporalii — nu era să ne amuze multă vreme. Șansonetiștii îl mai zeflemiseau cînd bocănitul a zeci de mii de perechi de cizme zguduiră Nürnbergul la lumina torțelor, sub o pădure de stindarde. Hitler, Goering, Goebbels deveneau nume familiare, printre cele ale lui Lenin și Roosevelt, Stalin și Freud, Lindbergh și Stavisky, Ford și Renault, Mauriac și Jules Romains. Cînd încerc să regăsesc, printre amintiri, printre mires-

mele verii și zvonurile care circulau prin lume, imaginea acelor ani ai perioadei dintre criză și război, anii '30, *the thirties*, ca să vorbim ca americanii, *climatul* lor, ca să folosim unul din cuvintele care intrau în modă, odată cu *blazer, mazout, robot* sau *formidable*, pe care bunicul, trecînd peste opinia mătușii Gabrielle, le interzicea copiilor, ceea ce văd profilîndu-se la orizontul mesei de piatră, în spatele iazului și al pădurii, este îngrijorarea, teama, faimoasa neliniște a timpurilor moderne, despre care vorbește fiecare, în felul său, în registre diferite, un Keynes, un Freud, un Picasso, un Charlot. După nebunia a ceea ce numeam *roaring twenties*[2], al căror ecou îndepărtat, amestecat cu muzică de jaz și pași de tangou, ajungea, adeseori, datorită frumoasei Gaby, pînă la Plessis-lez-Vaudreuil, anii '30 răsunau — oare, și în acest caz, fiindcă cunoșteam deznodămîntul ? — de tropăitul cizmelor și de zăngănitul armelor. Anii '20 fuseseră *vara indiană* a perioadei numite Belle Epoque, un fel de vară a sfîntului Martin[3] a unei epoci dispărute. Avînd, în plus, frenezia și, în minus, toți morții, anul 1925, în ciuda întreruperii pe care o adusese războiul, mai era tot anul 1900 : o epocă de aur peste care trecuse Verdun-ul, dadaismul, zilele lui octombrie și Congresul de la Tours[4] — dar, în fond, tot o epocă de aur. Anii '30 au însemnat Stavisky, consilierul Prince[5] și Combe-aux-Fées, asasinarea, la Marsilia, a regelui Alexandru și a lui Louis Barthou, 6 februarie pe Pont de la Concorde, Frontul popular, procesele de la Moscova și războiul din Spania, Congresul de la Nürnberg și noaptea cuțitelor lungi ale căror complicații interne n-aveam să le înțelegem decît mult mai tîrziu. N-a trebuit să treacă prea multă vreme pînă cînd sîngele de la Chemin des Dames și noroaiele din Argonne[6] să revină la modă. Iată-le strecurîndu-se în viața cotidiană, în sate și familii, în politică, pe străzile marilor orașe. Speciher, Antonin Magne, cei doi Maës, Lapébie își continuă neobosit seria isprăvilor. Ei pedalează, sub soarele verii, între fascism și comunism, între scandaluri și războiul din Spania, între răscoală și grevă.

Un cuvînt îndeosebi își face intrarea pentru cincizeci de ani, sau poate mai mult — poate un secol sau două, poate două mii de ani ? — în lumea noastră de fiecare zi și în conversațiile noastre. Este cuvîntul comunism. Totul se învîrte în jurul lui, așa cum se învîrtea odinioară în

jurul lui Dumnezeu și al regelui. A ajuns să aibă un trecut îndelungat. Datează de pe vremea lui Baboeuf, a lui Campanella, a incașilor, a lui Platon. Dar el nu mai întrupează doar o idee abstractă, un risc, o primejdie, un frumos vis filosofic, convulsii trecătoare. El se confundă din ce în ce mai mult cu acest viitor inevitabil de care răspund apostolii lui. Se pare că masa de piatră se transformă încetul cu încetul, într-un bastion al trecutului, într-o fortăreață asediată, într-o bucată de timp apus smulsă viitorului. Prin jurul anilor '30 ne încolțește bănuiala că Domnul și-a întors pentru totdeauna fața de la noi și că toate valorile de care ne legasem numele merg în contrasens cu istoria.

N-are nici un rost să vă ascund că unii din noi considerau că ne îndreptam în mod inevitabil spre o încercare a puterilor și că singurul lucru pe care-l aveam de făcut era să ne pregătim pentru ea. Cînd femeile îi dădeau pace, Philippe nu era insensibil la acele mari serbări nocturne care se organizau în Bavaria sau în Prusia, la acele mulțimi uriașe și nemaipomenit de disciplinate unde tinerețea și ordinea făceau casă bună. Pentru el, care avea pe atunci între treizeci și patruzeci de ani, pentru nepotul lui, Jean-Claude, fiul lui Pierre, care împlinise doisprezece sau cincisprezece, lua naștere, în epoca în care trăiam, o fascinație a violenței ce avea să cunoască zile înfloritoare. Philippe tocmai prelua *L'Action française* care cădea din mîinile catolice și dezamăgite ale bunicului. Cu șapte sau opt ani mai înainte condamnarea acestei mișcări de către arhiepiscopul de Bordeaux, apoi de Sfîntul Scaun, fusese pentru bunicul una din acele încercări intelectuale și morale despre care generațiile de astăzi numai cu greu și-ar putea face fie și cea mai vagă idee. Ea nu poate fi comparată, fără îndoială, decît cu zguduirea pe care a provocat-o în zilele noastre, pe întreaga planetă, Congresul al XX-lea al partidului comunist al U.R.S.S. Dumnezeu împotriva regelui — un univers care se prăbușea. Numai că acum nu mai exista rege, iar Dumnezeu continua să domnească. Atunci bunicul se înclinase. Și se cufundase și mai mult într-o amară singurătate. Philippe nu credea deloc în cauza monarhiei. Dar, după ce crezuse mult în femei, acum credea în prietenia bărbătească, în sport, într-o sănătate morală a cărei cheie o constituiau forța și exercitarea ei. Toate acestea îl duseseră spre *L'Action*

française, spre bastoanele cu capete de plumb ale formațiilor *Jeunesses patriotes* sau *Camelots du roi*[7], în care era una din vedete, și în pragul fascismului.

Am vorbit pînă aici cu mult mai mult de Pierre, de Jacques, de Claude decît de Philippe. Philippe era, în primul rînd, cel mai frumos dintre noi. Bunicul, frații bunicului, tata, unchiul Paul aveau, cum spuneam noi, „un șic nebun", dar nu erau ceea ce se cheamă frumoși. La o adică puteai să discerni la noi acea nuanță de ridicol în ținută și în îmbrăcăminte despre care am pomenit. Sîngele familiei Remy-Michault corectase și totodată distrusese această originalitate puțin bizară din care nu lipsea măreția. Nici Pierre, nici Jacques, nici Claude nu mai aveau nimic ridicol în ei. Și totodată nimic surprinzător. Nici în ceea ce-l privește pe Claude, nimănui nu i-ar fi trecut vreodată prin minte, poate cu excepția lui însuși, să-și bată joc de el și de brațul lui diform. Toți fiii unchiului Paul se integraseră în același timp în secolul și în rangul lor. Dar Philippe se detașa de noi toți, și încă de la mare distanță, prin eleganța și finețea trăsăturilor, prin proporțiile trupului, printr-o nemaipomenită degajare ce nu datora nimic spiritului, ci totul unei armonii deosebite pe care o respira întreaga lui persoană și care-i aducea, după cum știm, nenumărate succese la femeile de toate vîrstele și de toate condițiile. Pe la treizeci sau treizeci și cinci de ani, puțin după epoca în care unchiul Paul, tatăl lui, intra în politică cu convingeri republicane și democratice ferme, dar recente, Philippe descoperea extrema dreaptă naționalistă. Îmi veți spune, firește, că mergea pe drumul bătut al tradițiilor familiei. Și, într-un sens, nu veți greși. Dar și în acest caz lucrurile sînt puțin mai complicate.

Dacă se mai poate vorbi despre un spirit al familiei, în diversitatea pe care aceasta o suferea, în varietatea tendințelor care o alcătuiau de acum încolo, aș spune bucuros că acest spirit colectiv se orientase neîncetat, în răstimp de zece sau douăzeci de ani, spre apărarea libertății. Devenisem cu toții, cu întîrziere de un secol, potrivit obiceiului nostru, discipolii lui Chateaubriand. Eram întotdeauna, din obișnuință, de partea lui Dumnezeu și a regelui, eram, firește, de partea tradiției, dar și a libertății, a unei anumite imagini despre om, ba chiar și a drepturilor spiritului. Cum se produsese această mutație

surprinzătoare ? În modul cel mai simplu cu putință din lume, prin influența irezistibilă a ideilor Remy-Michault, prin contaminarea, spunea bunicul, cu ele, prin repercusiunile primului război mondial și victoriei democrației asupra imperiilor din Europa centrală, printr-un instinct de conservare, de-asemenea, care ne făcea să înțelegem nedeslușit că puterea și autoritatea pe care le veneram de atîta vreme, unii ca Hitler și Lenin aveau mai multe șanse să le exercite în viitor, în locul unora ca Sully, Ludovic al XIV-lea, Colbert, Louvois, Villèle[8] și Mac-Mahon, Polignac și Metternich, de care eram atașați și care nu aveau să se mai întoarcă. Firește, motivele noastre nu erau toate absolut neinteresate, dar tare aș vrea să știu ce motive, în istorie, sînt absolut neinteresate. Ele ne împingeau, în orice caz, în lagărul apărătorilor acestei libertăți împotriva căreia, ani și secole de-a rîndul, nu încetasem să luptăm. L-ați cunoscut pe bunicul pe vremea cînd profera injurii la adresa libertății. Și-acum, iată-l venerînd-o și apărînd-o. Aceasta din pricină că libertatea consta odinioară în a respinge ideile noastre. Acum ea consta, pentru noi, în a le respinge pe ale altora. Exista ceva comic, și poate profund, în această evoluție a spiritelor în care eram antrenați. Aripa avansată a socialismului a fost pentru libertate atîta timp cît a avut nevoie de ea ca să se dezvolte împotriva noastră. Noi am fost pentru autoritate atîta timp cît am tras nădejde că o vom păstra împotriva socialiștilor. Extrema stîngă, care ajungea la putere în Rusia Sovietică, renunța la libertate fiindcă aspira la dictatură în numele unor valori tot atît de totalitare și exclusive pe cît fuseseră odinioară ale noastre. Iar noi, învinși, reduși la defensivă, frînînd din toate puterile afirmarea credințelor noi, noi ne erijam în apărători ai libertății individuale care devenea singura noastră salvare. Acestea erau contradicțiile lumii moderne și ale noastre.

Iubitul nostru Philippe avea și el contradicțiile lui. Și în mod sigur nu era atît de inteligent — deoarece, oricît s-ar fi deosebit de tatăl lui, i se asemăna totuși, în anumite privințe, și ca fizic, și ca moral — încît să reușească să le rezolve. În primul rînd, am mai explicat că naționalismul era, în familie, o tradiție destul de nouă. Mi se va spune că tradiția trebuie lăsată și ea să înceapă de undeva. Nimic mai adevărat. Problema este de a ști dacă *L'Ac-*

tion française, cu doctrina sa fecundată de fascism, la care, obosit poate de succesele sale la femei, se ralia Philippe al nostru, era o rampă bună pentru aceste convingeri recente. Și ea conținea o contradicție fundamentală din care avea să-i fie imposibil să iasă victorioasă și din care aveau să decurgă toate îndelungile nenorociri ale extremei drepte în Franța : era naționalistă și căuta în străinătate — ba, mai mult, la dușman — modelul și idealul naționalismului său. Philippe profera injurii și la adresa lui Briand și la adresa lui Stresemann[9], pentru care Claude și cu mine nutream o oarecare simpatie și în care tata — dacă este îngăduit să-i faci pe morți să vorbească — ar fi regăsit cu siguranță unele din ideile liberale și progresiste ce-i erau atît de scumpe. Philippe vroia și el, ca și Claude, să dea dovadă de o oarecare independență față de familie, față de bunicul, față de Pierre, care se căsătorise cu o prusacă. El detesta Germania tradiționalistă sau pacifistă pentru că citea *L'Action française,* organ al naționalismului integral. Dar, din '33 sau '34, începuse să admire ceea ce avea ea mai rău, exaltările sale isterice, *Zusammenmarschieren*-ul său, imnurile demente cîntate în toiul nopții, apelurile la omor și la puritatea rasei. Care rasă ? Cea împotriva căreia, printr-o tradiție adeseori oarbă, ne înverșunam, în ciuda simpatiilor noastre și chiar a legăturilor de rudenie, să luptăm. Vă amintiți, poate, că dintotdeauna noi priveam spre Grecia, spre Roma, spre Mediterana. Philippe nu mai vorbea de nimeni altcineva decît de barbarii care, în gura lui, deveniseră germani, de acele rase blonde și ariene care se ținuseră la distanță de turpitudinile mediteraneene, de cultura degenerată, de amestecurile de civilizații în care băga talmeș-balmeș creștinismul născut în Orient, evreii, francmasonii, radical-socialiștii, democrația americană și parlamentarismul — a cărui origine anglo-saxonă și normandă era, totuși, în afara oricărei îndoieli. Vedeți cum pretindea Philippe că merge, de unul singur, într-un fel cam confuz, pe drumul bătut de familie și de tradițiile sale ? Și cum, în același timp, se separa de ea, de supunerea ei față de biserică, de creștinismul ei romano-catolic, de refuzul ei îndelungat față de naționalism, de legăturile ei strînse cu obștea meșteșugarilor și a țăranilor, de ceea ce constituia îndeosebi, dincolo de greșeli și de nebunii, mergînd pînă la extravaganță, cheia vechii mele

familii : o anumită idee despre Dumnezeu, despre univers, despre om, inseparabile unele de altele și, chiar dacă vă vine să rîdeți, trebuie s-o spun, un atașament neclintit față de o anumită idee, plină de simplitate și de forță, despre morala colectivă și individuală.

El, care în viața lui nu citise un rînd din Racine sau din Stendhal, se arunca, cu capul înainte, în traduceri din Nietzsche, din care nu pricepea nimic, în operele complete ale lui Chamberlain sau Gobineau[10]. Îi disprețuia pe italieni, deși admira fascismul care reușise să oblige trenurile indolenței sau ale fanteziei să ajungă la fix, și profera injurii la adresa mătușii Gabrielle și a homosexualilor cu care îi plăcea să se înconjoare. Dintr-o dată — fiindcă viața în cadrul unei familii seamănă extraordinar cu acele combinații din cercurile politice înalte unde alianțele se răstoarnă și noi echilibre le înlocuiesc pe cele vechi —, dintr-o dată, spuneam, mătușa Gabrielle ni s-a părut, ceea ce și era de fapt, plină de neprevăzut și de inteligență. Ea era receptivă la orice, în timp ce el se închidea în miturile lui brutale și nebuloase, foarte străine de bunicul, în numele cărora ne excomunica. Pe la mijlocul anilor '30, masa de piatră devenise un fel de tribună a discursurilor la care ne certam pînă seara tîrziu. Astăzi, cu distanțarea, cu trecerea timpului, în pofida dramelor istoriei, cît de încîntătoare mi se par încă acele discuții nesfîrșite purtate sub teii verii, sub luna și stelele care dădeau o vagă strălucire în noapte zidirii negre și roz a vechii noastre case ! Ascensiunea fascismului, Frontul popular, războiul din Spania, procesele de la Moscova au, în amintirea mea, la fel ca Turul Franței, sau marinarul din Skyros, sau prostituata din Capri, parfumul incomparabil, nu al tinereții noastre, rămasă, vai !, departe în urmă, ci al unui trecut apus.

Îmi amintesc de două sau trei cazuri precise în care confuzia de idei și de sentimente atît de caracteristică epocii noastre — poate numai fiindcă ne facem în legătură cu alte epoci, pe care nu le-am cunoscut, o idee mult simplificată — a atins o culme a complicației și a paradoxului. Claude și cu mine, de exemplu, nutream un fel de cult pentru un tînăr născut la vreo zece ani după noi și despre care am mai vorbit, cred, undeva în aceste pagini : se numea Robert Brasillach. Brasillach făcuse ceea ce și Claude, și eu am fi vrut să putem face : intrase la

Școala normală din rue d'Ulm[11], nume pe care, doar auzindu-l, cădeam în transă. Păstrasem ceva din acea noțiune de elită pe care ne-o inoculase bunicul nostru și pe care aveam s-o vedem dispărînd atît de radical peste vreo treizeci sau patruzeci de ani, spre sfîrșitul vieții mele, în epoca în care scriu aceste rînduri. Acea idee de elită, noi nu făcusem decît s-o decalăm, închipuindu-ne, ca întotdeauna, că ne aflam în culmea unui progres căruia trecerea cîtorva ani îi era de ajuns pentru a-l îmbătrîni. Ne spuneam că nu exista altă elită decît cea a științei și a culturii și meditam îndelung, citind *Familia Thibault* sau *Oameni de bună-voință*, la acoperișurile Școlii normale și la faimosul său concurs de admitere. Ne azvîrlisem asupra lui *Virgile*, al lui Brasillach, apoi asupra minunatului său *Corneille*, pe urmă asupra cărții sale *Cum trece timpul*, în care noaptea toledană ne vrăjise. Nu-l văzusem niciodată pe Brasillach, dar Philippe îl întîlnise la Nürnberg în 1937. Cînd a apărut *Anii noștri dinaintea războiului*, în plină ocupație germană, Philippe a triumfat. Lumea, alcătuită din cultură clasică și plăceri rafinate, pe care o descria cartea, era infinit mai aproape de preocupările și de ideile noastre decît de cele ale lui Philippe. Dar, în sfîrșit, Brasillach expunea acolo toate etapele convertirii lui la fascism. „Vedeți...", spunea Philippe care pe vremea aceea, după cum vă voi povesti, se schimbase mult, însă rămînea credincios amintirilor lui din tinerețe, „vedeți...". Da, vedeam... Nici inteligența, nici talentul, nici geniul nu l-au împiedicat vreodată pe om să se înșele. Ba, s-ar putea zice că, din contră, ele îl ajută să se cufunde și mai departe în ceea ce constituie profunzimea și sumbra strălucire a rătăcirii. Ceea ce te atrăgea cel mai mult la Brasillach nu erau ideile lui, ci voioșia lui, ardoarea cu care trăia, tinerețea lui, curajul care îl va împiedica, mai tîrziu, după ce se vor fi spulberat toate visurile, să caute, ca atîția alții, să-și răscumpere greșelile.

Mai era un scriitor care avea să provoace agitație în jurul mesei de piatră. André Gide. Claude și cu mine îl admiram, așa cum îl admiram pe Brasillach. Philippe, firește, îl ura. Printr-o ciudată potriveală, și mătușa Gabrielle îl detesta. Repeta, cu plăcere, o formulă pe care o împrumutase, cred, de la prietenul ei Picabia. „Dacă citești zece minute cu glas tare André Gide, îți miroase

gura". Atunci mătușa Gabrielle uita de fascismul lui Philippe, Philippe uita de poeții blestemați ai mătușii Gabrielle, de picturile ei abstracte, de muzica ei de pe atunci concretă, ceea ce el numea gustul ei pentru decadența și pederastia suprarealiste — și avea, într-adevăr, toate motivele să uite, căci trebuie să ignori totul despre suprarealism ca să vezi în el, cum avea s-o facă Sartre mai tîrziu, triumful homosexualității — și, printr-o surprinzătoare coaliție, se împăcau pe spinarea noastră. Trebuie spus că, prin tușele și retușele lui, prin scrupulele lui cu privire la imoralitate, senzualitatea lui puritană, inteligența lui în zig-zag, Gide era făcut, mai bine și mai mult decît oricare altul, să semene discordia într-o familie tradiționalistă, depășită de evenimente. Și s-ar fi bucurat nespus de tulburarea pe care o provoca.

Virajul lui Philippe se petrecuse destul de devreme, încă în 1934, cînd invitat, împreună cu cîțiva amici care-i împărtășeau ideile, de tineri din familia Wittgenstein cu care se împrietenise, se dusese, pentru prima oară, la Nürnberg, unde avea loc congresul partidului național-socialist. Se întorsese de acolo fascinat și uluit. Nu-i greu să ne închipuim de ce. De la sfîrșitul secolului al XVI-lea, noi rămăsesem atașați de o ordine care rupsese definitiv orice legătură cu masele și cu poporul. Ceea ce ne preocupa în taină pe toți, ceea ce ne împingea spre amărăciune, spre o singurătate străbătută în mod ciudat în toiul nopții de marșurile gimnaștilor bunicului și de exaltările stîrnite de Turul Franței, era nevoia unei comunicări cu acest popor care ne venerase și ne urmase înainte de a ne tăia capul. Visam, fără să știm, la o împăcare între ordine și mulțime, între tradiție și acțiune, între trecut și viitor. Această împăcare, Philippe crezuse că o găsește în formidabila mizanscenă de la Nürnberg. Îl apuca un fel de furie cînd ziariști sau șansonetiști îl ridiculizau pe omulețul cu șuvița de păr pe frunte. El nu văzuse decît măreția, veselia de pe chipuri, entuziasmul tinerilor, credința, unanimitatea. Cînd, într-o tăcere apăsătoare, führerul traversase, singur, urmat de doi demnitari ai noului regim, uriașul spațiu gol dintre batalioanele compacte de S.S. și S.A., în uniforme negre și în cămăși brune, prin mulțime trecuse ceva ce ținea mai mult de dragoste și credință decît de politică și ceremonie. În timp ce Franța liberală și democratică îi lăsa pe nenumărații ei președinți

să-și ridice, cu gesturi sacadate, jobenele, Germania hitleristă dresa și domina instinctele sălbatice ale omului și punea în slujba ei toată magia pe care o pot genera noaptea, tăcerea și frăția de sînge. Hitler trecea încet în revistă, unul cîte unul, drapelele vechilor provincii germane, cele ale Saxoniei și Rinului, ale Dunării și Pădurii Negre, ale Saarului, Holsteinului, Sileziei, ale tuturor pămînturilor pierdute, dispersate de licitațiile istoriei și de viforele tratatelor și care nu reveniseră încă la patria-mamă. Le atingea cu o mînă, iar cu cealaltă ținea cutele stindardului însîngerat, cel al victimelor puciului neizbutit din '23, de la *Feldherrenhalle* din München. Așa se stabilea între eroi și soldați, între glie și conducător, o legătură mistică în care se amestecau istoria și jurămîntul de credință, sexualitatea și sfințenia. Femeile leșinau de fericire și, în fapt, de voluptate, copiii i se dăruiau salvatorului și jurau să moară pentru el. Fiecare știa încă de pe atunci că promisiunea va fi ținută. Philippe îi privea pe tinerii SS-iști din Bremen și din Friedrichshafen, din Konstanz și din Köln, pe japonezii cu gulere cu colțurile răsfrînte și pe italienii cam grăsani, pe bătrînii generali cu monoclu ai Wehrmachtului tradițional, impenetrabili, ușor disprețuitori, închingați în uniformele lor, uitîndu-se la führer. Nu se gîndea că aceste zeci de mii de oameni, nemișcați, gata să înceapă a cînta, cu lopata sau cu pușca în mînă, aveau să se arunce asupra alor săi. Își spunea că istoria și viitorul lumii se făureau sub ochii lui, în fluturarea flamurilor și stindardelor cu zvastică, în jocul de umbre și lumini al fantasticului spectacol din acea catedrală de lumină.

Chiar dacă se prăbușea universul, bunicul nu se clintea. În ciuda tulburărilor și a prăpăstiilor ce se căscau, el rămînea imperturbabil. Imperturbabil și, poate, încetul cu încetul, oarecum indiferent la agitația oamenilor și la speranțele lor nebune. Cunoscuse imperiul și căderea lui, Sedanul, Comuna, eșecul reîntoarcerii regelui, întemeierea celei de a treia Republici, triumful burgheziei industriale și chiar declinul ei, scandalurile, afacerea Dreyfus, alternanța clericalismului și anticlericalismului, a urii față de Kitchener[12] și a admirației nestăvilite față de prințul de Wales, a rivalității franco-engleze și a antantei cordiale, a alianței ruse și a antibolșevismului, măcelurile din timpul primului război mondial, ascensiunea democrației,

a socialismului, a puterii americane, a ceea ce el denumea încă — sau încă de pe atunci — „pericolul galben". Nu mai credea în mare lucru din ceea ce nu era veşnic. Dar în ceea ce e veşnic, credea. Sau în ceea ce îşi închipuia el că e veşnic. Încerca, cel puţin el, să nu se schimbe odată cu tot ceea ce se schimba atît de repede, sub ochii lui, în jurul lui. Reuşea de minune. Aşa cum nu muşca din masa de piatră, timpul nu muşca nici din el. Îl încovoia puţin, îi albea tîmplele, dar eşua definitiv cînd încerca să-i modifice întrucîtva convingerile şi visurile fără speranţă, să-i zdruncine întrucîtva universul său interior. Timpul se răzbuna tulburînd în jurul lui evenimentele şi fiinţele. Moartea a trei fii şi a unui frate într-un război dus de republicani pentru victoria democraţiei, sinuciderea fiului celui mai mare încurcat în afaceri, aventurile sentimentale — despre care nu vorbea niciodată — ale celui mai mare dintre nepoţii lui, un alt nepot fascist, o nepoată care purta numele intendentului familiei... Pentru el, era mult. Fără îndoială că nu era încă de-ajuns ca să potolească setea de răzbunare a unui zeu necunoscut, ironic şi nou, avid de sînge şi de umiliri, ignorat de mitologia greacă şi de panteonul roman, dar care joacă în mitologia şi panteonul nostru un rol nemăsurat : zeul schimbării, al evoluţiei irezistibile, al mutaţiei brutale şi crude. Ce mai vroia acest zeu, în epoca pe care o străbăteam ? Vroia cu totul altceva şi mai întîi, pentru început, renunţarea la credinţele şi tradiţiile noastre, renegarea trecutului nostru, răsturnarea a tot ceea ce, timp de secole, fusese raţiunea noastră de a trăi. Şi ceea ce cerea, cu toată aroganţa unei credinţe care tocmai se născuse şi a unor mode noi care aveau vîntul în pupă, avea să obţină fără prea mare întîrziere.

Claude venea din cînd în cînd, destul de regulat, să petreacă cîteva zile cu noi la Plessis-lez-Vaudreuil. Mă bucuram ori de cîte ori îl revedeam. Dar îl vedeam şi pe el schimbîndu-se de la o şedere la alta. Era mai sumbru, mai violent. Îl apucau adeseori contra lui Philippe — pentru care avea totuşi o iubire plină de tandreţe — accese de furie turbată care făceau destul de dificile raporturile dintre cei doi fraţi. Cu Pierre şi cu Jacques, Claude se-nţelegea doar cu puţin mai bine. Îi reproşa lui Pierre — lucru perfect legitim din partea unui viitor preot — viaţa frivolă pe care o ducea şi oamenii pe care-i vedea ; lui

Jacques, cu care fusese multă vreme tot atît de intim ca și mine, că nu se gîndește decît la uzine, la bancă și la bani. Claude avusese multă afecțiune, ba chiar admirație, pentru Michel care, datorită lui Jean-Christophe, ajunsese să citească poate mai mult decît el. Acum era pornit contra lui pentru locul pe care-l ocupă în ceea ce reprezenta odinioară afacerile familiei. Bunicul și cu mine ne întrebam ce este cu aceste schimbări bruște de dispoziție pe care nu se putea să nu le observi. Poate că Claude punea prea tare la inimă vocația sa religioasă? Poate că, dimpotrivă, în momentul cînd trebuia să-și dea definitiv adeziunea îl încerca un sentiment de invidie față de cei care aveau să se bucure de o viață ale cărei plăceri el le refuza? Îmi amintesc de plimbările pe care le făceam cu bunicul în jurul domeniului de la Plessis-lez-Vaudreuil, pe șoseaua spre Roussette sau pe drumurile, astăzi asfaltate, care duceau spre ferme și spre pădure. Ținea grozav la unitatea familiei. Întorceam pe toate fețele motivele ciudatei atitudini a lui Claude. „Dar ce Dumnezeu, îmi spunea bunicul, care le vorbea fiilor lui cu dumneata, dar pe mine mă tutuia, ce Dumnezeu, tu ești prieten cu Claude, ești mai apropiat de el decît propriii lui frați. Îți spune ceva? Îți explică ceva?“ Nu, Claude vorbea cu mine puțin și nu-mi explica nimic.

Totuși, într-o zi, Claude mi-a scris o scrisoare. Am păstrat-o multă vreme. S-a pierdut în învălmășeala războiului și a ocupației. Dar am citit-o și am recitit-o de atîtea ori, încît cred că-mi amintesc toate cuvintele pe care le cuprindea și care păreau aruncate pe hîrtie sub impulsul pasiunii și al emoției. Scrisoarea îmi aducea la cunoștință că Claude renunța să mai devină preot. Focul care îl mistuia dintotdeauna nu se stinsese. Dar înaintea ochilor i se înfățișaseră alte imagini. Iubirea de oameni și de Dumnezeu se terminaseră printr-o explozie. „Am știut dintotdeauna, îmi scria el, că nu poți să iubești și pe Dumnezeu, și banii. Dar credeam că poți să-l iubești pe Dumnezeu și oamenii. Că trebuie să-l iubești pe Dumnezeu pentru a-i putea iubi pe oameni. Că-l iubești pe Dumnezeu prin oameni și pe oameni prin Dumnezeu. Acum n-o mai cred. Cred că trebuie să alegi între Dumnezeu și oameni. Și că trebuie să-i iubești pe oameni pentru ei înșiși.“ Și mă ruga să-l previn pe bunicul în legătură cu intenția lui de a renunța la preoție.

În 1934, chiar în anul în care Philippe pleca la Nürnberg, Claude pleca la Moscova. Eu am rămas cu bunicul. Blestemata mea de sănătate de fier, despre care mi-am promis să nu vorbesc în aceste pagini, și care a ajuns să mă ducă, din amenințare în amenințare, pînă la vîrsta de peste șaptezeci de ani, m-a constrîns, în acel an în mod special, să stau acasă. Îmi împărțeam singurătatea cu bunicul ajuns la bătrînețe. Mi se părea foarte în vîrstă : avea, pe vremea aceea, cu vreo zece ani mai mult decît am eu astăzi. Mă văd, pe mine și pe el, plimbîndu-ne amîndoi, seara, cînd arșița soarelui de vară se mai domolea, de-a lungul drumurilor neschimbate care treceau prin fața custilor cîinilor de vînătoare, a crescătoriei de fazani, prin fața a două case ale oamenilor de pază și a iazurilor. Sau, altădată, ceva mai tîrziu, vînînd pe cîmpii, între pădurile din Bailly și cele din Saint-Hubert, între iazul de la Quatre-Vents și aleea Gabrielle, care se numea odinioară aleea Copacilor verzi și pe care bunicul o rebotezase în cinstea mătușii mele. Sau, altădată, la începutul iernii, în fața imensului cămin din salonul mareșalilor, unde bunicul ședea ore în șir privind cum izbucneau flăcările din grămada de surcele care trosneau și cum mistuiau apoi bușteni groși, bine uscați, aduși, cu cinci sau șase ani în urmă, pînă în pivnițele uriașe de sub bucătărie și capelă, de căruțele pe care le auzeam cînd treceau scîrțîind pe sub fereastra mea. Nu vorbeam mult. Eu nu prea îndrăzneam să-l întreb și nici să mă întreb pe mine însumi la ce se gîndea bunicul. Lucrurile, evenimentele, oamenii au continuat, după el, să se schimbe destul de repede. Dar ajunsesem în cele din urmă să ne obișnuim cu angoasa noului și cu revoluțiile moravurilor. Poate că ne-ar fi lipsit dacă am fi constatat deodată că nu se mai produc. Bunicul, dimpotrivă, ieșea cu greu din secole de imobilitate. Vîrtejurile momentului îl strîngeau de gît. Schimbarea îl sufoca literalmente, așa cum pe alții îi sufoca odinioară tăcerea sau încetineala. Această lume în perpetuă evoluție îl făcea să sufere. Fugea de ea cît putea și se refugia în amintirile lui. Eu aveam în buzunare scrisorile lui Claude și ale lui Philippe, pline de acele mari visuri ale omului modern, ale primăverii vieții, ale zorilor timpurilor noi care bîntuiau Europa.

„Secolul 20, îmi scria Philippe, va fi secolul fascismului și al prieteniei între națiuni." Îmi povestea despre sumbra strălucire a defilărilor, despre eroii căzuți în luptă, despre fascismul imens și roșu. Iar Claude îmi vorbea despre frăția dintre popoare, despre legea de bronz a plusvalorii și despre cinematografia sovietică. Îmi vorbea de tot ceea ce noi ignoram, iar el descoperea cu spaimă : foametea, șomajul, moartea copiilor și a bătrînilor, disperarea acestei mulțimi uriașe pe care lumea noastră o călca în picioare. Ne puteam noi oare imagina această grozăvie ? Știam noi oare ce se petrecea în jurul paradisurilor noastre închise în trecut ? În cîteva luni, în cîteva săptămîni l-am văzut devenind absent, îndepărtîndu-se zi de zi de acest eșafodaj complicat de deprinderi și de credințe pe care am încercat să-l descriu în aceste pagini cu cît mai multă fidelitate și nepărtinire. Tot ceea ce alcătuise familia noastră, clasa noastră, religia noastră era respins de el fără drept de apel. Aceeași patimă care îl împinsese spre Dumnezeu, îl împingea spre o istorie în care era înscrisă moartea noastră. Istoria, chiar cea de astăzi și mai ales cea de astăzi, nu reprezenta acea țesătură de inepții care-l decepționa pe bunicul. Ea avea un sens și un scop : revoluția. Vărul meu i se alătura. Revoluția era inevitabilă, dar trebuia, totuși, luptat pentru ea, alături de proletariat și de clasa muncitoare care întruchipau ceva ce nu era prea departe de un Dumnezeu care s-ar fi prefăcut în istorie. Un sentiment nou își croia drum în sufletul lui Claude : rușinea că face parte dintre noi și că este legat de o clasă condamnată de această istorie pentru nedreptate și prostie. Dragostea și ura, mila și violența se combinau acum la el într-un amestec care mi se părea atunci, în acea epocă, cu totul extraordinar. Noi fluturam spectrul unchiului Constantin, al asasinării lui în Crimeea, împreună cu soția, cu copiii și cu servitorii lui. El ne răspundea că istoria nu poate înainta fără să nu calce în sînge, că nici noi nu scăpasem prilejul să-l vărsăm și roaie, să-i punem pe alții să-l verse, să-l lăsăm să se verse, și că nu devenisem subit economi pînă la zgîrcenie decît fiindcă ne temeam să nu-l vedem curgînd pe al nostru, care nu era nevinovat. Îmi vorbea de Rusia, de credința comuniștilor în viitorul cauzei lor, de disprețul lui pentru frivolitate, pentru decadența burgheză, pentru cultul banului care lua treptat locul idolilor noștri nă-

ruiți. „Uită-te în jurul tău, îmi spunea. În locul lui Dumnezeu și al regelui pentru care mureau ai noștri nu văd decît bani, bani și iar bani. Și altceva, ce ? Spune-mi. Nu văd nimic." „Nu părăsesc nimic, îmi mai scria el, nu abandonez nimic, nu trădez nimic. Toate acele lucruri măreţe în care credeam s-au prăbușit de la sine în neant." Din cîte îmi amintesc, Claude era acela dintre noi care simțise dintotdeauna în cel mai înalt grad nevoia de a crede în ceva. În ziua în care n-a mai crezut în biserică, s-a pomenit orfan. Și-a ales un alt tată, pe care s-a dus să-l caute destul de departe : era poporul.

În mult mai mare măsură decît frații lui și decît mine, Claude avusese întotdeauna un fel de pasiune pentru cărți. Nu se îndepărta acum de ele cu adevărat, dar multe din cele pe care le îndrăgisem cel mai mult, el le renega din considerente de ordin estetic sau fiindcă nu mai reprezentau, în ochii lui, nimic altceva decît instrumente ale acestei burghezii dominante de care el se despărțea. Le înlocuia cu zei noi, pe care aveam să-i frecventez și eu și pe care el avea să mă învețe să-i admir : Zola, Jaurès, Barbusse, Einstein, Esenin sau Maiakovski, Aragon sau Nizan[13]. Una din scrisorile pe care Claude mi-o trimisese de la Moscova se încheia cu aceste rînduri pe care nu le cunoșteam :

Și pe cerul de la orele șase se afla
o mare pancartă roșie pe care se citea
Salut Partidului Bolșevic
VKP
b
și conducătorului său, tovarășul Stalin.

N-aveam să aflu decît mai tîrziu numele autorului acestor versuri, care urma să joace un mare rol în viața vărului meu. Erau scrise de Aragon.

În cursul lunilor și anilor care aveau să se încheie prin război, am văzut, prin ochii lui Claude, cum putea să le apară celorlalți imaginea familiei în care v-am introdus și cum lumea și oamenii puteau să-și schimbe semnificația. Fidelitatea, tradiția, dragostea de trecut nu erau decît expresia, cel mai adesea inconștientă, a unei politici de clasă. Nu mai aparțineam nici măcar epocii burgheziei industriale, pe cale de a se prăbuși. Eram fantomele, fără

culoare și fără trup, ale unei feudalități delirante întrate de două sau trei secole în tenebrele unei istorii sfîrșite. Chiar secolul de aur, în care mai străluceam, începuse să marcheze declinul nostru. Prin curtenii săi în servaj la Versailles și prin marii săi negustori aflați la cîrma statului, prin dictatura sa personală și prin supunerea celor mari, Ludovic al XIV-lea anunța într-un sens, încă de pe atunci, Revoluția. El însemna clar, în orice caz, sfîrșitul definitiv al acelei lumi feudale de care numai iluziile noastre ne mai legau. Burghezia ne doborîse, dar, fără să vrem, făcînd mofturi și încercînd totodată o satisfacție secretă, tăinuită nouă înșine, ne aliasem cu ea pentru a găsi, cu orice preț, mijloacele de a supraviețui. Nu întîmplător se căsătorise unchiul Paul, la începutul secolului, cu mătușa Gabrielle. Mult mai mult decît sîngele tatălui său, Claude îl ura pe cel al mamei sale. Ascensiunea familiei Remy-Michault, efortul ei, încununat de succes, de a opri spre folosul său cursul unei revoluții la a cărei izbucnire contribuise, legăturile ei cu industria, disprețul ei pentru poporul din care tocmai se ridicase, erau detestate de Claude cu o asemenea violență, încît mă înspăimînta. „Îi urăsc, îmi spunea, îi urăsc, îi urăsc. Îi urăsc pe toți.“ Ura îi descoperea deodată universul, aparenta sa nebunie, semnificația sa. Găsise o imagine a lumii în care evenimentele se organizau cu forță și coerență, în care toate contradicțiile în care ne zbăteam păreau să se rezolve în sfîrșit. Ținea la ea cu îndîrjire și silea toate amănuntele, pînă și pe cele mai neînsemnate, ale existenței noastre colective să intre în tiparele ei. Totul se explica. Totul își găsea locul într-un sistem cu mult mai riguros decît cel care dirijase, timp de secole, destinele noastre. Dumnezeu, bătrîna noastră istorie, bătrîna noastră morală, regele erau morți și îngropați. Dar înviau, sub forme stranii, de nerecunoscut și totuși reanimați, în sistemul lui Hegel, în dosul impunătoarei bărbi a lui Marx, sub șapca lui Lenin. Philippe nu-l înțelegea pe Claude, dar Claude îl înțelegea pe Philippe, a cărui violență naționalistă era, în ochii lui, după liberalism sau tradiționalism, o ultimă linie de apărare împotriva ascensiunii forțelor noi ale proletariatului industrial. În privința mamei sale, poziția lui Claude era cam ambiguă. Firește, condamna gustul ei pentru festivități, deghizare, estetism, subtilitate excesivă. Dar nu subaprecia tot ceea ce era revoluționar în atitudinea ei —

la Paris, cel puțin, pentru că la Plessis-lez-Vaudreuil am văzut că era persoana cea mai conservatoare cu putință. Ea distrugea. Alții vor construi.

Faptul că Claude devenise socialist și marxist era, poate, surprinzător. Poate numai întrucîtva surprinzător. Dar ceea ce era stupefiant pentru noi era că suferea din cauza numelui pe care-l purta. Trecuseră niște ani buni, să fi fost prin 1900 cred, puțin mai înainte sau puțin după, de cînd o verișoară îndepărtată care purta numele nostru se exhiba prin music-hall-uri. Se mai întîmplă și lucruri dintr-astea. Vă mai amintiți de unchiul din Argentina ? Avusese un fiu în condiții cam obscure. Iar acest fiu avusese, la rîndul lui, o fiică destul de frumoasă — „în genul parșiv", spunea bunicul — care cînta și dansa și care tîra numele nostru în arena circurilor unde călărea, în șantanurile unde cînta. Flancat de unchiul Anatole, bunicul se dusese s-o vadă, cu un aer puțin solemn. Întîlnirea, din cîte știu, nu se desfășurase prea rău. Ce n-aș fi dat să pot asista la ea ! Au băut absint sporovăind ba de una, ba de alta, între un echilibrist și un dresor de foci care erau, și unul, și celălalt, iubiții verișoarei noastre. La sfîrșitul întrevederii, bunicul îi spusese Paulinei — fiindcă se numea Pauline, asemenea unei străbunici Tonnay-Charente și unei surori de-a bunicului Rohan-Soubise — că era, firește, liberă să-și ducă viața așa cum înțelege, dar că ar face, poate, mai bine să-și schimbe numele și să tipărească pe afișele și programele ei altceva decît sacrele noastre silabe. „Să-mi schimb numele ? răspunsese Pauline, strivind în pahar una din acele țigări mici pe care le avea mereu în gură. Să-mi schimb numele ? Dar de ce ? Nu mi-e rușine de numele pe care-l port." Răspunsul Paulinei a rămas multă vreme celebru printre noi și, după ce furia momentului s-a potolit, odată cu trecerea timpului, cu războiul, cu apariția vremurilor noi, prin moartea multora și îndeosebi a Paulinei, ne-a făcut în cele din urmă să rîdem, douăzeci sau treizeci de ani mai tîrziu, în jurul mesei de piatră. Claude era foarte departe de aceste sentimente naive. Numele i se lipea de piele și-l făcea să sufere ca o infirmitate. El însuși mi-a povestit mai tîrziu că, într-o criză de mînie sau de anxietate, își arsese într-o zi toate actele, pașaportul, ex-librisurile cu blazonul familiei, cămășile de la Doucet și Hilditch care purtau inițialele sale. Fiind că numele, care

era orgoliul nostru, era pentru el însemnul blestemului său în această lume. Şi nu mai avea o alta, fiindcă Dumnezeul lui murise. Dar numele familiei şi al lui erau de-ajuns ca să-l stigmatizeze pentru totdeauna, ca să-l îndepărteze de acel popor pe care aspira să-l regăsească, de acea mulţime anonimă de muncitori şi de ţărani care reprezenta istoria viitorului opusă istoriei trecutului. Nici deviza familiei nu mai însemna nimic pentru el, de vreme ce voia Domnului căpătase alt nume şi se confunda de acum înainte cu acea voinţă populară pe care o încarna partidul şi care îşi găsea expresia în revoluţie.

Mi-e teamă ca bunicul să nu fi ghicit o mulţime de lucruri din cele care se petreceau în jurul lui la sfîrşitul perioadei dintre cele două războaie. Oare îndrăznelile mătuşii Gabrielle, aventurile lui Pierre şi ale Ursulei, fascismul lui Philippe, ateismul lui Claude nu-i vor fi otrăvit anii bătrîneţii ? Dar nu cred să fi ştiut vreodată că numele lui l-a stînjenit pe Claude. El nu putea să bănuiască, nu putea să înţeleagă şi nici măcar să conceapă această inversare a tuturor valorilor noastre. Dacă ar fi aflat-o, ar fi murit pe loc.

Claude ne abandona. Nu mai venea deloc pe la Plessis-lez-Vaudreuil. Îl mai vedeam, destul de des, dar mai degrabă la Paris. Nu chiar pe ascuns, dar nici în familie. Îi întîlneam de obicei singur sau, uneori, cu Jacques. Ţineam în continuare la el. Şi afecţiunea mea se amesteca acum nedesluşit cu o admiraţie uimită. A lucrat cîteva luni, ca muncitor, într-o oţelărie din Nord-Est, apoi într-o uzină de automobile unde un inginer care ne cunoştea a descoperit, cu stupoare, numele lui trecut pe listele de personal. Participa la greve, şi ici-colo le provoca. Publica în *L'Humanité*, dar noi n-am aflat acest lucru decît mai tîrziu, pentru că îşi semna incendiarele articole cu un pseudonim. Distrugea fără milă tot ceea ce îl lega de noi. Respingea cu silă tot ceea ce rămăsese din îmbrăcămintea noastră, din maşinile noastre, din deprinderile noastre sociale, din mediul nostru şi din modul nostru de a gîndi. Trăia într-o altă lume, unde tot ceea ce gîndeam şi eram, fidelitatea noastră interesată, simplitatea noastră semeaţă, cinstea noastră ipocrită, era cîntărit şi osîndit. Continua să aibă pentru noi un fel de tandreţe disperată. Ne ura şi ne iubea aşa cum îi iubeam noi odinioară pe aceia dintre noi, care, rătăciţi, continuau să ducă

o viață nefericită, sortită catastrofei, în ignorarea Dumnezeului celui adevărat sau a regelui. Cred că și el, ca și mine în ceea ce îl privea, continua să ne iubească. Dar nu putea să dorească altceva decît moartea egoismului și a orbirii noastre.

Lumea, în acest timp, începuse să se asemene cu familia noastră. Sau poate că familia noastră era cea care copia lumea. Ne continuam logodnele, nașterile, gustările în familie, discuțiile noastre apăsătoare despre viitorul băieților care se clasau, la Franklin sau la Stanislas, cu mult în urma tînărului Samuel Silberstein, fiul unui mare blănar evreu, sau a nepotului unui romancier catolic care întruchipa în ochii bunicului extrema stîngă. Toate acestea se combinau, pentru noi ca pentru toată lumea, cu 6 februarie, cu Frontul popular, cu războiul din Spania. Fascismul și antifascismul își împărțeau Europa. În afară de Philippe și Claude, care își aleseseră tabăra, noi nu mai știam ce să credem și spre ce să ne îndreptăm. Mi se pare că în cei cinci sau șase ani dinaintea celui de al doilea război mondial principala noastră preocupare era așteptarea unei catastrofe în fața căreia să nu mai putem face nimic și care să ne lase dezarmați. „Ah ! de cînd am spus eu...“ mormăia bunicul. Și dădea din cap în timp ce citea ziarul cu știrile dezastruoase pe care le cuprindea.

Socialismul, pe de o parte, și naționalismul, pe de alta, erau pentru noi în egală măsură străine și în egală măsură insuportabile. Iar național-socialismul cumula toate dezastrele. Dar oare cuvîntul *noi* mai avea vreun sens ? Mai mulți dintre noi deveniseră naționaliști și ultra-naționaliști, iar Claude era socialist și ceva mai mult decît socialist. Ceea ce apărea familiei în totalitatea ei drept o mare nenorocire, satisfăcea totuși din plin dorințele unuia sau altuia din cei care o alcătuiau. Philippe manifesta, la 6 februarie, pe Pont de la Concorde, cu *Camelots du roi*, iar Claude, la 9 februarie, de la Bastilia la Place de la Nation și pe marile bulevarde, cu comuniștii. Philippe apăra cu pasiune intrarea trupelor germane în Renania — „Doamne, Dumnezeule ! — spunea el rîzînd, germanii cotropesc Germania...“ —, iar Frontul popular căpăta, după cum spunea Claude, aspect de chermeză. Dacă stăteai să-i asculți, ai fi zis că asupra mulțimii se revărsa fericirea, dar potrivit unor metode și catehisme complet opuse. Firește, fiecare contesta dogmele celuilalt, care nu erau

decît iluzie și praf aruncat în ochi. Claude încălecase tandemul claselor muncitoare împrăștiate pe străzi de Léon Blum și Léo Lagrange[14] și ridica pumnul ca să cînte timpul liber și săptămîna de patruzeci de ore pe melodia *Internaționalei*, în timp ce Philippe mînuia lopata și pușca și celebra, în umbra fasciilor și a zvasticii, virtuțile forței prin voie bună. Oare în trecut evenimentele și oamenii fuseseră tot atît de dezbinați? Oare lumea avansa tot atît de repede? Oare istoria era tot atît de diversă, atît de sumbră pentru unii, atît de plină, pentru alții, de speranțe și de promisiuni, firește contradictorii? Cred că răspunsurile nu trebuiau să lase nici o îndoială: Alexandru sau Charlemagne, Genghis-Han sau Napoleon au cucerit în cîțiva ani o bună parte din lume, barbari și romani, musulmani și creștini, catolici și protestanți și-au petrecut toată viața omorîndu-se unii pe alții, iar sîngele oamenilor n-a încetat niciodată să curgă în valuri pentru ziua de mîine cîntată de profeți, de martiri și de revoluționari. Dar noi, la Plessis-lez-Vaudreuil, ieșind dintr-o lume aproape imobilă, închiși în imaginea pe care ne-o făceam despre amintirile noastre, aveam impresia că istoria o luase razna și-i plîngeam pe cei mai tineri care aveau să vină după noi. De data aceasta, dulceața vieții, cu marile sale baluri mascate, cu regimentele de servitori, cu distracțiile și cultura sa, cu argintăria și stivele sale de lenjerie care treceau din generație în generație în marile dulapuri înmiresmate, era pentru totdeauna luată de vîntul care venea din Bavaria și de pe Rin, din Toledoul asediat, din Guernica distrusă, din cîmpiile sinistre ale Siberiei.

Tinerii, așa cum începusem să-i numim, se acomodau destul de bine cu această lume care ne consterna. Noi le plîngeam soarta, iar ei rămîneau foarte senini. Imitîndu-l pe unchiul său Philippe, Jean-Claude devenise fascist. Nu prea punea la inimă opiniile pe care le alesese. Își pregătea bacalaureatul și juca tenis. Începuse să se îndrăgostească. În ajunul războiului, Anne-Marie, sora lui, fiica lui Pierre și a Ursulei, avea șaisprezece sau șaptesprezece ani. Promitea să se facă foarte frumoasă. În acest univers dificil, Anne-Marie era o consolare. Ea îl domesticea pînă și pe Claude. Militantul cu pumnul ridicat manifesta indulgență pentru această fiică de prusacă, pentru această nepoată și soră de fasciști, care purta un nume de șuani, ilustrat de sabie și sfeștoc. Îi spuneam că puștoaica

avusese mult succes la serbarea de sfîrșit de an de la mînăstirea des Oiseaux sau din rue de Lubeck, la o serată dansantă la familia Brissac sau la familia d'Harcourt, mai tîrziu, în primăvara lui 1939, la primul său bal al tinerelor fete, de la care apărusără fotografii în *Vogue*. Claude zîmbea. El vindea *L'Humanité* duminica, la gurile de metrou, dar era mîndru de nepoata lui și de succesele pe care le repurta în saloanele acelei clase dominante din care provenea și el și pe care o renegase. Anne-Marie îi iubea mult pe unchii ei. Mama ei, firește, se ocupa destul de puțin de ea. Philippe, Claude sau eu o duceam uneori, duminica, la Versailles, la o mătușă bătrînă sau la un cinematograf de pe marile bulevarde sau din Cartierul latin. Fiindcă era tînăr, stîngaci, excepțional și genial, cinematograful, pe vremea aceea, mai constituia încă o sărbătoare. Ne duceam să vedem *Suflete în ceață**, *Noaptea amintirilor***, *Albă ca zăpada și cei șapte pitici*, *Hotel Nord****, *Iluzia cea mare*, *Regula jocului*, *Diligența*****, care în franceză se numea *La Chevauchée fantastique*, *Cei trei lăncieri din Bengal*. Adora cinematograful. Iubea viața. Ni se părea de o mare simplitate, în frumusețea sa mijindă. Și Anne mi se păruse simplă, și Ursula, cu douăzeci de ani mai înainte. Totul este simplu la bărbați, totul este simplu la femei, cînd îi privești dinafară și-i vezi cum ezită în pragul acestei lumi în care intră rîzînd. Și totul este simplu la ei cînd îți explici, mult mai tîrziu, viața încheiată, după moartea lor, și cînd contempli aceste existențe care nu mai sînt nimic decît istorie. Numai atunci cînd se desfășoară și se înnoadă destinul este obscur și adeseori misterios. Mi-aduc aminte, nu odată, că pe aleile încă bine întreținute de la Plessis-lez-Vaudreuil sau prin mulțimea de duminică de pe Champs-Elysées, ascultînd-o pe Anne-Marie, văzînd-o cum se animă, cum rîde din orice fleac, cum se distrează, mă opream în loc visînd la ceea ce va deveni.

La Plessis-lez-Vaudreuil copiii începeau să ducă o existență foarte diferită de cea pe care o cunoscusem noi cînd

---

* Titlul original : *Quai des Brumes*. — *Nota trad.*

** Titlul original : *Le Jour se lève*. — *Nota trad.*

*** Film care, înainte de război, s-a numit *Amanții*. — *Nota trad.*

**** Titlul original : *Stage Coach*. — *Nota trad.*

eram de vîrsta lor. Ceea ce ne frapa, în primul rînd, ajungînd chiar să ne indigneze, era nevoia lor de distracții, care poate că nu era în fond nimic altceva decît o formă deghizată a dragostei de schimbare. Cred că în mirarea noastră era amestecat și un dram de invidie și poate de gelozie. Oare noi avusesem teren de tenis, piscine, prieteni veniți în week-end, schi iarna, motociclete la șaptesprezece ani? Pe măsură ce împrejurările deveneau mai grele, exigențele copiilor păreau mai presante. Situația financiară a familiei nu încetase să se înrăutățească după începutul secolului, după război, după criză. Existau două categorii de persoane despre care, cît era ziua de lungă, repetam că pretind mereu mai mult: copiii și servitorii. Începuseră să se găsească anevoie bucătărese și majordomi pentru Plessis-lez-Vaudreuil, unde nu exista cinematograf și unde balul de sîmbătă nu înlocuia decît cu chiu cu vai distracțiile de la oraș. Iar copiii se plîngeau cu tot atîta strășnicie ca și cameristele care se considerau exilate și regretau Parisul: muntele, călătoriile, marea îi făceau să viseze. Aveam uneori impresia, monstruoasă în ochii noștri, că se plictiseau în vechea noastră casă. Vorbeam mult de aceste probleme familiale care înlocuiseră în preocupările noastre marile mituri de odinioară, spulberate în neant. Vacanțele copiilor și lefurile fetelor de la bucătărie îl înlocuiseră pe rege. În mod special ca să le facă pe plac copiilor, pe care-i iubea din tot sufletul, bunicul pusese să se construiască terenul de tenis într-un colț al grădinii de zarzavat, să fie amenajate în castel, în toiul Frontului popular, după cum am mai povestit, două camere de baie. Cu tot ajutorul pe care i l-au dat Michel și mătușa Gabrielle, schimbările astea îl costaseră cît ochii din cap. Și i se părea că copiii nu manifestau niciodată — și, fără îndoială, nu încercau niciodată — nici un sentiment care să semene cu recunoștința. Începusem să aud o formulă care urma să cîștige teren și care avea în fața ei un mare viitor: „Copii, se bombănea, nu sînt niciodată mulțumiți. Ei își închipuie că totul li se cuvine". Într-adevăr, un ușor vînt de revoltă sufla asupra acestor copii de cincisprezece ani. În preajma celui de al doilea război mondial, mereu cu o ușoară întîrziere față de restul lumii, față de textele literare, față de *Falsificatorii de bani* ai lui Gide, față de

Familia Thibault a lui Martin du Gard, dragonul raporturilor dintre părinți și copii se înalța pe cerul, încă senin, în ciuda unor nori uriași, al constelației familiale.

Ce greu e să spui totul, să zugrăvești o epocă, să înfățișezi, cum aș fi vrut, culoarea și savoarea unui grup social și a unei vîrste ! Din acest mediu atît de restrîns pe care aș dorî să-l fac să reînvie, redau oare altceva decît anecdote superficiale, decît poleiala exterioară, decît aparența lucrurilor ? La Plessis-lez-Vaudreuil nu se petrecea încă aproape nimic. Totuși pe acolo începuse să defileze lumea întreagă. Scrisorile lui Jacques veneau de la New York, scrisorile Ursulei de la Saint-Tropez sau din Lot, o ilustrată de la Claude, din cînd în cînd, din Rusia sau din China, o ilustrată de la Philippe, de la Nürnberg sau de la Roma. Seara, înainte de cină, familia se aduna în jurul postului de radio. Aflam despre schimbările de guvern, despre triumful Frontului popular, apoi despre căderea lui Léon Blum, fluctuațiile războiului din Spania, anexarea Austriei, alipirea Sudeților la Germania hitleristă, cum aflasem mai înainte despre ocuparea Renaniei sau despre asasinarea, la Marsilia, a regelui Iugoslaviei și a domnului Louis Barthou. Bunicul continua să dea din cap și vorbea de Jacques Bainville, care prevăzuse totul. Primisem multă vreme *Le Conservateur* și *La Gazette de France*. Acum nu mai existau nici una, nici cealaltă. Pierre și Jacques citeau *Le Temps* și *Le Journal des débats*, Philippe *L'Action française*, toată familia *Le Figaro*, unde mișcările demografice din cercul pe care îl frecventam erau înscrise cu fidelitate .Claude citea *L'Humanité*. Ba, mai rău : scria la *L'Humanité*. Noi nu știam însă. Sau poate că știam, dar vroiam să nu știm. Un du-te-vino permanent se stabilise cu Parisul : unii veneau, alții plecau. Se vorbea de politică, dar și de baluri — ultimele baluri, spuneam noi și aveam, timp de încă vreo treizeci de ani, poate și mai mult, în fiecare primăvară și în fiecare toamnă, se punem aceeași placă : teatru, literatură, bîrfe mondene și sportive. Michel Desbois și Jacques ne povesteau despre America și despre averile fantastice de acolo. Criza rămăsese mult în urmă. Roosevelt și New Deal-ul[15] reconstruiseră capitalismul pe baze de idei liberale care, după părerea bunicului, erau mereu la un pas de socialism. Tot ce-am povestit despre Turul Franței sau ceasornicarul de sîmbătă continua să fie valabil. În 1936 : Sylvère Maës.

În 1937 : Lapébie. În 1938 : Bartali. Și din nou nou Sylvère Maës în 1939. Dar domnul Machavoine murise. Fiul lui, fratele băiețelului care se înecase într-un afluent al rîului Sarthe, îi luase locul la orologii. Era un tînăr înalt, puțin trist, dar mai îndrăzneț decît părea și, fără îndoială, tot atît de nerușinat pe cît de rezervat fusese tatăl lui : îi făcuse un copil Jacquelinei, fata bucătăresei, o blondă destul de frumușică ce nu visa decît să ajungă la Paris. Și chestiunea asta ne-a preocupat multă vreme. În mintea mea, ea este inseparabilă de acordul de la München, pentru că aflam, în aceeași zi, că războiul, amînat cu o săptămînă, dădea înapoi spre a-și lua mai bine avînt și că Jacqueline era însărcinată.

Ceea ce era important se amesteca, așa cum se întîmplă întotdeauna, cu ceea ce nu era. Micile neplăceri ale existenței, contrarietățile, jignirile, succesele de vanitate ne impresionau tot atît și adeseori chiar mai mult decît cele mai groaznice catastrofe sau marile evenimente care urmau să fie trecute în cărți sub formă de date sau de telegrame, de întîlniri sau de statistici în care nu recunoșteam decît cu greu desfășurarea lentă a vieții noastre cotidiene. Am evocat nu o dată războiul din Spania sau Frontul popular. Totuși eu nu scriu istorie. Scriu istoria familiei mele. Dar această cronică privată se întretaie nu odată cu tumultul epocii, îl traduce, îl reflectă, îl conține într-un sens și este, la rîndul ei, conținută în el. Formula lui Malraux despre prezența istoriei era mai adevărată ca oricînd. Dacă am vorbit mult de Philippe și de Claude, am făcut-o fiindcă aveam să înțelegem mai tîrziu că ei au marcat, în felul lor, inserția lumii moderne în tradițiile familiei, dacă vreți în rutinele ei. În momentul în care a izbucnit războiul în Spania, el mocnea de multă vreme în sînul familiei. Cînd s-a tras prima lovitură de tun, lui Claude și lui Philippe nu le-a trebuit mult ca să-și recunoască tabăra. Philippe era pentru regele Hristos, pentru ordinea fascistă, pentru tradiție și armată, pentru Sanjurjo[16] și pentru Franco. Claude, pentru fraternitate, pentru popor, pentru dreptate socială și pentru egalitate. În acest ev mediocru, lipsit de măreție, bîntuit de decadență, hărăzit confortului și radical-socialismului pe care îl detestau amîndoi, iată că găsiseră, și unul și celălalt, pentru ce să moară. Pentru comunism și împotriva lui. Preoții îngropați de vii și călugărițele violate răspundeau bombardării satelor și orașelor

de către avioanele lui Hitler și Musolini. Claude îi scria lui Malraux, lui Hemingway, lui Mauriac, lui Bernanos, care începuse să plămădească *Marile cimitire sub lună*. S-a înscris în partidul comunist. Philippe striga : *Viva la muerte !**. O anumită măreție în neant era o ieșire posibilă pentru cel ce se situa la răscrucea dintre familie și timpurile moderne. Mai tîrziu avea să mi se pară că unele pagini ale lui Montherlant despre misiunea inutilă sau cavalerii neantului ar fi putut să-i slujească destul de bine drept deviză lui Philippe. Și el împăca, mai mult sau mai puțin conștient, creștinismul și păgînismul, indiferența și valorile, cultul morții și dragostea de viață. Într-o bună dimineață din 1936 am aflat că Claude și Philippe plecaseră amîndoi. Au plecat de comun acord. Au traversat Franța. Au mîncat împreună într-o cîrciumioară la Toulouse de unde i-au trimis bunicului o ilustrată semnată de amîndoi. În ea ne aduceau la cunoștință intențiile lor. Deasupra iscăliturii, Claude scria : *No pasarán***. Iar Philippe, deasupra iscăliturii lui, scria : *Pasaremos****. După care s-au despărțit. Au intrat în Spania și fiecare s-a dus la ai lui. Philippe s-a închis în Alcazarul din Toledo cu colonelul Moscardo și a mai reușit să descopere, în fortăreața asediată, cîteva femei tinere și să le seducă. Claude lupta în brigăzile internaționale în Sierra de Teruel. Petrecea cîteva zile în castelul ducelui de Alba, rechiziționat și ocupat de milițiile din Madrid. Pierre și Ursula stătuseră și ei acolo, timp de o săptămînă sau două, ca invitați ai ducelui, prin 1926. Claude regăsea aceleași mobile, aceleași tablouri admirabile de care îi vorbise fratele lui, același urs uriaș, avînd, între labe, aceeași tavă — dar goală — pentru cărțile de vizită, și vechea bucătăreasă andaluză care nu acceptase să fugă. După anunțurile matrimoniale din *Le Gaulois* sau *Le Figaro*, după petrecerile mătușii Gabrielle, după — și înainte de — fotografiile de bal din *Vogue* sau din *Harper's Bazar*, numele familiei reapărea cu oarecare zarvă la rubrica referitoare la lupte. *Paris-Soir* publica în prima pagină, pe trei coloane, un articol destul de lung, cu un titlu incendiar : *Frații vrăjmași*.

---

* *Trăiască moartea !* (în span.). — *Nota trad.*

** *Nu vor trece !* (în span.). — *Nota trad.*

*** *Vom trece !* (în span.). — *Nota trad.*

Cel mai surprinzător lucru în toată afacerea aceasta a fost atitudinea bunicului. Pentru el, capul familiei avea întîietate față de partizan. Cui îl întreba despre Philippe și despre Claude, îi răspundea, calm și fără să se emoționeze prea tare, ca și cum ar fi fost vorba de una din acele partide de vînătoare care ne erau atît de familiare, de un fel de turism de șoc, de un concurs hipic puțin mai riscant : „Da, amîndoi nepoții mei au plecat în Spania... Dar nu sînt în aceeași tabără". Bunicul, firește, nu era de partea republicanilor. Cînd Philippe îi scria că, alături de el, se bat carliștii[17], cu strigătul tradițional *Pentru Dumnezeu și pentru rege,* cum ați fi vrut ca inima bătrînului monarhist, care fusese crescut și trăise în spiritul disprețului față de republică, să nu bată mai tare ? Însă ceea ce îi plăcea mai ales, ceea ce admira, ceea ce îi lipsea din copilărie, sub cel de-al doilea imperiu, era să se bată pentru credința lui. Vedea bine că Claude avea cel puțin un lucru în comun cu morții pe care îi renega : era un om care avea un crez. Un alt crez. Dar un crez. Chiar dacă nu-i îndrăgea pe republicani, bunicului nu-i plăceau nici excesele franchiștilor. El, care luptase atît, pe măsura posibilităților lui, împotriva școlii fără Dumnezeu și împotriva democrației liberale și parlamentare, sfîrșea prin a găsi cît se poate de firesc ca cei doi nepoți ai lui să facă parte din tabere diferite. Și peste el trecuse timpul. Își spunea, și ne spunea, că nu mai sîntem la sfîrșitul secolului trecut, nici la începutul acestuia. Căuta să țină balanța cît mai dreaptă între Claude și Philippe. Niciodată nu i-a venit ideea să-l renege pe Claude, nici să-l condamne. Îi regăsea în nepoții săi pe descendenții moderni ai Armagnacilor[18] și Bourguignonilor[19], ai catolicilor și protestanților, ai străunchiului său François, care servise la ruși sub Suvorov și Kutuzov, la austrieci sub Mack[20], la prusaci sub Hohenlohe[21], și ai fratelui bunicului său, Armand, colonel din Gardă.

Philippe a fost rănit la un braț, dar s-au reîntors amîndoi, la timp ca să schimbe un război cu altul, ca să se ocupe de al nostru. Părul mătușii Gabrielle, mama lor, încărunțise complet. Avea să albească destul de repede. Ea nu se mai ocupa de petreceri, de deghizări, de saloane ale avangărzii, care nu mai existau ; intrase, în 1936, pentru aproape zece ani, în anotimpul spaimelor. N-avea să iasă din el decît în 1945. În ochii restului familiei, cei doi

băieți urmaseră niște studii puțin mai speciale, o școală de război aplicată, poate cam aspră, cu rivalități interne și riscuri serioase, dar fără prea mari consecințe, în genul concursurilor de caiac dintre Oxford și Cambridge sau al turnirurilor de odinioară. Ei se bătuseră pentru convingerile lor, pentru triumful crezului lor. După părerea bunicului, care pierduse toate motivele de entuziasm pentru ultimii o sută cincizeci de ani, bine făcuseră cei doi. Mi se pare că bunicul, care trecea sprinten pragul celui de al nouălea deceniu de existență, îi invidia puțin, mai ales pentru că găsiseră încă motive să lupte — chiar dacă unul împotriva celuilalt — în acest secol degradat. Una din trăsăturile geniale ale familiei noastre, fără mari talente, era de a ști să continue să trăiască decent în mijlocul cataclismelor, să cadă la învoială cu ele fără să dea dovadă nici de josnicie, nici de moliciune și să le supună bunului-gust. Claude și Philippe reînviaseră, în felul lor, ceva din speranțele și pasiunile care-i însuflețiseră pe strămoșii lor și care i-au împins spre Rin, în Lombardia, spre mormîntul lui Hristos. Perfect. Excelent. Toate acestea erau un semn foarte bun pentru sănătatea familiei.

După masa luată la Toulouse, Claude și Philippe avuseseră, evident, puține ocazii să se întîlnească prietenește. Ei bine ! Bunicul i-a invitat pe amîndoi să vină să se reîntîlnească în mijlocul întregii familii la Plessis-lez-Vaudreuil. Și culmea este că au venit. După atîția morți și atîta ură, au luat ceaiul împreună, pe masa de piatră, sub teii castelului. Nici unul nici celălalt nu renunțaseră la nimic din ceea ce era esențial în convingerile lor. Philippe credea în continuare în conducător, în sînge, în pămînt, în patrie, iar Claude în proletariatul fără frontiere și în pauperizarea sa progresivă sub influența plusvalorii. N-avea importanță ! Erau de față Anne-Marie, și Jean-Claude, și Bernard, și mătușa Gabrielle, și Jules, puțin îngrozit. Și Pierre și Jacques, firește. Și eu. Și verișoara Ursula, care părăsise Lot-ul și se întîlnise cu Pierre ca să asiste la sărbătoare. Cred că în ziua aceea mi-a venit, pentru prima oară, ideea să scriu cîte ceva despre istoria familiei mele, despre biata mea familie veche, despre vechea și scumpa mea familie. „Copiii mei, a spus bunicul stînd în picioare, cu mîinile sprijinite de masa de piatră — și parcă-l aud și acum —, sînt bucuros că v-ați întors. Lucrurile nu merg prea bine. Mi se spune că acest domn

Hitler, care se consideră drept o combinație între Bismarck și statul-major imperial, fără să aibă nici talentele, nici alura lor, ar vrea să ne mai aplice odată lovitura de la Sedan și din Belgia. Ați făcut bine că v-ați exersat. Dar acum va trebui să vă înțelegeți între voi." Nici nu-și închipuia ce bine vorbise. Fiindcă era mereu în întîrziere, sfîrșea cîteodată prin a fi în avans. Sînt absolut sigur că l-am auzit susținînd în epoca de vogă și de triumf a liniei Maginot[22] că jocul se va desfășura, ca întotdeauna, între Belgia și Ardeni. Philippe rămăsese puțin perplex. Dar le-a strîns tuturor mîna, așa cum văzuse că se întîmplă în scenele emoționante din vechile gravuri din camera de biliard și din bibliotecă. Contradicțiile istoriei îl înhățau cam repede. De-abea se bătuse alături de germani, iar acum trebuia să se bată împotriva lor. Și ce dacă ! Secole de-a rîndul răsturnarea alianțelor fusese o specialitate a casei regale și a noastră. Philippe era fascist, e adevărat. Dar era naționalist. Avea să-i combată mai bine decît oricine pe acești germani pe care îi admira. Claude însuși, mai sumbru ca oricînd, copleșit de veștile venite din Spania, puțin mai la distanță în colțul său, cu brațele încrucișate, cu un aer încă ușor disprețuitor, dar împăcat cu noi din pricina furiilor lui Hitler și atitudinii bunicului, dădea din cap în semn de aprobare. Se mai afla încă la vîrsta eroismului. Și pentru el, dar mai tîrziu, avea să vină timpul sfîșierilor și contradicțiilor. S-a turnat șampanie pentru a sărbători întoarcerea celor doi războinici risipitori, a celor doi frați vrăjmași pe care patria în primejdie — iar pentru noi, care detestasem vreme atît de îndelungată această formulă, era culmea ironiei și un nou vicleșug al istoriei — îi arunca, în sfîrșit, în aceeași tabără. Se lăsa seara. Vremea era foarte frumoasă și foarte blîndă, așa că am tăcut cu toții un timp ca să privim cum se cufundă în întuneric vechea noastră casă.

V

AMÎNAREA

VĂ MAI AMINTIȚI de toamnele acelea ale neliniștii cînd domnul Daladier și domnul Chamberlain făceau ce puteau, adică nu mare lucru ? Debarcau din avion după ce ceda-

seră nu puține mii de oameni și de kilometri pătrați în schimbul unei păci șubrede și, spre propria lor uimire, se pomeneau aclamați. Națiunea intra cîntînd într-un regim al amînării. Își acoperea ochii, își astupa urechile și se lăsa pradă unei lașe ușurări. Pălăria de fetru moale a lui Daladier, umbrela lui Chamberlain, care avea să intre în limbajul curent datorită celebrității ei, nu cîntăreau prea mult în fața blindatelor și avioanelor pentru care patru ani de fanatism, ajutat de verii noștri Krupp, fuseseră de ajuns ca să le scoată din neantul garantat de tratate. Un lucru neprevăzut apărea în lume : forța. Noi eram, poate, de partea dreptății, dar nu eram puternici. Și dreptatea fără forță... În timp ce Frontul popular le propunea francezilor epatați fericire și distracții, Hitler le oferea germanilor, ca pe un dar de sărbători, bombardamentele în picaj și asalturile cu tancuri.

Luna septembrie, pe vremea aceea, le plăcea mult copiilor. De îndată ce se termina vacanța, oamenii ieșeau din cazărmi pentru a-i împiedica pe copii să se ducă la școală. Peste tot domnea o atmosferă de agitație și de primejdie încă destul de confortabilă, care nu era lipsită de farmec pentru imaginația tinerilor. Ni se învîrtea capul la toți. Titlurile enorme din *Paris-Soir*, loviturile de forță de sîmbătă, în zorii week-end-urilor intangibile ale democrației britanice, erau drogurile noastre, excitantele noastre. Fiecare avea sentimentul că este prins într-un vîrtej gata înscris în istorie și care-i dădea vieții proporții nemăsurate. Era ca un joc de anvergură, nesigur și cam riscant care se dezlănțuia în lume.

O amenințare mai ales ne preocupa mult, ca pe milioane de francezi. Singura, fără îndoială, care nu avea să se realizeze. Erau gazele. Vă mai amintiți de ele ? Am progresat atît de mult față de acele timpuri îndepărtate, încît astăzi gazele nu mai înfricoșează pe nimeni. Dar în epoca aceea ocupau, în imaginea pe care ne-o făceam despre viitor, un loc considerabil. Viitorul este întotdeauna diferit de previziunile cele mai sumbre. Uneori e mai rău. Poate că-mi este îngăduit să spun, fără să dau dovadă de partialitate, că guvernele care s-au perindat succesiv la cîrma Franței nu prevăzuseră absolut nimic. Prevăzuseră un singur lucru. Și el avea să se dovedească inutil : măștile de gaze. Aveam cu toții cîte una, într-o cutie lunguiață de culoare gri, care ne atîrna într-o parte și care ne-a

dat, timp de trei luni, aparența unor negustori de plante medicinale ale apocalipsului și ale derîderii. Unde sînt astăzi acele milioane de măști de gaze care aparțin unei epoci, așa cum tangoul și umbrela aparțin epocii lor ? Au dispărut, s-au evaporat, așa cum se întîmplă nu numai cu trecutul care a fost dat uitării, ci și cu viitorul care n-a avut loc niciodată. Fiindcă aveam șansa să dispunem de un refugiu situat la oarecare depărtare de Paris, cei mai mulți dintre noi — în afară de Ursula care avea să mai rămînă cîteva luni, înainte de ofensivă, de trădarea toreadorului și de barbiturice, în Lot — se repliaseră, așa cum spuneam pe atunci, la Plessis-lez-Vaudreuil. Gazele n-aveau cine știe ce sorți să pustiască ținutul Haute-Sarthe. Niciodată familia, dispersată de anii nebuni, divizată de anii tulburi, nu fusese mai unită. Între perioada de dinainte de război și război, toamna '38, vara '39 prefigurau una din acele halte, una din acele scurte remisiuni din ajunul marilor catastrofe, în care destinul șovăie adeseori înainte de a se decide brusc și de a arunca totul în abisuri.

Copiii învățau în aceeași sală de studii în care Jacques și Claude, Michel și cu mine îl ascultasem cu pasiune, cu douăzeci de ani în urmă, pe Jean-Christophe și lecțiile lui care răsturnau lumea noastră. Nu mai exista nici un Jean-Christophe. Nu mai aveam mijloacele de a angaja un preceptor și de altfel copiii nici n-ar fi vrut. Cu Quicherat-ul[1] și Bailly[2]-ul lor, care semănau ca două picături de apă cu dicționarele noastre hărtănite, se descurcau singuri, și mai mult rău decît bine, între aceleași teme la greacă și aceleași traduceri la latină, între aceleași probleme cu robinete și aceleași scrisori delirante, de la Corneille la Racine și de la Voltaire la Rousseau, pe care le cunoscusem și noi. Felul cum se desfășura și cum era organizată viața la Plessis-lez-Vaudreuil ne făcea să ne închipuim că lucrurile nu se schimbaseră deloc. Numai că îmbătrînisem, asta era tot. Luasem, încetul cu încetul, locul părinților sau al bunicilor noștri, devenisem părinții noștri, iar copiii ne înlocuiseră, deținînd la rîndul lor rolurile pe care le jucasem odinioară sub măștile copilăriei și adolescenței. Urcasem, sau poate coborîsem, cu o treaptă în istoria acestei lumi, și ceea ce fusesem noi cîndva aveau să fie alții astăzi. Căci ceea ce mișcă în primul rînd, chiar atunci cînd nimic nu se mișcă, este timpul imobil, care

nu deplasează nimic, dar care macină dinăuntru, care îi strecoară în noi pe părinții noștri, vîrsta lor înaintată, osteneala lor și care le injectează altora tinerețea, forța, aviditatea noastră de a cunoaște și tot ceea ce am fost noi.

Timpul însă nu se mulțumește cu aceste translații lineare, cu această biologie în mișcare. El amestecă structurile și constelațiile, modifică corelările, transformă perspectivele și raportul de forțe. Lumea se schimbă necontenit, fiindcă îmbătrînește. Ea se schimbă mai ales fiindcă echilibrele vieții nu încetează niciodată să se rupă. Ele se rup, dar sînt menținute, mai mult sau mai puțin artificial, în virtutea legilor și a deprinderilor, în virtutea tradițiilor și a voinței. Și-apoi, deodată, întregul edificiu, la capătul nervilor și al puterii, se prăbușește într-o revoluție sau un război, într-un cataclism social, din care nu vor mai supraviețui decît amintiri sau mituri. Caleidoscopul se reorganizează pe combinații diferite. Și un nou ev începe, care se va prăbuși la rîndul lui, după multă risipă de glorie și sînge. Atlantida, Creta, Cartagina și Roma antică, Samarkandul și imperiul incaș. Vechiul Regim și la Belle Epoque și-au sfîrșit astfel existența cu teribile surprize — destul de ușor previzibile pentru observatorul divin care este istoricul de după eveniment — și în convulsii. La Plessis-lez-Vaudreuil totul era încă foarte calm. Dar sub pașii noștri prăpastia era deschisă.

Ceea ce este fals și uneori exagerat în filme, în piesele de teatru, în toate cărțile, în romane, în lucrări de istorie și chiar în memorii, asemenea acestei culegeri de amintiri pe care o țineți în mînă, este decupajul perspectivelor, parțialitatea, îngustimea lor. S-ar zice că nu e vorba de fiecare dată, decît de o privire aruncată pe furiș asupra unei situații mai mult sau mai puțin arbitrare, asupra cutărei sau cutărei probleme particulare, la modă pentru cîteva luni. Ce sens are un roman care istorisește o poveste de dragoste, dacă nu-și situează personajele printre evenimentele epocii care ocupă, după cum o constată fiecare, un loc atît de imens în preocupările noastre de fiecare zi, sau dacă nu dă toate amănuntele în legătură cu situația lor economică ce comandă, este evident — o știam înainte de Marx și o știm și mai bine acum, după el — reacțiile și modul lor de a fi ? Și invers, cum ar putea explica un manual de istorie politică sau militară cea mai

neînsemnată decizie dacă nu-i dezvăluie mai întîi fundalul biologic, sentimental sau — iată-l și pe Freud, apărînd după Marx —, evident, sexual ? În fiecare clipă, într-o viață, totul este în același timp esențial : geografia, istoria, climatul, familia, banii, bucătăria poate, religia și amintirile despre băile făcute în copilărie în prezența tinerei dădace bretone sau a domnișoarei nemțoaice. Geniul lui Balzac constă în a fi aruncat toate cărțile de joc pe masă. Și dacă *Săptămîna Patimilor* sau *Oamenii de bună-voință*, *Memoriile lui Hadrian* sau *Ghepardul*, ca să iau doar titluri la întîmplare, sînt cărți de care ne amintim, este pentru că ele reînvie o întreagă lume cu tot decorul ei. Această lume, firește, nu e întotdeauna asemănătoare cu ea însăși. O epocă privilegiază banul. O alta, sexul. O alta, arta sau forța. Oricine va vedea imediat sub care din aceste semne se situează, de exemplu, Renașterea, sfîrșitul secolului al XIX-lea sau propria noastră epocă. Să vorbim despre viața de astăzi fără să pomenim despre locul copleșitor al iubirii fizice sau al sexului în preocupările noastre, să vorbim de la Belle Epoque fără să suflăm o vorbă despre bani, înseamnă oare a da, într-adevăr, o imagine echitabilă despre ele ? În lunga — sau scurta paranteză dintre 1938—1939 și luna mai 1940 și, într-un alt mod, între furie și speranță, pînă în 1945 —, ceea ce ocupa un loc privilegiat și era subliniat cu creionul roșu în existența fiecăruia era, bineînțeles, situația politică și militară. Lucrurile deveniseră atît de evidente, încît nimeni nu și-ar fi putut închipui o intrigă dramatică sau romanescă desfășurată în acea epocă în Occident în care războiul, hitlerismul, lupta dintre democrație și național-socialism să fi fost trecute sub tăcere. Primul personaj era, pretutindeni, fie într-o familie din Polonia, fie într-un sat din Sud, fie într-o uzină din Țara Galilor, fie la Plessis-lez-Vaudreuil, Adolf Hitler. Timp de aproape zece ani doar, care și-au pus însă pecetea pe întreg secolul, el a fost figura familiară a trei sau patru generații, companionul vîrstei noastre mature, zeul blestemat al unei lumi întregi de ruguri în noapte, de tineret beat și de flamuri. Asemenea dictatorului lui Charlot, el ținea în mîini balonul rotund al globului pămîntesc și, înainte de a-l lăsa să-i scape și de a i-l pasa tovarășului Stalin, s-a jucat cu el, jocuri teribile și fascinante, care au pus, poate, un

punct final la mii de ani de istorie, de bătălii, de goarne sunate în zori și de foarte clasice cuceriri. Franța din 1939 nu era nimic altceva decît o fortificație — vai, atît de slabă ! — asediată de dușman. Așteptam asaltul. Speram oare ca, din întîmplare, să nu vină niciodată ? Răbdare ! Avea să vină. La Plessis-lez-Vaudreuil, ca pretutindeni, domnea la început o mentalitate de asediați. Eram blocați, de un caporal austriac care se exersase și în pictură, mai celebru pentru noi — fiți atenți, copii ! — decît au fost vreodată pentru voi Marylin Monroe sau Brigitte Bardot, Dayan, Nasser sau Fidel Castro, în două combinații succesive de spațiu și de timp care se îmbinau una într-alta asemenea acelor păpuși rusești roz și bleu alternativ : Plessis-lez-Vaudreuil în primul rînd, cu tot acel talmeș-balmeș de tradiții și de amintiri pe care am încercat să-l înfățișez, și apoi Franța radical-socialistă din ultimii ani ai celei de-a treia perioade antebelice pe care o cunoștea bunicul. Așa se făurește istoria și destinul oamenilor.

Mai trăiam încă, pe vremea aceea — *in illo tempore*... —, clipe minunate la Plessis-lez-Vaudreuil. Era toamna unei lumi. Vorbeam adeseori cu glas scăzut, de parcă murise cineva. Așteptam. Toba primăverii răsuna în piață. Între comunicatele primarului privitoare la viitorul tîrg de porci și doborîrea a trei uimi din apropiere de Gâtine-Saint-Martin se anunța chemarea sub arme a anumitor categorii de rezerviști. Oamenii își ștergeau o lacrimă : era vorba de Franța. Bunicul ținuse să facă el însuși un gest : se dusese să strîngă mîna învățătorului socialist. Ce putea fi mai firesc, din moment ce propriul lui nepot se declara de acum înainte, pe față, comunist ? Partea amuzantă e că fiul învățătorului avea să devină, peste treizeci de ani, adică ieri, unul din conducătorii dreptei franceze. Bunicul, evident, n-avea cum să bănuiască. Înainte de marele cadril al răsturnării sociale, se desfășura un fel de chermeză cam sinistră, sărutările Lamourette[3] ale celor condamnați la moarte. Era o atmosferă de reconciliere generală. Claude se reîntorcea din cînd în cînd, ca să petreacă cîteva zile în mijlocul nostru. Decanul Mouchoux nu mai era de față : murise de multă vreme. Dar tînărul lui succesor întindea, și el, mîna Republicii. Republica i-o accepta : prefectul, invitat la o vînătoare, a fost văzut asistînd la liturghie. Mult timp, din considerație față de

bunicul, *Salvam fac Rem publicam**, care i-a succedat lui *Salvum fac Regem***, fusese eliminat, în mod pudic, din slujba obișnuită a liturghiei. Acum Republica era din nou la loc de cinste, iar bunicul se ruga pentru ea. Văzusem, încă din vara lui 1914, cum naționalismul învinge tradiționalismul; acum vedeam, din nou, la Philippe, cum el învingea fascismul. Și Philippe, potrivit unei vechi tradiții, avea să se bată, pentru salvarea unui regim detestat, împotriva tovarășilor lui de arme ale căror refrene le preluase. Maurice Chevalier cînta în contrapunct un cîntecel neînsemnat care prezenta armata franceză alcătuită în întregime din capi de familie și pescari cu undița, din individualiști înrăiți care n-aveau nimic comun unii cu alții. Admirabilii francezi ai lui Maurice Chevalier contra cavalerilor teutoni și S.S.-iștilor cu cap de mort: drama, vodevilul sîngeros, sinistra pantalonadă nu începuse încă, dar piesa era gata jucată. Cel puțin uniunea națională fusese realizată la Plessis-lez-Vaudreuil ca în graseierile autorului lui *Ma Pomme*. Exista un sîmbure de geniu în omul cu canotieră. Nimic mai adevărat: bunicul era monarhist, vărul meu Philippe, fascist, vărul meu Claude, comunist. Și toată această mică lume, care de fapt nu încetase să ia în zeflemea regimul, se pregătea, cuprinsă de un ciudat amestec de consternare și nepăsare, să-și întindă lenjeria la uscat pe linia Siegfried[4]. Numai cînd se abat asupra lor mari nenorociri, francezii se unesc. Era cît pe ce să-l binecuvîntăm pe Hitler pentru că restabilea cel puțin un simulacru de unanimitate națională. Încă puțin sînge și puțin mai multă nenorocire: uniunea sacră a acestui popor, la care antimilitarismul a fost ridicat de poeți și de miniștri la rangul de instituție națională, avea să se refacă, mai întîi în jurul unui mareșal, apoi în jurul unui general, dar care nu se înțelegeau între ei. Ei! Toate ziarele de pe stradă, toate afișele de pe pereți, toate emisiunile de radio ne convingeau de un lucru: pentru această națiune de umoriști, totul se anunța cum nu se poate mai bine în cea mai detestabilă dintre lumi. Și culmea este că era adevărat. Ne bătusem oare joc îndeajuns de Paul Reynaud și de lozinca lui *Vom învinge, fiindcă sîntem cei mai puternici?* Eram cei mai puternici. Nimic nu era mai pu-

* *Izbăvește Republica* (în lat.). *Nota trad.*
** *Izbăvește-l pe Rege* (în lat.) — *Nota trad.*

ternic, în acea epocă, decît democrația industrială. Nu aveau să-i trebuiască decît patru ani pentru a se trezi din visurile sale. Dar acești patru ani, aceste cincizeci de luni, aceste o mie cinci sute de zile și aceste o mie cinci sute de nopți, verii noștri englezi, ucrainenii, evreii din Polonia, Hitler însuși și noi, aveam să le simțim din plin.

Bineînțeles că politica internațională nu ne ocupa cu totul. Ea constituia cadrul în care continua să se desfășoare episoadele nesemnificative ale foiletonului nostru familial. Anne-Marie flirta. Avea oare amanți ? Nu cred. Nu încă. Dar dădea o mulțime de telefoane, ceea ce-l exaspera pe bunicul, neobișnuit încă cu dezvoltarea fulgerătoare a mijloacelor moderne de comunicare, începuse, cînd era la Paris, să se întoarcă acasă seara tîrziu, se farda extravagant și petrecea o groază de timp, trebuie s-o recunoaștem, ascultînd discuri cu muzică de jaz, activitate de natură să-i irite în egală măsură pe unchii ei Claude și Philippe și pe străbunicul ei. Tensiunile familiale părăseau domeniul diplomației și al strategiei, în care, după exemplul lui Henri Bidou[5] și Geneviève Tabouis[6], douăzeci sau treizeci de milioane de francezi, fără a-i pune la socoteală pe bătrînii ieșiți din circulație și pe copiii de țîță, deveniseră experți, și se instalau cu complezență pe tărîmul moravurilor.

Philippe iubise mult femeile, Pierre și Ursula duseseră împreună, apoi separat, viața pe care o știți, unchiul din Argentina sau verișoara Pauline mai animau cronica de familie, seara, în jurul mesei. Dar, în ciuda tuturor piedicilor, căsătoria rămăsese pentru clan o instituție care avea ceva sacru. Ceea ce era admirabil în căsătorie era că ea se situa la intersecția dintre pasiune și interes, dintre tandrețe și putere, dintre trup și suflet, dintre bani și Dumnezeu. Era și foarte utilă, și foarte sfîntă. Ce bine ! Nici vorbă nu putea fi să te atingi de ea. Căsătoria nu era ferită nici de tensiuni, nici de crize. Dar ele rămîneau în familia noastră, pe cît posibil, secrete. Preferasem multă vreme scandalului secretul. Ascundeam abaterile și contradicțiile noastre în loc să ne lăudăm cu ele : aceasta este, fără îndoială, motivul pentru care unii dintre dușmanii noștri ne taxau drept ipocriți. Firește, în ajunul celui de al doilea război mondial, nu mai rămăsesem la ideile imuabile care domneau fără rival spre sfîrșitul celuilalt secol. Nu ne mai aminteam de cîntărețele, dansatoarele, curte-

zanele de mare anvergură, de Dama cu camelii sau de Emilienne d'Alençon. Curtezanele muriseră, iar noi ne căsătorisem cu evreice, cu burgheze, cu străine. Dar, din multe motive — sociale, religioase, tradiționale firește, poate și economice —, divorțul nu fusese admis printre noi. Nu divorțam. Era interzis. Nici măcar Pierre și Ursula nu divorțaseră. Nu, noi nu divorțam. Pînă la începutul secolului, pînă la războiul din 1914, și poate ceva mai tîrziu, aproape pînă la sfîrșitul primei treimi a secolului și a noii orientări politice a unchiului Paul, bunicul, în principiu, nu primea nici evrei, nici republicani militanți, nici francmasoni, nici divorțați. Bunica, în orice caz, nu primise niciodată. După moartea bunicii, excepțiile au început, firește, să se înmulțească destul de repede. În primul rînd, trebuia să-i întîlnim pe cei din familie care călcaseră greșit. Și apoi viața începea să devină imposibilă fără republicani și fără evrei. Ne converteam și noi, dacă nu chiar la Israel, cel puțin la republică. Dar în privința divorțului rămîneam neclintiți. Dumnezeu, societatea, familia, moravurile, tradiția își dădeau întîlnire în cadrul căsătoriei. A ceda în privința căsătoriei însemna a ceda în toate. Țineam grozav la acest lucru. Dar, fiindcă republica, evreii, socialismul, gustul de schimbare au atacat succesiv integritatea familiei și au deschis breșe largi, nu exista într-adevăr, nici un motiv ca divorțul să nu-și încerce și el norocul. Divorțul avea să pătrundă pe urmele lăsate de răsturnările care ne copleșeau de cînd murise regele și sporiseră acele flageluri pe care le constituiau, din punctul nostru de vedere, individualismul și drepturile omului. Și el avea să găsească în Anne-Marie o aliată foarte activă.

Un aer oarecum romantic domnea în acele zile dinainte de război, alcătuit din așteptare, neputință și o lugubră surescitare. Zarurile fuseseră aruncate. Le auzeam rostogolindu-se de-a lungul Rinului, pe coridorul Dantzigului, pe drumurile Sileziei, în huruitul carelor de luptă și al sunetelor înfundate sau ascuțite ale fluierelor și tobelor cu zvastică pe ele. Nu știam ce destin ne așteaptă. El se afla în mîinile unui pictor naiv, ale unui caporal fără slujbă. Trăiam pentru a doua oară sfîrșitul lumii noastre. Firește, începeam să ne obișnuim : tocmai se împlineau o sută cincizeci de ani de cînd totul se prăbușea în jurul nostru.

Vă mai amintiți, fie chiar vag, de acei vecini de la țară foarte îngăduitori față de Cristofor Columb și a căror franceză puțin deficitară îl amuza și îl enerva pe bunicul ? Mai mulți dintre copiii și nepoții lor trăiesc și astăzi, dar mi-ar fi cam greu să vă dau numele lor. Familia V... era alcătuită din oameni de treabă, ușor ridicoli, mai conservatori chiar decît noi, dacă n-ar exista între acești termeni un fel de contradicție, și care făcuseră avere pe o cale cît se poate de cinstită în industria de ciorapi și de tricotaje. Erau snobi. Noi avem multe defecte, multe părți ridicole, multe tare, laturi odioase. Dar, cu siguranță, nu eram snobi. De ce oare ? Pentru că în spatele simplității noastre, al gentileței noastre, al prăbușirii noastre economice, al avatarurilor noastre ideologice și sociale domnea încă ideea obscură a superiorității noastre. Banii nu ne dădeau gata, nici situația în societate, nici titlurile, nici eleganța : dinspre partea aceasta, slavă Domnului sau istoriei, fusesem copleșiți. Nici snobismul intelectual nu mai avea priză la noi : reacționari ca bunicul sau socialiști ca vărul meu, noi continuam cu multă dezinvoltură să rămînem foarte atașați convingerilor și visurilor noastre. Nu trăiam pentru fațadă, pentru aparență, n-aveam reticențe, iubeam lucrurile și oamenii pentru ei înșiși, ne simțeam foarte bine în pielea noastră. Chiar Claude, care suferise că purta numele nostru, nu rămăsese între două luntre politice și sociale, într-un *no man's land* al ideologiei. Nu-i trebuise mult timp ca să se simtă la largul său la *L'Humanité* sau printre tovarășii din brigăzile internaționale și se împrietenise cu Malraux. Nimic nu se interpunea între noi și gusturile noastre. Ceea ce vroiam să avem, aveam, iar ceea ce nu aveam, disprețuiam. Aveam un oarecare dispreț pentru banul cîștigat. Ei bine ! tocmai banul acesta îl pierdusem. Celălalt, cel care ne rămînea, nu se punea problema să fie cîștigat, să-l fi cîștigat vreodată : provenea întotdeauna de la pămînturile și de la pădurile noastre. Nu sufeream de groaznica patimă de a dori ceea ce ne lipsea. Eram, dacă vreți, mai degrabă orgolioși decît vanitoși, suficienți și de o înfumurare copilărească. Poate că-i dăruiam astfel istoriei pe cale de a se făuri vergile cu care să ne bată. Nu susțin că imaginea pe care o ofeream despre noi înșine era, în toate privințele, fermecătoare. Dar nu eram snobi. Pe cînd familia V... era.

Familia V... provenea dintr-un mediu foarte simplu. Bunicul fusese negustor de vinuri în Quimper sau în Vannes. Tatăl se căsătorise cu fiica unui comerciant din Quimper și începuse, încetul cu încetul, să achiziționeze prăvălii, antrepozite, întreprinderi comerciale, uzine, care, în mai puțin de treizeci sau patruzeci de ani, aveau să aducă avere familiei. Atîta vreme cît nu ne căsătoream cu ei, nu ne-a venit niciodată ideea de a le reproșa membrilor familiei V... originea lor modestă. Cred că v-am mai spus că, în nebunia noastră, sau, poate, în înțelepciunea noastră, nu făceam nici o deosebire între un marinar breton și un ambasador al Republicii, între președintele Consiliului de Miniștri și un negustor de vinuri. Existam noi și ai noștri, familia, verii, decanul, Jules și fii lui Jules, și-apoi existau toți ceilalți, fie ei Rothschild sau Rockefeller sau Einstein, învățătorul din Rousette, jandarmii din Villeneuve, miniștrii și deputații, recidiviștii și cei din familia V..., care nu erau nici mai mult nici mai puțin decît un președinte de secție la Curtea de Casație, un consilier la Curtea de Conturi sau un gunoier. Băcanul, șelarul, micul univers artizanal din Plessis-lez-Vaudreuil se situau cam la jumătatea drumului dintre aceste două părți — inegale — ale societății și ale lumii. Un soi de delir, atitudinea noastră rezervată, gentileța noastră, amestecul, fără îndoială, irezistibil dintre trufia și curtoazia noastră îi îndemnau pe membrii familiei V... să se apropie de noi. Ironia istoriei făcea ca familia V... să fie în plină ascensiune, iar noi, în plin declin. Săream din an în an, rolul nostru scădea, sfîrșeam prin a nu mai conta, ne luptam între noi. Familia V..., dimpotrivă, era întruchiparea norocului și a reușitei. Era, dacă vreți, ceea ce fusese, cu o sută de ani mai înainte, familia Remy-Michault în plină strălucire, dar fără partea sumbră și neliniștitoare, fără renegări, fără glorioasele frămîntări. Latura comică era că se arătau fascinați de ceea ce reprezentam pentru ei ca tradiție și rigoare în momentul în care renunțam noi înșine la aceste moșteniri ale trecutului. Robert V..., fiul cel mare, începea să-și facă apariția la concursurile hipice, să se producă la balurile elegante, să viziteze familiile Noailles și Montesquiou-Fezensac tocmai în epoca în care Pierre părăsea această lume strălucită unde domnise, în care unchiul Paul se sinucidea, în care Claude se convertea la marxism. Fa-

milia V... alerga după iluziile pe care noi le părăseam. Nu era decît un motiv în plus, în ochii lor, ca să admire degajarea noastră, alura noastră, indiferența noastră față de peripețiile istoriei, tot ceea ce ne rămînea, de fapt, în această lume în ebuliție, dintr-un trecut apus.

Robert V... era un băiat înalt și frumos, sub treizeci de ani, cu părul negru pomădat, mai degrabă simpatic și foarte sportiv. Călărea foarte bine, vîna potîrnichi după toate regulile artei, își conducea mașina, marca Talbot, cu viteze record și evita faimoasele greșeli de pronunție în limba franceză ale părinților lui. Dar singurul lui atu adevărat era de a fi apărut în viața noastră în umbra lui Adolf Hitler și a echinocțiilor sale de delir. Anii 1938 și 1939 nu pot să-i descriu mai bine decît prezentîndu-vi-i ca pe o fracțiune de timp în afara timpului. Toți ceilalți ani îngăduiau proiecte, duceau la ceva, se înscriau într-o traiectorie. 1938 și 1939 erau o paranteză și, din capul locului, un impas. Făceam pe nebunii. Lăsam să treacă zilele, săptămînile, lunile, în speranța unui miracol, moartea lui Hitler, a lui Goering, a lui Goebbels și a lui Himmler, convertirea lor la liberalism, prăbușirea concomitentă a național-socialismului în Germania și a bolșevismului în Rusia. Cum ne închipuiam noi că se vor termina lucrurile ? Printr-o minune, probabil : mama, bunicul își mai puneau întrucîtva nădejdea în prezicerile lui Nostradamus și în Fecioara de la Fatima[7]. Sau, dacă nu, printr-o catastrofă pe care fiecare, cred, o aștepta fără să mărturisească. În orice caz, cele douăzeci sau treizeci de luni care au precedat războiul, chiar în momentul în care le trăiam, le ștergeam din istorie, din viața noastră, din desfășurarea reală a timpului. Nu mai contau. Era un coșmar, o amînare, o perioadă imaginară, o greșeală, o excepție, așteptarea sinistră a ivirii zorilor de către cel osîndit la moarte. Chiar Philippe, ale cărui idei le cunoaștem, nu se gîndea decît să iasă din acest lung defileu dintre falezele și pantele abrupte ale istoriei : pentru un naționalist francez, perspectivele erau întunecate. Dar, de-a lungul paranteze, de-a lungul amînării, de-a lungul defileului dintre securi și săgeți, Anne-Marie călărea, în pădurea de la Plessis-lez-Vaudreuil, unde fugisem de gazele naziste, cu fratele ei Jean-Claude, cu vărul ei Bernard și cu Robert V...

Vă dați seama că Anne-Marie dusese, din cea mai fragedă copilărie și pînă în acele ultime luni în care începuse să se fardeze, viața cea mai puțin liberă din cîte există. Pasiunea, pe vremea aceea, mai găsea un petec de cer senin sub care să izbucnească cu furie. Pierre și Ursula, în ciuda propriilor lor moravuri, o supravegheaseră îndeaproape, cu toată rigurozitatea educației prusiene combinată cu a noastră. Cînd Ursula începuse să se detașeze, Anne-Marie fusese dată mai ales în grija unchilor săi, și mă întreb dacă Jacques, Philippe, Claude și cu mine nu dovedeam un dram de gelozie în aplicarea foarte strictă a regulilor familiale. Spectacolul cel mai încîntător îl oferea Claude care desfășura comori de subtilitate încercînd să combine convingerile lui cu principiile educative cele mai tradițional convenționale. Numai datorită Sudeților, riscurilor de război, vacanțelor prelungite în refugiul din Haute-Sarthe, parantezei și amînării a reușit Anne-Marie, luni în șir, să-l vadă în fiecare zi pe Robert. Bunicul și noi aveam cu atît mai puține bănuieli, cu atît mai puține neliniști cu cît Robert era căsătorit. O căsătorie nereușită, dar căsătorie. Se căsătorise, foarte tînăr, cu fiica unui deputat de extremă dreaptă, de care se despărțise după optsprezece luni. Acest deputat avusese nu o dată dispute cu unchiul Paul, căruia îi reproșa compromisurile republicane. Toate acestea, Hitler, imposibilitatea oricărui proiect, căsătoria lui Robert, bunele opinii ale socrului său, viața atît de sănătoasă și de liniștită de la Plessis-lez-Vaudreuil, fără urmă de bar de noapte sau măcar de cinema, le permiteau tinerilor să galopeze împreună în pădurile familiei, urmați de la distanță de Jean-Claude sau Bernard, indiferenți și puși pe zeflemea. Doar trebuiau să ia aer. Nimic mai sănătos decît plimbările printre stejari și brazi. Vara lui 1939 nu se sfîrșise cînd trei catastrofe se abăteau deodată asupra castelului de la Plessis-lez-Vaudreuil : declarația de război, fiica Marthei, bucătăreasa, părăsită de iubitul ei cu un prunc în brațe, Anne-Marie care anunța cui vroia s-o asculte că se căsătorește cu Robert V...

Să se căsătorească cu Robert V... ! Escrocheriile unchiului din Argentina, comportarea scandaloasă a Paulinei, trioul Pierre, Ursula și Mirette, fascismul lui Philippe, aderarea lui Claude la partidul comunist, sinuciderea unchiului Paul aduseseră mai puțină consternare decît

această veste colosală. Numele, mediul, poziția neînsemnată, treacă-meargă. Dar era căsătorit ! „Este căsătorit, fetița mea... Nu înțelegeți ?... Este căsătorit : că-să-to-rit..." I se repeta într-una că era căsătorit, de parcă Anne-Marie ar fi fost surdă sau idioată, de parcă ar fi trebuit găsită limba pe care mintea ei rătăcită s-o înțeleagă, de parcă ar fi avut brusc un acces de nebunie. Dar ea nu se lăsa intimidată : „Ei, o să divorțeze". Trăsnetul cădea din nou. Să divorțeze ? Hotărît lucru, era nebună ! De unde aceste principii monstruoase ? De la mama ei ? De la unchiul Claude ? Din conversațiile cu mine, poate ? Bunicul, care făcuse față cu curaj republicii și democrației, scandalului și supărărilor, ruinei și declinului, morții lui Dumnezeu și Frontului popular, se sufoca de indignare. Să divorțeze ! Viața nu-l scutea de nimic ! Ah ! unii avuseseră nerușinarea să-i explice că afacerea Dreyfus însemna căutarea adevărului, iar socialismul, pasiunea pentru dreptate ! Și-acum, poftim, roadele timpurilor noi și ale lumii moderne : nepoata lui vroia să se căsătorească cu un bărbat divorțat. Articulațiile raționamentului și legăturile de la cauză la efect nu păreau evidente. Dar pentru bunicul erau foarte clare. Bietul Robert, care afișa cu bună-credință un antisemitism înverșunat și care avea oroare de socialism, se învîrtea ca un prostănac în centrul acestui vîrtej ce punea sub semnul întrebării o jumătate de secol de evoluție. Iar Claude nu mai știa ce să creadă : oare nu era păcat să te pui în slujba marilor principii ale libertății și progresului ca să triumfe un imbecil din extrema dreaptă burgheză ?

Discuțiile suscitate de criză dădeau în vileag secrete de familie despre care s-ar fi putut crede că fuseseră îngropate odată pentru totdeauna în tăcerile trecutului. Aflam cu stupoare că mătușa Marguerite nu divorțase. Nu, ea nu divorțase. Dar ar fi avut, firește, toate motivele să recurgă, în disperarea ei, la această sfîșietoare soluție extremă. Firește ? De ce firește ? Mătușa Marguerite era soția unchiului Odon. Iar unchiul Odon era unul din cei ce purtau numele nostru și care muriseră eroic în 1916 sau 1917. Ei bine ! Unchiul Odon... mătușa Marguerite... în sfîrșit, unchiul Odon... Unchiul Odon era homosexual, asta era. Iar tatăl său, frații săi, unchii săi îi dăduseră cît se poate de bine a înțelege că războiul era un prilej aproape unic, pentru un om dezonorat, să nu se mai în-

toarcă și să dispară. Nu se mai întorsese și numele lui fusese săpat la loc de cinste pe monumentul celor căzuți din Roussette în fața căruia bunicul se ducea să se plece în fiecare an, printre drapelele tricolore, nu chiar la 14 iulie, dar la 2 noiembrie, ziua morților, purificată și sfințită de vecinătatea zilei din ajun, 1 noiembrie, praznicul tuturor sfinților. Unchiul Odon murise, onoarea familiei fusese încredințată mitralierelor sau șrapnelelor germane, dar mătușa Marguerite nu divorțase. Rămăsese văduvă, ceea ce era cu mult mai bine. Nu-i ceream lui Anne-Marie nici măcar să-l împingă la sinucidere pe Robert, să-l trimită în Sahara, să-i sugereze să-l asasineze pe Adolf Hitler sau pe Stalin, ceea ce ar fi prezentat avantajul că rezolva mai multe probleme în același timp. Îi ceream doar să nu se căsătorească cu el. Șovăia. Se zbuciuma. O minte solicitată de mai multe probleme nu se poate consacra unei singure preocupări : necazurile fiicei Marthei și chinurile lui Anne-Marie atenuau mult, pentru noi, șocul declarației de război. Robert s-a dus să se prezinte la regimentul său de tancuri într-o situație destul de neclară. Să fi fost oarecum logodit ? Anne-Marie, în nici un caz, nu se căsătorise cu el. Slavă Domnului — și fiecare ofta în sinea lui, fără să lase să se vadă nimic din tulburarea secretă care-l încerca —, slavă Domnului, ea n-aștepta un copil, ca fata bucătăresei. Dar spectrul divorțului intrase în familie odată cu spectrul războiului. Și nu știu care din cele două ne înspăimînta mai mult.

Mai era un membru al familiei pentru care vara lui 1939 n-a fost veselă, vreau să spun pentru care vara lui 1939 a fost și mai sumbră decît pentru majoritatea francezilor. Era Claude. La sfîrșitul lui august 1939, cînd Anne-Marie era în plin flirt, ne parvenise o știre stupefiantă : pactul de neagresiune dintre Stalin și Hitler. Cu două sau trei luni în urmă, Pierre ne vorbise, puțin neliniștit, despre o informație de rutină în care, firește, ca mulți alții, nu văzusem decît un fapt nesemnificativ : înlocuirea, în postul de comisar al poporului sovietic pentru Afacerile externe, a lui Litvinov cu Molotov. Pierre, care îl întîlnise de mai multe ori pe seducătorul Joachim von Ribbentrop, pe vremea cînd viitorul ministru de Externe se ocupa de comerțul cu șampanie, nu-i cunoștea în schimb nici pe Litvinov, nici pe Molotov. Dar rămăsese în relații prietenești cu destui diplomați și oameni politici

ca să fie mai bine informat decît restul familiei — ceea ce nu era prea greu — despre ceea ce se întîmpla în lume. De îndată ce a aflat de înlocuirea lui Litvinov cu Molotov, a adulmecat primejdia. Cînd s-a comunicat semnarea pactului de către Molotov și Ribbentrop ne-a anunțat că cortina roșie se ridică pentru un război inevitabil. N-avea ea oare să se lase și mai mult pentru destinul familiei ? Ah ! Voia Domnului urma căi foarte ciudate. Ele o îndepărtau din ce în ce mai mult de amintirea lui Eléazar, pentru a o apropia de un Molotov, de un Hitler, de un Stalin. Bineînțeles că Anne-Marie nu se sinchisea de Stalin și de Molotov. Nu se sinchisea nici de Eléazar. Se plimba cu Robert de-a lungul iazurilor din pădurea de la Plessis-lez-Vaudreuil. Erau pentru ea golful Neapolelui, lacul Maggiore, Canal Grande văzut de pe Rialto, întîlnirea la Kartoum a Nilului Albastru cu Nilul Alb, fiindcă, dincolo de toate nebuniile istoriei, în ciuda unui trecut de care nu-i prea păsa, ea trăia prima dragoste. Dragostei nu-i place trecutul. Dragostea răstoarnă și dă brînci, nu privește decît înainte, este inamica tradiției. Ați remarcat că dragostea nu juca, la urma urmelor, decît un rol modest în istoria familiei ? Simțeam nedeslușit că și ea amenința, între socialism și noile moravuri, să năruie opera secolelor. Dragostea e democratică. Este de partea revoluției. Este revoluția. Plimbîndu-se cu Robert pe potecile pădurii care mai răsunau încă de cornurile de vînătoare și de toate amintirile trecutului, Anne-Marie făcea tot atît cît făcuse căpitanul Dreyfus, Jaurès, domnul Joseph Caillaux pentru a dărîma zidurile mîncate de vreme ale vechii noastre case și pentru a deschide viitorului porțile acestei fortărețe a trecutului. Cam în același timp, Jacqueline, fiica Marthei, bucătăreasa castelului, lupta cu disperare pentru a-i păstra un tată nepotului domnului Machavoine, iar Hitler, în sfîrșit — în sfîrșit ! —, făcea să intre numele Dantzigului, după cel al Sudeților, în istoria omenirii.

Claude suferea. Pactul germano-sovietic, care anunța războiul, fusese primit la Plessis-lez-Vaudreuil cu un fel de entuziasm. Lumea era senină și frumoasă. Poate că aveam să fim bătuți, zdrobiți, călcați în picioare de această alianță contra naturii, dar dușmanii noștri erau cel puțin toți în aceeași tabără, toți în același sac al reprobării și infamiei. Ușurarea punea stăpînire pe Philippe, disperarea

pe Claude. Poate că mai mult decît pentru Franța, inimile noastre aveau să bată, mai întîi, pentru Finlanda, atacată — slavă Domnului — de amicii inamicilor noștri. Aveam să ne găsim un erou, primul după multă vreme, urmașul Jeannei d'Arc, al marelui Condé, al mareșalului de Saxa[8], fratele mai mic sau mai mare al dogelui Morosini[9] sau al lui Jan Sobieski[10] : mareșalul Mannerheim[11]. Finlanda nu era un adversar pe măsura ursului roșu al stepelor. Dar n-avea importanță ! Ea ținea piept istoriei. Totul mergea bine pentru noi. Totul mergea prost pentru Claude. Stalin, aliatul lui Hitler ! Lumea nouă a lui Claude se prăbușea înaintea lumii noastre.

Descumpănirea lui Claude m-a apropiat de el. Înțelegeam pasiunea privind în jurul meu, pe coridoarele atît de liniștite ale castelului : spaimele Jacquelinei, rătăcirile lui Claude, exaltările lui Anne-Marie. Mediocritatea lui Robert sau a tînărului Machavoine și tot tărăboiul pe care-l făcea istoria aveau același efect : tulburarea inimilor în înfruntarea cu oamenii. Îl vedeam pe Claude cum își mușca, efectiv, mîinile, cum se învîrtea ca un leu în cușcă. Revoluția proletară pactiza cu fascismul. Merita, n-am ce zice, să fi rupt cu atîtea și atîtea lucruri pentru a te pomeni gata să strîngi mîna, cu zîmbetul pe buze, invadatorilor orașului Praga și călăilor de la Guernica.

Mai tîrziu, Claude avea să-și revină. Avea să-mi explice că pactul de la Moscova era vlăstarul Münchenului și al slăbiciunii democrațiilor. O măsură de înțelepciune și de expectativă. Un pas gratuit. O paranteză în paranteză, o amînare în amînare. Dar răul fusese făcut. Machiavelli și Talleyrand ridicau de pe atunci capul în spatele lui Marx și Lenin. Și în socialism, scopul scuza, ca întotdeauna, mijloacele. El nu va înceta să-l tîrască, sub marea umbră a lui Stalin, în mocirla proceselor, în zăpezile Siberiei, în sîngele vărsat la Praga și la Budapesta.

Iată, aproximativ, cum își făcea intrarea, pe culoarele încă — și de pe atunci — puțin încălzite de la Plessis-lez-Vaudreuil, cel mai mare război din toate timpurile. Scriu la treizeci de ani, sau ceva mai bine, de la dezlănțuirea lui. Cît de departe este acest război care a avut totuși loc ieri sau alaltăieri ! Tot atît de departe ca Fronda, ca Războiul de șapte ani, ca Austerlitz sau Jena. Mulți dintre actorii lui sînt încă printre noi, dar piesa nu mai este de

actualitate și se pierde în timp. El este preluat de istorie. Nu e încă cu totul pietrificat, nu e încă fixat, nu i s-a ridicat încă statuie, asemenea căderii Romei sau Războiului de o sută de ani. Îl animă încă felurite mișcări, amintirea, furia, remușcarea sau ura. Cei mai tineri îl contemplă însă așa cum contempla unchiul Paul, pe la începutul secolului, Comuna și dezastrul de la Sedan, așa cum contempla Anne-Marie primul război mondial pe cînd se plimba în pădure alături de Robert. Timpul îmbracă forme ciudate în ochii amintirii. El se destinde sau se închircește, se multiplică sau se pliază. Mulți din oamenii care au astăzi cincizeci de ani se miră, de obicei, de ecoul destul de vag pe care îl stîrnește în rîndul tinerilor numele lui Churchill, al lui Hitler sau al Stalingradului. Încercați să vă amintiți ce reprezentau pentru dumneavoastră, cînd aveați douăzeci de ani, prin 1939 sau 1940, vechii combatanți ai războiului din 1914. Războiul lor avea douăzeci de ani. Iar al nostru are treizeci. Îmi amintesc că și mie, prin 1950, anii nebuni din 1925 mi se păreau foarte îndepărtați. Iar prin 1925 începutul secolului însemna pentru mine o altă lume. Dar 1950 mi se pare astăzi foarte aproape, la o zvîrlitură de băț. Totuși între 1925 și 1950 s-a scurs tot atîta timp ca între 1950 și astăzi. Și tot atîta timp între 1900 și 1925. Fiecare știe că anii, lunile, săptămînile și zilele nu defilează în același ritm înainte de a se prăvăli în prăpastia trecutului. Timpul este ca marea : nu poți calcula bine distanțele. De-abia întorci capul și totul dispare. O viață întreagă nu ajunge totuși ca să lase trecutul nostru să-și ocupe în sfîrșit locul ce i se cuvine în eternitatea înghețată a istoriei lipsite de pasiune. Istoria este amestecată cu viața noastră. Murim întotdeauna prea repede pentru ca ea să aibă timp să se detașeze. Viața noastră, în schimb, este aproape de pe acum istorie pentru cei ce se nasc după noi. După ce o să se mai răcească puțin va semăna pentru totdeauna cu imaginea ei imobilă.

Mă mai plimbam încă prin Plessis-lez-Vaudreuil, cu inima puțin strînsă. Băieții încercau să se facă utili, în dorința de a imita eforturile formidabile de dincolo, de pe cealaltă parte a Rinului, ale tineretului hitlerist : munceau în pădure între Jules al III-lea, care domnea în mod glorios, și nepotul lui Jules, tăind crengi pe care le legau

în mănunchiuri pentru bătrînii de la azil. În fiecare zi, dimineața, la prînz și seara, ne reîntîlneam în salon ca să ascultăm știrile. De atunci încolo aveam să ascultăm toată viața știrile. În curînd aveam să le și vedem. După Daladier și Reynaud aveau să urmeze Pétain și discursurile sale, de Gaulle și apelurile sale, vocile nopții ale căror chipuri nu le cunoșteam. *Onoare și patrie, aici Franța liberă...* : închideam ușile și ferestrele, stingeam luminile, ne așezam aproape pe întuneric și bunicul monarhist căuta pe hartă, numai la lumina lămpilor de radio, unde era Stalingradul. Aveau să urmeze eliberarea Parisului, execuția prin împușcare la Notre-Dame, plecarea generalului, încoronarea Elisabetei, Diên Biên Phu[12], înmormîntarea lui Churchill, la 13 mai, din nou de Gaulle, puciul generalilor, din nou de Gaulle, formidabilele sale conferințe de presă, convorbirile sale televizate, la care sărea de pe scaun cu brațele în lături, alegerile și referendumurile sale, delirurile din mai — *Nu mă voi retrage... Poporul își va veni în fire...* —, *nu*-ul francez pretinsului dictator, plecarea și moartea lui. Intram, în 1939, nu într-o istorie care nu încetase niciodată să se desfășoare, ci într-o comunicare imediată cu ea, cu imaginile și ecourile ei. Ne aruncam în istorie și ea n-avea să ne mai dea drumul niciodată.

Mă mai plimbam încă prin Plessis-lez-Vaudreuil, cu inima puțin strînsă. Priveam zidurile, tavanele pictate, vechile portrete din salon, cărțile din bibliotecă. Din cîte drame ale trecutului nu scăpaseră ! Furiei flăcărilor, oamenilor, războaielor, revoluțiilor. Oare aveau să mai reziste toate acestea ? Universul nostru atît de solid, ancorat în veșnicie, cît de fragil mi se părea dintr-o dată ! M-am întors în salon. Fără îndoială că bunicul asculta încă știrile la Radio-Paris. L-am regăsit instalat în berjera Ludovic al XV-lea îmbrăcată în mătase cafeniu-deschis, puțin uzată, adormit peste *Le Temps, Journal des Débats, Le Figaro, L'Action française*. Din marea cutie de lemn, cu cadranul ei întunecat și cele trei butoane rotunde, se auzea un murmur : Jean Sablon poate, sau Rina Ketty. În cel mai bun caz Charles Trenet. Am ascultat puțin. După abia cîțiva ani Edith Piaf avea să intre, plină de viață, cu acordeoniștii și cu amanții ei de o zi, între generalul de Gaulle și Brigitte Bardot, în muzeele Grévin

ale imaginației noastre. Am urcat ca s-o chem pe Anne-Marie și s-o rog să se ducă să-l prevină pe tînărul decan că îl așteptam la cină. Am găsit-o în pod, lipită de Robert V... Căutau, mi-au spus roșind pînă-n vîrful urechilor, rochii vechi într-un cufăr ca s-o deghizeze pe Véronique. Rochii vechi... ca s-o deghizeze... Da ? bine... Le-am recomandat să coboare și, dacă se poate, separat. Am trecut prin bucătărie și m-am îndreptat din nou spre salon : cred că făcusem, în decursul zilei, străbătînd castelul, doi kilometri. L-am reluat pe Mauriac al meu, pe Malraux al meu, *Frumoasele cartiere* ale lui Aragon, ultimul Morand. Se sfîrșea o lume. A doua zi începea războiul.

Partea a treia

I

SCRISOAREA LUI CAROL QUINTUL

ÎN ZIUA de 18 iunie, la ora ceaiului, un colonel neamț pătrundea în salonul cel mare de la Plessis-lez-Vaudreuil. Bunicul îl aștepta, în picioare, foarte palid, cu amîndouă mîinile proptite de spătarul fotoliului, pe care se așezau de obicei, ca să tricoteze sau să citească, mama sau mătușa Gabrielle. Colonelul se opri în pragul ușii pe care i-o deschisese bătrînul Jules. Bătu din călcîie. Și salută. Bunicul înclină capul.

Era pentru a doua oară cînd prusacii, ca să vorbesc ca bunicul, ocupau castelul. În 1815, după Waterloo, îi primisem pe ruși. În ianuarie 1871, bunicul, pe atunci în vîrstă de paisprezece ani, îi văzuse sosind pe ulani. Bănuiam că, prin gesturile sale, prin ținuta rigidă, prin salutul măsurat, imita atitudinea bunicului său în 1871. Mi-a trecut prin minte că acel bunic își copiase, poate, și el reacțiile după cele ale tatălui său la căderea împăratului. Interesant era că de fiecare dată regimurile care cădeau ne erau străine, și cîteodată ostile. Oricum ! În momentele de nenorocire ale patriei cel puțin ceva — și ceva esențial — rămînea neschimbat : era familia.

Colonelul vorbea franțuzește cu un accent acceptabil. Aveam să aflăm mai tîrziu că pregătise o teză despre spi-

ritul militar în opera lui Vigny. Eu stăteam la cîțiva pași în spatele bunicului : eram fără îndoială pe cale să învăț, la rîndul meu, cum să mă comport mai tîrziu în fața unui viitor cotropitor. Armata nu-l acceptase nici pe Claude, din cauza brațului său, nici pe mine, din cauza sănătății mele. Totuși reușisem, și unul și celălalt, să ne strecurăm în rîndurile ei și să ne agităm puțin între Sambre și Escaut și după aceea între Amiens și Beauvais. N-aveam nici o veste de la Claude. Jacques și Robert V... muriseră, dar noi nu știam încă. Eu mă aflam antrenat în prăbușirea armatei a X-a a generalului Altmayer, care trecuse, încă de la 10 sau 12 iunie, sub ordinele directe ale lui Weygand[1], și mă pomenisem, în dimineața zilei de 18 iunie, la vreo 10 kilometri de Plessis-lez-Vaudreuil. Mă hotărîsem să vin să dorm cîteva ore înainte de a continua, de bine de rău, coborîrea către Loara. M-am prăbușit pe patul meu pe la unsprezece dimineața. Puțin după ora patru, Anne-Marie a intrat în cameră. O auzisem alergînd pe coridor, ca pe vremea cînd singurul telefon al castelului suna în odaia bunicului, iar ea se repezea înaintea tuturor fiindcă știa că apelul era pentru dînsa și că venea de la Robert. De data aceasta nu mai era Robert : din ce lăcașuri cerești, din ce abisuri subterane, cu gura plină de pămînt, Doamne ! și cu fața acoperită de sînge, ne-ar fi putut chema el ? Anne-Marie n-a bătut la ușă, a deschis-o ca o vijelie și a strigat : „Nemții !"

Nemții ! Deci, erau aici. Veniseră din Pomerania și din Saxonia inferioară, din Pădurea Neagră și de pe malurile lacurilor Bavariei, de pe înălțimile Brockenului[2] și din noaptea Walpurgiei, din bătrînele universități cu micile lor piețe liniștite și cu nume pline de legende. Traversaseră Rinul și Meusa, Ardenii, Marna și Sena și se îndreptau spre Loara și spre cele două mări la care visau barbarii. Și ne violau casa și sfintele ei amintiri. Am mai avut timp să-mi spun că istoria se făcea sub ochii mei, să-mi trec mîna prin păr, să-mi închei trei nasturi, să-mi aranjez oarecum uniforma ponosită și să mă precipit în salon unde aștepta bunicul. El m-a cuprins pe după umeri și m-a strîns la piept. Cîteva secunde mai tîrziu, colonelul von Witzleben intra în încăperea unde, după cum se spunea, Henric al IV-lea îi făcuse curte uneia dintre străbunicele mele care era foarte frumoasă și se numea Catherine și unde oameni înarmați cu sulițe și topoare

veniseră, cu o sută cincizeci de ani în urmă, să-i aresteze pe doi dintre ai noștri. Colaborationismul și Rezistența intrau cu același pas suplu și ferm la Plessis-lez-Vaudreuil.

În lenta curgere a istoriei, cu sinuozitățile, cu ezitările, cu mlaștinile sale, cu timpii săi morți, apar dintr-o dată, și adesea în durere și sînge, avalanșe de violență și de relativă simplicitate : luarea Constantinopolului în 1453, descoperirea Americii în 1492, Marignan[3] în 1515, marea Revoluție, Trafalgar[4] în 1805 și Waterloo[5] în 1815. Din iunie '40 pînă la eliberarea Parisului, Franța germană face în istorie o pată cenușie și neagră. Evenimentele se succed acum într-un ritm precipitat ca într-unul din acele filme ale căror personaje se pornesc dintr-odată să alerge și în care tot ce mișcă pare că înnebunește. Totuși în memorie ele se întipăresc fără prea mare greutate și cu mult mai ușor decît acei ani de pace în care toate zilele se aseamănă. Pentru că armistițiul, Mers-el-Kébir și Dakar, invadarea Rusiei, Pearl Harbour, intrarea în război a Americii, debarcările succesive marchează tot atîtea repere de care ne ancorăm amintirile. Viața familiei a continuat, de-a lungul anilor sumbri, s-a întrepătruns cu istoria. Jacques și Robert V... au fost uciși în '40, Philippe a plecat din nou în Spania în 1942, Claude a fost arestat în '43 și eu în '44, Michel a fost condamnat la moarte în 1945 : tot atîtea pietre albe sau negre jalonînd voile sinistre ale Domnului familiei și oștirilor.

Din 1940 pînă în 1944, trupele germane s-au succedat la Plessis-lez-Vaudreuil, cu antracte în care rămîneam numai noi. Am cunoscut aviatori, infanteriști, parașutiști, tanchiști, SS-iști cu cap de mort, ucrainieni și georgieni de-ai lui Vlassov[6] și chiar, pentru cîteva zile, marinari care se îndreptau spre unul sau altul din porturile noastre din Bretania. Dar locurile și oamenii se fixează în memorie sub o înfățișare unică, în care se topesc toate trăsăturile și diversele lor aspecte : Hugo cu barba sa, Verlaine în fața absintului și Pétain la bătrînețe. Imaginea pe care o păstrez despre Plessis-lez-Vaudreuil în timpul războiului sînt tancurile, camioanele, enormele motociclete din curtea castelului, pe pietrișul și gazonul din jurul mesei de piatră. Cînd porneau toate motoarele pen-

tru o plecare sau un exercițiu, un formidabil vuiet punea stăpînire pe pămînt și pe cer și toate geamurile castelului începeau să vibreze.

Bunicul reușise să-și păstreze camera sa din turn și două mici încăperi învecinate, înțesate cu cîteva din amintirile noastre cele mai prețioase, în care pusese să i se așeze două sobe de fier de o urîțenie remarcabilă și unde toți membrii familiei veneau să-l viziteze pe rînd, pe fondul rumorii, cu totul noi, a *Ausweis*-urilor și gazogenelor. Nu ieșea niciodată din acest minuscul regat decît ca să se plimbe, o oră dimineața, o oră seara, în parcul din jurul castelului. Cu o disciplină exemplară, ducea viața unui pustnic voluntar, a unui ocnaș de mare lux. De mai multe ori, state-majore presărate cu cruci de fier și cu frunze de stejar veniseră să se instaleze la Plessis-lez-Vaudreuil. Diverși generali și mai mulți colonei îl poftiseră pe bunicul, în scris, o dată chiar pe o carte de vizită cu blazonul familiei, descoperită în sertarele unei comode din salonul cel mare, să vină să ia masa cu ei. Bunicul răspundea de fiecare dată, cu o curtoazie scorțoasă și ironică, că circumstanțele se opuneau accesului stăpînului locurilor în propria sa sufragerie și că își interzisese să depășească limitele perimetrului restrîns în care se mai afla la el acasă. Era inevitabil să nu izbucnească un anumit număr de incidente burlești, minuscule și tragice. Cînd un ofițer sau un soldat german îl saluta, bunicul răspundea invariabil, fără un cuvînt, ridicîndu-și pălăria, cu privirea ațintită în depărtare. Generalul von Stülpnagel, în turneu de inspecție, venise să petreacă patruzeci și opt de ore la Plessis-lez-Vaudreuil. Bunicul dădu peste el între castel și masa de piatră. Generalul îl privi pe acest bătrîn foarte corect, devenit mai maiestuos și mai demn ca oricînd datorită încercărilor și vîrstei. Bunicul aruncă o privire spre generalul imobil. Generalul nu se mișcă : el comanda ansamblul trupelor germane în Franța ocupată. Bunicul își văzu de drum, sprijinindu-se în baston. Seara, după cină, un *Feldwebel* veni să-i spună bunicului că generalul îl aștepta.

„O invitație ?“ întrebă bunicul.

Feldwebel-ul înclină capul.

„Atunci, dacă vreți, spuneți-i generalului că nu ies seara“.

După zece minute, *Feldwebel*-ul se înapoie.

„O convocare ?“ spuse bunicul.

Feldwebel-ul dădu din cap. Bunicul îl urmă.

Înconjurat de cîțiva ofițeri, generalul stătea la un birou mare, care luase locul biliardului. Bunicul privea în jurul lui cu un aer vădit dezaprobator : nu prea aprecia noul mod în care era aranjată camera și gustul străin pe care îl revela. Un ofițer începu să explice într-o franceză mediocră că generalul rămăsese surprins că nu fusese salutat.

„Și eu“, spuse bunicul.

Atunci generalului i se urcă sîngele la cap. Începu să strige repezit, izbucnind de cîteva ori în țipete, că era de datoria învinșilor să-i salute pe învingători și-i ceru bunicului, prin intermediul traducătorului, să-i spună ce grad avea în armata franceză.

„Modest“, răspunse bunicul, care nu era nici măcar soldat instruit și care nu primise niciodată de la Republică nici cel mai mic grad sau cea mai neînsemnată decorație. „Dar sînt la mine acasă“.

Răspunsul nu făcu impresie bună. Generalul începu din nou să tune și să fulgere. De două ori grande de Spania, cavaler al Lînii de aur[7], al Annonciadei[8], al Vulturului negru[9], al Sfîntului Gheorghe[10] și al Sfîntului Andrei[11], mare maestru sau superior al mai multor ordine suverane, militare și ecvestre, puțin uitate de istoria timpurilor moderne, bunicul simți nelămurit că prilejul era cum nu se poate mai favorabil pentru a exprima, în fine, ceea ce-i stătea pe inimă de o sută cincizeci de ani și ceea ce binefacerile păcii nu-i dăduseră posibilitatea să evoce fără a cădea în ridicol. Se înfundă în fotoliul pe care i-l împinsese un soldat și, cu mult calm și fermitate, spuse că oricînd este posibil să se neglijeze regulile jocului, dar că, în momentul în care se pune problema de a invoca un drept, situația sa personală îi permite să aștepte din partea tuturor celorlalți, oricine ar fi fost ei, cu excepția, poate, a cardinalilor, a prinților de sînge, a șefilor de stat și a mareșalilor, să-l salute primii. Nu vedea pe nimeni altcineva pe lume căruia să-i datoreze respect. Adăuga, pentru a ține cumpăna dreaptă, că dacă, din întîmplare, generalul era mareșal, el era întrutotul dispus să-i prezinte scuze. Dar că, în caz contrar, le așteaptă el pe ale acestuia. Printr-o viclenie a istoriei, tocmai defectele noastre, semeția noastră, ceea ce alții numeau morga

noastră, erau cele care ne aruncau în tabăra Rezistenței și-i dădeau bunicului meu un fel de aureolă națională și populară.

Ne aflam în iarna 1940—1941. Era destul de frig. Istoria lumii trecuse prin destule încercări și zvîrcoliri. Stupefacția pusese stăpînire pe așa-zisul juriu constituit de general. Nemții se așteptau la orice, la o declarație naționalistă de credință sau la o supușenie înfricoșată. Această diatribă à la Saint-Simon îi lăsă cu gura căscată. Bunicul li se prezenta sub aspectele puțin rizibile ale unui conte d'Orgel, ale unui prinț de Guermantes, ale ducelui de Maulevrier din *Fracul verde* de Robert de Flers[12] și Arman de Caillavet. Dar o făcea în fața ocupantului constituit în tribunal. Acuzatul înceta să provoace rîsul pentru a se transforma în erou. N-ar fi fost nemulțumit, cred, să se lase împușcat pentru că și-a bătut joc de nemți pe principii atît de esențiale ca strălucirea numelui nostru și rangul familiei. Culmea e că bătrînul gentilom reușise să-i impresioneze pe nemți. Nu i s-au cerut scuze, dar a fost condus de un colonel și un căpitan pînă la camera sa, unde aceștia l-au salutat luînd poziție de drepți în fața ușii.

Bunicul rămase o clipă nemișcat în prag, îl fixă pe colonel fără să-i arunce nici o privire căpitanului, nu întinse mîna și nu se înclină, ci spuse numai : „Mulțumesc, prietene", pe acel ton inimitabil care era singurul nostru talent, și dispăru în camera sa.

Aproape cu un an mai tîrziu, sau poate mai mult, în timpul iernii '41—'42, o poveste destul de curioasă ne-a pus din nou la încercare sentimentele naționale. Pe vremea aceea, cei care ocupau castelul erau niște aviatori. Bunicul era în continuare refugiat în încăperile din turn, în ceea ce numea el cazemata sau temnița sa la domiciliu. Într-o seară, în timpul uneia din acele plimbări în care-l însoțea Anne-Marie, bătrînul și străneapoata lui au remarcat un neamț de vreo patruzeci de ani, înalt, cu părul aproape alb, cu crucea de fier la gît, care avea în mers și în alură ceva impresionant și totodată seducător. A doua zi și în zilele următoare au dat din nou de cîteva ori, pe culoare sau pe alei, de ofițerul german. Ofițerul saluta, fără un cuvînt. După ritualurile devenite imuabile, bunicul, privind în gol, ducea mîna la pălărie, iar Anne-Marie, splendidă, cu capul pe spate, se strîngea lîngă el.

Eram încă la Plessis-lez-Vaudreuil pe timpul transfigurării sărmanului Robert V... Vestea morții lui ne parvenise destul de tîrziu, către sfîrșitul lunii august sau începutul lui septembrie 1940. Aflasem foarte repede că Jacques fusese ucis în Ardeni, încercînd să se alăture generalului Corap. Dar Robert, timp de două sau trei luni, trecuse drept dispărut. În cele din urmă, la Plessis-lez-Vaudreuil a sosit una dintre acele sinistre cărți poștale de corespondență prefabricată, de culoare roz-gălbui, al căror text presărat cu puncte de suspensie nu anunța decît catastrofe.

După ce complectați această carte poștală strict rezervată corespondenței familiale, tăiați indicațiile inutile. Nu scrieți nimic în afara rîndurilor.

ATENȚIE. — Orice carte poștală al cărei conținut nu va fi *exclusiv* de ordin familial nu va fi transmisă și va fi probabil distrusă.

. . . . . la . . . 1940 . . . .
. . . . . bine sănătos . . . . . obosit
. . . . . ușor, grav bolnav, rănit.
. . . . . ucis . . . . prizonier
. . . . . decedat . . . fără vești
din . . . . . Familia . . . . e bine
. . . . . nevoie de provizii . . . de bani,
vești, bagaje . . . . . s-a întors la . . . .
. . . . . lucrează la . . . . . va intra
la școala de . . . . . a fost admis
. . . . . va merge la . . . . . în
. . . . . .
. . . . . .

Gînduri afectuoase. Sărutări. Semnătura,

Pe linia punctată care preceda cuvîntul *ucis*, figura, îngrozitor de sec, numele lui Robert V.....

De-abia aflasem de sfîrșitul lui, că oaia neagră a familiei s-a transformat în martir, în figură de vitraliu, în model pentru copii. De altfel fusese citat prin ordin de

zi pe națiune după ce apărase singur, timp de șase ore, cu un tanc în pană și două mitraliere, împotriva a vreo sută de *Waffen-SS*, accesul la un pod peste Meusa. Eu n-aveam prea multe îndoieli asupra sensului acestei morți : ca și cum s-ar fi supus gîndurilor noastre secrete, el căutase să fie ucis. Nu vorbeam niciodată despre asta. Dar în sinea noastră știam că spiritul de familie nu era, poate, cu totul nevinovat de moartea acestui om din care făceam acum un erou. Despre durerea lui Anne-Marie n-am să vorbesc deloc aici. Puterile oamenilor au și ele o limită. Avusese prea mult de luptat împotriva structurii vechii noastre familii, încă atît de rigidă, în ciuda tuturor prefacerilor. Dispariția lui Robert a fost o dramă pentru Anne-Marie, o sfîșiere, o prăbușire. Și, de asemenea, cred, în același timp, datorită cruzimii vieții și teribilelor ei întorsături, un fel de ușurare. Oricît s-ar fi revoltat împotriva regulilor familiei, era încă prea devreme pentru a le respinge complect. Fără îndoială, acum, cînd el dispăruse, se înălțau de pretutindeni elogii în memoria scumpului Robert care călărea atît de bine. Nu sînt totuși sigur că, departe de malurile Meusei și de mitralierele sale, ar fi cîntărit destul de greu în existența cotidiană pentru a-i umple viața lui Anne-Marie. Este întotdeauna o senzație extraordinară să vezi împlinindu-se destinele celor care trăiesc în preajma ta : descopeream cu un fel de stupoare toată nerăbdarea și ardoarea care zăceau în Anne-Marie. Nu, Robert nu era făcut să satisfacă toate aceste așteptări. Și ceea ce era mai crud, era că Anne-Marie înțelegea ea însăși, mi se pare, puțin cîte puțin, că, în desfășurarea sa nemiloasă, istoria avea dreptate împotriva ei. Ajunsese să-și reproșeze că nu plînge destul de violent dragostea ei dispărută. Și lacrimile îi curgeau și mai amare de ciudă că nu erau nesecate.

Noi, în timpul acesta, îl adoptam pe Robert mort, pe care îl respinsesem cîtă vreme fusese viu. Dispariția lui Jacques a fost pentru noi toți, pentru frații săi și mama sa, pentru bunicul și, îndrăznesc s-o spun, pentru mine, o mare durere. Amintirea lui Robert V.... a fost asociată de noi cu amintirea lui Jacques, care ne rămînea foarte drag. Moartea aranja totul. Noi ne înțelesesem întotdeauna mult mai bine cu morții decît cu viii.

Acum vedeți unde vroiam să ajung, la un an sau un an și jumătate după sfîrșitul lui Robert. Aviatorul german

era primul bărbat asupra căruia Anne-Marie avea să-şi arunce ochii după deznodămîntul tragic al primei sale iubiri. Nu-l privea, desigur. Dar îl văzuse imediat. Era ceva mai mult decît seducător, de o discreţie exemplară, de o destul de rară distincţie. Iar el, cum să nu fi remarcat, în preajma vechiului castel, sinistru în nenorocirea vremurilor, acea tînără şi strălucitoare fată de lîngă bătrîn ? Într-o dimineaţă, bunicul a primit o scrisoare redactată într-o franceză excelentă. Venea, bineînţeles, de la aviatorul nostru. Era semnată Karl-Friederich von Wittgenstein. Neamţul de la Plessis-lez-Vaudreuil era un văr al Ursulei.

Scrisoarea nu era remarcabilă numai prin semnătură. Ea era întovărăşită de un document ce părea destul de vechi. Scrisoarea arăta că era vorba despre instrucţiuni semnate de Carol Quintul, invitînd un Wittgenstein de pe acea vreme să-l întîlnească la Trier pe un trimis al regelui Franţei care purta numele nostru. În amintirea, spunea el, a trecerii sale prin Franţa, neamţul îi oferea bunicului, pentru arhivele de la Plessis-lez-Vaudreuil, acest manuscris destul de rar pe care ştia că-l văzuse printre hîrtiile familiei sale şi pe care îl ceruse din Prusia.

Bunicul, după cum ştiţi, manifesta un interes pasionat pentru toate amintirile de familie. A ezitat o săptămînă întreagă. A consultat-o pe Anne-Marie şi pe toţi cei dintre ai lui pe care a putut pune mîna în acele zile grele. În sfîrşit, i-a răspuns, şi am şi acum sub ochi ciorna acelei scrisori adresate, în franceză bineînţeles, „maiorului von Wittgenstein la Plessis-lez-Vaudreuil". Îi exprima, în această scrisoare, viile sale mulţumiri pentru un gînd şi un gest de care era mişcat. Dar circumstanţele şi istoria îi interziceau să accepte. „Sîntem cu toţii supuşi, spunea el, unor evenimente şi unor legi care primează faţă de vieţile noastre particulare şi cîteodată faţă de dorinţele noastre. Nu voi uita niciodată legăturile care s-au ţesut între noi peste frontiere şi secole. Dovada dumneavoastră de prietenie aş primi-o cu bucurie dacă mi-ar fi îngăduit. Dar istoria se opune. Mai tîrziu, poate, cînd pacea va domni între ţările noastre veţi reveni într-o zi la Plessis-lez-Vaudreuil unde veţi fi primit de toţi cu o stimă şi o afecţiune care nu vor trebui să se mai ascundă şi vor putea, în sfîrşit, să se exprime. Atunci îmi veţi remite

mie sau, desigur, nepoților mei dacă nu voi mai fi pe lume frumoasa scrisoare a lui Carol Quintul în care figurează cele două nume ale noastre".

Nu, scrisoarea lui Carol Quintul nu avea să ne revină nouă. Colonelul von Wittgenstein, care servea în Rusia sub ordinele lui Paulus, avea să-și găsească moartea în fața Stalingradului. Știrea ne-a parvenit din Elveția, prin niște veri de-ai Ursulei, pe la începutul primăverii lui 1943. A fost una din rarele ocazii, cred, în care l-am văzut pe bunicul plîngînd. Îl văzusem plîngînd la moartea fiilor săi și a nepotului său. L-am văzut plîngînd pentru moartea acestui străin, pentru moartea acestui inamic care, poate fără s-o știe, devenise prietenul său în tăcerea istoriei. Nu știu dacă colonelul a avut frați sau nepoți. Nu știu nici măcar dacă era însurat. N-am încercat niciodată să aflu. Scrisoarea lui Carol Quintul nu avea să intre în familie. Mă întreb, de altfel, dacă mai există și una, și cealaltă.

Aviatorii germani au rămas destul de mult la noi. Wittgenstein a plecat în trei rînduri, dar s-a aranjat în așa fel încît a revenit de două ori. Părea să se fi atașat de Plessis-lez-Vaudreuil. În fiecare dimnieață, cînd coborau, Anne-Marie și bunicul găseau o floare, singură în vaza sa, pe micuța consolă de la piciorul scării unde, din timpuri imemoriale, depuneam scrisorile pe care, sub supravegherea lui Jules sau a Estellei, nevasta lui Jules, canale misterioase le făceau să ajungă la poștă. Nu mai era benzină, nu mai era încălzire centrală, și masa bunicului era puțin mai mult — sau mai degrabă puțin mai puțin — decît frugală. Dar seara, sau dimineața devreme, Anne-Marie continua să se plimbe în pădure pe singurul cal pe care-l păstrasem și pe care reușeam să-l aprovizionăm cu ovăz, zi de zi, prin adevărate tururi de forță. Se numea Răzbunătorul : o găselniță. Robert nu mai era acolo, nici Bernard, aflat la pension, nici Jean-Claude, chemat de alte ocupații, despre care vom spune cîteva cuvinte. Dar un călăreț tăcut galopa în pădure pe un cal alb admirabil : maiorul von Wittgenstein. Nu-i permis să spunem că Anne-Marie călărea, în pădurea de la Plessis-lez-Vaudreuil, în tovărășia unui ofițer german. Nu. Ea se plimba singură și nu îngăduia nimănui s-o întovărășească, nici să-i vorbească. Dar călărețul cu cal alb o urma ca o umbră mută și îndepărtată. Anne-Marie părăsea graj-

durile, traversa parcul, intra în bătrîna pădure căreia îi cunoștea toți copacii, toate cotloanele, toate tufișurile, toate potecile. După cîteva clipe, ea zărea la capătul unui drumeag, profilîndu-se pe cer, silueta familiară. Își continua plimbarea. Călărețul îi ieșea în cale, saluta fără un cuvînt, dispărea în galop pentru a reapărea puțin mai departe și a o urma, la cîțiva metri distanță, de-a lungul unei întregi alei. Straniul roman de dragoste nu avea să fie lung. Dar era un roman de dragoste. Mulți ani mai tîrziu, la Roma sau în portul Cannes, Anne-Marie, încă frumoasă, răsfățată și lovită de viață, devenită, vom vedea, celebră în aproape toată lumea, avea să-mi spună că nu a fost poate niciodată mai iubită decît de acel călăreț taciturn în pădurile războiului.

Într-o dimineață, ieșind cu bunicul pentru o plimbare matinală în ceea ce rămăsese din livadă, Anne-Marie a descoperit, în locul trandafirului sau a iasomiei tradiționale, un splendid buchet alcătuit din douăzeci sau treizeci de flori felurite. Era și o carte de vizită printre flori : *Maiorul von Wittgenstein cu respectuoase omagii.* Și dedesubt, cu litere mici, cu o umbră de prost-gust pe lîngă atîta discreție, deoarece cavalerul curtenitor aparținea, totuși, trupelor de ocupație, trei litere ca un strigăt de ajutor : d.r.b. — de rămas bun.

Seara, ca de obicei, Anne-Marie se plimba pe Răzbunătorul înspre Arbres-Verts. Călărețul fantomă o aștepta în preajma iazului. Sfîrșitul zilei este adeseori frumos în aceste colțuri din Haute-Sarthe unde se înalță casa noastră, între bătrîna sa pădure, cîmpiile, crîngurile și iazurile înconjurate de o oarecare tristețe. Era, în seara aceea, o vreme radioasă și blîndă. Anne-Marie își îndemnă calul la trap. Neamțul se apropie de ea mai mult decît își permisese să o facă vreodată în timpul ciudatelor lor plimbări. Dar, la fel ca în celelalte zile, n-a fost schimbat nici un cuvînt. După un sfert de ceas, sau ceva mai mult, caii o luară singuri la pas. Iar tînăra fată și neamțul traversară încet, tot în tăcere, cîmpurile, luminișurile, răscrucile unde, cu cîțiva ani mai înainte, mulțimea însuflețită a hăitașilor și a vînătorilor în tunici roșii, se agita nepăsătoare printre cîini, omorîți sau împrăștiați de atunci încoace de vitregia vremurilor. Din timp în timp, Wittgenstein se întorcea spre Anne-Marie. Și ea simțea apăsînd asupra ei toate acele priviri ale implorării. Îmi închipui,

fără prea mare greutate, sentimentele neamțului. Eu însumi, adesea, o privisem pe tînăra mea nepoată, îi admirasem profilul atît de pur, trăsăturile simple și frumoase, contururile pline de viață ale chipului ei de mare franchețe. Și o mîndrie mă cuprindea : acest trup mlădios, acest chip, această nerăbdare de a exista, era tot ceva din noi, ceva din voia Domnului pe care o întruchipam pe acest pămînt. Îmi închipui disperarea tînărului ofițer inamic, îndepărtat de istorie de ceea ce admira. Tot ceea ce era pentru noi mîndrie și gratitudine nu era pentru el decît absență. Mergeau în pasul cailor prin pădurea tăcută. Stejarii, păsările, cerul fără nori, dulceața aerului nu știau nimic despre războiul care îi despărțea pe oameni. Cred că nu există nimic mai puternic decît marea fericire tristă căreia îi căzuse pradă. Se lăsa seara. Anne-Marie nu mai știa prea bine cum se înlănțuiseră apoi lucrurile. Treceau prin fața unei cruci ridicate în secolul al XVI-lea pe locul unei lupte în care mai mulți dintre ai noștri se măcelăriseră cu sălbăticie în înfruntarea dintre catolici și protestanți și căreia i se spunea în ținut Crucea de la Quatre Chemins. Au coborît de pe cai și, la piciorul crucii, tot fără să rostească vreun cuvînt, s-au sărutat.

„Iată, mi-a spus Anne-Marie, un bărbat pe care aș fi putut să-l iubesc". De ce depind lucrurile, sărmanele noastre vieți, inimile noastre slabe, istoria ? În seara în care ne-a parvenit vestea morții lui Wittgenstein, și în care l-am văzut pe bunicul plîngînd, cred că Anne-Marie începuse să aibă o slăbiciune pentru tipul acela înalt și brun, cu părul cîrlionțat, care comanda un grup de rezistenți din preajma orașului La Flèche.

Anne-Marie nu era singura capabilă să stîrnească pasiuni. Încă din 1940, și pentru vreme îndelungată, mult după eliberare și victorie, doi oameni au intrat în viața noastră. Doi oameni, doi militari : mareșalul Pétain și generalul de Gaulle. Mareșalul, dacă pot să mă exprim așa, deschisese focul depunînd armele. Nemții nu sosiseră încă la Plessis-lez-Vaudreuil cînd bunicul ascultase, alături de preotul decan, în salonul cel mare al castelului, declarația pe care o auzisem și eu cu vreo cincizeci de kilometri mai la nord, prin ferestrele deschise ale hanului dintr-un sat pe care tocmai îl traversam.

Francezi !

La chemarea domnului președinte al Republicii, îmi asum, cu începere de astăzi, conducerea guvernului Franței... Sigur de încrederea întregului popor, îi ofer Franței persoana mea pentru a-i micșora nenorocirea.

Mă reîntîlnisem cu bunicul și colonelul von Witzleben devenise deja oaspetele nostru, cînd mareșalul Pétain ne făcea o a doua vizită : *Tendința spre huzur a triumfat asupra spiritului de sacrificiu. S-a cerut mai mult decît s-a oferit. Oamenii au vrut să evite efortul și astăzi nenorocirea ne-a ieșit în cale.*

Iar cîteva zile mai tîrziu : *Urăsc minciunile care ne-au făcut atîta rău. Pămîntul, însă, nu minte. El rămîne speranța noastră. El este patria înșăși. Un ogor lăsat în paragină este o bucată din Franța care moare. O țarină însămînțată din nou este o bucată din Franța care renaște... Înfrîngerea noastră se trage din delăsările noastre. Tendința spre huzur distruge ceea ce a construit spiritul de sacrificiu. Vă chem la o redresare în primul rînd intelectuală și morală.*

Cei mai puțin tineri dintre dumneavoastră își mai amintesc, ca și mine, de acest glas tremurător care se ridica în toiul spaimei și al tumultului. Bunicul, copleșit, îl asculta în picioare în mijlocul alor săi adunați în salon. Tot ceea ce spunea îi mergea la inimă. Familia, pămîntul, comparațiile agricole și referirile la țărani, morala, denunțarea erorilor și a superficialităților, exaltarea spiritului de sacrificiu în opoziție cu înclinația spre huzur, totul exprima ceea ce bunicul resimțea în străfundul sufletului său. Vocile lui Barrès și Péguy, pe care le opunea adesea turpitudinilor lui Gide și complicațiilor lui Proust, răsunau într-un plan secundar, subordonate celei a mareșalului. Încă din prima clipă a înfrîngerii prevăzute, bunicul a trecut fără ezitare de partea învingătorului de la Verdun.

Poate că ați și înțeles că, de la începutul pînă la sfîrșitul ocupației germane, bunicul n-avea să înceteze să fie în același timp și din toată inima favorabil Vichy-ului și ostil nemților. În ochii săi, în mareșalul Pétain, transfigurat într-un Janus[13] al vieții politice, existau două personaje ; unul rău și unul bun. Cel rău se exprima în întîlnirea de la Montoire[14], în președintele Laval, prin care

mai supraviețuiau, ca un ultim paradox, jocurile subtile și mortale ale defunctei republici, în mîna strînsă lui Hitler, în măsurile împotriva evreilor reintrați brusc în grațiile bunicului, care mergea pînă la a-i ascunde pe mai mulți dintre ei în casele paznicilor pierdute în pădure și care se gîndea la un moment dat, din solidaritate, poate, cu amintirea mătușii Sarah, să poarte el însuși steaua galbenă. Cel bun încarna ceea ce era sacru, salva valorile cele mai înalte ale fidelității și ale rasei și le sacrifica nu numai persoana sa, ci și memoria istoriei, lăsînd ca disprețul și ura francezilor să se concentreze asupra celui rău.

Prin ziare, prin afișe, prin timbrele poștale, prin caietele de școală, frumosul chip al lui Pétain, încărcat de glorie militară și de noblețe țărănească, se imprima în ochii fiecăruia dintre noi, cînd, deodată, se iscă un vuiet ca de tunet : era o altă voce, aceea a refuzului și a obstinației, care străbătea mările. Începea legenda. Niciodată, poate, de-a lungul istoriei, o asemenea simetrie impresionantă nu se pregătise cu atîta geniu pentru manualele școlare și amintirea copiilor. De o parte, pămîntul natal, solul, bunul-simț țărănesc, privirea și ochii, realismul, trecutul, imediatul, supunerea și da-ul : mareșalul, la Vichy. De cealaltă, marea, exilul, aventura, vocea și urechea, visarea tumultuoasă, viitorul, angajarea, revolta și nu-ul : generalul, la Londra. O pagină extraordinară se deschidea în istoria Franței. Cele două principii elementare, în care memoria confuză a oamenilor, peste cîteva milenii, va vedea lupta mitică a unei epopei de legendă ai cărei protagoniști, în ochii neîncrezătorilor, nu vor fi existat niciodată, se înfruntau pe viață și pe moarte, se sfîșiau, se excomunicau, se condamnau reciproc la pedeapsa capitală, antrenînd în urma lor mii și mii de partizani fanatici care își încredințaseră existența și onoarea uneia sau celeilalte dintre cele două căpetenii. Totul contribuia ca să dea conflictului caracterul său dramatic, nu numai în politică, ci și în sociologie și în metafizică : legăturile care îi uneau pe cei doi oameni, prietenia lor în cadrul castei militare, originea lor comună, gustul lor pentru verb și cuvinte, aceeași dragoste, dar opusă, pentru glorie și pentru patrie. Niciodată situația Franței n-a fost mai îngrozitoare decît în acei ani de dezastru. Și totuși, niciodată n-a oferit atîtea pretexte pentru toate vi-

surile și toate mărețiile. Cei care își fac o meserie din a hrăni visurile oamenilor și a le cînta acțiunile aveau să găsească, timp de mulți ani, în lupta generalului împotriva mareșalului, surse inepuizabile de inspirație, de furie și de credință. Unii dintre ei aveau să moară pentru asta. De la Claudel la André Gide, care, fascinat de fantasmele sale, îi cerea generalului cîteva detalii precise asupra momentului în care se născuse în el hotărîrea de a nu se supune, de la Aragon la Drieu la Rochelle[15], de la Brasillach la Mauriac, de la Maurras la Malraux, cum să nu fi dominat această luptă între uriași întreaga epocă și rostirile sale ? De la mesajele mareșalului, pe care Franța întreagă le știa pe dinafară și cărora Claude și bunicul se căzneau, cu sentimente complet diferite, să le determine înțelesurile, paragraf cu paragraf, de la du Moulin de la Barthète la Emmanuel Berl și la Pétain însuși, inspiratorii și adevărații autori, pînă la apelurile generalului eroic și trădător care au pătruns în pas de atac în manualele de școală, protagoniștii au intrat, și pe drept cuvînt, nu numai în istorie, ci și în literatura franceză. Demostene și Cezar, Cicero și Machiavelli, Napoleon și Asoka[16] se ocupau și ei, în același timp, și de literatură și de istorie, și de război și de cuvinte. Se povestește că Pétain, în momentul în care urma să tacă pentru totdeauna, după ce și-a terminat unica declarație în fața tribunalului care îl judeca, s-a destăinuit gardianului său, pe nume, cred, Joseph Simon : „Am ținut un discurs foarte frumos". Tot așa și generalul, întreaga lui viață, pînă la ultimul act, admirabil prin simplicitatea adevărată sau falsă și măreția lui autentică : *Nu vreau funeralii naționale. Nici președinte, nici miniștri, nici corpurile constituite... Bărbații și femeile din Franța și din alte țări ale lumii vor putea, dacă doresc...*, va scrie cărți excelente și va rosti discursuri foarte frumoase. În această curioasă țară în care avusesem norocul să ne naștem, Pétain și de Gaulle se rînduiau, alături de Breton și Rimbaud, de Sade și Bossuet, de Corneille și Jules Renard, de Hugo și Villon, printre umoriști și tragedieni, printre poeți și istorici, printre profeți și revoltați, în marea galerie a celor ce iubeau cuvintele și le cunoșteau puterea. Ani și ani în șir ne-au înflăcărat vorbele lor.

Numele omului de la Londra nu ne spunea aproape nimic nici bunicului, nici mie. Îl auzisem, cred, pronun-

țat numai de două ori, cu ocazia unei contraofensive cu blindate, către sfîrșitul lunii mai, în zona Abbeville sau Montcornet și a remanierii ultimului guvern al celei de-a III-a Republici, sub șefia lui Paul Reynaud, în care un general de brigadă cu titlu temporar ocupa funcția de subsecretar de stat la ceea ce era domeniul său și specialitatea sa și pe care o cunoștea mai bine ca oricare, nu sub aspectele intendenței și regulamentului militar, ci ale ideilor, ale conducerii oamenilor și ale sensului istoriei : războiul.

Singur, rebel, exilat, într-una din cele mai mari catastrofe ale istoriei și care părea iremediabilă, generalul de brigadă cu titlu temporar avea să arate destul de repede că, dincolo de sînge și de drame, dincolo de eșecuri și de ură, el punea geniu în a explica războiul și a înțelege istoria : *Dar s-a spus oare ultimul cuvînt ? Oare speranța trebuie să dispară ? Înfrîngerea este definitivă ? Nu !... Aceleași mijloace care ne-au învins pot să aducă într-o zi victoria... Acest război este un război mondial. Doborîți astăzi de forța mecanică, vom putea învinge în viitor printr-o forță mecanică superioară. Acesta este destinul lumii. Eu, generalul de Gaulle...*

Acest prim apel al generalului de Gaulle, lansat chiar a doua zi după primul mesaj al mareșalului Pétain, bunicul și cu mine nu aveam să-l auzim la Plessis-lez-Vaudreuil. Dar frînturi din el le parveneau, cel puțin la doi dintre ai noștri, pierduți, ca toți ceilalți, în învolburarea din Franța : Claude într-o cafenea la Clérmont-Ferrand, în inima Masivului Central, și Philippe la Bordeaux, pîndind tot ce se întîmpla într-o lume pe cale a se prăbuși, ascultau pentru prima oară această voce surdă, nemeșteșugită, îndepărtată, grandilocventă și simplă, necunoscută și totuși ușor de recunoscut, sacadată, profundă, cu intonații surprinzătoare și ale cărei accente aveau să țină lumea cu respirația tăiată timp de un sfert de secol.

Încă din prima zi, imediat, la 18 iunie 1940, un cuvînt, unul singur, i-a mers lui Claude la inimă : rezistență. Tot ce spunea Pétain și bunicul aproba, pentru că la fel gîndea și el dintotdeauna, îl îngrozea pe Claude. Erau ani de zile de cînd Claude pusese onoarea în același taler cu refuzul. Nu-l admitea pe Pétain care întruchipa armata, tradiția, reacțiunea poate, în tot cazul o anumită ostilitate față de democrația în marș și care fusese reprezentantul

Franței în Spania lui Franco. S-a aruncat în tabăra lui de Gaulle. Nu-i acorda lui Pétain nici măcar beneficiul bunului-simț. Credea că realismul se afla de aceeași parte a baricadei cu datoria. Și bineînțeles, de Gaulle... Trei sau patru zile mai tîrziu, Claude auzea aceeași voce vorbind tot de la Londra :

Or, mulți francezi nu acceptă capitularea, nici supunerea, pentru motive care se numesc : onoare, bun-simț, interesul superior al patriei.

Spun onoare, pentru că Franța s-a angajat să nu depună armele decît de acord cu aliații săi...

Spun bun-simț, pentru că este absurd să consideri lupta ca pierdută. Da, am suferit o mare înfrîngere... Aceleași condiții ale războiului care ne-au făcut să fim bătuți de 5 000 de avioane și 6 000 de tancuri ne pot aduce mîine victoria prin 20 000 de tancuri și 20 000 de avioane.

Spun interesul superior al patriei, pentru că acest război nu este un război franco-german pe care îl poate hotărî o bătălie. Acest război este un război mondial...

Onoarea, bunul-șimț, interesul superior al patriei poruncesc tuturor francezilor liberi să continue lupta, acolo unde se vor găsi și cum vor putea...

Eu, generalul de Gaulle, îndeplinesc aici, în Anglia, această sarcină națională...

Îi chem pe toți francezii care rămîn liberi să mă asculte și să mă urmeze.

Claude alesese : să-l urmeze pe de Gaulle. Apelul din 22 iunie, cel din 24 iunie, a doua zi după semnarea armistițiului — *Trebuie să existe un ideal. Trebuie să existe o speranță. Trebuie ca undeva să strălucească și să ardă flacăra rezistenței franceze* —, cel din 26, în fine, în care generalul, după ce se referea la cizma germană și la escarpenul italian, îl ataca deschis pe mareșalul Pétain — *Domnule mareșal, în aceste ore de rușine și de mînie ale patriei, trebuie ca o voce să vă răspundă* — și evoca victoria ca și cum ea era ineluctabilă și, poate, chiar iminentă, au sfîrșit prin a-l hotărî. La bordul unui avion de turism pilotat de un camarad care împingea delicatețea pînă la a-și balansa aripile deasupra turnurilor de la Plessis-lez-Vaudreuil, a ajuns la Londra unde s-a prezentat printre primii generalului de Gaulle care tocmai părăsise Seymore Place pentru a locui la țară și St. Stephen house

pentru Carlton Gardens, unde se instalau birourile sale. Nu era multă lume, pe vremea aceea, în jurul generalului care, doar după cîteva zile, l-a primit zece minute bune.

„Mi s-a raportat că sînteți comunist, i-a spus de Gaulle la sfîrșitul convorbirii.

— Sînt, a răspuns Claude. Sau eram.

— Ei bine ! a spus generalul desfăcîndu-și brațele, o să fiți gaullist, asta-i tot. Numai oamenilor credincioși tradiției le place aventura. Numai revoluționarii își iubesc patria. Aparțineți atît unora, cît și celorlalți, și în felul acesta ne arătați mai bine calea. Și mă înclin în fața dumneavoastră".

S-a ridicat. „Prin urmare, așa ! a spus el. Sînt bucuros să vă primesc printre adepții mei". Claude, care purta o uniformă destul de bizară, pe jumătate britanică, pe jumătate franceză, a luat poziție de drepți și a salutat. A deschis ușa și a ieșit. Din cele cîteva vorbe ale generalului reținuse un cuvînt nou, chemat să aibă un frumos viitor : ciudatul termen de gaullist. Era pentru prima oară, după cîte știu, că intra în limba noastră. Claude străbătu mica încăpere învecinată care servea drept birou aghiotanților generalului și, în clipa cînd ieșea, îl auzi pe unul din ofițeri, care citea un ziar sau încheia o discuție, strigînd destul de tare : „Moarte tîmpiților". Claude schiță un zîmbet. Dar zîmbetul îi îngheță pe buze : în oglindă, în fața lui, îl văzu pe general, care deschisese ușa pe care Claude tocmai o închisese, băgînd capul ca să spună ceva sau să cheme pe cineva. „Moarte tîmpiților" mai răsuna încă în tăcerea glacială ce se lăsase cînd Claude auzi, înainte de a ieși, vocea calmă a generalului : „Vast program, domnilor. Vast program".

Claude avea să-l revadă de mai multe ori pe generalul de Gaulle înainte de a se reîntoarce clandestin în Franța ocupată. La cîteva zile de la prima lor întîlnire, șeful Franței libere trecu în revistă un detașament anemic în care Claude era înconjurat de soldați și de marinari care, în majoritate, păreau, asemenea mușchetarilor lui Carbon de Casteljaloux, toți gasconi, veniți din insula Șein. La sfîrșitul ceremoniei, generalul îl chemă pe Claude. Părea încrezător și descurajat în același timp. Încrezător, pentru că nu se îndoia că va cîștiga. În ciuda bombelor și a incendiilor, în ciuda amenințărilor cu debarcarea, Anglia

avea să reziste. Într-o bună zi, Statele Unite aveau să intre în război. Uzinele lumii libere aveau să producă în masă avioane și tancuri care aveau să facă Germania să îndure de zece ori, de o sută de ori mai cumplit, ceea ce obligase ea Franța să îndure. Dar ceea ce-l mira pe general pînă la descurajare și amărăciune era numărul infim de francezi care i se alăturau. Se întreba dacă Franța nu era pétainistă. Și nu greșea punîndu-și întrebarea. Pentru că, într-adevăr, era. L-a întrebat pe Claude cum fusese primit primul său apel în Franța de către cei care-l auziseră ? Putea oare Claude să răspundă că cei mai mulți din jurul lui ridicaseră din umeri și uneori chiar se înfuriaseră ? Că *Eu, generalul de Gaulle*... nu avea greutate în fața figurii de părinte și amintirilor despre gloria învingătorului de la Verdun ? Ezita. Dar generalul știa răspunsul. În afară de cîteva excepții, nu se simțea înconjurat decît de aventurieri și de capete înfierbîntate și spunea el însuși : „pleavă". Trupele Franței libere numărau, la acea epocă, cu puțin peste patru sute de oameni. „Sînteți aici, îi spunea lui Claude și celor cinci sau șase ofițeri sau civili care îl urmau în tăcere. Sînteți aici, e foarte bine. Dar unde sînt cutare, și cutare, și cutare ?" Și cita numele unor oameni politici, unor generali, unor diplomați renumiți. Claude avea sentimentul că pe acest uriaș neîncrezător nimic n-avea să-l abată vreodată de pe cărarea abruptă tăiată o dată pentru totdeauna de-a curmezișul junglei istoriei și a monstruoaselor ei obstacole, dar că regreta că nu se putea sprijini pe cei care îi considera aliații săi naturali în acțiunea națională pe care o întreprinsese. Privea în jurul lui.

— De unde vin oamenii ăștia ? îl întrebă pe un tînăr ofițer, înalt de statură, un locotenent de cavalerie care părea să-i servească de aghiotant și pe care camarazii săi îl numeau Geoffroy.

— Din insula Sein, domnule general.

— Și ăia ?

— Tot din insula Sein, domnule general.

— Și ăia, tot așa ?

— Da, domnule general.

— Cîți locuitori are Seinul ?

— Mde... domnule general... nu știu exact... Șase sute ? Poate opt sute ? Noi avem aici, în tot cazul, ceva mai mult de o sută, veniți în bărci și șalupe.

— Ei bine ! spunea generalul, o sută din mai puțin de patru sute înseamnă că această insulă Sein este un sfert din Franța.

Claude îmi povestea toate acestea, care păreau că vin dintr-o altă lume a eroismului și a nebuniei, în timpul iernii 1940—1941, în casa unui paznic din fundul pădurii de la Plessis-lez-Vaudreuil. Cu barba și părul vopsite, în uniformă de factor poștal sau de feroviar, ba,.o dată, în 1941, chiar într-o sutană de preot, devenise de nerecunoscut. În mai puțin de trei ani avea să facă, în șase sau opt rînduri, cu trenul de-a curmezișul Spaniei, cu o vedetă, cu avionul și cu parașuta, traseul periculos dintre Anglia și Franța. Participase, în septembrie 40, alături de general și de amiralul Cunningham[17], la nefericita expediție împotriva Dakarului, apărat de Boisson. Văzuse revenind pe puntea vasului său trupurile primilor francezi uciși de francezi. Avea de asemenea să se bată în Siria în iunie și iulie 1941. Dar, după ce s-a înapoiat în Franța aproape definitiv, odată cu sfîrșitul verii lui 1941, a devenit unul dintre organizatorii rezistenței populare. De două sau trei ori, între ocupări ale castelului de către nemți, a împins îndrăzneala pînă acolo încît a venit să petreacă cîteva ore la Plessis-lez-Vaudreuil. Apărea noaptea, ca un hoț, ca unul dintre acei tîlhari de drumul mare, oameni de onoare, al căror rol misterios, binevoitor și crud, îl juca cu plăcere. Bunicul, tulburat, îl întîmpina cu bucurie desfăcîndu-și brațele. Claude se arunca la pieptul lui de parcă ar mai fi avut zece ani și se apucau să discute.

Războiul adusese schimbări considerabile la Plessis-lez-Vaudreuil. Ocupările succesive, lipsa de resurse și de posibilități de întreținere, jafurile, mutările clandestine, începuturile de incendii despuiaseră saloanele, camera de biliard, sufrageria, cea mai mare parte din încăperi. Grajdurile erau goale, singurul rămas în mijlocul atîtor boxe părăsite și cuști tăcute fiind Răzbunătorul. Puștile, șeile, cornurile de vînătoare din alamă, automobilele, multe cărți și tablouri dispăruseră. Florile de pe straturile din fața castelului fuseseră înlocuite cu cartofi. Centrul vieții colective, devenită haotică și nesigură din cauza dificultăților de transport și a evenimentelor, nu mai era masa de piatră de sub teii plini de mirare : era postul t.f.f. care-i urmase de cîțiva ani aparatului cu galenă și căruia

aveau să-i trebuiască doisprezece sau cinsprezece ani ca să se transforme mai întîi în radio, apoi în tranzistor și, în cele din urmă, în televizor, și la care ascultam alternativ emisiunile de la Radio Paris și Radio Londra, pe mareșal și pe general, comunicatele Wehrmachtului și cele de la B.B.C. cu enigmele lor greu audibile din pricina bruiajului. Unele voci dispăreau, ca aceea a trădătorului Ferdonnet, repede dat uitării. Altele își făceau apariția, devenind familiare și faimoase : cea a lui Philippe Henriot[18] sau a lui Jean-Hérold Paquis, cea a unui purtător de cuvînt necunoscut al Franței combatante, al cărui timbru de neuitat îi lua locul celei a lui de Gaulle și transmitea în fiecare zi, după primele patru note ale *Simfoniei a cincea,* puțină speranță și entuziasm clandestin ascultătorilor emisiunii de seară.

Pe măsură ce timpul trecea, bunicul îi acorda din ce în ce mai multă simpatie generalului de Gaulle care făcea caz, evident cam prea mult după gustul său, de Carnot[19] și Gambetta[20], dar și de Ludovic al XIV-lea, de Jeanne d'Arc și Tourville[21], Richelieu și Suffren[22]. Vorbea mai ales despre onoarea și sufletul Franței — *Sufletul Franței ! El este alături de cei care continuă lupta prin toate mijloacele posibile, alături de cei care nu renunță, alături de cei care într-o zi vor fi prezenți la victorie* — și ajungea, încetul cu încetul, să încarneze în ochii săi spada Franței militante. Dar bunicul se agăța în același timp, cu obstinație, de convingerea că mareșalul Pétain reprezenta, la rîndul lui, scutul Franței zdrobite și suferinde. Discuțiile cu Claude se purtau mai ales asupra acestui punct. Foarte repede, încă de la începutul lui '41 și cu atît mai mult în '42, nu se mai punea problema pentru nici unul dintre noi să-l condamne și nici să-l respingă pe de Gaulle. Toată problema era de a ști dacă o dublă supunere, față de Pétain și față de Gaulle, mai era de conceput : Claude era convins că nu, iar bunicul gîndea că da. Ceea ce bunicul nu putea nici să accepte și nici măcar să înțeleagă erau îndrituirile generalului de a-l descalifica pe mareșal. Pentru el originea puterilor lui de Gaulle, căruia îi admira curajul, energia, simțul datoriei și al idealului, darul de vizionar și de șef, rămînea pătată de rebeliune și de ilegalitate. Se ajungea, pornind de aici, la uimitoare paradoxuri. Bunicul, care denunțase toată viața democrația și republica, se încăpățîna să vadă

în voturile de la 9 și 10 iulie 1940 de la Cazinoul din Vichy semnul decisiv al legitimității mareșalului. Iar Claude, care salutase cu bucurie, în 1936, nașterea Camerei zise a Frontului popular, îi renega pe parlamentarii acestei Camere și ai Senatului, care, cu minuscula excepție a 80 de opozanți din 649, votaseră pentru acordarea de puteri depline mareșalului Pétain. Ceea ce dorea bunicul era, înainte de toate, reconcilierea spadei cu scutul. El aștepta din partea lui Weygand și a lui Pétain însuși, a cărui trecere în Africa de Nord o spera plin de nerăbdare, din partea lui Darlan[23], iar mai tîrziu a lui Giraud[24] sau a lui Herriot, gestul care să-i reunească pe francezii dezbinați. Claude nu vedea așa lucrurile. Pentru el, Pétain era, în mod inconștient poate, unealta visată de nemți. Un proconsul german, un protector, un gauleiter, ar fi fost incapabili să-i antreneze pe francezi atît de departe ca un mareșal ramolit pe calea supunerii și a colaborării. Parcă îl văd pe Claude, venit să petreacă o noapte sau două, în absența nemților, la Plessis-lez-Vaudreuil, instalîndu-se în fața radioului cu un creion și o foaie de hîrtie și notînd cu pasiune numele celor a căror josnicie părea că depășește orice limită. „Laval : de împușcat, Darlan : de împușcat, Pucheu[25] : de împușcat, Philippe Henriot : de împușcat, Brasillach — ezita o clipă — : de împușcat, Henri Béraud[26] : de împușcat, Doriot[27] : de împușcat, Déat[28] : de împușcat... Și Pétain : de împușcat."

Bunicul sărea în sus. Să-l împuște pe Pétain ! Bineînțeles, spunea Claude. Cel mai vinovat era Pétain, caricatura idealului, Tartuffe-ul trădării, masochistul înfrîngerii, cel care acoperea cu aerul lui patern și cu autoritatea lui vinovată toate crimele și toate lașitățile. „Îl prefer pe Laval, declara Claude. Face mai puțin rău". Bunicul îl apăra pe mareșal, încerca să-l schimbe cu Laval, schița un portret înspăimîntător al Franței fără Pétain. Claude nega că regimul mareșalului ar fi fost cu adevărat preferabil unei stăpînirii directe a ocupantului hitlerist, dădea exemplul Belgiei și al Olandei, termina prin a le dori francezilor nenorociri mai crîncene care să-i împingă mai repede de partea lui de Gaulle și a Rezistenței împotriva unui cotropitor camuflat în partener, în prieten puțin cam aspru, uneori aproape în aliat prin ambiguitatea ipocrită și tergiversările Vichy-ului.

Nu era greu de văzut ce-l făcea pe bunicul să încline de partea lui Pétain : vîrsta, desigur, dar și năruirea democrației și reîntoarcerea unei monarhii pe care nimeni nu o mai aștepta. Există un om, rămas puțin, dacă nu în umbră, oricum pe un plan secundar, care era într-un sens centrul paradoxal al situației nou create prin prăbușirea dintr-o dată a Republicii și a patriei : era Maurras. Cei doi șefi inamici, mareșalul Pétain și generalul de Gaulle, întreținеau, și unul și celălalt, relații privilegiate cu gîndirea lui Maurras. Claude îi povestise lui Philippe că, atunci cînd generalul de Gaulle sosise la Londra în iunie 1940, englezii, cum era și firesc, căutaseră să se informeze asupra acestui ofițer francez căzut din cer pe insula lor, înconjurat de necunoscuți, părăsit de aceia dintre compatrioții săi ale căror nume le spuneau ceva și nu găsiseră în arhivele lor decît un articol ditirambic — dar ceva cam vechi — al lui Maurras în *L'Action française*.

Răsturnarea valorilor și a pozițiilor dădea catastrofei un aspect paradoxal : raționalismul se acomoda cu colaboraționismul pentru că el reprezenta prețul ce trebuia plătit pentru prăbușirea Republicii. Și liberalii, pacifiștii, socialiștii, cei pe care Vichy-ul îi reunea, cu puțină exagerare, sub denumirea colectivă de iudeo-comuniști, se pregăteau să se bată pentru patrie alături de un general tradiționalist și teribil de îndărătnic, pentru că lupta împotriva fascismului se ducea prin forță militară și prin devotament față de cauza națională. Philippe regăsise în mod firesc în Vichy și în doctrina mareșalului multe din ideile care îi erau dragi. Nici victoria nemților nu-l mirase : nu văzuse, în ultimii șase sau șapte ani — deoarece cucerirea Europei de fascism se făcuse în pas de atac, într-un ritm de aproximativ două căderi de guverne, două crize, două ofensive pe an — decît triumfuri ale zvasticii. Își spunea, împreună cu *L'Action française* și cu o bună parte din militanții de extremă dreaptă, că din prea marea nenorocire avea, poate, să iasă un bine. Statul francez, cultul ierarhiei, abolirea parlamentului, Legiunea, șantierele tineretului, Ajutorul național, înlocuirea sindicalismului cu corporatismul răspundeau speranțelor pe care aproape le abandonase și care se întruchipau dintr-o dată în revoluția națională. Dar el, care fusese fascist, și care-i admira pe Mussolini și pe Hitler, el era, în primul rînd, naționalist. Am mai explicat că naționalismul era

foarte departe de a se confunda dintotdeauna cu tradiția familiei. Philippe, în tot cazul, era naționalist. Fascismul nu era pentru el decît un instrument al măreției naționale. În momentul în care atîția democrați și republicani, ba chiar socialiști și comuniști se apropiau, cel puțin pentru un timp, de național-socialism, Philippe, în schimb, se îndepărta. Pentru că Germania era inamicul. Philippe făcuse, cum se spune, un război admirabil. În timp ce Claude și cu mine eram azvîrliți de vijelie de la un capăt al altul al Franței, Philippe, ca și Robert V..., se număra printre rarii care rezistau, se retrăgeau într-o ordine desăvîrșită și izbuteau chiar uneori să-i răspundă adversarului. Politica de colaborare, Montoire, mîna strînsă invadatorului îi păreau insuportabile. El accepta toate acestea cu greutate, spunîndu-și că Pétain și Weygand știau totuși încotro merg, și milita pentru noul regim cu îndoieli din ce în ce mai mari în privința integrității statului și a realității renașterii naționale. Invadarea zonei libere și sabordarea flotei la Toulon din ordinul amiralului de Laborde[29], care ne era văr îndepărtat, l-au determinat să plece brusc în Spania și apoi în Africa de Nord unde s-a aflat în inima tuturor formidabilelor intrigi țesute în jurul amiralului Darlan care, asigurat de Auphan[30] de „acordul intim al mareșalului", s-a proclamat înalt comisar, depozitar al suveranității franceze în Africa de Nord, „în numele mareșalului Pétain, aflat în imposibilitate de a o face". Totul avea mai apoi, după moartea lui Darlan și în lipsa lui Weygand, arestat de nemți, să-l apropie pe Philippe de Giraud. Dar o fulgerătoare dragoste politică și sentimentală l-a adus sub ordinele lui de Gaulle. În ochii fostului fascist, al partizanului lui Pétain, al admiratorului lui Weygand s-a impus dintr-o dată o evidență : națiunea franceză era de Gaulle. El n-avea să mai revină asupra acestei alegeri. Astfel, pe căi radical opuse, la treizeci de luni distanță, Philippe și Claude se regăseau în primele zile ale anului 1943 în spatele generalului de Gaulle care întruchipa pentru ei, din perspective diferite, patria și libertatea.

Voi povesti poate într-o zi ceea ce știu, datorită lui Philippe, despre asasinarea lui Darlan de către Bonnier de la Chapelle. Philippe îl cunoștea pe Bonnier de la Chapelle de mai mulți ani și a fost destul de îndeaproape amestecat în sfîrșitul amiralului flotei, ultim moștenitor

al amiralilor Franței. Dar e cazul s-o mai spun ? Așa cum nu mă consacru istoriei Republicii și nici chiar a moravurilor contemporane, în aceste pagini nu mă consacru istoriei războiului și nici a efemerului stat francez. Singura mea intenție este de a înfățișa evoluția unei familii și poate, vai !, sfîrșitul ei. Că ea a fost strîns amestecată, după anii de închistare în sine însăși, în marile răsturnări ale celui de al doilea război mondial este absolut neîndoios. Înțeleg însă să mă limitez numai la punctele de întîlnire decisive dintre istorie și familie.

Un altul dintre aceste puncte de întîlnire în cursul anilor sumbri avea să ne fie oferit de Michel Desbois. De la anii noștri de studiu în umbra lui Jean-Christophe Comte și de la căsătoria sa cu sora mea Anne, Michel urmase două căi aparent divergente : ocupînd un loc din ce în ce mai important în vechile noastre afaceri de familie și în conducerea lor, el se apropiase, tot mai mult, de socialiști. Îmi amintesc că manifestase dintotdeauna interes pentru problemele economice și sociale și că încă în epoca lui Jean-Christophe îl preocupase mult studierea socialismului francez. Pe măsură ce anii treceau, fără să se angajeze niciodată în politica militantă, se simțise tot mai atras de socialismul inspirat de Proudhon[31] sau de Jules Guesde[32], tot mai apropiat de Sorel[33] sau de Péguy[34] decît de Marx sau de Lenin, și totul corcit cu un creștinism destul de avansat. Situația lui Michel Desbois la sfîrșitul anilor '30 era aproape unică : foarte legat de unele mișcări catolice și sindicale, foarte ostil, în mod evident, comunismului stalinist, juca în același timp un rol considerabil în lumea finanțelor și a afacerilor. Unchiul Paul, către sfîrșitul vieții, se servea adesea de el pentru a se acoperi față de stînga, după cum se servea, în același timp, de tatăl său și de amintirea bunicului său pentru a se acoperi față de dreapta. În mai multe rînduri, circulase zvonul intrării lui Michel în viața politică activă. Îi fuseseră propuse locuri de deputat, dîndu-i-se asigurări că va obține destul de repede unul dintre portofoliile celei de a III-a Republici, aflată în declin și grav amenințată. Refuzase întotdeauna aceste oferte, preferînd să se consacre unor afaceri care îl absorbeau în întregime și în care reușea strălucit. Dar, după îndepărtarea lui Laval, mareșalul Pétain îl luase în preajma lui și fie în calitate

de șef de cabinet al unor miniștri, fie în calitate de consilier direct al șefului statului, începuse să joace un rol discret, dar important, în guvernul de la Vichy.

Nu voi intra aici în amănuntele discuțiilor care au făcut să curgă destulă cerneală și să se încingă multe spirite. Seri și nopți întregi Claude, Philippe și cu mine, și uneori chiar bunicul, am sucit și răsucit pe toate părțile cazul Michel Desbois. Michel nu denunțase niciodată nici evrei, nici rezistenți, ajunsese de mai multe ori pînă acolo încît salvase de Gestapou un anumit număr de maquisarzi botezați terorișți, dar, ca să o spunem pe scurt și poate la modul prea general, el credea, ca și Laval, pe care nu-l iubea deloc, în victoria Germaniei. Michel Desbois era, de departe, poate alături de Claude, cel mai inteligent dintre noi. El a fost, în mod cert, asemenea lui Brasillach, despre care am mai vorbit, și cu care n-avea nimic comun, acela dintre noi care s-a înșelat cel mai tare. Cel mai puțin inteligent dintre noi, o spun fără modestie, era, fără îndoială, Philippe. Un instinct obscur, o tresărire de naționalism, un vag simț al tradiției și mai ales convertirea irațională la cauza lui de Gaulle l-au salvat de la catastrofă. Toate calitățile excepționale ale lui Michel Desbois l-au împins, fără drept de apel, spre aceasta. Îmi amintesc de stupefacția lui cînd a înțeles că antagonismul dintre Hitler și Stalin nu era suficient ca să ne arunce, pe Philippe și pe mine, de partea nemților. „Claude, treacă-meargă, ne spunea el. Nu-i greu să-mi închipui că războiul ruso-german mai degrabă îi va întări convingerile lui nebunești. Dar voi! Voi!" Cu mult mai mult decît idelle, ale căror combinații și sisteme se constituie prea adesea într-un echilibru instabil și se transformă într-o clipă, circumstanțele și temperamentele, care reprezintă ceva mai superficial și în același timp mai profund, sînt cele care decid destinul oamenilor. Cel al lui Michel era pecetluit. El avea să-l împingă pe rînd la colaborationism economic, la o fidelitate oarbă față de directivele mareșalului și poate — poate — la asumarea părții sale de responsabilitate constînd nu, așa cum s-a susținut, pe nedrept, în predarea unor comuniști autorităților de ocupație, ci în intervenții pe lîngă ele în favoarea vreunuia dintre suspecți sau ostatici care ajungeau în mod automat să orienteze spre alții — adică, cel mai adesea, spre comuniști — represiunea germană.

Vă imaginați cu ușurință reacțiile lui Claude față de poziția lui Michel. Aici se situează, în cronica familiei, un episod surprinzător. El se referă la Claude, Anne-Marie și Michel Desbois. Anne-Marie, în timpul războiului, părăsise adolescența în care mai întîrzia în epoca plimbărilor prin pădure cu Robert V... sau cu maiorul von Wittgenstein. Pe tălpi de lemn, adesea cu bicicleta, cu o geantă mare din imitație de piele în bandulieră, ea își ținea făgăduielile : îl uitase pe Robert V... și devenise o tînără fată de o frumusețe strălucitoare, de fapt o tînără femeie. Mi-e teamă că bunicul habar n-avea că Anne-Marie avea amanți. Dacă războiul n-ar fi ocupat, în timpurile despre care vorbim, întreg peisajul, ar fi trebuit să consacru mai mult decît o pagină acestui eveniment nemaipomenit în istoria familiei. La noi, tinerele fete nu aveau amanți. Femeile poate că aveau. Dar tinerele fete nu aveau. Ne putem imagina fără prea mare greutate civilizații în care femeia este fidelă și în care tînăra fată e liberă. La noi era mai degrabă invers : tînăra fată nu era liberă, iar femeia era. Adeseori tinerele fete se măritau tocmai pentru a deveni libere. Profitau oare femeile, la noi, de libertatea lor ? Trebuie să vă mărturisesc că nu prea știu. Am mai povestit că despre străbunica mea se zicea că-i acordase unele favoruri ducelui d'Aumale. Celelalte femei din familie își făcuseră poate de cap, dar noi nu eram la curent. Dacă își înșelau bărbatul, o făceau în tot cazul în cea mai mare taină. Pentru fetele tinere nu exista taină : fetele erau virgine pînă la altar și în noaptea nunții. Și dacă altarul, nici soțul, nici noaptea nunții nu apăreau, ei bine, ele rămîneau virgine pînă la bătrînețe și pînă la moarte. Oare lucrurile fuseseră diferite odinioară ? Oare în secolul al XVI-lea, de exemplu, sau în al XVII-lea, moravurile erau mai libere pentru fetele din familie ? Nici despre asta n-am habar. Dar aș pune mîna în foc că de la Revoluție și Restaurație încoace fetele noastre nu avuseseră amanți. Ele citeau cu uimire și pasiune romanele fantastice în care Mathilde de la Mole[35] sau Charlotte de Jussat[36] (dar vă mai amintiți cine e Charlotte de Jussat ?) își așteptau amanții. Ele nu-i puteau aștepta pentru că nu-i aveau. Anne-Marie, în schimb, avea. Nu proveneau nici de la baluri, nici de la concursuri hipice, nici de la sfîrșiturile de săptămînă petrecute la țară. Apăruseră din nopțile de alarmă și din întîlnirile, seara, la ascultatul pos-

tului de radio Londra. Întîlnirile lui Anne-Marie erau integral clandestine : clandestinitate politică și clandestinitate sentimentală. Unchiul Paul își mai petrecuse tinerețea în atmosfera romanelor lui Octave Feuillet. Anne-Marie sărea fără ezitare în cea a romanelor lui Roger Vailland[37]. Făcea dragoste în camere de serviciu cu băieți cărora nu le cunoștea nici măcar numele și care o cuceriseră, sub identități de împrumut, impresionînd-o cu hărți de stat-major și citate îndoielnice din Clausewitz[38] și din Hegel. Vedeți cum, sub ochii dumneavoastră, se modifică lent climatul unei epoci ? În exterior, mai întîi, prezența nemților pe străzile orașelor noastre și în curtea monumentală de la Plessis-lez-Vaudreuil. Ceva mai în adîncime, tot acest torent de speranțe și de uri, de convingeri și de idei care-și croiau cu încetul drum, în tîrgurile de țară, în cafenelele marilor orașe, prin intermediul evenimentelor, al ziarelor, al zvonurilor. Și mai departe, ascunse, tăinuite în adîncul inimilor, sensibilitatea unei vremi, metafizica sa secretă care răstoarnă treptat totul fără ca nimic să transpară din aceste evoluții subterane, care aveau să se dezvăluie dintr-o dată prin moravurile perturbate și în viața de zi cu zi și spre stupoarea și în văzul nestingherit al tuturor.

Anne-Marie se aruncase, împreună cu Claude, în lupta contra nemților. Dar ea continua, cum era și natural, să-l întîlnească pe Michel Desbois. Michel, devenit un personaj destul de important al noului regim, era înconjurat de o pază îndeajuns de serioasă. Lui Claude i-a venit ideea să pună mîna pe Michel cu ajutorul lui Anne-Marie și al amantului ei din acel moment. Cititorul interesat de aceste aspecte obscure ale istoriei Rezistenței și luptei împotriva Vichy-ului ar găsi cu ușurință în mai multe lucrări specializate sau în amintirile epocii amănunte asupra cărora, mărturisesc, ezit să revin și care nu-și au locul, cred, în paginile succinte ale acestei cronici. Mi-e de ajuns să spun că operațiunea n-a reușit. Ea a avut ceva de farsă, de renghi între veri, dar și de expediție punitivă și de film polițist. Era în ea și ceva din Labiche, și ceva dintr-un roman de-aventuri. Cîteva luni mai tîrziu Claude, Anne-Marie și un alt amant al ei care-i succedase primului (nu, de fapt nu era nici măcar primul) aveau să se inspire din răpirea lor hazlie și din experiența lor avortată pentru a organiza o lovitură, dealtfel decisivă și care avea să se

bucure de mai mult succes : cu puțin timp înainte de eliberare au luat parte toți trei la executarea lui Philippe Henriot, a cărui teribilă elocință făcea ravagii la Radio Paris.

Poate că ar fi fost mai bine să reușească expediția pusă la cale de Claude și de Anne-Marie împotriva lui Michel Desbois. Ea l-ar fi scutit cel puțin să facă greșeli peste greșeli de-a lungul întregii primăveri a lui 1944. Încă de la sfîrșitul lui 1942 și mai ales de la începutul lui 1943, după ce puterea americană s-a pus în mișcare, după debarcarea aliaților în Africa de Nord, rezistența victorioasă a rușilor la Stalingrad, succesele repurtate de Montgomery în Cirenaica și în Tripolitania, Michel Despois a înțeles că omul de la Londra avusese, în ciuda evidenței, dreptate și că era pe cale de a se petrece un lucru stupefiant : cea mai formidabilă mașină de război din toate timpurile avea să piardă partida. A văzut dintr-o dată clar. Dar era prea tîrziu.

Timp de cîteva săptămîni, sau poate numai de cîteva zile, Michel s-a gîndit să-și lege soarta de cea a lui Pucheu care era gata să treacă în Africa de Nord. Executarea lui Pucheu în condițiile cunoscute l-a aruncat din nou pe calea urmată pînă atunci. Dar acum știa că ea nu ducea la nimic. Ba mai rău : că ducea la catastrofă. Fiindcă nu vroia — sau nu putea — să renege tot ceea ce spusese, tot ceea ce făcuse, tot ceea ce fusese, Michel s-a contopit din ce în ce mai mult, cu bună știință, cu imaginea dezastruoasă pe care o oferea adversarilor despre sine. Începea să primească multe scrisori de insulte sau de amenințări și chiar acele mici cosciuge trimise prin poștă în chip de avertisment. Nu vroia să dea impresia că-i e frică. Cu toate mustrările Annei, se lega din ce în ce de germani, pe care-i știa pierduți. Își înmulțea declarațiile, profesiunile de credință disperate și nebunești. În pofida erorilor și a greșelilor sale, Michel Desbois era un om cinstit. Cunosc prea bine sensul peiorativ ce s-a dat de îndeajuns de multă vreme formulei : oameni cinstiți. Și, tocmai, în toate sensurile pe care le putea căpăta, termenul i se potrivea. Michel devenise un mare burghez, legat de o anumită ordine, orbit de antibolșevism, și se scufunda deliberat în toate agoniile colaboraționismului. Repet, el nu predase nemților nici evrei, nici maquisarzi, nici comuniști, dar, e adevărat, încurajase tineri să se angajeze pe șantierele

mareşalului sau în legiunea de voluntari care lupta alături de nemţi pe frontul de răsărit. Crezuse în victoria lui Hitler, ale cărui principii îi erau complet străine, şi gîndise că interesul Franţei era să se alăture — „cu loialitate" sau „cu onoare", spunea el — taberei învingătorilor. Nu i-ar fi fost imposibil să se ralieze încă, prin 1943 sau, la o adică, în 1944, şi chiar după afacerea Pucheu, celor care, era cît se poate de clar de acum înainte, aveau să cîştige. Dar, dincolo de interese, ceva în el se opunea acestui reviriment. Nu era atît fidelitatea faţă de convingeri, deoarece convingerile sale erau mai de grabă intelectuale decît sentimentale. Şi nimic nu se schimbă mai repede decît înţelegerea şi ideile, cu mult mai repede, în orice caz, decît sufletul. Nu. Era, în realitate, o nevoie de a se pedepsi pentru orbirea sa, mergînd pînă la capăt cu sistemul lui care se prefăcea în ţăndări. Cum să suporte să fie pedepsiţi cei pe care îi pervertise, cei pe care îi îndrumase spre ruşine şi moarte, spre moarte în ruşine? El mai putea încă să scape, dar abandonîndu-i pe cei care îl ascultaseră, pe cei care avuseseră încredere în el şi îl urmaseră. Totul se revolta în el numai la această perspectivă. Sora mea, foarte repede, alesese cealaltă tabără. Dar tandreţea pentru Michel, fidelitatea ei o aruncau în tabăra lui Lavel[39], Déat, Doriot, în tabăra unora ca Brasillach şi Drieu la Rocheile. Am asistat, săptămînă de săptămînă, şi aproape zi de zi, la drama Annei, legată de Michel. Şi cînd a venit momentul în care Michel a recunoscut că ideile surorii mele le-au învins pe ale sale, ce putea ea face altceva decît să-l încurajeze — în numele brumei de onoare care-i mai rămăsese — să se încăpăţîneze în nebuniile sale? Am mai vorbit, cred, despre încrederea şi tandreţea care îi uneau pe Michel şi pe Anne. Anne se îndepărtase puţin de Michel pe vremea cînd mareşalul şi Pierre Laval erau triumfători. Dar a fost de ajuns ca partida în care se angajase Michel să fie pentru totdeauna pierdută pentru ca Anne să se apropie iarăşi de el şi să-l încurajeze să-şi susţină ideile pe care ea nu le împărtăşise niciodată şi cărora el însuşi, de acum înainte, dar prea tîrziu, le înţelegea zădărnicia. Claude nu avea nici un dram de milă pentru destinul lui Michel. „Trebuie să plătească", spunea el. Şi îmi dădea ghionţi rîzînd de timiditătile mele. Apoi se oprea din rîs pentru a mă întreba, cu o gravitate prefăcută, dacă mă aliniam, hotărît,

de partea trădării. Nu, nu-i dădeam dreptate lui Michel împotriva lui Claude. Dar mă cuprindea mila față de acest curaj inutil, față de atîta inteligență pierdută în zadar și irosită.

Urmarea... unii dintre dumneavoastră îmi închipui că și-o amintesc. Procesul lui Michel Desbois a fost o afacere lichidată rapid. Michel și Anne reușiseră, la eliberare, să treacă în Elveția, apoi în Spania. După cîteva săptămîni nemaisuportînd, s-au întors din proprie inițiativă în Franța. Michel a fost imediat arestat. Am obținut totuși de la Claude să nu se ducă să depună mărturie împotriva soțului surorii mele. Pentru bunicul, pentru Pierre, pentru mine, care abia mă înapoiasem din Polonia și Germania, pentru Anne mai ales, spectacolul pe care-l oferea Michel între gardieni, huiduit de mulțime, în fața Înaltei Curți de Justiție prezidate de uriașul Mongibeaux, cu gulerașul său din blană de jder și bărbuță albă ascuțită, a fost un chin îngrozitor. Totul se desfășura într-o lumină tragică și ireală în același timp. Mă gîndeam la Plessis-lez-Vaudreuil, la jocurile noastre interzise în podurile pline de cufere imense îngropate sub praf, la prima lecție a domnului Jean-Christophe Comte și la privirea lui Michel, pe care îl mai vedeam încă cu capul dat pe spate din cauza surprizei și atenției, gata să asculte cu pasiune cuvinte al căror sens ne scăpa deocamdată, fiindcă eram prea tineri.

Aducerile-aminte se năpustesc spre mine. Toamna...

Michel m-a zărit imediat printre fețele întunecate ale publicului, în spatele jandarmilor și avocaților. Îmi trimitea un surîs, un fel de grimasă. Și versurile pe care le mai auzeam încă, pronunțate de Jean-Christophe cu vocea sa caldă, cu accentul său luminos și bolovănos din sud-vest căpătau, în sfîrșit, pentru mine tot sensul lor sfîșietor.

Domnul Debois, tatăl lui Michel, murise, din fericire, în timpul războiului la numai cîteva săptămîni după mama mea, pe care misticismul său evaziateu o adusese, de doi sau trei ani, în pragul nebuniei. El nu era acolo ca să audă un personaj bărbos, cu nasul coroiat încălecat de ochelari, înfundat pînă la urechi în gulerul de hermină al robei, barat de panglica roșie de comandor al Legiunii de onoare, cerînd capul fiului său. Era procurorul general Mornet

care clama că Michel Desbois nu se comportase bine în timpul războiului și că pactizase cu inamicii Franței. Michel avea doi avocați care au făcut tot ce-au putut. Acuzarea se întemeia pe mai multe declarații, pe cîteva scrisori către niște nemți și mai ales pe două sau trei discuri care au făcut să răsune în tribunal vocea clară, teribil de clară, puțin obosită, parcă uzată, a lui Michel Desbois. Această voce spunea lucruri îngrozitoare. I-am văzut pe cei doi avocați schimbînd în tăcere o privire. Cînd discurile s-au oprit, s-a așternut o tăcere adîncă. Procesul lui Michel Desbois se terminase. Procurorului general Mornet nu i-a mai rămas decît să tragă concluziile din ceea ce auzisem cu toții. Două sau trei incidente, pledoariile avocaților, cîteva strigăte, ieșirea juraților, întoarcerea lor mi se încurcă puțin în memorie. Îl revăd pe Michel, pe avocații săi, pe gardieni, pe procurorul general, pe primul președinte, pe Anne gata să se prăbușească : Michel Desbois era condamnat la moarte.

Cît de ciudată este o familie ! Personajul care se desprinde din umbra în care l-am lăsat este cel mai vîrstnic dintre veri, Pierre. Vă mai amintiți de legăturile lui Pierre cu o întreagă lume politică din care îl smulsese căsătoria lui cu Ursula ? Îi păstrase o anumită nostalgie, sentimentul unei cariere ratate și al unei vieți în suspensie. După moartea Ursulei, Pierre nu dădea semne că urmează căile aventuroase ale lui Philippe și Claude. Mulți dintre cei care îl întîlneau, foarte curat îmbrăcat și chiar un pic demodat, niciodată grăbit, cu aerul unui amator de artă sau al unui gură-cască distins, hoinărind pe străzile Vichy-ului sau ale Lyon-ului, apoi ale unui Paris descongestionat, printr-un sumbru miracol, de orice circulație automobilistică, îl luau drept unul din acei aristocrați măturați de dezastru, unul din acei mari burghezi depășiți de evenimente, respinși de istorie, părăsiți pe malurile timpului ca niște pietre-martor aparținînd unei epoci fabuloase și rușinoase. Și poate că, în parte, Pierre corespundea acestei descrieri puțin superficiale care împingea încetul cu încetul în umbră amintirea soțului Ursulei și a amantului Mirettei. Dar, în același timp, cu mult calm și liniște, păstrînd aparențele unei totale indiferențe, Pierre regăsise într-o anumită formă de rezistență față de invadator activitatea politică și interesul pentru afacerile publice pe care le sacrificase odini-

oară dragostei apuse pentru Ursula. Timp de aproape doi ani, fără să renunțe niciodată la o existență poate puțin cam dezordonată, dar numai ușor tulburată, în ciuda riscurilor foarte serioase, el contribuise la crearea presei clandestine și colaborase mai ales la un ziar destul de important care se intitula *Défense de la France*. Claude fusese arestat de nemți în 1943 și evadase opt luni mai tîrziu. Eu fusesem deportat, la rîndul meu, în ianuarie 44, iar Jean-Christophe murise în brațele mele, la Auschwitz, în aprilie. Philippe debarcase în Italia la sfîrșitul lui 1943, sub ordinele generalului Juin[40]. Pierre, în schimb, trecea prin furtună cu dezinvoltură și eleganță, scăpa de urmăriri și, poate, de bănuieli, aflîndu-se la eliberare într-una dintre acele situații de prestigiu și de putere pe care o conferea, între începuturile libertății presei și apariția televiziunii, participarea la unul sau altul dintre cele cinci-șase ziare de prim plan care constituiau esențialul acelei faimoase a patra puteri, mai decisivă poate decît primele trei.

Îmi închipui că nu-l vedeți pe Pierre gata să tragă de pe una din baricadele din bulevardul Saint-Michel sau de la Prefectura poliției. Nici eu. Dar el făcea, dacă nu mai mult, cel puțin altceva. Claude, evadat din Germania, era unul dintre conducătorii Rezistenței pariziene, constituind una din legăturile dintre poliție și prietenii săi comuniști și jucînd un rol destul de însemnat în timpul întregii veri 44, înainte de a face parte din brigada Alsacia-Lorena, sub ordinele colonelului Berger, mai cunoscut sub celălalt nume al său : André Malraux. Philippe, chemat de Leclerc[41], și acesta oarecum văr cu noi, ca și amiralul Laborde, ca nu puțini colaboraționiști și ca mai mulți luptători din Rezistență, se întorcea printre primii, prin Normandia, peste podul de la Sèvres sau prin Porte d'Italie, nu mai știu, și poate mai de grabă prin avenue d'Orléans, pe tancul său acoperit de flori, copleșit de aclamațiile mulțimii și sărutările fetelor, în Parisul în delir. Pierre, între două partide de bridge, într-un cerc foarte elegant despre care cel mai neînsemnat lucru ce s-ar putea spune este că nu vedea gaullismul cu ochi buni, continua foarte regulat să dea ziarului, sub mai multe nume de împrumut — semna Villeneuve sau Saint-Paulin —, articole înflăcărate. Și, cu un aer distrat,

cu o alură nepăsătoare, se plimba prin Parisul care nu fusese niciodată atît de frumos ca în aceste zile fierbinți ale verii '44.

Așa cum nu fusesem alături de Claude în ascunzătorile lui clandestine, în căsuțele din suburbii înțesate cu explozibili și mitraliere, în apartamentele sale burgheze, unde lichidase cu mîna lui cel puțin doi sau trei dintre camarazii acuzați de trădare, așa cum nu fusesem alături de Philippe și de tancurile sale triumfătoare care îndeplineau, după patru ani, promisiunile făcute de de Gaulle la Radio Londra, nu mă aflam, din păcate, nici alături de vărul meu Pierre. Dar mi-a povestit de atîtea ori această eliberare a Parisului încît am ajuns uneori să fiu convins că participasem eu însumi la ea. Pierre vedea cum pe străzile capitalei, acoperită încă de tăbliţele indicatoare, cu aspect vag gotic, ale armatei de ocupație, creștea tot mai mult febra marilor convulsii. De-abia se scurseseră, într-un ritm infernal, două sau trei luni de la ultima venire a mareșalului Pétain la Paris cu ocazia funeraliilor lui Philippe Henriot, executat de un comando din care făceau parte, vă reamintiți, vărul meu Claude și Anne-Marie. Bătrînul soldat mai atrăsese mulțimi uriașe și entuziaste. Sondajele de opinie nu existau încă : în ciuda unei simpatii crescînde pentru de Gaulle și Rezistență, ele s-ar fi încăpățînat, fără îndoială, să-i acorde o majoritate zdrobitoare șefului statului francez. Vîntul de la apus — după vîntul de la răsărit — schimbase toate acestea și alungase, cu larma nenumăratelor lui motoare și cu parfumul lui de libertate, ultimele miasme ale colaborationismului. Pietrele săreau din caldarîmuri, la ferestre apăreau drapelele tricolor, tineri încolonați traversau orașul cîntînd. Într-o zi de august foarte frumoasă și foarte caldă — și el își spunea amuzat că trebuia să ia foc lumea ca să rămînă în august la Paris —, Pierre, venind din rue de Varenne, traversa piața Concorde, pe jos bineînțeles, pentru a se duce la cercul lui, care își continua activitatea în vara aceea în care Parisul nu se golise. Pentru că, datorită acestui uimitor amalgam pe care îl redau atît de imperfect manualele și lucrările științifice, viața cotidiană continua, cu imperceptibile modificări, sub tumultul istoriei, așa cum continuase, îmi închipui, cu alte modificări, în 1793 sau în 1830, în '48 sau în '71. De-abia trecuse podul, intrînd în piață, că Pierre

remarcă o mașină care făcu destul de repede de două sau trei ori înconjurul acesteia. Un om aflat pe scară — pe vremea aceea mașinile mai aveau adeseori scări — făcea gesturi largi cu brațele, ca pentru a invita trecătorii să se îndepărteze. Spre stupoarea lui, Pierre îl recunoscu pe Claude. Nu avu timp să se întrebe ce făcea fratele său acolo, agitîndu-se pe o mașină care se învîrtea în jurul obeliscului, că și izbucniră primele împușcături : era atacul poliției împotriva Ministerului Marinei. În cîteva secunde se declanșă panica. Oamenii fugeau în toate părțile, ca în acele imagini, care ne fascinau pe vremea lui Jean-Christophe, înfățișînd perspectiva Nevski în timpul revoluției comuniste. Pierre se trezi la Tuilleries. Se auzea țăcănitul mitralierelor și unul sau două tancuri germane care se puneau în mișcare. Dezarmat, neputincios, Pierre șovăi o clipă : seara trebuia să se ducă la o întrunire destul de importantă a principalilor conducători ai presei clandestine. Nemții blocau grilajul de la Tuileries. O luă grăbit către Sena. Și în partea aceea ajunseseră SS-iștii. Un locotenent înaintă și-i ceru actele.

— Sînt false, nu-i așa ? spuse locotenentul, un tip înalt și blond, foarte frumos și destul de simpatic, pe un ton glumeț, dar cam blazat.

Erau false, bineînțeles : sub aparențele cele mai nevinovate, Pierre ducea două sau trei vieți secrete, riguros separate. Și, îndreptîndu-se spre cercul lui, avea la dînsul actele de care s-ar fi putut să aibă nevoie seara. Locotenentul însă le privi, ridică din umeri și i le înapoie lui Pierre. În semn de mulțumire, și ca să intre în jocul celuilalt fără să se descopere prea mult, Pierre murmură printre dinți ceva din Goethe :

Unsterbliche heben verlorene Kinder
*Mit feurigen Armen zum Himmel empor**...

— Vorbiți germana ? îl întrebă locotenentul.

— Vorbeam, îi răspunse Pierre. Poate că într-o zi am s-o vorbesc din nou.

Traversînd podul Solferino, astăzi demolat — așa pier orașele, obiceiurile, timpul : îmi amintesc cum persoanele

* *Nemuritorii ridică pierduții copii*
Cu brațe de foc spre cer, îi înalță... — Nota trad.

în vîrstă care cunoscuseră palatul de la Saint-Cloud[42] sau cinaseră la Maison dorée, de unde Odette îi scria lui Swann, mi se păreau venite dintr-o altă lume —, Pierre era cît pe ce să se împiedice de două cadavre întinse, cu brațele încrucișate, de-a latul străzii. Și-a spus că viața lui ar fi putut să se sfîrșească aici, într-o zi foarte caldă de vară, pe la mijlocul secolului, la ieșirea din Tuileries. Ce păcat ar fi fost ! Mai avea o mulțime de lucruri de făcut. Seara, participa la una din acele întruniri la care se hotăra soarta presei de după război. Erau de față Georges Bidault[43], cu vocea lui metalică și cu formulări puțin cam obscure, Alexandre Parodi[44], Pierre Lazareff[45], în bretele, cu ochelarii pe frunte, întruchipînd inteligența însăși, Pierre Brisson[46], cu un creion verde în mînă, Robert Salmon, Albert Camus, Hubert Beuve-Méry[47] și mulți alții ale căror nume abia le cunoștea, dar care curînd aveau să fie pe toate buzele. *France-Soir,* noul *Figaro, Le Monde* care înlocuia *Le Temps, Libération, Combat, Le Parisien libéré* erau pe cale de a se naște. Printr-o răsturnare destul de amuzantă, Pierre era amestecat într-o nouă repartiție a bunurilor, într-o devoluțiune a mijloacelor de producție, cel puțin intelectuale, aproape într-o revoluție — dușmanii săi aveau să spună : într-o spoliere. După multe ocoluri, pornind de la afacerea Dreyfus și de la ducesa d'Uzès, trecînd prin refuzul lumii moderne, prin familia Remy-Michault care ne împăcase cu această lume, prin lacurile mazuriene care ne-o dăduseră pe Ursula, prin viceconsulul de la Hamburg care ne-o împrumutase pe Mirette, prin pictorii abstracționiști și muzicienii negri din rue de Varenne, prin Wall Street și războiul din Spania, prin criza din '29 și prin partidul comunist, prin lecțiile domnului Comte, prin marinarul din Skyros și prostituata din Capri, familia, datorită, lui Pierre, Claude, Philippe ajunsese să acosteze la țărmurile de astăzi.

Intreaga influență și putere pe care le dobîndise, Pierre le-a aruncat în balanță în sprijinul lui Michel Desbois. Odată pronunțată condamnarea la moarte de către Înalta Curte de Justiție, nu mai exista decît o posibilitate de recurs : generalul de Gaulle. În cîteva zile, în cîteva ore, Pierre a răscolit cerul și pămîntul, le-a telegrafiat sau le-a telefonat lui André Malraux, generalului Leclerc, generalului Juin, lui Georges Bidault, tutu-

ror celor ce contau în constelația vremii. I s-a spus că trebuia alertat generalul, contactat de ai săi care să-i ceară o audiență, o întrevedere. Pierre a ezitat o clipă asupra formulei pe care s-o adopte. S-a hotărît pentru cea mai simplă. I-a prevenit pe Claude și pe Philippe, i-a determinat să vină și a reușit să-i convingă, cu ușurință pe Philippe, cu oarecare greutate pe Claude, și, prin patru sau cinci intermediari succesivi, l-a rugat pe generalul de Gaulle să binevoiască să primească această delegație de familie. În ceea ce mă privește, tocmai revenisem din Germania exact înainte de proces, într-o stare destul de jalnică, după o internare, de a cărei relatare vă scutesc, într-un spital din Nürnberg. „Perfect, mi-a spus Pierre. Un militar naționalist, un rezistent comunist, un ziarist politician — nu mai lipsea decît un deportat, cu o mutră mai degrabă mediocră, în pijama vărgată. Și, pe deasupra, cumnat. Iată-te. Să mergem".

Într-o joi după-amiază, la ora șase, eram introduși toți patru la generalul de Gaulle. Generalul, pe vremea aceea, își mai avea sediul în rue Saint-Dominique. Se intra, la doi pași de scuarul Sainte-Clotilde, printr-o ușă care dădea aproape în fața prăvăliei domnișoarelor Samson, cărora mătușa Gabrielle le încredința destul de des gravuri pentru înrămat. Philippe era foarte frumos, într-o uniformă perfect ajustată. Claude era într-una din acele ținute destul de fanteziste în care se vădeau influențele amestecate ale Rezistenței și armatei. Pierre și cu mine eram în civil. Un membru al cabinetului, pe care o carieră strălucită avea să-l transforme, peste douăzeci de ani, în succesorul lui Chateaubriand la ambasada Franței de pe lîngă Sfîntul Scaun și care se numea, cred, domnul Brouillet, ne-a întîmpinat și ne-a reținut cîteva clipe, înainte de a ne conduce pînă la biroul șefului guvernului. În drum ne-am întîlnit cu un tînăr. Să fi avut treizeci sau treizeci și cinci de ani. „Iertați-mă, ne-a spus ghidul nostru, părăsindu-ne pentru o clipă. Am să-i spun două cuvinte domnului Pompidou". Cînd a rostit acest nume, care m-a frapat, s-a deschis în fața noastră ușa lui de Gaulle. Generalul ne-a strîns mîinile.

— Amintiți-mi unde ne-am văzut, le-a spus el lui Philippe și lui Claude.

— La Alger, i-a spus Philippe.

— La Londra, domnule general, i-a răspuns Claude. În iulie '40.

Generalul a ridicat brațele. Gestul putea să semnifice că își amintea sau că nu-și amintea, că toate acestea țineau de o epocă îndepărtată sau că momentul era prielnic. Apoi a tăcut. Noi n-am îndrăznit să vorbim. În ciuda decorului extrem de simplu, în aer plutea un iz de măreție. Un fel de maiestate naturală, care nu se datora deloc unei puneri în scenă, convingerea, firește, că omul care se afla în fața noastră într-un costum civil la două rînduri întruchipa puterea, dar mai ales sentimentul, de nedefinit, însă foarte puternic, că după atîtea încercări depășite și vicisitudini el se confunda cu istoria pe care, mai bine ca oricine în zilele noastre, o prevăzuse și o dominase.

Tăcerea se prelungea.

— Ei bine ? a spus generalul.

Pierre s-a lansat. A explicat în cîteva minute o bună parte din ceea ce v-am relatat în paginile pe care le-ați citit : copilăria la Plessis-lez-Vaudreuil, rolul domnului Desbois, lecțiile lui Jean-Christophe și Michel Desbois care era pentru noi ca un frate.

— Iată, l-a întrerupt generalul răsfoind un dosar subțire, niște povești foarte frumoase de pe vremea lămpilor cu gaz și a navigației cu pînze. Dar prietenul vostru a trădat, pare-mi-se ?

Mi-am luat inima-n dinți.

— S-a înșelat, domnule general. S-a înșelat, fiind de bună credință. N-a înțeles ce se petrecea. A crezut, alături de Pétain, că, pentru salvarea tuturor, trebuia o înțelegere cu nemții, pentru care nu avea, vă asigur, nici stimă, nici prietenie.

— Nemții reprezentau inamicul. Numesc aceasta trădare.

Spre marea mea ușurare, l-am auzit pe Claude că intervine. Mi-era foarte frică să nu tacă.

— N-a denunțat pe nimeni, domnule general. Și a salvat rezistenți.

— Cu destulă stîngăcie, dacă e să cred ceea ce mi se spune. Și poate că mai rău decît cu stîngăcie. Se spune astăzi că Vichy-ul n-avea multe atuuri. Dar credeți că de Gaulle avea mai multe cînd era singur la Londra, în anii cei mai răi și cei mai glorioși ? Cu dumneavoastră, a

spus el privindu-l pe Claude ca şi cum ei doi, Claude şi generalul, fuseseră cei doi stîlpi ai Franţei libere. Şi cu foarte puţini alţii. Tocmai în negocierile cu pretinşi prieteni se impune cea mai mare rigoare, cea mai mare intransigenţă. Dacă domnul Desbois, pentru a salva rezistenţi din tabăra sa, n-a găsit alt sistem decît să contribuie la condamnarea unor comunişti care, în felul lor, rezistau şi ei, vă închipuiţi că a slujit, într-adevăr, Franţa ? Dacă trebuie cu orice preţ să alegi victime şi eroi, mai bine este, în primul rînd, să te alegi pe tine însuţi. Va fi întotdeauna timp să vezi mai tîrziu dacă mai e posibil să-i convingi pe alţi cîţiva. În politică, la fel ca în alte domenii, nu există decît o singură poziţie de pe care să judeci în mod convenabil evenimentele şi oamenii : cea mai simplă, cea mai înaltă. Mă tem că prietenul vostru n-a ajuns la ea.

Iată cu aproximaţie, cred, după cîte-mi amintesc, esenţialul raporturilor noastre cu generalul de Gaulle. Philippe a adăugat că Michel, dacă nu va muri, va mai putea aduce mari servicii Franţei. Generalul a întrebat, cu o ironie puţin amară, dacă era absolut exclus să vedem apărînd pe neaşteptate o fotografie a lui Michel în uniformă germană sau dovada unor legături cu Gestapoul. Ne-am pus chezaşi toţi patru, dincolo de erori şi de accidente, pentru sentimentele profunde ale lui Michel Desbois. Claude era companion al ordinului Eliberării[48]. Serviciile făcute în Italia, apoi în Franţa, îi aduseseră lui Philippe crucea de război cu numeroase distincţii şi rozeta de ofiţer al Legiunii de onoare. Generalul, în picioare, ne-a adresat cîteva cuvinte, mai destins şi foarte curtenitor. Ne-a spus că va reglementa afacerea Desbois într-un sens sau altul, cu avocaţii lui Michel. Şi ne-a strîns mîna. Peste cîteva zile am aflat că fusese graţiat şi că i se comutase pedeapsa. În 1949 procesul a fost revizuit în urma revelării unor noi fapte şi servicii aduse cauzei Rezistenţei. Michel era condamnat la zece ani închisoare. În 1952 a fost eliberat. În 1953 a plecat în America împreună cu sora mea Anne. Acolo a fost primit cu căldură şi a reînceput o viaţă întreruptă de istorie.

Noi ne-am continuat-o pe-a noastră la Plessis-lez-Vaudreuil. Regăsisem bătrîna noastră casă devastată de război, de trecerea armatelor rivale, de explozia a două sau trei bombe care erau cît pe ce s-o distrugă din temelii.

Totul se schimbase, spiritul imperceptibil al vremii mai mult chiar decît decorul. Bunicul îi rămăsese credincios, pînă la capăt, lui Pétain. Luni şi luni de zile, prin ceea ce putea fi considerat, recunosc fără ocol, drept o inconsecvenţă, l-am văzut urmărind cu pasiune înaintarea aliaţilor, deşi se înduioşa totodată de soarta mareşalului. Din 1943 şi mai ales de la începutul lui 1944, adevărate comandouri ale Rezistenţei se instalaseră, sub ordinele lui Claude, în pădurile ce înconjurau castelul. La Plessis-lez-Vaudreuil, la Roussette, la Villeneuve, în fruntea unui grup de notabilităţi, de foşti combatanţi, de maici, de negustori şi chiar de ţărani, bunicul, în schimb, se agăţa cu disperare de mitul zdruncinat al lui Pétain. În timpul celor opt luni de deportare ale lui Claude, a făcut totuşi în aşa fel încît să-i parvină maquisului toate alimentele necesare şi, de două sau trei ori, arme. La eliberare, s-a conturat o mişcare ce intenţiona să pună sub acuzare atitudinea bunicului şi fidelitatea lui faţă de Pétain. Claude şi Pierre au pus capăt afacerii în numai cîteva zile : spiritul de familie nu sucombase. Cotitura nu se făcea peste tot în aceaşi armonie : din Haute-Vienne şi din Lot ne soseau veşti despre verişori sau prieteni care plăteau destul de scump, uneori cu viaţa, opinii incerte din timpul ocupaţiei. Consecinţele, printre noi, nu s-au lăsat prea mult aşteptate. Bunicul şi Claude se înţeleseseră, la urma urmei, destul de bine în timpul anilor negri. În clipa victoriei au fost însă foarte aproape de ruptură.

Bunicul accepta cît se poate de bine ideea de a-i vedea pe învingători dispunînd de învinşi : făcusem noi oare vreodată altceva, secole de-a rîndul, decît să masacrăm învinşi şi să fim masacraţi de învingători ? Nu, ceea ce îl indigna pînă la a-l scoate din fire era pretenţia la o dreptate universală invocată de învingători. Erau în aceasta ecouri din Rousseau şi dintr-un Hegel de extremă stîngă pe care le percepea în mod obscur. Atunci căuta pretutindeni arme pentru a-şi apăra cauza. Şi le găsea fără prea mare greutate. Hiroshima şi Katin[49] cădeau tocmai bine : aceste contribuţii la victorie i se păreau îndrituiri insuficiente pentru a face să domnească ordinea morală. Bomba atomică şi toată moştenirea bolşevică pînă la Stalin şi Vîşinski îl făceau să nu aibă consideraţie pentru nici o jurisdicţie internaţională. Cînd i se vorbea de Coventry[50],

el răspundea cu Dresda și Hamburg[51]. Ideea de a-i pune pe staliniști să-i judece pe hitleriști i se părea o bufonerie și, spre indignarea lui Claude, nu se jena să o spună printre aclamațiile triumfului și ale libertății redobîndite. Pentru Claude era cu neputință să compari fascismul cu stalinismul. Fascismul era o acțiune de dominare a lumii prin forță care nu se întemeia pe nici un principiu. La baza stalinismului se afla ideea unei justiții care devenea uneori nebunească. De o parte, răul absolut. De cealaltă, o teroare care nu ștergea niciodată complet imaginea, îndepărtată, dincolo de torturi și de procesele samavolnice, dincolo de realismul pactului germano-rus, a unei fericiri viitoare a omenirii.

Procesele de la Paris și de la Nürnberg au constituit cauza unor conflicte serioase în sînul familiei. Am fost oare destul de explicit ca să-i fac să înțeleagă pe cei care nu au trăit zilele ametitoare ale eliberării, cu toate nuanțele și subtilitățile lor, că pentru bunicul meu nu se punea problema să-i apere pe Goebbels sau pe Himmler, metodele Gestapoului sau lagărele de concentrare ? Doi dintre nepoții săi fuseseră deportați. Toți se bătuseră împotriva nemților. Jacques fusese omorît în '40. Nimeni, în familie, nu ierta Ravensbrück-ul, Oradour-ul, ghetoul din Varșovia. Dar ceea ce-l mira pe bunicul, era renașterea clandestină, în însuși sînul ideologiei democratice și republicane, care o condamnase cu violență, a noțiunii de responsabilitate colectivă. Cu riscul de a umbri în ochii multora amintirea bunicului meu, cred că trebuie să spun aici, cu multă claritate, pentru a lămuri sentimentele unui bătrîn tradiționalist și, în mod foarte evident, reacționar, la răscrucea a două lumi care se succedau una celeilalte : el nu considera poporul german, nici chiar armata germană în totalitatea ei drept răspunzătoare pentru crimele care fuseseră comise în numele lor de către un mare număr dintre ai lor. Și socotea că, lăsînd o parte din Germania la discreția tiraniei comuniste, se comiteau, din nou, împotriva drepturilor omului, înseși nebuniile și greșelile reproșate lui Hitler.

Bunicul e mort, și el spunea lucrurile pe șleau. Verii mei și eu, nu mă sfiesc s-o spun, ne-am adus, fiecare în felul său, mica noastră contribuție la cauza comună a eliberării naționale. Nu văd de ce n-aș spune aici deschis ceea ce gîndea bunicul. El gîndea că lagărele de con-

centrare, torturarea prizonierilor, persecutarea evreilor, care nu erau prietenii lui, masacrarea comuniștilor, care erau dușmanii lui, erau lucruri abominabile și crime și trebuiau urmărite ca atare. Dar el considera, de asemenea, că Rezistența, căreia îi aparțineau nepoții și strănepoții lui, era constituită din franctirori și că legile războiului, cărora le era credincios, autorizau armata de ocupație să lupte împotriva lor și să-i împuște — să-i împuște, dar nu, bineînțeles, să-i tortureze : aici era nodul problemei. El gîndea că unui Nürnberg de coșmar montat de către germanii învingători nu i-ar fi fost prea greu să demonstreze că bomba atomică și represiunea stalinistă sînt crime împotriva umanității. El începea să gîndească — și poate numai fiindcă istoria nu-i mai aparținea — că justiția nu se mulțumește să fie batjocorită atunci cînd este slabă, dar că ea încetează, cel mai adesea, să fie justă atunci cînd devine puternică. Iată că el o vedea, la fel ca tragicii greci și Simone Weil[52], căreia îi ignora pînă și numele, ca pe o fugară din tabăra învingătorilor. Și această corectare a formulei lui Pascal îl cufunda pe acest creștin, în pragul morții, într-un fel de cinism și în scepticism.

Îl mai aud și acum pe bunicul, cu cîțiva ani, cu cîteva luni, cu cîteva săptămîni înaintea dispariției sale, prezicînd asemenea unui profet al nenorocirii. Spunea că întregul sistem moral instaurat de învingători nu putea să nu se întoarcă împotriva lor. Repeta cui vroia să-l asculte că bomba triumfului avea să devină destul de repede crucea oamenilor și teroarea lor. Că ar fi de-ajuns un prilej, care nu va întîrzia poate prea mult, pentru a-i împinge pe învingători să descopere, la rîndul lor, virtuțile torturii și ale lagărelor de concentrare. Că n-ar fi deloc surprinzător să-i vezi pe comuniști sau pe evrei trecînd de la rolul de victime la cel de călăi, pe care unii dintre ei îl și cunoscuseră. și preluînd într-o zi pe seama lor, în aclamațiile confraților, metoda arderii satelor și a condamnării ostatecilor. Toate aceste orori se nasc, după el, dintr-un fel de contagiune irezistibilă a răului. Dar de asemenea, și mai ales, dintr-o confuzie din ce în ce mai inextricabilă între dreptate și forță. „Nu numai că intrăm, spunea el, în epoca violenței refuzate de fiecare și practicate de toți. Rămînem, mai mult ca oricînd, în cea a ipocriziei. După comunism, după hitlerism și lupta împotriva hitlerismului, după bomba atomică, după Ialta și împărțirea lumii nu va mai

exista crimă care să nu se dea drept act de justiție. Justiție a oamenilor, bineînțeles, care a înlocuit-o pe cea a lui Dumnezeu. Sub noile sale forme, inchiziția, atît de hulită, mai are și va mai avea multe zile bune în fața ei. Și pentru cauze care ne vor aduce mai puțină frumusețe și mai puțini sfinți, mai puțină măreție și mai puțină speranță". Unul dintre efectele minore ale crizei traversate de omenire era că bunicul, om al tradiției și al credinței, începea, la rîndul său, să nu mai creadă în mare lucru. Prea multe principii, prea multe lucruri sfinte, prea multe fortărețe ale onoarei și ale respectului fuseseră zdruncinate. Bunicul continua să vadă prăbușindu-se în jurul lui ceea ce mai rămăsese în picioare din lumea pe care o cunoscuse.

Pe Claude îl iubeam, dimpotrivă, pentru căldura sa, pentru credința sa complet nouă, pentru încrederea, moștenită, îmi închipui, din lecțiile domnului Comte, pe care o avea în viitor. Prin 1944 și 1945, el credea cu tărie că omul va deveni mai bun. În momentul în care scepticismul punea stăpînire pe bunicul, Claude prelua ștafeta, dar, în loc să privească înapoi, el privea înainte : credea într-o presă nouă, în virtutea publică, într-un umanism socialist, într-o știință îmbinată cu morala, în progres, în viitorul tehnicii și al frumuseții. N-am vorbit oare în alt loc, cu oarecare îndrăzneală, de latura, în mod paradoxal, marxistă a bunicului meu ? Ca și marxiștii, bunicul crezuse multă vreme mai întîi în istorie, în realitate, în forță. Cel puțin cît timp fusesem puternici, el nu amesteca deloc în acestea preocuparea pentru o dreptate abstractă pe care nu o concepea decît în interiorul unei ordini, al unui sistem dat, al unei ierarhii maturizate cu încetul prin obicei și timp. Dar, pentru că era creștin, tempera forța prin milă. Claude, care era totuși comunist, sau care fusese — și care fusese creștin —, respingea, dimpotrivă, forța și refuza mila : el vroia dreptate. O dreptate universală, absolută, care s-ar impune tuturor. Iar bunicul nu credea în așa ceva.

Marile procese ale eliberării, cel al lui Michel, bineînțeles, dar și cele ale lui Pétain și Laval și cel de la Nürnberg, întruchipau de minune aceste disensiuni din sînul familiei. Bunicul era pentru împușcarea fără judecată, fiindcă fuseseră învinși, a unui număr oarecare dintre cei responsabili și a celor care se dovediseră, evident, criminali.

Și pentru eliberarea tuturor celorlalți — căpetenii militare, teoreticieni, ziariști, Maurras, Brasillach și, firește, mareșalul.

Abstracție făcînd de hiatusul reprezentat de traversarea deșertului, domnia lui de Gaulle asupra istoriei noastre se întinde pe vreo 30 de ani : de la 18 iunie '40 pînă la sfîrșitul anilor '60. Cea a lui Pétain, după gloria militară din primul război mondial, e mai scurtă : de la 17 iunie '40 pînă la eliberare. Atît pentru unul cît și pentru celălalt, în orice caz, prezența mistică în suflete depășește cu mult anii prezenței reale la putere și chiar în lumea aceasta. La cincizeci de ani după moartea lor, numele lui de Gaulle și al lui Pétain nu vor mai avea influență, fără îndoială, asupra cursului evenimentelor, dar vor continua să stîrnească pasiuni în inimile oamenilor care i-au urmat, admirat, iubit, și poate, mai ales, urît. Procesul lui Pétain și condamnarea lui la moarte pentru trădare l-au tulburat pe bunicul. Mai mult chiar, fără îndoială, decît afacerea Dreyfus, Pétain ne-a preocupat și ne-a divizat. Pozițiile se inversaseră : stînga democratică și progresistă trecuse de la apărare la acuzare, bunicul de pe scaunul procurorului general la bara avocatului. Nu voi spune nimic aici despre culpabilitatea acuzatului, nici despre nevinovăția lui. O repet poate pentru a cincea oară de-a lungul acestor pagini : istoria contemporană nu mă interesează aici decît în raport cu familia mea. Nu emit deci nici o judecată : nici nu mă simt în stare, și de altfel nici n-o doresc. Povestesc numai despre ce vorbeam între noi, la întîlnirile noastre de la Paris sau de la Plessis-les-Vaudreuil. Între Dreyfus și Hitler, pe de o parte, religie și sex, pe de alta, nu a existat vreo problemă de familie despre care să fi discutat mai mult decît despre destinul mareșalului. După cincisprezece ani, și după douăzeci de ani, și după douăzeci și cinci de ani, în absența, vai !, a bunicului meu, destinul generalului va fi cel care avea să ne preocupe din nou. Și pe noi, supraviețuitorii, condamnarea generalului de către poporul francez avea să ne tulbure tot atît — și poate mai mult chiar — decît îl tulburase pe bunicul meu condamnarea mareșalului de către Înalta Curte de Justiție. Fără îndoială, în familie aveam nevoie de legende și de mituri. La Pétain, mitul părintelui umilit, al măreției nefericite și al abnegației. Legendă mai reală, pentru de Gaulle, a singurătății victorioase, a încer-

cărilor depășite, a gloriei recucerite pornind din abisuri și a geniului istoriei. Toată lumea are nevoie de mituri. Toată lumea are nevoie de legende. Lenin, Stalin, Troțki, Hitler, Mussolini, Salazar și Franco, Roosevelt, Churchill, Tito, Nasser, Gaddafi, Peron, Mao-Tze-dun mai ales, Pétain și de Gaulle : acest secol XX al progresului, al științei, al raționalismului avea să fie, mai mult decît oricare altul, un secol al miturilor și legendelor.

Recitesc aceste pagini despre familia mea în furtună. Și-mi pun problema : oare un cititor neavizat ar putea să vadă în bunicul meu un soi atenuat de colaboraționist ? M-aș simți foarte vinovat dacă aș lăsa să planeze cea mai mică îndoială. Bunicul avea pentru Pétain un amestec de fidelitate, de respect și de imensă milă. Avea mai multă stimă pentru el decît pentru procurorul general Mornet, decît pentru Maurice Thorez care se reîntorcea ca învingător, decît pentru Stalin și Vîșinski care impuseseră Europei o nouă ordine morală pentru a o înlocui pe cea a lui Hitler. Poate că greșea, habar n-am. Pe vremea aceea eram eu însumi, dacă vreți să știți, mai aproape de ideile lui Claude decît de cele ale bunicului. Dar, în sfîrșit, bunicul se simțea atașat de Pétain. Numai că era totodată, în același timp, cu același suflu și cu aceeași inimă, asemenea parizienilor care îl aclamau pe mareșal, de partea aliaților împotriva hitleriștilor. Vă imaginați oare că Bir Hakeim[53] și Strasbourg[54] că Leclerc și Koenig[55] îi erau indiferenți bătrînului militar *honoris causa* (fiindcă nu fusese niciodată sub arme) care rămăsese bunicul meu ? Îl stima pe Rommel. Și, mai mult încă, pe Montgomery[56]. Îi detesta și disprețuia pe unii ca Goebbels și Himmler. Și, mai mult decît pe oricine, îl admira pe Churchill, umorul său feroce, curajul său, încăpățînarea sa : ce-i de mirare cînd Winston Churchill era unul din acei Malborough care ne erau atît de dragi? Descurcați-vă în hățișul acesta. Istoria nu e atît de simplă.

În ziua cînd a avut loc defilarea eliberării, bunicul, în vîrstă de vreo nouăzeci de ani, era instalat, la rondul de pe Champs-Elysées, într-unul din balcoanele ziarului *Le Figaro*. Pierre îi obținuse acest loc de unde putea să-l vadă defilînd într-un tanc pe nepotul său Philippe și pe nepotul său Claude în fruntea partizanilor lui. Doi dintre strănepoții săi care se alăturaseră maquis-ului se aflau, de asemenea, printre tinerii care veneau dinspre Etoile. Ge-

neralul de Gaulle mergea în fruntea mareei imense ce cobora bulevardul pe care alte cortegii, cu un sfert de veac mai tîrziu, aveau să-l urce în celălalt sens, ca și cum cariera politică a celui mai mare dintre francezi, în sfîrșit reîntors din exil, se înscria între două mulțimi dominate de numele său, tot așa cum destinul său se înscria între două apeluri : inspiratul mesaj din 18 iunie 1940 și declarația atît de scurtă din 28 aprilie 1969 : *Încetez de a-mi mai exercita funcțiile de președinte al Republicii. Această decizie intră în vigoare astăzi la prînz.* În ziua aceea generalul de Gaulle era mai mare decît toți ceilalți care mergeau pe lîngă el. Balconul primăriei, tedeumul de la Notre Dame cu gloanțele care detunau în naos, opoziția față de aliați care vroiau să abandoneze Strasbourg-ul, implacabila voință de a reuni țara sub autoritatea legitimă pe care nu o deținea nici prin ereditate, nici de la Dumnezeu, nici de la un sufragiu incert, ci de la istoria subjugată și de la fascinația națională, în sfîrșit, tot poporul Parisului urmîndu-l între Etoile și Concorde : după patru ani de lupte, de curaj, de pasiune, legenda se instala la locul ei. Erau acolo pompierii, în urma soldaților lui Leclerc, factori poștali, feroviari, infirmiere, oameni cu brasarde fluturînd steguleţe, funcționari de la gaz și electricitate, gunoieri din Rezistență. Pierre l-a întrebat pe bătrîn, cînd era pe care să părăsească balconul mulțumindu-i lui Pierre Brisson, ce părere avea despre spectacol. „Nu-i rău, a spus bunicul, care întrezărea încă, într-o depărtare puțin tulbure, mareșali ai Franței trecînd călare pe sub Arcul de Triumf. Nu-i rău. Dar cam dezordonat."

II

VÎNTUL DE SEARĂ

MARIANNE SE REÎNTORSESE. Înlăturînd securea francilor, își relua locul pe banii tot mai devalorizați pe care nici nu-ți mai puneai problema să îi strecori copiilor din cor la liturghia de duminică în bătrîna biserică de la Plessis-lez-Vaudreuil. Sub înalta conducere a domnului Coudé du Foresto și a altor cîtorva, terminam cu tiche-

tele de carne și de pîine care, timp de sute de săptămîni, jucaseră un rol fără precedent în existența noastră cotidiană în care bursa neagră, o să vă mirați, nu pătrunsese niciodată. Reapăreau pantofii, pielea, lîna, cauciucurile de bicicletă și benzina. Napii de toate soiurile se reîntorceau în neantul din care apăruseră pentru patru ani interminabili. Între da-da-uri și da-nu-u-ri, Citroënul de 2 CP își trăia ultimele zile. Încă puțin și Brigitte Bardot avea să intre în viața noastră. Și domnia Saint-Tropezului, a tranzistorului portativ și a televiziunii. La radio și în ziare apăreau nume noi, iar copiii, ca întotdeauna, dar mai ceva ca întotdeauna, erau pe cale să devină oameni mari.

Bunicul îmbătrînea. În două sau trei rînduri, de parcă ar fi așteptat sfîrșitul încercărilor pentru a începe să se șubrezească, intrasem în panică. Se blocaseră plămînii, apoi rinichii. De fiecare dată, se restabilise. În republica regăsită, ca și cum n-ar fi încetat niciodată să ne fie foarte dragă, în libertatea recucerită, ca și cum am fi venerat-o întotdeauna, am sărbătorit, toți împreună, bineînțeles, la Plessis-lez-Vaudreuil, cei nouăzeci de ani ai săi. Era încă în putere și aproape vesel, dincolo de melancolia pe care i-o dădeau vîrsta înaintată și părerile sale despre lume. Unchiul Paul nu mai era acolo, nici mama, nici Jacques, nici Ursula, nici Desbois-tatăl, nici domnul Comte, nici bătrînul Jules, care, pe timpul tatălui său Jules și al bunicului său Jules, fusese multă vreme micul Jules. Nici Michel Desbois, aflat în închisoare la Fresnes, apoi la Clairvaux. Dar Pierre și Philippe, și Claude, și eu, și mătușa Gabrielle, o bătrînă doamnă cu părul alb, și de asemenea, sora mea Anne, și un nou Jules, moștenitor al timpurilor fantastice, îl înconjuram pe bunicul. Și băieți tineri și fete tinere care, trebuie s-o spun, începeau să ne uimească teribil : erau nepoții și nepoatele mele pe care îi recunoșteam parcă cu greu în noile lor roluri. Jean-Claude și Anne-Marie, copiii lui Pierre și ai Ursulei, Bernard și Véronique, copiii lui Jacques și ai Hélènei, aveau, și unii și alții, de la Jean-Claude, cel mai vîrstnic, care îl urmase pe Claude în maquis, pînă la Véronique, care-și prepara bacalaureatul, și la Bernard, care tocmai și-l luase și care servise opt luni ca agent de legătură între grupe ale F.F.I.[2]-ului, între șaisprezece și douăzeci și cinci de ani. Nu mai era decît Hubert, ultimul băiat al

Hélènei, care, la cei cinsprezece ani ai săi şi cu obrajii bucălaţi, putea să treacă drept copil. Noi îl iubeam pentru că era cel mai tînăr, cel mai dulce şi cel mai vesel. Mai era o figură nouă, despre care n-am avut timp să vă vorbesc. Era o evreică comunistă care studia psihanaliza, destul de frumoasă şi foarte roşcată. Se numea Nathalie. Era nevasta lui Claude — sau poate tovarăşa lui, cum se spunea cu un cuvînt extrem de modern pe timpul acela, dar care acum s-a şi învechit — şi, printr-unul din acele paradoxuri care constituie farmecul vieţii, bunicul şi ea se înţelegeau de minune.

Totul se schimba, era clar, totul continua să se schimbe. „Va trebui să trăim pe un cu totul alt picior decît eram obişnuiţi altă dată" îi repeta Pierre mătuşii Gabrielle. Costul vieţii nu contenea să crească şi moneda să scadă. Unde aveau să ne ducă în cele din urmă toate acestea ? Imediat după război şi după victorie, să zicem între 1946 şi 1952, înainte de noile probleme care aveau să se nască pentru noi din prăbuşirea imperiului (imperiul colonial, vă mai amintiţi ?) şi din umbra lăsată de generalul absent, ceea ce marchează, pentru mine, mijlocul acestui secol — aşa cum marcaseră începutul anilor '30 — sînt, v-o spun cu adînc regret, problemele băneşti. Nici nevasta lui Jacques, nici, mai ales, cea a lui Claude, vă daţi seama, nu aduseseră mari sume de bani în tezaurul familiei. Wittgensteinii erau complect ruinaţi, practic în mizerie, cu imensele lor proprietăţi căzute în mîinile comuniştilor şi cu uzinele distruse. Iar Pierre şi copiii lui nu mai aveau prea multe resurse. Mai tîrziu, destul de repede, în mai puţin de zece sau doisprezece ani, Wittgensteinii, aliaţi cu Krupp, aveau să-şi redobîndească puterea. Dar într-un nou sistem, care avea să ne fie foarte străin. Eu nu eram bun de nimic decît să..., dar v-am promis, cred, să nu vă vorbesc despre mine. Nu există decît o singură persoană în familie care să cîştige ceva bani. Ghiciţi cît de cît cine ? Pun rămăşag că nu : era Anne-Marie.

Trebuie să mărturisesc aici, dar vă asigur, fără nici o ruşine, că dezbătusem temeinic între noi, cel mai adesea printre rîsete, ultima resursă a vechilor familii ruinate, *ultima ratio regum*,[2] care nu consta, desigur, în lovituri

* *Ultima ratio regum* (în lat.) — ultimul argument al regilor. Deviză pe care a gravat-o pe tunurile sale Ludovic al XIV-lea. — *Nota trad.*

de tun : o căsătorie din interes care, după principiile noastre, s-ar fi transformat curînd într-o căsătorie din dragoste, cu moştenitorul, pe cît posibil, unic al unei averi provenite din lînă, petrol sau oţel. Pentru Jean-Claude şi pentru Anne-Marie, şi chiar pentru Véronique, care tocmai împlinise şaptesprezece sau optsprezece ani, găsisem candidaţi şi candidate care n-ar fi adus prejudicii intereselor noastre şi care ne-ar fi ajutat să ne punem pe roate afacerile şi ţigle noi pe acoperişurile găurite ale castelului. Din nefericire, trucul acesta, care mersese atît de bine secole de-a rîndul, nu mai prindea. Mare păcat ! Jean-Claude se prăpădea de rîs, Véronique de-abia zîmbea, cu un aer de-a dreptul indignat, iar Anne-Marie îşi petrecea timpul lansîndu-se succesiv în amoruri inimaginabile, complet lipsite de orice perspectivă matrimonială. Bunicul însuşi nu prea mai credea în acest sistem tradiţional în care, în toate privinţele şi oricît de departe ne-am fi întors în trecut, fusese crescut. Nu mai rămînea decît mătuşa Gabrielle care să se mire că lucrurile se abătuseră atît de la regulile pe care le cunoscuse şi împotriva cărora de altfel îi făcuse o plăcere nebună să se lupte o bună parte din viaţă. Doamna operelor de caritate de la Plessis-lez-Vaudreuil biruise definitiv avatarul din rue de Varenne şi îndrăznelile sale uitate. Uitate ? De către noi, poate. Şi poate chiar de ea. Dar pictorii pe care îi ajutase intraseră în muzee, poeţii în manuale şi compoziţiile prietenilor ei muzicieni începeau să fie cîntate în concerte aproape clasice ale căror încasări erau vărsate în contul unor instituţii religioase sau al unor opere de binefacere. Ea devenise o mică doamnă bătrînă teribil de aşezată, cu părul complet alb, cu o panglică de mătase neagră în jurul gîtului, iar tinerii rîdeau cînd vreun bătrînel elegant sau cultivat le spunea că această distinsă văduvă se dedase cîndva, în felul său, unor exerciţii revoluţionare. În timpul acesta, numele ei începea să apară în cărţile de amintiri, în cataloagele negustorilor de tablouri, în istoriile muzicii sau cinematografului. Chiar în momentul în care se reîntorcea pentru totdeauna în sînul familiei şi al tradiţiei celei mai riguroase, descopeream, uşor ruşinaţi, că, dintre toţi cei cu numele nostru, ea avea să fie singura care să lase în urmă o

dîră subțire de talent, poate, la rigoare, o umbră de geniu, și care să pătrundă fără îndoială, printr-o mică poartă, curajoasă și fermecătoare, în culisele istoriei.

Ah ! tinerețe... tinerețe... Nimeni, acum, în afară doar, printr-un minunat paradox, de amatorii de lucruri vechi și de arhivarii trecutului, nu se mai gîndea la mătușa Gabrielle. Numele lui Anne-Marie era cel care începea să strălucească. Cu modestie. Putea fi întîlnit, cu caractere mici, în *France-Soir* și în *Combat,* pe afișele de pe Champs-Elysées. El plutea în apele încă tulburi ale memoriei colective. Tineri fanatici începuseră să-l repete. Ați ghicit că Anne-Marie ajunsese, irezistibil, conform uneia dintre formulele care dominau epoca, să facă cinema.

Nu numai străbunicul ei, dar și bunica și tatăl ei care, amîndoi, în felul lor bravaseră opinia publică nu vedeau cu ochi buni abordarea acestei cariere. Începuse, oarecum din întîmplare, cu propuneri cam aeriene, după o apariție modestă într-un scurt metraj despre concursurile hipice. Continuase cu figurații minuscule în filme ale lui Jacques Becker[3] sau Marcel Carné[4], printr-un rol ceva mai serios într-un film al lui René Clair[5]. Și-apoi, dintr-odată, ajunseseră pînă la Plessis-lez-Vaudreuil propuneri aproape măgulitoare, din Italia și din America, sub forma unor telegrame interminabile, care trebuie să fi costat o avere. Rosellini[6] o remarcase, într-o seară, la *Florence* sau la *Jimmy's.* Familia i-a făcut imediat aceeași figură ca Paulinei : a trebuit să-și schimbe numele și să adopte pentru ecran pseudonimul, în curînd destul de faimos, pe care nu vi-l voi divulga, din supunere postumă față de dorința bunicului și a mătușii Gabrielle, dar mulți dintre dumneavoastră îmi închipui că l-au și ghicit. Timp de zece sau doisprezece ani, pînă la începutul noului val, notorietatea, apoi celebritatea și, în sfîrșit, gloria ei n-au încetat să crească. Nici unul dintre cei care, astăzi, nici măcar nu cunosc numele nostru nu ignoră cele cinci silabe strălucitoare ale pseudonimului lui Anne-Marie, disprețuit de familie sau de ceea ce a mai rămas din ea, cu o umbră totuși de vanitate satisfăcută și de secretă mîndrie.

Ca și Claude înainte de război, și din alte motive, Anne-Marie se îndepărta. N-o mai vedeam prea mult. Cu impresarul și regizorii ei, cu coaforul și manichiurista, de care nu se despărțea niciodată, în curînd cu legenda ei,

ajungea să se deplaseze dintr-un mare hotel în altul, înconjurată de nimbul unui lux orbitor, de o frivolitate aproape înspăimîntătoare, uneori vecină cu scandalul, precedată și urmată de rumoarea publicului și de devoțiunea tinerilor. Pe căi uimitoare, frumusețea lui Anne-Marie, talentul ei poate, ambiția ei, cu totul nouă pentru noi, reușiseră să dea lovitura : ea dezlănțuia asupra bătrînei noastre familii un puternic vînt de tinerețe care ne speria puțin și ne uluia. Oare mai visa ea uneori la plimbările cu Robert V... în pădurea de la Plessis-lez-Vaudreuil, la umbră tăcută a maiorului von Wittgenstein căzut în fața Stalingradului, la tinerii marxiști din nopțile de la Paris, la cîrlionțatul înalt aparținînd grupului de maquisarzi din La Flèche ? Nu știu. Îmi vorbea uneori despre aceste imagini deja îngălbenite, dar mai degrabă pentru a răspunde curiozității și setei mele de o lume dispărută decît dintr-o nevoie de a-și reaminti, pe care ea nu o încerca. Prea mulți bărbați, și prea repede, trecuseră prin viața ei, răvășită de propia-i frumusețe, de succes, de aplauzele și jerbele de flori din cabine. Devenise una dintre acele zeițe ale lumii noastre moderne, atît de departe de tot ce eram noi, atît de opusă față de credința și de ideile noastre de altădată despre măreție și decență. Bărbații, pe care îi scotea din minți, nu mai contau cu adevărat pentru ea. N-avea ca amanți decît mulțimi anonime, o glorie un pic amară și banii.

Într-o seară de vară, totuși, am văzut-o pe Anne-Marie revenind la Plessis-lez-Vaudreuil. Nu ajunsese încă pe culmile gloriei. Venea din America. Traversase Atlanticul pentru că Hubert era bolnav. Boala lui Hubert începuse, în glumă, cu o apendicită. Nu era mare lucru. Îl dusesem la Mans și fusese operat. Un fel de mică sărbătoare a afecțiunii în toropeala vacanței : ne ocupam ceva mai puțin de Turul Franței care-și reîncepuse manejul și în care păreau să triumfe din nou Bartali sau Robic, asta era tot. Și stăteam așezați în cerc, glumind în jurul patului lui Hubert. Mătușa Gabrielle, firește, în rolul ei de mamă-mare pe care-l lua foarte în serios, se speriase puțin. Noi însă știam destul ca să nu ne temem prea tare de spectrul demodat al apendicitei. Repetam că o apendicită, în timpurile noastre, era mai puțin gravă decît o măsea de minte, și mătușa Gabrielle se liniștea.

Trecuseră două sau trei zile de la întoarcerea lui Hubert de la Mans. Intrînd într-o dimineață în camera lui, m-a izbit cît de palid era. Petrecuse o noapte proastă, îl durea foarte rău burta, iar febra crescuse mult. Ce plictiseală! S-a vorbit de aderențe, de dureri postoperatorii, de cicatricea care nu se închidea cum trebuie; s-a mers pînă acolo încît ne-am pus întrebarea dacă intervenția reușise, ceea ce nu spunea mare lucru. Mătușa Gabrielle s-a îngrijorat din nou. A fost adus în mare grabă medicul din Roussette, îndepărtatul succesor al bunului doctor Sauvagein, care avea, în ziua aceea, două nașteri și o rujeolă. Nu-și dădea prea bine seama. Credea că o să treacă. Hubert se simțea ceva mai bine. Durerile îl mai lăsaseră. Dar seara începu să vomite.

Noaptea n-a fost bună. Hubert avea frisoane și mi s-a părut că trăsăturile i se alterau din ce în ce. Doctorul s-a reîntors. A pronunțat un cuvînt care ne-a speriat pe toți: ocluzie intestinală. Seara am chemat în ajutor un profesor de la Rennes, vechi prieten al bunicului meu, și un medic de la Angers, despre care vecinii de la țară ne vorbiseră elogios. Au sosit a doua zi. Starea lui Hubert se înrăutățise și mai mult: frisoane, grețuri, o vie durere abdominală, febră, puls rapid și destul de slab. Și o oboseală mai ales, aproape o prostrație, pe care n-o mai întrerupea decît durerea. Cei doi oameni de meserie, cum îi numea bunicul, se găseau în salon. Aveam oarecum aerul că jucăm o comedie ușor dramatică în care fiecare deținea cîte un rol: ei, știința curtenitoare, noi, o discretă îngrijorare, iar Hubert, acolo sus, în camera lui plină de discuri și de fotografii de actrițe, o suferință foarte cuviincioasă. Prezența celor doi medici ne liniștea mult. Cu mina lor preocupată și aerul lor important, aveau să aranjeze totul. S-au spălat pe mîini, au urcat la Hubert, mai întîi separat, apoi împreună, au coborît, s-au consultat amîndoi într-un colț al camerei de biliard. S-au întors spre noi șușotind fraze pe care nu le înțelegeam și din care nu rețineam decît frînturi de formule înspăimîntătoare: peritonită... septicemie... penicilină... Doamne Dumnezeule! Poate că trebuia operat din nou. Ah! Doamne Dumnezeule! Imediat? Ei bine... nu, nu imediat. Mai trebuia așteptat puțin, mai trebuia văzut. Pontifii ezitau... Infecția se declarase: era vorba mai întîi de a o combate. Copilul era foarte slăbit. O operație

imediată comporta prea multe riscuri. Pluteau în aer alte cuvinte, dar noi nu le pronunțam, ca și cum tăcerea putea încă să înlăture răul și durerea din trupul băiețelului nostru. Venite nu se știe de unde, din trecutul îndepărtat al acestei familii de care eram atît de mîndri, sau poate din hazard, tuberculoza și cancerul ne dădeau tîrcoale pe culoarele dintr-o dată ostile de la Plessis-lez-Vaudreuil.

Peste capetele noastre cădea trăsnetul. Hubert !... V-am vorbit oare despre Hubert ? Era un băiețel minunat, cu obrajii foarte bucălați și cu un aer puțin zăpăcit. Un băiat mare mai degrabă, dar, pentru că suferea, noi îl revedeam dintr-o dată sub trăsăturile sale de demult, ca pe un copil dezarmat. Oare copiii mai mureau, oare mai puteau, în zilele noastre, după atîtea progrese, să se îmbolnăvească și să moară ? Să fim serioși ! Totuși m-am dus la poștă ca să-i previn pe cei care nu erau acolo. I-am telefonat lui Claude, care era la Paris : sosea. I-am trimis o telegramă lui Anne-Marie, care era la Los Angeles. I-am spus : *Hubert bolnav. Vino dacă poți. Destul de repede. Cu dragoste.* Și am semnat : *Unchiul Jean.* A doua zi, Anne-Marie era acolo. Lui Hubert îi era foarte rău.

Nu știu dacă ați văzut, la dumneavoastră sau în jurul dumneavoastră, un copil care trage să moară. Sper că nu. Moartea cuiva iubit e întotdeauna tristă. Dar ea se supune regulilor acestei lumi, despre care nimeni nu se îndoiește că e crudă. Moartea unui copil este nedreaptă : este oroarea dusă la absurd. Este împotriva ordinii, monstruoasă, revoltătoare, imposibilă. Dumnezeu nu are dreptul să-și schimbe propriile legi și să-i facă să moară pe cei mai tineri sub ochii celor mai bătrîni. S-ar fi spus că Hubert, ca să arate, pentru ultima oară, că ne aparținea, așteptase, pentru a se duce, ca toți ai lui să fie în juru-i. Ne aplecam peste patul lui și ne prefăceam că zîmbim. Tremura violent și nici măcar nu mai plîngea : febra, durerea, greața erau atît de mari, încît îl făcuseră să intre în acea lume a iertării în care suferința și spaima se înăbușă singure și pălesc. Ne privea cu multă blîndețe, cu un fel de încredere mută și întrebătoare. Citeam în această privire un reproș : de ce îl lăsam să sufere ? De ce îl lăsam să plece ? Nu, cred că, în realitate, nu era un reproș ceea ce vroia să exprime. Era mai rău decît un reproș : era resemnarea. Nu mai lupta. Îi fusese prea rău. Vroia ca toate acestea să înceteze și să fie lăsat să

se ducă. Dar, în același timp, poate că mai spera, în mod nedesluşit, că o să-l reţinem ? Din cînd în cînd se gîndea că ar fi posibil să rămînă şi totuşi să nu mai sufere. Atunci zîmbea. Ca să ne spună că avea încredere în noi şi ca să ne liniştească. Dar durerea, chinul, marile valuri de suferinţă reveneau. Atunci închidea ochii.

Din timp în timp Hubert întreba ceva, cu un firicel de voce sfîşietoare : dacă verişoara lui, Anne-Marie, pe care o admira mult, era acolo sau dacă febra îi scăzuse. Noi răspundeam cu voce joasă, cît mai calm posibil. Arboram zîmbete largi. Hélène ieşea din cameră ca să plîngă în braţele lui Claude sau în ale mele. De două sau de trei ori a trebuit să-mi stăpînesc lacrimile. Vedeam buzele bunicului cum tremură privindu-l pe micuţ. Se sprijinea de noi pentru că îmbătrînise dintr-o dată, împovărîndu-se cu toată durerea copilului. Mesele erau sinistre, ca şi serile aşteptării. Bunicul repeta că nu meritase, la mai mult de nouăzeci de ani ai unei vieţi care nu fusese ruşinoasă, să-i vadă murind pe fiul său, şi pe fiul fiului său, şi pe fiul nepotului său. Chiar numele său, ne spunea el într-o formulare uimitoare care ne-ar fi făcut să rîdem în alte timpuri, nu-i mai procura plăcere. Ce puteam să-i răspundem ? Seara, înainte de a ne culca pe rînd, prefăcîndu-ne că dormim, ne rugam cu toţii. I-am văzut pe Claude şi pe Nathalie îngenunchind împreună cu noi şi rugînd pentru copil un Dumnezeu mut şi crud în care ei nu credeau.

Într-o dimineaţă, în sfîrşit, la capătul a două sau trei zile, Hubert s-a simţit puţin mai bine. Am respirat uşuraţi. Am izbutit să mîncăm cîte ceva, să dormim o oră sau două. Aveam să-l salvăm pe micuţ. Cum ? Nu ştiam. Dar aveam să-l salvăm. Uite, îi mergea mai bine. Ei ! Încă odată ne alarmasem prea tare pentru un fleac. Ce încercare ! Totul ne părea fără importanţă şi uşor. Nu exista decît un singur lucru important pe lume : era viaţa unui copil. Am telefonat la Mans, la Angers, la Rennes. Da, da, veştile erau mai bune. Medicii vor reveni mîine. Se vorbea de o operaţie dacă starea generală putea, în sfîrşit, să permită acest lucru : o laparatomie. Tînărul preot şi doctorul din Roussette au venit să ia dejunul cu noi. Ne beam cafeaua cînd Hélène intră în fugă : ne spuse, cu o voce sugrumată, că băieţelului nu-i era bine.

Ne-am repezit pe scară, cu mintea golită, cu inima strînsă, cu aceste cuvinte în cap pe care ni le repetam : băieţelului nu-i era bine. Ne-am tras sufletul înainte de a intra în cameră cu aerul cel mai degajat. O singură privire era de-ajuns : Hubert trăgea să moară. Sudoarea îi acoperea faţa, obrajii dispăruseră, nu se mai vedea decît nasul care ajunsese să semene cu al bunicului. Eram cu toţii în încăpere. Nu ştiu cum fac veştile că circulă atît de repede : bătrîna Estelle stătea la uşă, şi micul Jules lîngă ea. Noi, strînşi în jurul patului, îi înconjuram pe doctor şi pe preot. Doctorul nu mai era de nici un folos. Se dăduse puţin mai la o parte şi-i lăsase locul decanului. Preotul îi luă micuţului mîinile şi-l întrebă : „Mă auzi, Hubert ? Mă auzi ?“, aplecîndu-se asupra lui gata să-l atingă. Hubert a deschis ochii. Da, auzea. Atunci decanul a început să recite împreună cu noi rugăciunea muribunzilor.

Cînd murmurul care umplea camera înceţă, decanul se dădu la o parte. Hélène şi bunicul s-au apropiat împreună de patul în care cel mai tînăr purtător al numelui nostru aproape că încetase să mai sufere. Au îngenunchiat amîndoi şi l-au prins fiecare de o mînă pe copilul care se sfîrşea. Plîngeam cu toţii, dar fără zgomot. Mi se pare că aşteptarea morţii a durat o veşnicie. Vroiam să moară, acum, şi să se termine această agonie. A murit aproape liniştit. Am înţeles că murise văzîndu-l pe bunicul că şi-a plecat capul pentru a-i săruta mîna.

Am mai avut parte de zile frumoase la Plessis-lez-Vaudreuil. Dar niciodată ca înainte. Mulţi dintre ai noştri, bărbaţi şi femei, muriseră în bătrîna casă. Dar moartea celui mai tînăr dintre noi era ca o prevestire, ca un dangăt de clopot pentru întreaga familie. L-am îngropt în cimitirul din Roussette, după o slujbă în capela în care îi căsătorisem pe Anne şi pe Michel. Michel Desbois era un trădător şi se afla la închisoare. Iar Hubert murise. Ceva se schimbase pentru totdeauna, pentru Hèlène, bineînţeles, dar şi pentru Anne, pentru bunicul, pentru noi toţi, în familie şi în casă. Nu ne mai venea să rîdem şi să ne simţim fericiţi. După atîtea secole, după atîtea încercări biruite, după atîtea necazuri şi atîtea bucurii, Plessis-lez-Vaudreuil se îndepărta.

Ce paradox ! Niciodată Plessis-lez-Vaudreuil nu fusese mai aproape, mai comod, mai agreabil. Vă mai amintiţi de acele lungi călătorii de pe la începutul secolului, care

ne instalau pentru șase luni într-o provincie îndepărtată ? În ajunul celui de al doilea război mondial, începusem să venim doar pentru cîteva zile, pentru vacanțe din ce în ce mai scurte, nu numai de Paști și Crăciun, ci și de Rusalii și Sărbătoarea Tuturor Sfinților. Și iată că acum veneam pentru sfîrșitul de săptămînă sau chiar pentru o duminică, cu un Citroen sau un Peugeot. Aduceam cu noi prieteni pentru dejun ori pentru cină. Stăteau cîteva ore și se întorceau înapoi. Eram la porțile Parisului. Nu mai era un castel, era o casă de week-end, o reședință la țară foarte confortabilă sau, pentru a ne supune formulelor, pe care de asemenea le detestam, ale societăților imobiliare și ale declarațiilor de impunere, o reședință secundară. Existau acum patru camere de baie, apă curentă cam peste tot, încălzire cu păcură, care costase cît ochii din cap : „E modern", spunea bunicul cu o grimasă de dezgust. Dar țiglele de pe acoperiș se stricau și șarpanta se prăbușea. Domnul Tissier, țiglarul, domnul Naud, dulgherul, ne puseseră în gardă : dacă vroiam să evităm catastrofe iminente, trebuiau întreprinse de urgență o serie întreagă de lucrări. Dumnezeule ! Era oare adevărat? Da, era adevărat. Ne uitam la ziduri : se prăbușeau. Ne uitam la turnulețele a căror formă uimitoare venea, se spune, din Burgundia, din Bavaria, din Bizanț, din Persia : se înclinau în bătaia vîntului. Ploile mari de toamnă, furtunile pe care le îndrăgeam atîta deveniseră dușmanii noștri. Descopeream deodată că pietrele și șarpantele se năruiau, asemenea ideilor noastre. Vîrsta înaintată și trecutul erau pe cale să ne trădeze, pe noi, care le veneram.

Aveam nevoie de fonduri pentru a ne repara grinzile, streșinile, acoperișurile, plafoanele, pentru a ne întreține stejarii. Descopeream cu spaimă că nu mai aveam deloc — vorbesc de fonduri, bineînțeles, căci plafoane, acoperișuri, streșini, grinzi aveam cît să dăm și la alții. Stejari, de asemenea, slavă Domnului. Și exact asta făceam : îi vindeam. Ne adunam seara în jurul bunicului. Deschideam niște catastife mari în care erau aranjați în ordine arborii noștri. Îi număram, de la mezini la veterani. Cei mai bătrîni erau cei mai frumoși. Era un fel ca oricare altul de a mai trăi în amintire. Regăseam planurile întocmite de domnul Desbois. După moartea lui Jacques, mie îmi revenea acum sarcina să mă ocup de pădure. Mă descurcam mai puțin bine decît domnul Desbois. Hîrtiile

impozitele, controalele, clasările deveneau din zi în zi mai grele. Cît detestam aceste formulare din care nu înțelegeam nimic ! Lumea modernă ne apărea sub înfățișarea unei păduri de hîrțoage mai numeroase decît bătrînii noștri stejari, a unei jungle de calcule și de probleme administrative. Aveam din ce în ce mai puțini oameni pentru a cosi pajiștile și pentru a ne întreține drumurile, din ce în ce mai multe cheltuieli și din ce în ce mai puține venituri. Fiecare amănunt era un prilej pentru bunicul de a evoca timpurile apuse, o vînătoare cu ducesa d'Uzès la iazul de la Quatre-Vents, o scenă ridicolă cu familia V... — de la moartea lui Robert spuneam „bieții V"... — la pavilionul de vînătoare de la Arbres-Verts, o discuție cu Jules prin 1880 sau, poate, '81. De sub stejarii doboriți, dincolo de banii care începeau să lipsească, se ivea o lume colorată, clocotind de viață : haite întregi de cîini care își disputau cerbul sau rămășițele lui, amazoane stăpînite de pasiuni nesăbuite, tunici roșii pline de insolență, de nepăsare și de forță, slujitori credincioși care-și aveau locul lor în sistem și care îi atingeau bunicului mîna scoțîndu-și șapca. Toate acestea muriseră.

Noi vindeam copaci, păduri întregi. Stejarii se duceau de rîpă și tot nu era de-ajuns. Bunicul trecea să-i vadă pentru o ultimă dată înaintea securii și a joagărului. Se posta în fața lor. Și îi privea. Tăietorii de lemne așteptau. În cele din urmă pleca, fără o vorbă, puțin încovoiat, cu mîinile la spate. Atunci tăietorii își scuipau în palme și spuneau : „Haide !"

Veștile de la Paris nu erau nici ele prea bune : chiriile din bulevardul Haussmann nu mai însemnau mare lucru. Bunicul se mira: ce se întîmpla ? De o sută cincizeci de ani trăiam de pe urma arborilor noștri și a caselor noastre de la Paris. Oare ce putea să se întîmple în această lume surprinzătoare ? Ne lansam în expuneri de teorie socială și de economie politică pe care ar fi fost mai simplu să le rezumăm în trei cuvinte : lumea se schimba.

Pentru că nu eram prea inteligenți, făceam, una după alta, greșeli monumentale. Desbois-tatăl ne lipsea. Și Michel cu atîta mai mult. Pierdeam mulți bani. Se răspîndise în jurul nostru zvonul, care ne ajungea la urechi cu o înfiorătoare cruzime, că făcusem numeroase alte greșeli și că, dacă am fi fost mai rapizi, mai descurcăreți, mai puțin înapoiați, l-am fi putut salva pe Hubert. Cu treizeci de

ani în urmă, murea, desigur. Dar în zilele noastre putea să trăiască, trebuia să trăiască. Acționasem, firește, cum s-ar fi acționat cu treizeci de ani în urmă. Și el murise. Cu facilitățile lor sporite și cu marile lor speranțe, timpurile moderne ne copleșeau. Ni se părea că nu mai eram la înălțime, că ele ne scăpau, că nu mai eram în stare să stăpînim această viteză și aceste complicații. Avusesem prea multe necazuri. Drintr-odată, totul trosnea. La ce bun ? Începusem să vindem. Era mai simplu. Case, tablouri, un baston de mareșal al Franței încrustat cu pietre prețioase, copaci, alți copaci, mereu alți copaci. Ce grozăvie ! Cu un amestec de ironie, de tristețe, de satisfacție amară pentru că înțelesese înaintea celorlalți, Claude murmura : „Nimic nu mai merge".

Nu ne mai ocupam deloc de amintire, de propagarea credinței, de testamentul Sfîntului Ludovic. Ne ocupam de chiriile blocate, de fermele care nu mai rentau, de moneda care se clătina, de pietrele care se năruiau și de țiglele care crăpau. Știam, bine înțeles, că eram încă, și de la mare distanță, printre foarte puținii privilegiați ai acestei lumi. Dar pur și simplu sistemul în care trăisem se prăbușea. Nu ne plîngeam : în ciuda tuturor necazurilor, slavă Domnului, mai știam să ne purtăm. Și vedeam totuși de-ajuns de limpede pentru a recunoaște că, într-un sens, nimic din ceea ce ni se întîmpla nu era nemeritat. Eram propriile noastre victime sau, poate, mai degrabă victimele unui trecut căruia chiar și cei mai emancipați dintre noi îi rămîneau încă prizonieri. Cît de greu este să schimbi trecutul, clasa socială, constelația economică și intelectuală ! Să muncim, să cîștigăm bani, să ne adaptăm la lumea modernă, reușisem, datorită familiei Remy-Michault, fiecare în parte. Dar colectivității familiale, acestui mit întruchipat de pietrele de la Plessis-lez-Vaudreuil, îi era greu, aproape imposibil, să se plieze la structurile noi, nu numai în privința exigențelor lor, ci, printr-un paradox uimitor, și a comodităților și plăcerilor lor. Claude și Pierre — și eu poate — înțelegeam, cred, destul de bine ceea ce era în curs să se petreacă. Dar nu puteam face mare lucru. Acceptam, asta era tot, ajungeam chiar să aprobăm ceea ce ne zdrobea. Bunicul însă nu aproba. Nu mai era la vîrsta aprobărilor. Dar accepta și el. Toți acceptam. Ce altceva puteam face decît să acceptăm istoria ? O istorie insidioasă, puțin josnică, puțin lașă. Ne pregătisem să

murim eroic, să urcăm pe eşafod cu crucifixul în mînă, mărturisindu-ne credinţa. Nu aveam prea multe arme împotriva devalorizării, împotriva creşterii costului vieţii, împotriva evoluţiei economice şi sociale, împotriva justiţiei, poate, şi a viitorului, a inteligenţei, împotriva tuturor nisipurilor mişcătoare în care, sub ochiul triumfător al lui Karl Marx, al lordului Keynes, al doctorului Freud, al lui Einstein şi al lui Picasso — ah ! cîtă dreptate aveam să nu ne încredem în geniu ! — se scufunda casa noastră.

Socialismul. Vindeam. Psihanaliza. Vindeam. Arta abstractă. Vindeam. Fenomenologia sau existenţialismul. Vindeam. Valorile petrolifere şi imobiliare. Vindeam, vindeam într-una. Ce legătură aveam noi cu această epocă ce ne învăluia din toate părţile ? Că marxismul şi revoluţia ne erau funeste, treacă-meargă. Dar însăşi ordinea burgheziei şi a banului ne era străină. Viitorul ne refuza, foarte bine. Iată însă că de ani şi ani de zile se construia un trecut în care nu ne mai recunoşteam. Eram trădaţi din toate părţile de viitorul socialist, de trecutul burghez. Vindeam. Nu puteam totuşi să sărim peste secole ca să ne sprijinim pe Henric al IV-lea şi pe Sully[7], pe Sfîntul Ludovic, pe Suger[8], pe miliardul de emigranţi, pe tomism[9], pe Contrareformă, pe feudalitate. Nu mai erau cruciade ? Vindeam. Ştiam foarte bine că istoria economică şi socială era pielea noastră de şagrin. Nici nu ne mai închipuiam măcar că Dumnezeu, adevărul său, dreptatea sa, erau de partea noastră. Şi, mai mult decît ruina şi neputinţa, tocmai această părăsire şi această îndepărtare de Dumnezeu era cea care ne copleşea.

Într-o bună zi, destul de repede, ne-am pomenit închişi la Plessis-lez-Vaudreuil ca pe o insulă. Bulevardul Haussmann, fermele din Haute-Sarthe, o parte însemnată din pădure fuseseră lichidate. Rămîneau castelul şi cei mai bătrîni dintre copacii noştri. Cînd ne întorceam privirile către acest naufragiu, brutalitatea lui ne înfricoşa. Timpul, pe care zidisem totul, se răsturnase într-o clipă şi totul fusese doborît. Continuam să ne aşezăm toţi împreună — în fine, cei care rămăseseră... — în jurul mesei de piatră. Teii erau încă acolo. Mai puţin numeroşi, mai puţin deşi : moartea secerase şi printre ei. Discutam ca odinioară : despre guvern, despre vecini, despre slujba de duminică, despre studiile copiilor. Dar exista ceva nedefinit şi care nu mai era ca înainte : nu numai că zăpada nu se mai aşternea

iarna și soarele nu mai strălucea vara, dar chiar trecutul și viitorul se năruiau în același timp în jurul nostru, iar noi ne aflam doar într-o amînare. Era o frază care revenea ca un mesaj secret, ca traducerea, codificată cu un cifru transparent, a ceea ce nu îndrăzneam să exprimăm. Bunicul ridica ochii, privea cerul și norii, amintea de temperatură, menționa numărul de grade pe care se dusese să-l verifice la termometrul din grădina de zarzavat și spunea : „Timpul nu mai e ca altădată". Nu, timpul nu mai era ce fusese altădată. Continua și se scurgea. Dar împotriva noastră. Și asta nu era totul. Ajunsese la capătul mosorului. Și noi de asemenea.

Mă gîndeam că toate acestea se desfășuraseră destul de repede. Și apoi, îmi aminteam că în urmă cu douăzeci sau treizeci de ani, cu patruzeci, cu cincizeci, spuneam aceleași lucruri. Acum aveam impresia, pentru că îmbătrîneam, că timpul se apropia de sfîrșit. Dar Jean-Claude, și Anne-Marie și Véronique, și Bernard ne priveau rîzînd. Rîsesem și noi, la rîndul nostru, ascultîndu-i pe unchiul Joseph, și pe unchiul Charles, și pe fratele străbunicului Anatole. Ridicam din umeri. Totul continua, asta era tot, această enormă masă de interese, de sentimente, de pasiuni și de amintiri, de speranțe și de temeri, de nebunie și de înțelepciune, care constituia lumea noastră. Lumea continua. Dar altfel. Exista totuși ceva care era pe ducă : Plessis-lez-Vaudreuil.

Seara, cîteodată, înainte de cină, mă așezam la fereastră. Și priveam bătrînii copaci, micul eleșteu în depărtare, teii, masa de piatră, tot acest peisaj atît de familiar și atît de calm ce se așternea sub ochii noștri de secole și secole. Era ora cînd se lăsa o mare liniște, cînd păsărelele tăceau. Se vedeau trecînd, fără zgomot, destul de sus pe cerul cu nori care se risipeau. Eram legați de aceste linii atît de domoale, de aceste culori estompate, de această mireasmă neasemuită care se ridica pînă la mine. Închideam ochii. Nici Pierre, nici Claude, nici eu, nu mai eram, ca bunicul nostru, înrădăcinați numai în acest pămînt din care ne trăgeam. Doar Philippe poate... Însă toți ne recunoșteam în el, ne simțeam legați de el, cu toate lanțurile, atît de grele, atît de dragi, ale tradiției și ale amintirii. Acești copaci, această colină domoală, acest cer, acolo, atît de banal și de nefolosit, eram noi. Masa de piatră eram noi, teii eram noi. Va trebui oare să părăsim toate acestea,

care ne erau atît de apropiate, carne din carnea noastră, morții noștri, speranțele noastre spulberate ? Da ! N-aveam scăpare. O știam bine : totul se schimba. Un mare freamăt tăcut ajungea pînă la mine. Dincolo de iaz și de pădure se agitau milioane de oameni cu problemele și interesele lor, care nu se mai confundau cu ale noastre și pe care, atît de mult timp, le ignorasem. Cu mizeriile și nenorocirile lor, pe care nu le împărtășeam. Era un privilegiu nemaipomenit această natură intactă și înțeleaptă, această frumusețe liniștită, atît de armonioasă și atît de bine îngrijită, de care profitam numai noi. Pe copaci, pe cer, pe suprafața iazului, deasupra mesei de piatră, un cuvînt se înscria, unul singur, cîteva litere simple și sinistre : „Sfîrșit... sfîrșit"...

Am mai dus-o vreo doi ani așa cum o dusese Hubert șase zile. Ne cramponam. Era un chin lent, întrerupt de impozite și de calcule nesăbuite. Deveneam avari, sumbri, puțin ciudați. Milioanele erau înghițite cu zecile de obligațiile sociale care erau mari, de lefurile grădinarilor, de șarpanta capelei, de țiglele de pe acoperiș. Diferența dintre ceea ce se încasa și ceea ce se cheltuia nu făcea decît să se mărească. Sub pretextul tradiției, nu ne mai gîndeam decît la bani. Din cînd în cînd, bunicul ne mai făcea să rîdem. Sub cel de al doilea imperiu și pe la începuturile celei de a III-a Republici, tatăl său angajase, pentru întreținerea acoperișului, trei țiglari cu anul. Bunicul se întreba dacă revenirea la vechiul sistem n-ar fi însemnat o economie. Refăceam adunările și mai ales scăderile. Numai pentru acoperișul castelului ne trebuiau, în fiecare an, o jumătate de duzină de milioane. Copacii pădurii, care fuseseră tăiați pînă la epuizare, nu mai aduceau decît patru sau cinci. „Ah ! spunea bunicul, va trebui să ne restrîngem". Era o formulă pe care o auzeam acum cam de două ori pe săptămînă. Și propunea să supraviețuim cu doi țiglari în loc de trei și cu trei grădinari în loc de șapte. Dacă ați avut vreodată prilejul, trecînd prin Haute-Sarthe, să vă plimbați prin ceea ce a rămas din parcurile de la Plessis-lez-Vaudreuil, din celebra sa livadă, din labirintul de merișor în care nu puneam niciodată piciorul, nu vă va fi greu să recunoașteți că trei grădinari, într-adevăr, nu era mult. Dar era, totuși, prea mult. Era ceva comic în această disperare a fundurilor de prăpastie în care mai supraviețuiau doi sau trei grădinari — noi

ezitam încă —, servitoare de pe acum spaniole, o bucătăreasă în curînd neagră și Jules, imuabil, ca imaginea din visurile noastre, nouă pasăre fenix ce renăștea din propria-i cenușă. Eram încă măreți pentru cît de ruinați eram. Dar eram gata ruinați pentru cît de măreți eram. Claude avea dreptate : nimic nu mai mergea.

Frumusețea costa scump. Înțelegeam. Înțelegeam de asemenea, vă asigur, cît de rizibili, cît de ridicoli eram. Nu același ridicol ca măreția ridicolă de la începutul acestui secol. Ridicolul jalnic al celor învinși de viață. Mă încurc puțin aici încercînd să vă explic ce se întîmpla. Nu muream de foame, nu. Aveam în continuare automobile, haine foarte elegante, cămăși de mătase făcute de comandă și care costau foarte scump, obiceiuri de mare lux. Trăiam încă într-o bunăstare care putea stîrni invidii. Dar asta nu se întîmpla decît dintr-o forță dobîndită, din slăbiciune, din incapacitatea de a imagina altceva — murmuram cu plăcere, într-un singur suflu de grandoare și de ipocrizie totodată, într-o ultimă tresărire a conștiinței împăcate : din datorie. Ce vreți să vă spun ? Numai cu greu mă pot exprima altfel : era vorba de structurile noastre care se prăbușeau.

Structurile noastre morale, bineînțeles, valorile, cum se spunea, pe baza cărora, timp de secole, trăisem ca orbii. Dar cu prăbușirea valorilor morale te împaci încă destul de bine. Cel mai inteligent, cel mai generos dintre noi — ați înțeles că mă refer la Claude — și le schimbase. Ceea ce trosnea acum erau structurile noastre economice și sociale. Dar Claude, pentru că nu încetase niciodată, în ciuda lui însuși și aproape fără s-o știe, să ne aparțină, era antrenat în dezastru. Era antrenat pentru că aparținea încă, prin toate fibrele lui, de Plessis-lez-Vaudeuil, pentru că ideile nu sînt mare lucru și că modul de viață e totul, pentru că amintirea, dintr-o dată, renăștea din propia-i cenușă. Îmi spuneam uneori că Claude suferea mai mult decît noi. Pentru că contradicțiile sale erau și mai crude decît ale noastre.

Cum ne mai zbăteam ! Plessis-lez-Vaudreuil era transformat în societate din motive fiscale, în încercarea de a răspunde dinainte dificultăților suplimentare ascunse deocamdată în viitor. Cuvîntul și ideea de societate, cu fundalul lor de combinații financiare și de distribuire a cotelor, îi displăceau în cel mai înalt grad bunicului. Dar

ce altceva era de făcut ? Mi-a fost şi aşa destul de greu să vă vorbesc despre bunicul, despre tata, despre unchiul Paul. A trebuit să simplific. În afară de fraţii şi de fiii lui, pe care i-am văzut apărînd şi dispărînd, bunicul avea două surori măritate şi trei fete care nu trăiau împreună cu noi, dar care aveau dreptul, firește, la partea lor de moştenire, trei surori ale tatei şi ale unchiului Paul. Ne foloseam încă puţin de controlul naşterilor : fiecare din aceste fete avusese copii. În generaţia unchiului Paul, numărînd toţi băieţii care căzuseră în război, erau şapte. Într-a mea, eram treisprezece : Anne şi cu mine, cei patru veri ai mei şi şapte copii ai celor trei mătuşi ale mele. În generaţia lui Anne-Marie şi a nepoţilor mei, în ciuda morţilor şi celibatarilor, aveau să fie vreo douăzeci. Spre marea satisfacţie a bunicului, Claude se căsătorise cu Nathalie fiindcă aşteptau un copil. Unul în plus. Douăzeci şi unu sau douăzeci şi doi. Cum avea să-şi împartă toată această mică lume Plessis-lez-Vaudreuil-ul ? Într-o zi, cînd discutam pentru a suta oară despre această problemă, Bernard a spus un cuvînt teribil, şi care provenea de undeva de departe, din subconştientul familiei : „Ce noroc că Hubert a murit". Trebuie să depun aici mărturie despre afecţiunea lui Bernard pentru Hubert. El exprima însă, în felul său cinic şi modern, în care mai dăinuiau totuşi reflexele mentalităţilor de altădată, un adevăr destul de profund : acum ne cădeau pe cap, şi abia în zilele noastre, consecinţele revoluţiei şi ale suprimării dreptului de primogenitură. Şi istoria se mănîncă rece. Am ştiut întotdeauna — era scopul lor mărturisit, şi nu se ascundeau, şi nici măcar nu pretind că nu aveau dreptate — că ele însemnau sfîrşitul nostru în calitate de corp social. Rezistasem destul de mult. Acum, aveam să murim.

Încerc şi eu să mai supravieţuiesc cîteva clipe la Plessis-lez-Vaudreuil. Îmi ascund capul sub cuvinte, aşa cum ne ascundeam capul, ca struţii, sub pietrişul aleilor noastre. Veneam, plecam, ne duceam la biserică, ne prefăceam că vînăm şi călărim în continuare, nu vroiam să ştim nimic despre primejdiile care ne ameninţau. Dar nu mai puneam suflet. Exista ceva sinistru în această comedie prelungită. Pînă şi fazanii şi iepurii păreau că vor să se sustragă, făcîndu-se mai rari. Mai etalam, din timp în timp, tablouri de vînătoare destul de anemice în dreptul faţadei castelului. Nu era decît un pretext în plus pen-

tru a reînvia amintiri, fabuloasele tablouri de la începutul secolului cu sutele lor de piese componente și cu siluetele demodate care se pierdeau în noapte. Ah ! Nici vînătoarea nu mai era ceea ce fusese. Cei mai tineri, Véronique, Bernard, nu se gîndeau decît să plece. Hubert ne părăsise. Bernard și Véronique vroiau și ei să ne părăsească. Îi auzeam în serile de vară ascultînd, cu un fel de patimă plină de invidie, ecourile sincopate pe care le aduceau, de la Saint-Tropez, de pe plajele la modă, din locurile în care se distrau tinerii de vîrsta lor, cutiile lor muzicale. Mă plimbam încă destul de des în jurul eleșteului cu bunicul. Trecuse de nouăzeci de ani, dar mergea tot cu un pas ferm. Urmam același drum, exact ca pe vremea — Doamne ! cît era de îndepărtată ! — cînd mă întreba despre vocația lui Claude, despre afacerile unchiului Paul, despre relațiile dintre Pierre și Ursula și zvonurile pe care le stîrneau, despre studiile lui Anne-Marie. Și spuneam aceleași lucruri referitor la alte persoane și la noi evenimente. Eram printre ultimii, în lumea occidentală, care ne petrecusem viața în același peisaj, neschimbat, intact, cu aceiași copaci care aruncau aceleași umbre pe aceleași alei pe care treceam la aceleași ore. Cum să nu fi fost ideile noastre, și ele, imuabile și imobile ? Nimic nu se mișca deocamdată în decorul din jurul nostru. Căzuseră cîțiva copaci, asta era tot. Se schimbau însă spiritele, și sufletele, și ritmul timpului, care, cu fiecare zi în plus, ne precipitau căderea. Bunicul o știa. Își reproșa cîteodată că a rezistat atît de mult. Îmi vorbea acum despre copii, despre cei care, după el, după mine, aveau să ne continue numele. Anne-Marie îl îngrijora, pentru ceilalți avea afecțiune, dar nu-i înțelegea. „Ne batem, îmi spunea el, pentru ceva care lor nu le e drag". Ca întotdeauna, morții erau consolarea noastră. „Ah ! Hubert...", murmura bunicul. Și părea că Hubert, dacă ar fi trăit, ar fi reușit să salveze totul, să se însoare cu o Begum[10], să repare castelul, să replanteze toți copacii dezrădăcinați de vînt și de ani, să oprească tot ce se ridica în timp ce noi coboram — socialismul, arta abstractă, muzica concretă, pe care bunicul o găsea atît de urîtă, afacerile cu petrol și dezvoltarea imobiliară, pornografia, care își vîra cu timiditate capul prin spărturile istoriei —, să redea, în sfîrșit, numelui nostru și casei care îl întruchipa toată splendoarea pierdută. Ah ! Hubert !... Hubert...

Era figura cu Robert V... care reîncepea, într-un mod mai crud. Niciodată, dacă ar fi trăit, nu l-am fi înconjurat cu atîta tandreţe şi afecţiune. Dar ce putea fi mai firesc? Nu iubeam decît veşnicia. Şi Hubert, la rîndul lui, înainte de a-i veni rîndul, intrase în veşnicie.

De la Hubert, bunicul trecea la moartea unchiului Anatole, la moartea mătuşii Yvonne, la moartea străbunicii care căzuse de pe cal la răscrucea de la Arbres-Verts şi a străbunicii străbunicii care fusese ghilotinată. Hotărît, ne petreceam timpul murind... Toată lumea, în familie, sfîrşise prin a muri. Însă nimeni nu uita niciodată. Această memorie prodigioasă, colectivă şi mistică, era cea care alcătuia numele, familia, castelul. Şi tocmai acest lanţ întins, care, pentru a-l sfida, traversa timpul, duşmanul nostru dintotdeauna, era cel pe care bunicul meu nu vroia să-l vadă rupîndu-se.

Dar se rupea.

De cincizeci sau şaizeci de ani, şi o dată sau de două ori prin mijlocirea lui Albert Remy-Michault, propunerile de cumpărare nu lipsiseră la Plessis-lez-Vaudreuil. După un mare duce rus, Basil Zaharoff, ducele de Westminster, pe vremea cînd nutrea gîndul să se căsătorească cu domnişoara Chanel, Charlie Chaplin şi un armator grec ne propuseseră sume în constantă creştere, cel puţin nominală, în schimbul casei noastre. Nici măcar nu răspunsesem sau răspunsesem, dacă nu prin injurii, cel puţin în termeni extraordinar de seci şi de tăioşi, aproape jignitori pentru oameni care, la urma urmelor, în felul lor neîndemînatec — cu greu se putea totuşi susţine că ducele de Westminster sau marele duce Vladimir nu ştiau să se poarte —, ne aduceau mai degrabă un omagiu. „Şi numele nostru?, bombănea bunicul. Nu cumva ar avea pretenţia să cumpere, în acelaşi timp, şi numele nostru?“ Cei care ne făceau acum oferta nu mai erau un mare duce, nici măcar un mare actor sau un mare armator. Era o societate imobiliară, cu capitaluri americane şi cu o siglă cam barbară, ceva gen C.O.P.A.D.I.C. sau F.O.R.A.T.R.A.C. — şi trebuia să-l fi văzut pe bunicul în timp ce mormăia aceste cuvinte, furios şi disprețuitor. Cam zece sau cinsprezece ani mai tîrziu, ea avea să stabilească legături cu întreprinderi foarte importante ca Société des Bains de Mer şi Club Méditerranée. Această societate vroia castelul, cu tot ceea ce rămăsese din pămînt şi din copaci,

ca să instaleze acolo un hotel, în stilul hanurilor de lux sau al popasurilor de țară, unde clienții ar călări, ar juca tenis sau golf, s-ar scălda într-o piscină pe care domni ultraeleganți, coborîți dintr-un Mercedes alb, își propuneau s-o amenajeze în spatele mesei de piatră. L-am silit pe bunicul să se întoarcă în camera sa ca să nu facă apoplexie. Pierre discuta, puțin cam palid, cu consilieri și cu experți care se schimbau în fiecare săptămînă și care reprezentau succesiv filiale și holdinguri, cu denumiri intersanjabile și pompoase ce se întrepătrundeau unele cu altele pentru a epata clienții și a încurca fiscul. Ei jonglau cu distracțiile populare, cu autostrăzile și cu aeroporturile care se năsteau din vorbele lor asemenea șiragurilor de nestemate pe buzele prințeselor din legendele persane. Cu milioanele, de asemenea : ei îl puneau pe Pierre pe gînduri și îi stîrneau în cel mai înalt grad pe Véronique și pe Bernard. Dar nu, nu era posibil. Deja, cînd ne luam cafeaua în jurul mesei de piatră, nu mai eram singuri. Eram înconjurați de umbre care nu mai erau spectrele decedaților familiei înviați din trecut, ci fantome ale unor străini pe cale de a se ivi din viitor. Castelul era încă al nostru cînd o întreagă mulțime anonimă de jucători de golf cu caschete și de tenismeni cam vulgari ne îmbrînceau fără rușine. Ezitam, ne burzuluiam. Ceilalți o simțeau. Milioanele se îngrămădeau. Supralicitarea ne obliga să luăm o hotărîre, dar, bineînțeles, în celălalt sens : „Oameni care acum propun o sută, spunea bunicul furios, iar mîine de două ori pe-atît, pentru că n-ai acceptat, cum vreți să fie oameni cinstiți ?“ Tăcea o clipă, ca și cum ar fi reflectat, vedea imagini îngrozitoare defilîndu-i prin fața ochilor, ca o ispitire a sfîntului Anton care ar fi funcționat invers : oameni în slip sau în bretele, băi de soare, acordeoane... Atunci izbucnea : „Ar fi în stare să joace bile în fața capelei, bînd chestii dezgustătoare, importate din America“. Cu neputință. Spuneam nu. Spre stupoarea celorlalți, care ajunseseră pînă acolo încît ne oferiseră să rămînem pe loc o bucată de vreme ca să ne ocupăm de distracții și de animație.

Victorie ! Rămîneam pe loc. Un cumulus se descărca, o bucată de pădure lua foc : mai pierdeam cîteva sute de mii de franci, sau poate un milion. Ipotecam, împrumutam. Știam foarte bine că de acum înainte catastrofa era inevitabilă. Puteam să calculăm cu aproximație data, care nu

era prea îndepărtată, cînd nu vom mai izbuti să-l plătim pe Jules, nici împozitele, nici electricitatea şi telefonul pe care bunicul se căia să-l instalase pe la începutul secolului cu o uşurinţă aproape vinovată. Anne-Marie trimetea bani pe care-i cîştigase într-un film în care apărea, fără ca bunicul s-o ştie, în costum de baie şi în cămaşă de noapte. Mătuşa Gabrielle şi Pierre scotoceau după tot ce se mai putea găsi în fundul sertarelor familiei Remy-Michault, a căror uriaşă avere, la sfîrşitul perioadei numite Belle Epoque, îl dezgusta pe bunicul : picături de apă în torentul care ne împingea la vale, şi odată cu noi şi castelul. Philippe, întotdeauna puţin exaltat şi iubitor de bravadă, apăru într-o bună dimineaţă la micul dejun — bunicul, din fericire, îl lua întotdeauna în camera lui, dar lipsa de servitori îi făcuse pe toţi ceilalţi să coboare în sufragerie — cu un jurnal împăturit pe care îl zvîrli printre tartine : familia Saint-Euverte, în Normandia, îşi aruncase în aer cu dinamită castelul Henric al IV-lea, care dealtfel fusese cam prea mult renovat în jurul anului 1880 de o bunică colosal de bogată, născută Rufus Israël, şi care era destul de urît. „Să le fie de bine", spunea Pierre, fără să ridice ochii din ceaşcă. Dar ideea îşi croia drum în capul lui Philippe, care se înflăcăra destul de repede. O catastrofă finală nu i-ar fi displăcut, ceva de genul unui protest împotriva unei epoci şi a unui regim pe care generalul însuşi îl lăsase în voia propriei lui soarte. Generalul la Colombey, socialiştii la putere şi Plessis-lez-Vaudreuil în flăcări : îmbinarea acestor nenorociri avea ceva care-l seducea pe Philippe. Oare acest amurg al zeilor la scară redusă nu era de preferat unei plecări în vîrful picioarelor, cu cheia lăsată sub preşul lui Jules pentru viitorii proprietari purtători, neîndoios, de cămăşi bălţate şi idei la modă ? Claude ridica o sprinceană, dădea din umeri : Philippe, hotărît lucru, nu se schimbase.

Dispoziţia tuturor se resimţea din pricina acestui amestec de incertitudine şi spaimă. Turul Franţei, timpul, mazărea şi laptele, starea de spirit a paznicilor şi grădinarilor care ne mai rămăseseră, politeţea celor mai tineri, moravurile familiei înseşi, totul, într-un cuvînt, nu mai era ceea ce fusese. Perele erau mai puţin bune. Bunicul fusese dintotdeauna un amator şi un cunoscător în materie de pere. Distingea, după aspect, după gust, cu

ochii închiși, aproape după miros și pipăit, para Conférence de cea Louise-Bonne, Doyenné du Comice de cea Passe-Crassane, Duchesse d'Angoulême sau Comtesse de Paris de cea Sucrée de Montluçon, Bon Chrétien William de cea Beurré Hardy. Toate astea aproape că dispăruseră cu desăvîrșire. Ne miram. Perele fuseseră întotdeauna una din mîndriile Plessis-lez-Vaudreuil-ului. Pierre procedă la o anchetă. Descoperi că perele din livadă erau vîndute la Angers sau la Mans de grădinarii noștri pe care nu mai eram în stare să-i plătim convenabil. Iar perele care ajungeau pe masa noastră veneau de la Paris.

Apare un moment, în teoriile științifice, în formele artei, în administrații, în societăți, în familii, în care tot ce funcționa, pînă atunci, în mod riguros și armonios începe să scîrție și să șchioapete. Se inventează remedii, substituenți, amenajări de tot felul, ipoteze menite să corecteze, și uneori cu succes. Există toamne ale istoriei care valorează uneori cît primăvara. Și declinuri triumfale. Iustinian[11], Belizarie[12], Hegel marchează sfîrșitul a ceva ce n-a fost niciodată mai grandios ca în acea înserare iluminată de geniul lor. N-avea nici o importanță : imperiul roman a căzut, filosofia a murit. Ideea de destin, care îi obsedează pe oameni sub mii de forme, îmi închipui că provine din această stranie coaliție a forțelor destructive, din această imposibilitate de a opri ceea ce se rostogolește pe pantele abisului. Astupi o breșă și se ivesc zece fisuri. Redresezi cîrma și furtuna își dublează forța. Decrepitudinea, decadența, căderea, s-ar zice că se hrănesc singure, și pînă la fascinație, din propriul lor vertij. Nu-i nimic de făcut împotriva uzurii, nu-i nimic de făcut împotriva timpului. Ne sprijinisem pe el pentru a ne construi puterea : acum se întorcea împotriva noastră aruncîndu-ne în acel trecut pe care îl iubisem atît. El reconstruia în altă parte teorii noi, viziuni fulgurante, speranțe admirabile. Dar noi, noi ne ruinam și ne prăbușeam. Din voia Domnului. Nu vom mai regăsi niciodată savoarea delicioasă, dar pierdută — delicioasă și pierdută, delicioasă fiind pierdută — a perelor de la Plessis-lez-Vaudreuil.

Da, mai trăiam zile frumoase la Plessise-lez-Vaudreuil. Véronique și Jean-Claude se căsătoreau, în aceeași dimineață, în vechea noastră capelă pe care o cunoașteți, plină de amintiri și de prieteni. Cornurile de vînătoare erau acolo. Ele izbucneau după sfințirea darurilor și toată lu-

mea tresărea. Un soare radios strălucea în curte şi peste parc. Copiii erau frumoşi. Nu mai erau copîi. Prin ei, în ei, vedeam alţi copii : cei care fuseseră ei, cei care fuseseră părinţii lor. Cei care fusesem noi. Nu erau numai jocurile lor, aşteptarea, tinereţea, uimirile lor renăscute care umpleau spiritualiceşte mica biserică înţesată de lume : erau cele ale noastre. Ce dragoste de viaţă ! Ce bucurie ! Printre atîtea defecte, aveam, cred, geniul sărbătoririi. Balurile noastre, vînătorile, aniversările, prăznuirea sfinţilor noştri, căsătoriile, înmormîntările, pînă şi gustările noastre de după-amiază erau incomparabile. Burghezia învingătoare le împrumutase de la noi, dar nu reuşise niciodată să ne imite veselia la care participau pompierii, tăietorii de lemne, fotograful, învăţătorul — toţi acei oameni de pe pămînturile noastre care ne iubiseră şi pe care îi iubeam. Vă amintiţi căsătoria Annei ? Căsătoria lui Véronique cu Charles-Louis, a lui Jean-Claude cu Pascale îi semănau ca două picături de apă. Iată o altă formă a geniului familiei : desfiinţam timpul prin repetare.

Cît de limpede revăd curtea aceasta de la Plessis-lez-Vaudreuil, sub soarele verii, cu cele două perechi bînd şampanie, între Jules şi decan ! Deschide ochii mari şi uită-te ! Mă uitam pentru că ştiam de pe acum cu toţii că această frumuseţe atît de vie avea să ne fie smulsă. Seara, după cină, în aer liber, sub teii mesei de piatră, bunicul, mînat de un curaj uimitor, adusese o ofrandă modernismului : organizase, în secret, pentru a ne face surpriză, o şedinţă de ceea ce el — ultimul din Franţa — mai numea încă cinematograf. El, care nu se pricepea deloc la această artă a timpurilor moderne, alesese cu o siguranţă infailibilă, după titlu, îmi închipui, un film care ar fi putut fi simbolul nostru : *Pe aripile vîntului*. Noi eram sudiştii răvăşiţi de dezastru. Caii, caleştile, slujnicele de culoare, crinolinele, fericirea şi ruina dansau în jurul nostru. Cînd ultimile imagini s-au stins lăsînd în urmă fantomele Melaniei, a lui Ashley, a lui Rhett Butler, a lui Scarlett O'Hara şi iubirile lor pierdute, noi toţi — castelul, iazul, masa de piatră dintre tei, visele noastre, nebuniile noastre, iluziile noastre şi noi —, noi eram tot nişte fantome în noaptea care se sfîrşea. Foarte departe, la capătul nopţii începeau să se simtă zorii unei alte zile care se căznea să se ivească. O altă zi. Alte zori. Un alt timp decît al nostru.

A doua zi copiii au dispărut pentru două luni — Jean-Claude cu tînăra lui nevastă, Véronique cu bărbatul ei. Anne-Marie a plecat din nou la Roma, la New York, la Hollywood, la Rio de Janeiro. Bernard a șters-o la Cannes, în realitate la Saint-Tropez. Dar vorbea de Cannes pentru a-l cruța pe bunicul care avea o slăbiciune pentru lordul Brougham[13]. Noi, bătrînii,am rămas singuri. Aveam dintr-o dată o sută de ani. Dubla căsătorie, soarele strălucind deasupra curții, slujba în capelă, veselia, prietenia, nepăsarea regăsită nu fuseseră decît o nouă amînare. *Pe aripile vîntului* își merita frumosul titlu. Viața noastră era sfîrșită. Un vînt de seară o ducea pe aripile lui.

Era ultima noastră vară la Plessis-lez-Vaudreuil. Murind, Hubert ne făcuse un ultim serviciu : ne furniza un alibi onorabil ca să părăsim casa a cărei greutate ne zdrobea. Hélène nu mai suporta Plessis-lez-Vaudreuil-ul unde îi murise băiatul. Nu mai venea deloc. Mătușa Gabrielle, bolnavă, își petrecea cea mai mare parte a timpului la Paris. Era caraghios: mama mea, Ursula, mătușa Gabrielle, Anne, Hélène, Anne-Marie, Véronique, îndepărtate de moarte, de boală, de celebritate, de căsătorie, de istorie, de amărăciune, singura femeie între bunicul și cei patru nepoți ai săi rămînea o tînără evreică roșcată care admira doi bătrîni : pe bunicul și pe Stalin. Viața noastră se îngustase. Nu ne mai duceam la masa de piatră, la tei, la iaz. Ne luam cafeaua pe treptele din fața salonului, pe pietrele fostei punți mobile. S-ar fi zis că instalasem la Plessis-lez-Vaudreuil o tabără provizorie. Nu mai reparam nici măcar țiglele și grinzile. Ne îndepărtam în spirit de casa părinților noștri.

Cînd ni s-a prezentat oferta unei mari filaturi din Nord, care vroia să găzduiască aici copii în lunile de vară și să organizeze în restul timpului grupuri de studii și conferințe, nu mai eram în stare să opunem nici cea mai mică rezistență : ne aflam la capătul nervilor și al puterilor. Cuvintele colonie de vacanță, care aparțineau încă epocii dinaintea războiului, dar mai ales cele ca seminarii, colocvii, reuniuni de cadre, reciclare care încercau cu timiditate să-și croiască drum în lume, aveau darul să-l exaspereze pe bunicul. „Orz pe gîște", bombănea el furios, smulgînd încă, dintr-o veche obișnuință, cu vîrful bastonului prevăzut cu o mică racletă, o săpăligă minusculă, buruienile de pe aleea Platanilor sau de pe aleea Regelui.

Dar, oricum, tehnocraţii preţuiau mai mult decît bişniţarii. Profesori de ştiinţe sociale şi de economie politică nu erau ceea ce-şi visa bunicul. Însă nu puteau fi mai răi decît animatorii. Bunicul, care nu cunoscuse niciodată prea multă lume şi care nu mai cunoştea pe nimeni, îi cerea lui Pierre, care tutuia întreg Parisul, să obţină informaţii despre societatea în chestiune şi despre conducătorii ei. Pierre se întorcea cu dosare înţesate de cifre, de bilanţuri, de precizări în legătură cu lichiditatea şi cu investiţiile. „Nu asta ţi-am cerut, spunea bunicul. Religia ? Moralitatea ? Nu prea îmi vine să cred că mai există monarhişti în marea industrie. Dar oare sînt catolici ?" Pierre îşi ţuguia buzele. Ştia că preşedintele alerga după fuste şi întreţinea două amante şi că cel puţin unul dintre vice-preşedinţi era homosexual înveterat. Din laşitate, n-a spus nimic : moravurile patronilor ar fi făcut să capoteze toată afacerea. L-a asigurat pe bunicul că întreprinderea, în ansamblul ei, era catolică, ceea ce era adevărat, şi că conducătorii ei, după o formulă pe care o auzisem toată viaţa, dar despre care n-aş fi crezut că putuse supravieţui războiului, sînt mai degrabă bine intenţionaţi. A adăugat, pentru a da greutate celor spuse, că preşedintele — cel care avea un dosar la moravuri şi pe care o afacere cu minore destul de plicticoasă îl împiedicase să se prezinte la alegerile pentru Senat — gîndea destul de bine. Am înţeles în felul acesta că Pierre era decis pentru vînzare. Partea cea mai comică a poveştii e că întreprinderea era, într-adevăr, unul dintre bastioanele democraţiei creştine în Nord şi că peste douăzeci de ani, odată cu apariţia unor noi generaţii cu mai mult tupeu, avea să devină unul din centrele cele mai excesive ale progresismului catolic, să participe activ la evenimentele din mai '68, să susţină, spre marea indignare a patronului, publicaţii destul de îndrăzneţe şi să riste, în două sau trei rînduri, să vireze spre stînga prin măsuri care frizau autogestiunea şi chiar partidul comunist. Printr-o revanşă a istoriei care nu e lipsită de frumuseţe, tocmai la Plessis-lez-Vaudreuil, timp de zece sau cinsprezece ani, s-au elaborat treptat, între iezuiţi, intelectuali contestatari, ziarişti ai stîngii catolice, un oarecare număr de doctrine atît de puţin tradiţionale, încît este cazul să ne întrebăm dacă nu tulbură, dincolo de mormînt, odihna iubitului meu bunic.

Ei — așa îi numeam noi, *ei* sau *cumpărătorii,* nu din ranchiună sau dispreț, ci pentru că bunicul, căruia consiliile de administrație nu-i erau prea familiare, nu putuse niciodată să înțeleagă cine deținea puterea și cine decidea — ne-au propus o sumă cu mult inferioară ofertelor făcute de hangii. Dar, cu multă abilitate, s-au angajat să exploateze pădurea după planurile și obiceiurile noastre, să nu se atingă de capelă, să respecte mormintele noastre din secolele al XIV-lea și al XV-lea, să lase intacte teii și masa de piatră. Bunicul a șovăit o noapte. Apoi a acceptat. Hotărîrea a fost luată destul de repede, cu o ușurință care ne-a mirat pe toți, și poate și pe el însuși. Era o ușurare lașă în această încheiere destul de rapidă a unei istorii de opt secole. Dar vorbisem prea mult, discutasem prea mult, suferisem prea mult, înainte. Și aveam să mai suferim, după.

Pierre, Philippe, Claude, Nathalie și cu mine ne luam micul dejun cînd bunicul a apărut, gata îmbrăcat și bărbierit. Ne-am ridicat ca să-l salutăm. Nu dormise bine. Se ținea încă foarte drept, dar cu acel aer obosit și uzat care ne făcea să repetăm din cînd în cînd : „La urma urmeor, îți dai seama, are totuși nouăzeci și doi sau și trei de ani...". S-a așezat între noi. A spus : „Am dormit prost". Și după aceea, imediat după aceea, cu o voce joasă și parcă rușinată, a adăugat : „Ei ! Cred că trebuie să vindem". S-a făcut o liniște profundă. Nu puteam să-l lăsăm să ia singur hotărîrea cea mai penibilă din lunga carieră a familiei. „Așa cred și eu", a spus Pierre. Și Claude și cu mine ne-am exprimat în același sens. Philippe tăcea, desfăcea brațele într-un gest de neputință : nu i-ar fi displăcut, cred, să moară pe loc cu toți ai săi, asemenea unui căpitan care se scufundă cu vaporul lui, înălțînd pavilionul național pe catarg și cîntînd imnuri religioase. În ciuda grozăviei momentului, hotărîrea odată luată era ca un fel de ușurare. Spaima incertitudinii ceda în fața urgenței măsurilor care trebuiau adoptate. Pierre luase un creion și o hîrtie și începuse să noteze date, persoane ce trebuiau consultate, detalii ce trebuiau urmărite. Claude întocmea lista — devenită foarte scurtă în ultimii cinsprezece ani și mai scurtă în ultimii cinci ani — a paznicilor, grădinarilor, căruțașilor pentru care trebuiau prevăzute, după vechimea lor în serviciu, indemnizații și gratificații, Îi adăuga pe bătrîni, pe pensionari, pe bunele maici de la

ospiciu, ceea ce rămăsese din gimnaşti — cinci sau şase — pe care îi tratase odinioară drept fasciști și din Amicala de la Plessis-lez-Vaudreuil, a cărei deviză era cea a noastră : *Din voia Domnului*. Nu puteam pleca fără să ne ocupăm de ei. Bunicul stătea la masă, nemişcat, tăcut, cufundat în visul său sau în amintirile sale. Dintr-o dată îl cuprinse un val de emoţie. Prinse mîna lui Pierre, care era la dreapta sa, pe cea a lui Claude, care era la stînga, şi, strîngîndu-le cu putere, spuse cu o voce gravă : „Nu există decît un singur lucru important : familia. Rămîneţi uniţi".

Mutarea ne-a luat mult timp. Încetasem să gîndim şi să suferim pentru a putea arunca vazele sparte pe care le descopeream prin dulapuri şi colecţiile descompletate ale revistei *L'Illustration* din timpuri apuse. Găseam acolo, între Kronprinz şi prinţul de Wales, între sfîrşitul afacerii Dreyfus şi începuturile aviaţiei, străbunici în rochii extravagante care o făceau pe Véronique să rîdă. În loc să arunc aceste comori, eu le citeam şi Pierre mă ocăra : vroia să-l ajut mai degrabă să dea jos portretul unui duce şi pair făcut de Champaigne[14], sau să triez nenumăratele cărţi de joc de care se folosea bunicul pentru pasienţele sale de seară, cărora le spunea „reuşite", deşi, de trei ori din patru, le rata : l'Horloge sau la Belle Noémi, les Officiers de marine sau la Brune et la Blonde, les Trois Mousquetaires sau la Zigzaguée, la Cour d'amour sau les Alliances, la Marie-Antoinette, la Lancinante, le Mariage royal sau la Saute-Mouton. Un an din viaţa noastră, un an întreg, în care nu mai respiram şi în care nu mai îndrăzneam să ne vorbim, a trecut astfel devastîndu-ne trecutul. Ne-am împărţit ceasornicele-regulatoare şi comodele Ludovic al XV-lea, am dăruit cornurile de vînătoare, care nu mai serveau la nimic. Sute de existenţe, generaţii succesive crescute în cultul trecutului lăsaseră în urma lor, asemenea morenelor transportate de gheţari, semne ale trecerii lor prin această lume de minunăţii şi de amărăciuni care nu mai era alcătuită decît din amintiri : ne-am dat multă osteneală încercînd să le ştergem. Nu eram numai trişti : un fel de ruşine punea stăpînire pe noi. Aveam noi oare dreptul ca, pentru confortul nostru personal, pentru comoditatea noastră, să azvîrlim în neant acest trecut pe care Dumnezeu, familia, istoria — nu era oare acelaşi lucru ? — ni-l încredinţaseră prin strădania atîtor secole ? Mă simţeam, dintr-o dată, aproape de Philippe şi de dis-

perarea lui. De cîte ori n-am ezitat, cu o veche fotografie în mînă sau cu o coroană îngălbenită scoasă dintr-un glob de sticlă ! Atunci Pierre sau Claude, care sufereau la fel ca mine, dar care aveau mai mult curaj, mă băteau pe umăr, îmi spuneau că bunicul mă aştepta sub tei ca să ne plimbăm în jurul eleşteului, îmi luau din mînă obiectul inutil şi sacru şi se duceau să-l azvîrle în locul meu în lăzile de gunoi de la bucătărie. Am citit multe cărţi în care fraţi sau veri se sfîşiau între ei. La noi, pentru a asculta, poate, de consemnul bunicului, era altfel : lumea, timpul, istoria se dezlănţuiau împotriva noastră. Dar noi, noi ne iubeam.

Din timp în timp veneau la Plessis-lez-Vaudreuil persoane savante şi curtenitoare care făceau înconjurul saloanelor şi se aplecau asupra consolelor, a comodelor în semilună, a berjerelor Ludovic al XV-lea, a portretelor de mareşali decoraţi cu ordinul Saint Esprit[15] sau de cardinali în sutane de purpură : erau experţii. Reflecţiile lor, privirile lor exprimau un fel de admiraţie faţă de splendoarea locului şi o umbră de dispreţ pentru mediocritatea obiectelor adunate acolo. Trebuie să spun că, după vreo două secole de moşteniri şi de partaje, nu mai rămăsese mare lucru din valorile din vechea noastră casă : comodele erau false, iar cardinalii, în copie. Originalele erau la Londra, la New York, în vile la Cannes sau în Florida, în muzee din Detroit sau din Chicago, în seifuri, poate, în Bahamas sau în Elveţia, în cel mai bun caz de-a lungul pereţilor coşcoviţi ai vreunei reşedinţe nobiliare în ruină din fundul Vandeei sau din Bourgogne, unde le făcuse să eşueze hazardul testamentelor sau al compensaţiilor mobiliare. Bunicul îşi amintea că, la partajele între generaţiile precedente, bunicul lui, care avea nouă fraţi şi surori, fără să mai vorbim de preoţi, nici de călugăriţe, nici de doi copii morţi la o vîrstă fragedă, dăduse doi Gainsborough[16] unuia, trei fotolii semnate Jacob[17] sau Riesener[18] celuilalt, o serie de tapiţerii de Flandra unui al treilea. De-a lungul anilor, pentru a supravieţui, Plessis-lez-Vaudreuil-ul nu contenise să sărăcească. În tot timpul secolului al XIX-lea şi la începutul celui de al XX-lea, noi n-am vîndut niciodată nimîc, dar am împărţit totul. Acum, picturile, vazele, obiectele, mobilele erau împrăştiate în toată lumea. Nu mai rămăsese nimic din vesela de aur oferită de Petru cel Mare, nimic din cele treizeci şi şase

de fotolii cu tapițerie de Gobelin în care eroi ai mitologiei înfruntau animale fantastice. Se semnalaseră unul aproape de Niort, un altul la o nepoată a unchiului Adolphe, care locuia la Mazamet, alte trei la Ferrières, la familia Rothschild. Deodată ni s-au deschis ochii : trăiam între imitații. Acest gust rafinat, legat de numele nostru și pe care îl întruchipam cu orgoliu, se desfășura între falsuri. Imensul puf roșu, cu ciucuri, din care țîșnea un palmier, marele birou spaniol, Ludovic al XIV-lea în armură, cu eșarfe peste tot, în care ne încăpățînam să vedem mîna lui Rigaud[19], mai degrabă i-au amuzat pe vizitatorii noștri care ne-au sfătuit să ne descotorosim de ele cît mai repede, vînzîndu-le în provincie. Tablourile scoase lăsau pe pereți pete îngrozitoare și sinistre pe care lipsa de praf sau de soare le făcuseră cînd mai palide, cînd mai întunecate. Nu mai știam unde să ne așezăm. S-au adus din debara scaune de pai și mese de lemn nevopsit. Învîrtindu-ne în cerc într-un vid care se făcea cu fiecare zi tot mai apăsător, intram într-un univers care ne era străin : noi, care ne petrecusem viața printre bergere și bibelouri, aveam aerul că jucam o piesă modernă lipsită de decor.

Învățam ce e spaima. Nu numai nenorocirea și amărăciunea, pe care le cunoscusem ca toată lumea. Spaima, pe care o ignoram. Ne trezeam noaptea tresărind, scăldați în sudoare, cu inima strînsă într-o chingă de fier : era lumea modernă care își bătea joc de noi. Bunicul nu se trezea pentru că nici măcar nu dormise. Îl auzeam plimbîndu-se înainte de ivirea zorilor, pe culoarele castelului însoțit de foșnete și zgomote înăbușite : lăsa să-i lunece mîna, bîjbîind pe întuneric, de-a lungul pereților despuiați de gravurile și de trofeele lor de vînătoare.

Știam că lucrurile pot să moară, ca și oamenii. Castelul murea sub ochii noștri. Îl ucisesem. Îl ucisese istoria, și demografia, și ascensiunea maselor, și socialismul, și evoluția economică, și sfîrșitul privilegiilor. Dar îl ucisesem și noi. Pentru că nu voiserm să ne legăm de ruinele lui și să pierim odată cu el. Timpul care trecea ne făcea rău tuturor. Totuși, nu fusesem, poate, niciodată atît de mari ca în nenorocirea care ne lovea. Cînd mă aplecam încă, seara, peste fereastra camerei mele, cu răsuflarea tăiată de o suferință ce nu ne mai părăsea, îi vedeam, printre lacrimile gata să-mi curgă, pe bunicul așezat între Philippe și Claude la masa de piatră. Nemișcați. Tăcuți. La ce visau

ei, atît de diferiți și atît de apropiați, uniți prin ceva ce pătrundea mai adînc în pămînt și în inimi decît întîmplările cotidiene și opiniile politice ? Îl vedeam pe bunicul, mereu foarte drept, cu părul foarte alb, cu bărbia sprijinită pe bastonul pe care-l ținea cu amîndouă mîinile, pe Philippe, încă foarte frumos, mai încrîncenat ca oricînd în acele lupte interioare pe care nu înceta să le piardă, pe Claude, mistuit de un viitor care se întorcea împotriva lui și sfîșiat, mai mult ca oricare dintre noi, de o dublă fidelitate : fidelitatea față de un viitor pe care nu înțelegea să-l trădeze și fidelitatea față de un trecut pe care nu avea nici curajul și nici dreptul să-l renege. Tăceau. Nu priveau nici iazul, nici bătrînii copaci, cărora le cunoșteau fiecare cracă, nici cerul, atît de familiar, nici aleile care se pierdeau în depărtare printre marii stejari ai pădurii. Priveau în ei înșiși. Din timp în timp bunicul își trecea o mînă peste ochi, Claude își aprindea pipa. Se ridicau. Trebuiau să meargă la culcare în casa golită de mobile, să se trezească dimineața printre cuferele unei plecări pentru totdeauna, fără întoarcere.

Oamenii locului veneau, unii după alții, să ne facă vizite de condoleanțe care se terminau cu lacrimi. Chiar și aceia care ne erau mai ostili, învățătorul, proprietarul cafenelei, domnișoara de la poștă, un pensionar de la căile ferate care era șeful celulei comuniste și, în același timp, prieten cu Claude, alături de care se bătuse în grupurile de rezistență din timpurile eroice, mărturiseau că ne regretă. Beam cu toții împreună, în bucătăria în care rămăseseră trei mobile sau în salonul cel mare pustiit, puțin porto sau Pernod. Claude le strîngea mîna și bunicul îi îmbrățișa.

Într-o duminică dimineață, cînd era încă foarte frumos, am asistat la ultima noastră slujbă în biserica din sat. Ședeam tot în primul rînd, pe fotolii de stofă roșie gravate cu nume pe care cei mai tineri dintre noi nici nu le mai cunoșteau, cele ale unor străbunici, ale unor străunchi și strămătuși. Tot restul bisericii era mobilat cu acele scaune de pai împletit, atît de dragi lui Péguy. Fiecare avea, de altfel, o plăcuță cu numele credinciosului căruia îi aparținea : dreptul de proprietate și dorința de a poseda luptau triumfător, în însuși sînul bisericii, împotriva chemării evanghelice la sărăcie și la renunțare. Iar fotoliile noastre stacojii și un pic cam ponosite accentuau și mai

puternic această ierarhie metafizică și religioasă de care eram dintotdeauna atît de legați : ele puneau o pată de orgoliu printre paiul și lemnul lustruite de timp. Cînd preotul urca în frumosul amvon din secolul al XVIII-lea aflat cam la mijlocul bisericii, în partea dreaptă a naosului, tradiția cerea să împingem fotoliile noastre roșii în așa fel încît să stea oblic pentru a-l vedea mai bine pe preot. Altarul era foarte departe de asistență, în fundul unui spațiu destul de vast, înconjurat de strane de lemn cu sculpturi aproape celebre, iar oficiantul, firește, stătea și atunci tot cu spatele la credincioși. Lucrurile, la biserică cel puțin, nu se schimbaseră prea mult din copilăria bunicului. Abia după plecarea noastră aveau să intervină schimbări și mutații decisive : un altar portativ la intrarea în spațiul respectiv, preotul cu fața la credincioși, toate rugăciunile în franceză, ostia dată în mînă credincioșilor, sărutul păcii între vecini așezați în biserică la întîmplare. La sfîrșitul domniei noastre, dimpotrivă, cu numai douăzeci și ceva de ani în urmă, biserica rămăsese, împreună cu castelul, unul dintre refugiile favorite ale acestei Frumoase din pădurea adormită care, cu toată tehnica, și știința, și progresul, și revoluțiile, se confunda pentru noi cu istoria.

M-am dus de curînd să ascult o slujbă de duminică la Plessis-lez-Vaudreuil. Am descoperit timpul scurs ca pe chipul unui prieten pe care nu l-ai revăzut de treizeci de ani. Nu mai existau fotolii roșii, preotul, un tînăr, nu mai urca în amvon, ci vorbea în picioare, sprijinit neglijent de altarul lui improvizat, cîntul gregorian fusese izgonit de niște ritmuri sincopate, iar naționalismul francez biruise misterul latinei. Dar adevărul mă obligă să recunosc că puștii nu mai jucau bile pe treptele altarului și că cele trei bigote care se împărtășeau pe vremea noastră se metamorfozaseră în două șiruri destul de lungi în care tinerii și copiii erau cei mai numeroși. „Da, domnule, mi-a spus tînărul decan, pe care nu-l cunoșteam, și pe care tinerele fete îl tutuiau, se împărtășesc. Dar nu se mai spovedesc". Fraza m-a făcut să mă aplec asupra mea și asupra trecutului nostru. Ah !. cît de prost am povestit acest trecut dispărut, deoarece cred că abia am pomenit de locul imens pe care îl ocupau în viața noastră, și mai ales în cea a bunicii sau a străbunicii mele, înfricoșarea provocată de spovedanie, de penitență, de căință, abstinența care pre-

ceda împărtășania, groaza de cea mai mică picătură de apă de gură sau de ploaie care s-ar fi strecurat între buzele noastre după ce bătea miezul nopții.

Eram așezați, în ziua aceea, pe fotoliile noastre imemoriale. Biserica întreagă ne privea. Toți știau acum că eram pe punctul de a pleca și multă lume venise să ne vadă pentru ultima oară : în locul celor douăzeci sau treizeci de credincioși ai duminicilor obișnuite, eram vreo cincizeci sau poate chiar șaizeci. În cursa pentru glorie sau popularitate, Anne-Marie, evident, ne bătea cu mai multe lungimi. Încă de la primele cuvinte, care nu evocau decît printr-o ironie tinerețea și bucuria — *Introibo ad altare Dei. Ad Deum qui laetificat juventutem meam** —, știam că slujba se făcea pentru noi. Era o slujbă funerară, și răposații eram noi. Mintea ne era goală, figura puțin crispată, dinții strînși, iar în ochi aveam lacrimi. N-am plîns niciodată atît : era de-ajuns să întîlnim un bătrîn fermier sau un paznic, să dăm peste o scrisoare îngălbenită, trimisă de o mătușă îndepărtată la nașterea lui Claude sau la moartea lui Hubert, să zărim acoperișurile castelului la cotitura unui drum mărginit de un gard viu, că lacrimile se și rostogoleau pe obrazul bunicului. Îngenunchiase pe scăunelul său de rugăciune din lemn negru și căptușit cu catifea roșie și își ținea capul între mîini. Îl înconjuram asemenea unei gărzi de onoare și de tristețe și totodată asemenea unor infirmiere, gata să se repeadă în caz de slăbiciune sau de accident. Bunicul nu mișca. Îmi spuneam că ar fi o moarte frumoasă pentru acest bătrîn de nouăzeci și doi sau nouăzeci și trei de ani dacă s-ar prăbuși încetișor pe scăunelul de rugăciune al părinților săi în mijlocul bisericii sale. Dar nu murea. Era pierdut în gînduri care trebuie să fi fost vagi și sinistre. Mă întrebam la ce oare putea să viseze. Revedea, îmi închipui, toate amărăciunile și bucuriile care defilaseră prin această biserică. Momentele de doliu, speranțele, secretele de familie, pasiunile neîmplinite, triumfurile și eșecurile, pînă la această catastrofă finală căreia nu avea să-i mai urmeze nimic. În fumul de tămîie și printre amintiri, totul căpăta o anume blîndețe : necazurile și chiar morțile sfîrșiseră, de-a lungul secolelor, prin a se domoli și a se alătura memoriei

* *Mă voi înfățișa la altarul Domnului. La Domnul care aduce bucurie tinereții mele* (în lat.). — *Nota trad.*

lutului sfințit al trecutului și al tradiției. Nu exista decît un singur lucru oribil, o singură greșeală de neiertat : era tortura aceasta, pe care o trăiam, a plecării și a abandonului. Rupeam firul, puneam capăt trecutului, ne dedam, printr-o magie secretă, actului de neiertat care reproducea în negativ, pe dos, în derîdere, tot ceea ce era mai sacru în divina hotărîre de a menține și de a salva : ruptura și uitarea.

*Credo in unum Deum, Patrem omnipotentem, factorem coeli et terrae, visibilium omnium et invisibilium**. Sfînta slujbă continua, neîngăduitoare și, asemenea nouă, se precipita spre sfîrșit. Îmi aminteam de acele slujbe interminabile din copilărie, tot în această biserică de la Plessis-lez-Vaudreuil sau în capela castelului. Mi se părea pe atunci că timpul nu se mai sfîrșea și că trebuie grăbit neîncetat spre a lăsa loc viitorului. Aș fi vrut acum să-l las să se odihnească puțin, să-l văd încetinîndu-și pasul și această slujbă de seară să nu se mai termine nicicînd. Dar se termina. Preotul se și urcase în amvon, iar noi întorsesem fotoliile ca să-l ascultăm mai comod. Am remarcat atunci o ușoară crispare de durere pe figura bunicului. Tot ceea ce făcea pentru ultima oară, chiar un gest fără importanță, era pentru el prilej de suferință. Tradiția nu este numai amintire, ea este și obișnuință și repetarea, la urma urmelor, a rutinei. De aceea, este o forță și, în același timp, o slăbiciune. Aproape toate actele noastre, în acest cumplit sfîrșit de anotimp, erau ultime acte, în același timp manii și o fidelitate mai puternică decît moartea. Rotindu-și fotoliul roșu în biserica de la Plessis-lez-Vaudreuil, bunicul știa că execută pentru ultima oară acest balet puțin ridicol care, prin ritualul lui imuabil, le făcea să zîmbească pe fetițele de școală, așezate la rînd în spatele nostru. Acest fotoliu roșu făcea parte din el, asemenea calului lui, cornului de vînătoare, pachetului lui de cărți de joc puțin uzate, costumelor lui din altă epocă. Pentru că el era trecutul, care se confunda în fiecare clipă cu lucrurile, cu gesturile, cu obiceiurile, cu gîndurile desprinse din el și care îl evocau. Întorcîndu-se pentru ultima oară către decan, care se pregătea să urce în amvon, zbuciumul bunicului a mai găsit un detaliu de suferință cu care să se îmbogățească.

* Cred într-unul Dumnezeu, Tatăl atotțiitorul, Făcătorul cerului și al pămîntului, văzutelor tuturor și nevăzutelor (în lat.) — Nota trad.

După ce i-am oferit Domnului rugăciunile noastre pentru cei vii, ne vom ruga de asemenea pentru cei morți... Vocea preotului după predică se ridicase, potrivit ritualului, la aceleași note ca întotdeauna. Dar, în ziua aceea, ea se ruga pentru noi care nu mai eram printre cei vii, ci de pe acum printre cei morți... cu osebire *pentru foștii preoți ai parohiei, pentru foștii vicari, pentru fiii ei căzuți pe cîmpul de onoare, pentru toți răposații înșiruiți în pomelnicul nostru, pentru binefăcătorii bisericii noastre...* Se făcuse o liniște profundă și ochii tuturor se întorseseră către noi. Bunicul, cei patru nepoți ai săi, Nathalie în spatele nostru, între Jean-Claude de o parte, Véronique și Bernard de alta, ne-am ridicat cu toții... *și mai ales pentru canonicul Mouchoux, pentru canonicul Potard, pentru doctorul Sauvagein, pentru familiile...* Enumerarea fără sfîrșit continua, neostoit. Numele familiare pe care le știam pe dinafară și care ne făcuseră atîta să rîdem se înșirau unul după altul... *Onésime Coquerillat, Ophélie Botté, Ernest Malatrat tatăl și fiul și familia Thoumas-Lachassagne care aduce astăzi prescură...* Bunicul stătea nemișcat, biserica întreagă își ținea răsuflarea, așteptînd anunțul final care nu se putea să nu vină... *ne rugăm mai ales, frații mei, pentru cei care ne părăsesc în cîteva zile și care vor lăsa amintirea scumpă a unei familii creștine și credincioase...* Bunicul nu se clintise, dar nici nu mai încerca să-și ascundă lacrimile. Ele îi curgeau de-a lungul obrazului și cădeau pe haina lui veche.

Vere dignum et justum est, aequum et salutare... Praeceptis salutaribus moniti... Domine, non sum dignus... Benedicat vos... Slujba se încheia. Totul era just și avertismentele Domnului nu ne lipsiseră. Încercam să respir o ultimă dată acest miros de răcoare, de închis și de tămîie, să descifrez o ultimă dată, sub statuia Jeannei d'Arc, numele celor cincizeci și șapte de fii ai parohiei căzuți pe cîmpul de onoare, cu cele opt victime din '40—'45 înscrise in *addendum* și care dădeau impresia de nou și sărăcăcios alături de batalionul celor mai vîrstnici ca ei, căzuți în războiul din '14. Încercam o ultimă dată să ascult glasurile Estellei, al doamnei Naud, al doamnei Tissier, care

---

* *Este cu adevărat vrednic și just, drept și izbăvitor... Amintiți-vă de învățăturile mîntuitoare... Doamne, nu sînt vrednic... Vă binecuvintează* (în) lat.). — *Nota trad.*

cîntau, cu mult prea sus, acompaniate de armoniu : *„Da, o dorim“* sau : *„A noastr-a tuturor !...“* suprapunîndu-se ciripitului copiilor de şcoală. Închideam ochii. *„Da, o dorim...“ „A noastră-a tuturor !...“* Biserica întreagă cînta această voie a Domnului care ne smulgea de pe aceste meleaguri unde ne născusem, unde trăisem şi unde — cei dintîi din neamul nostru — nu aveam să murim. Şi noi o cîntam, chiar şi noi. Dar începeam a fi luaţi de vacarmul scaunelor împinse zgomotos pe lespezi de micul vîrtej care-şi croia drum spre ieşire şi, urmînd semiîntunericului lumînărilor, cîntărilor bisericeşti, tămîiei, pîndindu-ne sub portal, ne-a înşfăcat lumina soarelui.

A avut loc, de asemenea, ultima noastră masă. Nu mai rămăsese aproape nimic ; nici veselă, nici tacîmuri, nici pahare, nici farfurii. Nu mai rămăsese decît clopotul, în curtea de onoare : la douăsprezece şi jumătate fix a sunat pentru ultima oară. Tulburaţi, dar punctuali, am mîncat la repezeală, în sufrageria cea mare, printre cupele desperecheate şi farfuriile ciobite. Eram treisprezece la masă, însă nu mai era cine ştie ce risc să atragem nenorocirea. Se aflau acolo bunicul, cei patru nepoţi ai săi, mătuşa Gabrielle, care îmbătrînise cu treizeci de ani şi care părea mai vîrstnică decît socrul ei nonagenar, Nathalie, Véronique şi bărbatul ei, Bernard, decanul şi doctorul, urmaşi îndepărtaţi ai canonicului Mouchoux şi doctorului Sauvagein şi, la dreapta bunicului, Jules, în uniforma de gală, un pic cam roasă, de paznic de vînătoare al familiei care, în aceeaşi măsură ca noi, întruchipa tribul. Jean-Claude şi soţia lui erau în America, la Anne-Marie. Anne se ocupa de Michel. Hélène plecase la Paris, unde ne pregătea retragerea. Am băut puţină şampanie care rămăsese de la petrecerile noastre. Bunicul era aşezat la locul lui tradiţional, de pe care organizase atîtea vînători, atîtea baluri, atîtea parăzi ale gimnaştilor. Mînca ton şi fructe pentru că erau la îndemînă. Nu mai mîncam lucruri sănătoase sau delicioase : fusesem aduşi de aceste timpuri moderne, care sfîrşiseră prin a ne recupera, să mîncăm ceea ce era la îndemînă. Începuse să fie greu, atît de repede se aşterne uitarea, să ne mai amintim cu precizie gravurile şi tablourile care lăsaseră pe pereţi urme pătrate sau rotunde, dreptunghiulare sau ovale. „Oare ce era acolo ?“ întreba Claude arătînd o pată lunguiaţă între două ferestre. Şi nu mai ştiam dacă fusese

o scenă de vînătoare sau fotografia bunicii. „O să vedeți, șoptise Bernard cînd eram gata să ne așezăm la masă, o să fie ca în *Ultima clasă* a lui Daudet". Nu exista o tablă neagră pe care să se scrie : *Trăiască familia !*, nici trompete prusace care să izbucnească sub ferestrele noastre, dar căderea avea să fie, într-adevăr, aceeași : „S-a terminat... Plecați". La această ultimă masă de familie în sufrageria cea mare de la Plessis-lez-Vaudreuil, toate umbrele trecutului se aplecau peste umerii noștri odată cu bătrîna Estelle care servea. Nu servea prea bine și se înșela în privința părții prin care trebuiau prezentate mîncărurile, oferindu-le prin dreapta, și nu prin stînga, fiindcă se îneca de plîns. Și am mîncat toți, într-o comuniune ridicolă și amară, cu cîteva lacrimi de-ale Estellei în salata de lăptuci. În momentul sosirii brînzeturilor, cînd, cu o mînă pe care emoția și vîrsta o făceau să tremure puțin, bunicul i-a oferit lui Jules vinul, mi-am spus că ultima noastră masă la Plessis-lez-Vaudreuil nu semăna numai cu *Ultima clasă* a lui Daudet. Mai exista în jurul mesei o altă umbră decît aceea a ducilor, și pairilor, și mareșalilor stupefiați să ne vadă plecînd. O umbră mai plină de milă pentru durerea ce ne încerca decît de dispreț pentru lașitatea noastră. Ultima noastră masă nu era nimic altceva decît o replică profană a unei alte mese de despărțire. Și noi aveam să părăsim tărîmurile acestei lumi. Dar la masa noastră nu exista un alt Iuda decît istoria care, după atîtea sărutări, nu mai contenea să ne trădeze.

Nu spuneam nimic. Se auzea clinchetul furculițelor și al paharelor pe care încercam să-l înăbușim. Din cînd în cînd, bunicul se uita prin ferestrele prin care vedea copacii lui, eleșteul lui, masa lui de piatră dintre tei. Ridică amîndouă mîinile. De două sau de trei ori încercase să înceapă o povestire : o vînătoare, poate, sau vizita unor fermieri, sau a ducesei d'Uzès, ori un sejur al Wittgensteinilor la Plessis-lez-Vaudreuil. Dar nu putuse să isprăvească. Atunci Pierre a preluat ștafeta și a povestit ceva — indiferent ce —, înainte de a lăsa tăcerea să cadă din nou peste durerea și dezorientarea noastră.

Nu ne era prea foame. Puținul pe care îl aveam de mîncat îl înghițeam anevoie. Istoria se desfășoară de obicei cu o încetineală vicleană în care se împletesc inextricabil efectele și cauzele, originile și declinurile. Aici, în acea zi,

ceea ce trăiam era pur și simplu un sfîrșit de istorie. Aventurile lui Eléazar în luptă cu sarazinii se terminau cu brînză de vaci și cîțiva fragi. Mareșalii, ambasadorii, miniștrii lui Henric al II-lea, ai lui Ludovic al XV-lea și ai lui Carol al X-lea, arhiepiscopii și cardinalii, șarjele de cavalerie, jafurile, balurile, cruzimile, fără îndoială, egoismul, inconștiența, toate vîrtejurile celei mai exaltate și mai fermecătoare vieți, atîtea triumfuri și curtoazie, atîta eleganță și orbire, atîta pietate și orgoliu își aflau în cele din urmă sfîrșitul odată cu terminarea ultimei mese. Decanul s-a ridicat să rostească rugăciunea de mulțumire.

Ne-am ridicat cu toții. Săptămîni și luni de-a rîndul ne temusem de clipa în care aveam să părăsim pentru totdeauna această masă dinăuntru care, împreună cu cealaltă masă, cea de afară, masa de piatră, fusese unul dintre centrele vieții de familie. Cît mai rîsesem la această masă! De canonicul Mouchoux, de nebunia Wittgensteinilor, de cravatele lui Jean-Christophe Comte, de guvern, de familia Remy-Michault, de snobismul familiei V..., de noi înșine, de această curgere a timpului care ne biruia. Rîdeam. Eram, în rigurozitate, în severitate, în evocare și pietate, o familie extraordinar de veselă. Nimic nu era mai viu decît această lume care fusese a noastră și care avea să moară. Ne-am ridicat cu toții. Ceea ce murmura decanul nu izbutea să rupă tăcerea apăsătoare care se lăsase în uriașa încăpere. Estelle, nemișcată în spatele lui Jules, își răsucea șorțul ca să-l ducă mai lesne la ochi. Am deslușit pe buzele decanului numele lui Hubert. Bunicul se sprijinea cu amîndouă mîinile de imensa masă de stejar. Cunoscusem, în jurul acestei vechi mese, și multe clipe de amărăciune și deznădejde. Moartea celor pe care îi iubisem, cufundarea în trecut a tot ceea ce admirasem, alegerile nefericite, sosirea inamicului, într-un cuvînt schimbarea pe care o detestam atît și acest timp care se scurgea ne făcuseră să suferim. Dar iată că suferința și veselia, necazurile și rîsetele se împăcau în amintire și se apropiau ajungînd să se confunde în acest tezaur a cărui pază ni se încredințase și căruia nu-i fusesem poate decît administratori infideli: trecutul. El căpăta o dulceață sfîșietoare, acest trecut, în care binele și răul ajungeau în mod egal la un fel de demnitate admirabilă și divină, doar din cauză că

dispăruseră. Pînă şi eşecurile noastre succesive, pînă şi moartea lui Hubert, pînă şi declinul şi decăderea noastră ne deveneau dragi şi ne legau de acele zile apuse în care nu fusesem cruţaţi de decepţie şi de doliu. Supuşi cum eram voiei Domnului, făcusem o alegere în eternitatea sa : preferam ceea ce fusese creat celor ce urmau să fie create. Doamne, Dumnezeule, de ce ai făcut un timp care şterge trecutul şi îl aruncă într-un ungher depărtat din memoria uitucă a oamenilor ? Iată adevărata rugă ce se înalţa din inimile noastre în vreme ce decanul rostea rugăciunea de mulţumire. Ar fi trebuit totuşi să înţelegem — dar am fi avut nevoie de o luciditate care ne lipsea — că această rugă n-avea sens pentru că noi nu iubeam trecutul decît fiindcă era trecut. Iubeam moartea lui Hubert fiindcă era trecutul nostru. Ne iubeam agonia fiindcă era trecutul nostru. Ar fi trebuit, dimpotrivă, să-i mulţumim lui Dumnezeu şi pentru acest timp care trecea fiindcă trecutul se năştea din el şi fiindcă, în vitalitatea noastră diminuată, în lipsa noastră de vlagă, trecutul era cel pe care îl iubeam. Şi drama noastră de astăzi nu era nimic altceva decît aceasta : după ce renunţasem la viitor şi la prezent, iată că, îndepărtîndu-ne de leagăn şi de cămin, renunţam la trecut.

Fiindcă renunţam la trecut, pentru prima oară priveam din nou spre viitor. După ce decanul a terminat de îngăimat rugăciunea lui de mulţumire, bunicul a ezitat o clipă. Ne-am închipuit cu toţii că avea să evoce, încă o dată, momentele de bucurie şi de doliu de la Plessis-lez-Vaudreuil. A ridicat însă pur şi simplu paharul cu şampanie proastă — pentru că reuşisem şi de astădată să facem o zi de sărbătoare din această zi de amărăciune —, a privit-o pe Véronique şi a spus : „Pentru tine beau, draga mea, fiindcă eşti cea mai tînără".

Am părăsit masa.

Am ieşit din sufragerie. Bunicul a rămas puţin mai în urmă şi a privit pereţii goii, tavanul înalt, ferestrele care dădeau spre copaci. Véronique s-a desprins de noi şi s-a dus spre el. S-a aplecat spre bătrîn în timp ce noi treceam în cealaltă încăpere şi i-a spus cîteva cuvinte. I-am văzut intrînd amîndoi în salon, bătrînul sprijinit de tînăra femeie. Şi, în aceste ore de amărăciune, spre profunda noastră uimire, chipurile lor erau luminate parcă de o rază de împăcare şi aproape de fericire. N-aveam

să știm decît peste două sau trei săptămîni secretul pe care ea i-l încredințase în ultima zi de la Plessis-lez-Vaudreuil. A șasea generație a familiei, pe care ați cunoscut-o, profita de prăbușirea noastră pentru a se manifesta : Véronique aștepta un copil.

În sfîrșit, am făcut ultima vizită la masa de piatră și ultima noastră plimbare în jurul eleșteului. Bunicul, după cafeaua care fusese de-a dreptul infectă, dar care ne fusese servită tot într-unul dintre acele servicii de porțelan albastru de Gien[20], cu motivele sale florale, pe care nu pot să le mai văd niciodată fără să nu mă gîndesc imediat la Plessis-lez-Vaudreuil, s-a odihnit trei sferturi de oră. Apoi, în timp ce Pierre, Claude și Philippe vegheau la pregătirile de plecare, mi-a cerut să facem împreună, noi doi, turul proprietarului pe cale de a deveni un străin. S-a sprijinit de brațul meu și ne-am îndepărtat de castel. Am trecut pe sub tei, în apropiere de masa de piatră. Ne-am uitat la trunchiurile pe care copiii, dintotdeauna, își scriseseră numele, la ramuri, la frunze, la firele de iarbă : totul era încărcat de amintiri, totul vorbea despre noi. Totuși, pe cît de tăcut fusese dejunul, pe atît de animată, aproape veselă, era această ultimă plimbare, de care mă temusem la fel ca de ultima masă. Ne sforțăm, bineînțeles. Dar recăpătam puțină vigoare datorită copacilor, sub soarele puternic. Bunicul vorbea. Îmi povestea viața lui. Mă miram : mi s-a părut dintr-odată că nu o cunoșteam. A trebuit oare să aștept minutul în care cuțitul ghilotinei ne cădea pe grumaz pentru a înțelege, în fine, ceva din acest bătrîn care deținuse — și poate numai pentru că trăise foarte mult — un loc atît de extraordinar într-o mulțime de existențe ? Mi-am spus dintr-o dată că văzuse tot, ghicise tot, judecase tot din ceea ce ne imaginasem noi ca fiind lucrurile cele mai intime și mai secrete. De la căsătoria unchiului Paul pînă la trăsnăile lui Anne-Marie, trecînd prin combinațiile familiei Remy-Michault, aventurile lui Pierre, frămîntările lui Claude, aproape nimic nu-i scăpase. Fusese nu numai șeful, dar și centrul familiei și, de-a lungul furtunilor și al ispitelor, rezistase, asemenea unuia dintre acei stejari bătrîni printre care trăise, lovit de trăsnet, dar indestructibil, timp de aproape o sută de ani.

Am ajuns la capătul eleșteului. Cînd să-l înconjurăm, castelul ne-a apărut dintr-o dată în înserarea care

începea să se lase. Cu cărămizile lui roz și acoperișul de țigle negre, era minunat de frumos. Soarele, gata să apună, îl scălda într-o lumină splendidă și sfîșietoare. Bunicul a simțit o slăbiciune. Sacrificiul era prea crud. Mi-am dat seama că se sprijinea ceva mai apăsat de brațul meu. Viața lui, cea a tuturor alor săi, a tuturor alor noștri de-a lungul generațiilor dispărute se înălța drept în fața noastră. Și noi urma să ne despărțim. S-a lăsat tăcerea. Mergeam încet, încet. Știam că nu ne întorceam la castel decît pentru a-l vedea dispărînd pentru totdeauna din fața ochilor noștri, ca în acele povești fantastice în care mirajele dispar în clipa cînd ești pe cale să le atingi. Mirajul era trecutul nostru, familia noastră, numele nostru, singura valoare încă adevărată, pe care se sprijinea totul în această lume pe care o respectasem și o iubeam. Am știut, în cele douăzeci de minute cît a durat întoarcerea noastră, ce poate să însemne pentru condamnatul la moarte, în timpul care se scurge, mersul spre eșafodul înălțat la capătul drumului. Pentru noi, eșafodul era viața noastră care ne abandona sau pe care noi o abandonam.

În ultimele minute ale acestei plimbări nesfîrșite și prea scurte, mai mult l-am cărat pe bunicul decît l-am sprijinit. Oricine știe că emoțiile sînt răspunsuri ale individului la împrejurări deosebite de dificile ale existenței. Corpul, la rîndul lui, este un regulator al emoțiilor. El le vine în ajutor dovedind slăbiciune, ori leșin dacă sînt prea puternice, tot așa cum ele îi vin în sprijin rațiunii dacă aceasta este depășită. Bunicul era atît de sfîrșit că nu avea timp să sufere. Eram încă destul de departe de băncile mesei de piatră care își pierduseră, slavă Domnului, orice semnificație sentimentală. Nu mai reprezentau decît un port al salvării și al odihnei pentru un bătrîn la capătul puterilor. Corpului său i se făcuse milă de dînsul.

Lista încercărilor noastre nu se încheiase cu totul. Era cu neputință să părăsim Plessis-lez-Vaudreuil-ul așa cum părăsești un hotel. Mai aveam de făcut o oprire pe drumul Golgotei noastre : trebuia să ne luăm rămas bun de la toți cei care trăiseră împreună cu noi sfîrșitul gloriei și al agoniei noastre. În timp ce mă plimbam cu bunicul în jurul eleșteului, Pierre, Claude și Philippe îi strînseseră în salonul cel mare, tot atît de gol ca sufra-

geria, pe toți cei care, de aproape sau de departe, fuseseră amestecați în viața noastră. Se aflau acolo toți cei care mai rămăseseră dintre grădinarii și căruțașii, dintre paznicii și cantonierii ce constituiseră, în timpul de glorie, trupele personale ale familiei noastre feudale. Mai erau de față primarul și decanul, șelarul și pictorul, călugărițele de la ospiciu, învățătorul comunist, domnișoarele de la poștă, toți cei care, ei sau copiii lor, asistaseră cîndva la căsătoriile și sărbătorile noastre. Philippe și Claude se duseseră să-i aducă cu mașina pe cei care locuiau cel mai departe, fermierii, păzitorii cantoanelor izolate din pădurile noastre risipite. Cei mai mulți dintre ei mai veniseră să ne vadă separat, îmboldiți de emoție, cînd aflaseră despre plecarea noastră. Acum se adunaseră la un loc și ne așteptau.

Cînd am intrat în salon, bunicul și cu mine, erau cu toții strînși în cerc, cu un pahar în mînă și vorbeau foarte încet, ca la o înmormîntare. La apariția bunicului întîi s-a stîrnit un freamăt, apoi s-a făcut liniște. Bunicul înainta cu pași mărunți. S-a dus să se așeze într-un fotoliu scăpat de la naufragiu. Véronique stătea în preajma lui. Verii mei și cu mine vorbeam cu prietenii noștri. Vorbeam despre copaci, despre recolte, despre vînătoare, despre tot ceea ce îi interesa și ne interesa. Dar toată lumea — și ei, și noi — se gîndea la un singur lucru. Nici ei, nici noi nu știam să-l exprimăm. Ei spuneau doar : „Ah ! Domnule Pierre ! Ah ! Domnule Claude !"... Și ne strîngeau mîinile. Am băut iarăși șampanie, însoțită de acei biscuiți lunguieți și sfărîmicioși, cu zahăr pe o parte, numiți, cred, *boudoirs* și pe care, din ziua aceea, nu-i prea mai pot suferi. Pierre vorbea în dreapta și în stînga despre cei care aveau să vină după noi și le aducea elogii. Dar fermierii și paznicii dădeau din cap și nici nu vroiau să audă. Unul dintre ei primise vizita unui reprezentant al societății care ne lua locul și vorbise cu el. Experiența nu fusese prea concludentă : „Vroia să ne vrăjească, dar n-au fost decît vorbe-n vînt. Lăsați, domnule Pierre... N-o să mă convingeți niciodată că e ceva de capul lor"... Printr-o abilitate genială, și care pornea din inimă, nu-i vorbeau de rău pe ceilalți, pe cei noi, decît ca să ne facă plăcere. Claude discuta despre război cu camarazii lui din maquis și se simțea îngrozitor de stînjenit din cauza rolului feudal în care îl aruncase soarta nefericită.

Véronique și Nathalie treceau printre grupuri turnînd în pahare și oferind țigări. Timpul zbura. Soarele era gata să apună. Atunci bunicul s-a ridicat și, cu o voce ininteligibilă, a rostit cîteva cuvinte pe care le-am uitat cu desăvîrșire sau nu le-am înțeles. Apoi s-a dus, rînd pe rînd, la acești oameni care adesea îl detestaseră, care îl combătuseră pentru că întruchipa castelul, reacțiunea, clericalismul, Vichy-ul, pentru că nu era deloc republican și destul de puțin democrat, dar care acum, îmi dădeam bine seama, erau cu toții descumpăniți văzîndu-l, în sfîrșit, doborît. Mai tîrziu, vorbindu-mi despre această scenă, Claude avea să-mi spună, și nu se înșela, că fusese o fantastică manifestație. Și-i venea greu să-și închipuie că se desfășurase abia cu vreo douăzeci de ani în urmă. Aveam, evident, geniul acestor decalaje în timp, al acestor anacronisme trăite. Vă mai amintiți meniurile dineurilor oferite cîndva, prin 1926 sau 1929, de Pierre și Ursula și care făceau să retrăiască în plin secol al XX-lea anii 1900 și la Belle Epoque ? Scena de acum nu era mai puțin extrordinară. Am fi putut să o jucăm prin 1880, sau poate prin 1820, și poate chiar prin 1785, dacă ne-ar fi ruinat pe atunci cine știe ce speculații nefericite. Nu speculațiile erau cele care ne ruinau astăzi : nu era nimic altceva decît istoria și timpul care trecea, și tabloul de adio nu căpăta acest caracter fantastic decît pentru că, imobili și imuabili prin persoana bunicului nostru, le supraviețuisem dincolo de orice speranță.

Bunicul a înaintat, sprijinit de Pierre. Primul din rînd era un bătrîn grădinar. Bunicul i-a vorbit despre un tată și un bunic grădinar ca și el, despre o fetiță pe care o pierduse, despre un palmier pe care încercaseră amîndoi să-l facă să crească în Haute-Sarthe. La cea de-a doua frază, bătrînul în straie de duminică a izbucnit în lacrimi. Bunicul plîngea și el. S-au aruncat unul în brațele celuilalt și, preț de mai multe secunde, au rămas îmbrățișați. Rînd pe rînd, unul după altul, bunicul i-a îmbrățișat pe toți cei care veniseră să ne spună că nu ne detestau sau că nu ne mai detestau pentru că nenorocirea ne împodobea în sfîrșit cu o nouă demnitate, pe poștăriță, pe bunele măicuțe, pe căpitanul de pompieri, pe învățător. Spectacolul devenea stupefiant. Toată lumea plîngea. Bunicul, epuizat, cu ochii plini de lacrimi, tulburat, habar nu mai avea unde se află. Ajungînd la mine, care schimbam

cîteva cuvinte cu secretarul primăriei, nu m-a recunoscut imediat și m-a întrebat cu o voce gîtuită dacă eram acolo de multă vreme și dacă îl cunoșteam pe tatăl său. I-am răspuns că venisem de mic, cunoscusem pe aproape toată lumea și îmi propuneam să scriu niște amintiri despre aceste timpuri dispărute. Claude a izbucnit într-un rîs care avea ceva înspăimîntător. O clipă a părut că umbrele nebuniei planau peste prăbușirea noastră.

Dincolo de ferestre, cerul se întuneca. Ultima zi la Plessis-lez-Vaudreuil se termina. Noaptea stătea să cadă. Paznicii, grădinarii, cei care ne întovărășiseră de-a lungul anilor și de care ne uneau legături pe care mecanismele marxismului nu sînt suficiente ca să le distrugă, servitorii și prietenii noștri ne părăseau unul după altul. Există o simfonie de Haydn în care instrumentiștii abandonează succesiv, suflînd în lumînarea ce le luminează partitura, o scenă însuflețită și veselă care se cufundă treptat, treptat în singurătate și tăcere. Interpretată, pentru prima oară, în 1772 pentru verii noștri Esterházy, ea poartă chiar numele *Simfonia despărțirii* și era imaginea bătrînului nostru castel. Știam bine că el ne va supraviețui, că va dăinui după noi, că masa de piatră nu avea să fie înghițită de vreo prăpastie care s-ar deschide în pămînt în momentul plecării noastre. Dar pietrele, pămîntul, copacii nu puteau să trăiască fără noi decît o viață la fel de searbădă, la fel de lipsită de orice semnificație ca și noi fără copacii noștri, fără pămînturile noastre, fără pietrele noastre. Sistemele se prăbușesc pentru că sînt sisteme. Dar tocmai pentru că sînt sisteme, elementele care le alcătuiesc rămîn multă vreme fără întrebuințare după năruirea ansamblului ale cărora părți erau. Lipsite de legăturile și de sensurile lor, ele întîmpină multe greutăți ca să se organizeze din nou. Nu reușesc, în realitate, decît constituind noi sisteme, la fel de geniale și la fel de nedrepte ca și cele care le-au precedat — poate ceva mai geniale și ceva mai puțin nedrepte ? aceasta-i întrebarea —, dar care, în orice caz, vor fi distruse la rîndul lor. E ceea ce denumim istorie în care, ca în acele teorii ale fizicii unde alternează explicațiile prin undă cu cele prin corpuscul, se pot citi fără deosebire etapele conștiinței către desăvîrșirea sa sau succesiunea nedefinită a formelor, a evoluțiilor și a ciclurilor, mai mult sau mai puțin lipsită de sens, mai bogată în orice caz în iluzii decît în progres.

Acum ne învîrteam în cerc. Fusese îndeplinit totul. Bernard povestea că unul dintre căruţaşi făcea pe la mesele cafenelelor sau ale cîrciumilor de prin ţinut aprecieri nepoliticoase despre maimuţărelile celor de la castel. Claude nu era prea departe de a împărtăşi acest punct de vedere. De voie de nevoie, el aparţinea ordinului nostru şi, mai ales din momentul în care acest ordin începuse să se clatine, era solidar cu el. Cînd îl privea însă din afară, tot acest cortegiu de atitudini şi de lacrimi, toată această deghizare, dacă nu a intereselor, cel puţin a situaţiilor, sub aparenţe sentimentale îi cam făcea greaţă. Îmbrăţişa mai puţin decît bunicul. Plîngea mai puţin în public. Poate fiindcă era mai puţin bătrîn. Şi poate fiindcă îşi spunea că plecarea noastră, la urma urmei, era mai tristă pentru noi decît pentru cei care rămîneau, pentru grădinari şi paznici, pentru domnişoara de la poştă şi pentru învăţător. Căruţaşul lui Bernard repeta că era o idee caraghioasă să te înduioşezi pentru nişte stăpîni ale căror eşecuri urmaseră, într-un tîrziu, triumfător şi că el cunoştea o mulţime de oameni de treabă care erau mai de plîns şi de mai multă vreme decît noi. Pentru a atenua, fără îndoială, durerea bunicului, Claude i-a spus că acest căruţaş care nu ne iubea nu greşea întrutotul, că noi ne situam pentru totdeauna de partea norocului şi că alţii rămîneau mai departe închişi, şi cu mult mai rău decît noi, în cercul nenorocirii. Bunicul a tăcut o clipă, gîndindu-se poate la cei care nu cunoscuseră niciodată decît eşecul. „Nu mai vor stăpîni, a murmurat el. Ei bine ! Vor avea patroni !“ Claude a desfăcut braţele, în semn de dezacord şi de neputinţă. Nu vroia, în seara aceea, să ducă mai departe o discuţie care, prin toate aspectele ei, şi din multe motive, îi era foarte penibilă şi în care se simţea nu numai neputincios, ci şi încătuşat, blocat de sentimente, de raţiune, de istorie. În orice caz, plecam.

Maşinile ne aşteptau în marea curte de onoare prin care se perindaseră, de la caleştile şi berlinele noastre pînă la tancurile germane, atîtea mijloace de plecare şi de înapoiere. Plecam de astădată fără speranţa de întoarcere. După atîtea eforturi şi bătălii de ariergardă, nu ştiam ce să facem cu puţinul timp care ne mai rămînea. Fiecare folosea după cum avea chef, într-un fel de activitate mecanică, ultimele clipe ale visului pe cale

să se spulbere și dezvăluia, în sfîrșit, în ultimul moment, în această panică inactivă, gusturile sale secrete, adevăratele sale atașamente, cele care, în această catastrofă, îi făceau cel mai rău. Bunicul se dusese să se așeze, complet singur printre morții săi, la masa de piatră. Philippe pornise spre cuștile cîinilor de vînătoare și spre grajduri, părăsite de multă vreme de caii și de cîinii noștri. Și Răzbunătorul murise. Era un noroc. Philippe rătăcea printre amintiri dispărute înaintea noastră. Pierre și Claude luaseră o mașină cu care să se piardă încă o dată, pentru zece minute sau un sfert de oră, printre iazurile și marii stejari ai pădurii unde le treceau pe dinaintea ochilor imagini de la scăldat și plimbări cu bicicleta, imagini cu mitraliere sau cu prime iubiri. S-au întors tăcuți și au dat ordin să se pregătească plecarea. Eu am trecut pentru ultima oară — cît de des întrebuințasem, în ultimele trei sau patru luni, aceste cuvinte : *pentru ultima oară !* — prin toate locurile în care se desfășurase viața noastră și care ne deveniseră atît de familiare că nici nu le mai băgam în seamă : scara de marmură, camera de biliard, sinistra anfiladă a saloanelor cu tavanele lor foarte înalte, cele două sufragerii, bibliotecile unde petrecusem atîtea ore și zile, întins, cu inima bătînd, în fața tuturor comorilor răspîndite pe jos, încăperea cea mare de la parter unde ne orînduiam puștile sub trofeele de cerbi cu inscripțiile lor magice :

Echipaj Tonnay-Charente
Atacat la La Paluche
Doborît la Crucea de la Quatre-Chemins
Hăituit de la Verdure
7 noiembrie 1902

sau

Traseu Pique-Avant Nivernais
Atacat la Arbres-Verts
Doborît la iazul de la Grands-Bois
Hăituit de La Rosée
19 ianuarie 1927

Respiram, ca la biserică, acel miros neasemuit care rămăsese în urma tablourilor risipite și a mobilelor vîndute : un miros de trecut, de lemn, de închis și de dra-

goste care făceau să mi se învîrtă capul. Mergeam, ca un automat, printre patruzeci de ani de amintiri și opt secole de fantome. Aceste culori, aceste sunete, aceste ferestre care dădeau spre parc, această rumoare în depărtare, acest parfum atît de fragil nu trebuiau cu nici un preț date uitării : încercam să mă impregnez cu ele, încercam să mă deschid spre ceea ce fusese viața noastră pentru a nu o lăsa să alunece în neant și să dispară cu totul. Îmi făceam proviziile mele de memorie. Gîndindu-mă la viitor, mă aruncam în trecut.

Mai multe glasuri mă chemau în curte. Am deschis o fereastră : Pierre, Claude, Philippe, Nathalie, Véronique îl înconjurau pe bunicul și pe mătușa Gabrielle și îmi făceau semn să cobor. M-am uitat în jurul meu. Vedeam seratele de altădată, pe cele pe care nu le cunoscusem și despre care îmi povestiseră ai mei, ca și pe cele pe care le cunoscusem, momentul cînd Boris s-a năpustit printre violoniștii și dansatorii din alt veac, pasiențele bunicului, vizitele decanului sau ale domnului Machavoine, sosirea lui Jean-Christophe, rigiditatea domnului Desbois, căsătoriile și balurile, dejunurile, izbucnirile bunicului împotriva guvernului, așteptarea veștilor în epoca tulburărilor, intrarea în salon a colonelului von Witzleben, auzeam rîsul lui Hubert și tăcerile lui Claude, huruitul tancurilor, conversațiile în surdină despre nebuniile lui Pierre sau ale mătușii Gabrielle sau ale lui Michel Desbois. Oare nu se jucase soarta lumii în aceste încăperi imense, sub aceste tavane nemăsurat de înalte, pentru mine cel puțin, fiindcă aici trăisem și aici îmi apăruse ? Treceam încă o dată foarte repede printr-un vîrtej de evenimente, traversînd cortegiul îndoliat al saloanelor părăsite. Am închis toate ușile. Am ieșit. Afară se aflau, sub înfățișarea lor mecanică, instrumentele voiei Domnului : un Renault și două Peugeot-uri. Motoarele automobilelor începuseră să meargă.

S-a auzit izbucnind un hohot de rîs : Bernard ! Dumnezeule ! Ce putea să-l facă să rîdă ? M-am aruncat alături de bunicul în Peugeot-ul din frunte condus de Philippe. Pornisem. Nici unul din noi n-a întors capul. Totul se consumase. O viață nouă se deschidea în fața noastră : era, în sfîrșit, viața pe care o ducea toată lumea.

La cîteva sute de metri de castel, drumul urcă puțin. De la o cotitură a acestui drum se deschide una din tre cele mai frumoase priveliști către Plessis-lez-Vaudreuil. În momentul în care Peugeot-ul se angaja în această cotitură, bunicul l-a rugat pe Philippe să oprească. Philippe mi-a aruncat o privire : începeau oare dramele ? Bunicul a ieșit din mașină și a contemplat cîteva clipe nu ceea ce vedeam noi cînd priveam de la castel teii sau masa de piatră, ci ceea ce vedeau străinii cînd veneau spre noi sau cînd plecau. Noaptea nu căzuse încă, dar întunericul biruia din clipă în clipă ultimele licăriri ale zilei. Castelul se îndepărta în timp, în spațiu și, de asemeni, în amurgul care nu-l mai lumina decît slab. Bunicul privea. Eu nu priveam castelul. Îl priveam pe bunicul și privirea lui de om învins. Al doilea Peugeot sosea, cu Claude la volan. N-a coborît. Îl simțeam încordat, aproape ostil. Oare maimuțărelile nu duraseră destul ? Ah ! Suferise ca și noi, dar așteptarea unei lumi noi îl îndemna acum să meargă înainte și să privească spre viitor fără să se întoarcă la tot pasul. Renault-ul și-a făcut și el apariția. S-a oprit. Pierre a înaintat spre bunicul și a rămas cîteva clipe, nemișcat, lîngă el, privind castelul cum dispărea în noapte. Eu mă dădusem puțin înapoi. Era pentru mine o scenă uimitoare : familia, în cea mai gravă criză de cînd începuse să existe, care se contempla în șeful ei, în numele ei de piatră și în trecutul ei. Pierre l-a luat după umeri pe bătrînul care revenea spre noi. „Să mergem", a spus bunicul. Și s-a suit în mașină.

Goneam în noapte. Nu-l mai vedeam pe bunicul. Dar ghiceam în întuneric fața lui răvășită. Aș fi vrut să-l pot strînge în brațe, să-i spun că noi îl iubeam. că nimic nu conta pe lume decît dragostea care ne unea. I-aș fi vorbit de asemeni despre numele nostru, despre trecutul său, despre onoarea sa. Nu mai știam nici eu foarte bine ce anume însemna onoarea numelui, dar știam că totul se sprijinea, pentru el, pe această valoare și pe acest mit. Dar din gîtlejul meu contractat nu ieșea nici un cuvînt. I-am luat doar mîna și i-am strîns-o. Pe el, care de luni de zile nu își îngăduise nici o singură dată să se plîngă, l-am auzit izbucnind într-un hohot : „Oh ! dragul meu ! dragul meu ! dacă ai ști"...

Sînt multe lucruri pe care nu le-am știut de-a lungul întregii vieți și despre care — trebuie să fiți de acord — nu v-am vorbit deloc. Ca și Pierre, ca și Claude, ca și Philippe, am comis multe erori, multe greșeli, multe nebunii. În obscuritatea tăcută a Peugeot-ului care ne ducea spre Paris, străfulgerată din cînd în cînd de luminile unor faruri sau, la traversarea satelor, de licărirea intermitentă a felinarelor, îmi spuneam că poate aș reuși să răscumpăr dintr-o lovitură toate datoriile adunate de la un capăt la altul al unei existențe inutile și mediocre : mi-a venit ideea să readuc la viață ceea ce murea. Nu mai eram atît de numeroși cei care știam sau ghiceam ce gîndea bunicul, cît suferise, orgoliul lui, ideile lui absurde, imaginea pe care și-o făcea despre istorie, declinul și căderea lui. În această mașină, care mă ducea în noapte alături de el și care mă smulgea dintr-o lume pentru totdeauna dispărută, mă încercau aceleași sentimente ca în urmă cu zece sau doisprezece ani, cînd îi ascultam pe Claude și pe Philippe, în jurul mesei de piatră, povestindu-și fiecare războiul din Spania și opțiunile lor potrivnice. Mi se păruse atunci că văd istoria pe cale de a se făuri prin intermediul familiei. Chiar și astăzi, în acest apocalips derizoriu, familia exprima istoria : o altă istorie decît cea a bătăliilor și a ideologiilor, o istorie mai lentă, mai secretă, mai colectivă, mai puțin zgomotoasă poate, mai importantă desigur, dar oricum aceeași istorie sub aparențe diferite : istoria vicleană a fluctuațiilor economice și a evoluției sociale. Ea era cea care, după multe eforturi și lupte îndîrjite, ne izgonea în cele din urmă de la Plessis-lez-Vaudreuil. Peugeot-ul gonea mereu în noapte spre nord-est și spre Paris. Bunicul adormise. Sau se prefăcea că doarme, încercînd astfel să sufere mai puțin. Capul îi căzuse pe umărul meu. Îl țineam în continuare de mînă. Am dus-o încetișor la buze, așa cum o dusese el pe a lui Hubert cînd era pe moarte. Nimic nu ne mai putea readuce vreodată ceea ce tocmai se risipise în tenebrele trecutului. Din pietate pentru bunicul, pentru morții pe care-i părăsisem în jurul mesei de piatră, din voia Domnului, căreia îi eram supuși, mai era, totuși, un lucru pe care puteam încerca să-l fac : să-i ajut pe ceilalți, pe cei ce vor veni după noi, să-și amintească de această lume scufundată în trecut pe care o lăsam în urma

noastră. Să mai reţină ceva din eleganţa şi din slăbiciunile ei, din măreţia ei, din ridicolul ei, din nebuniile ei, din toată acea rigoare egoistă şi închistată în sine care avea s-o ducă la pieire şi la dispariţie. Asta, da, poate, voi şti s-o fac. Şi aş răspunde astfel, printr-un fel de joc de cuvinte, la exclamaţia dureroasă a bunicului cînd era pe cale să se smulgă de la Plessis-lez-Vaudreuil : „Oh ! dragul meu ! dacă ai şti..." Undeva între Plessis-lez-Vaudreuil şi Paris, între trecut şi viitor, între imaginar şi real, între amintire şi speranţă, mi-am promis să consacru puţin din viaţa mea tulburată pentru a reda celor pe care-i iubeam cîte ceva din savoarea inimitabilă a visurilor lor spulberate. Îi cer iertare bunicului că n-am izbutit să ridic decît la atîţia ani după moartea lui acest biet castel de cuvinte în locul castelului de glorie şi de piatră pe care l-a iubit atît de mult.

III

DUPĂ POTOP

MULTĂ VREME m-am gîndit să închei aici, cu sfîrşitul Plessis-lez-Vaudreuil-ului, aceste amintiri ţinînd de un timp apus. Odată cu maşinile care se pierdeau în noapte, se sfîrşea o întreagă epocă a vieţii noastre colective. Aventura începută în Pămîntul sfînt de bătrînul Eléazar se încheia, opt sau nouă secole mai tîrziu, prin prăbuşirea acelei părţi a numelui nostru care se întruchipase în piatră şi în lemn. Era limpede pentru fiecare din noi că familia nu va supravieţui acestei răsturnări care ne dezrădăcina, ne smulgea dintr-o dată esenţialul raţiunii noastre de a trăi şi ne arunca într-o lume de care toate eforturile noastre, vreme atît de îndelungată, au căutat să ne deosebească. Mai cunoscusem nenorociri şi destule alte riscuri. Războiul, Reforma, răscoalele, Revoluţia, ghilotina, banii fuseseră cît pe ce, şi nu o singură dată, să pună capăt coeziunii noastre şi orgoliului nostru. Dar criza aceasta era, fără nici o îndoială, cea mai cumplită din istoria noastră. Ne lipsea de orice speranţă. Cînd ne urcam pe eşafod şi cînd victimele se transformau în călăi, ştiam, bineînţeles,

că, după atîta violență exercitată în folosul nostru cu mai multă sau mai puțină dreptate, noi, care fusesem atît de puternici, deveneam, în cele din urmă, cei mai slabi. Dar Dumnezeu, regele, biserica nu dispăruseră. Așteptam reîntoarcerea lor. Mai mult : chiar dacă am fi știut că nici Dumnezeu, nici regele, nici biserica nu se vor mai reîntoarce vreodată, n-am fi încetat să credem în ei și, mai ales, în noi. Plessis-lez-Vaudreuil, dimpotrivă, era pierdut pentru totdeauna. Și pe drumul spre Paris, nici Pierre, nici Philippe, nici eu nu mai credeam în noi.

Nu vă voi povesti în amănunt instalarea noastră la Paris. Cunoașteți destule cărți care vă vorbesc, cu mai mult sau mai puțin talent, despre experiența dumneavoastră de fiecare zi : viața în marile orașe, intrarea în anonimat, groaza de mulțimea lipsită de structuri, ruptă de originea ei, agitată sau indiferentă. Eram niște țărani izgoniți de pe ogorul lor pe cale de a dispărea, rătăciți în oraș, împinși de colo-colo de evenimente pe care nu le mai înțelegeau. Pétain și de Gaulle se îndepărtaseră amîndoi : Pétain se afla în închisoare și de Gaulle în exil — exilul marșurilor spre Răsărit după exilul mării. Îl invidiam nițel pe Claude care păstrase cel puțin ceva din aceste întrupări ale noțiunii de sacru de care ne venea atît de greu să ne lipsim : sacru, pentru el, era poporul. Cu ajutorul generalului de Gaulle, absent, și al partidului comunist, care era în continuare prezent, el înlocuia prin popor familia aflată în declin.

Aveam nevoie de strămoși, de pămînturi, de șefi, de lucruri care să ne susțină și de oameni în care să credem. Pierdeam dintr-odată totul : castelul, pădurea, mareșalul, generalul. Aveam să pierdem imperiul, acele pete portocalii sau albastre din Africa sau din Asia, care ne făceau atîta plăcere : Pondichéry, Yanaon, Karikal, Chandernagor și Mahé — tot atîtea succedanee, într-o colectivitate ceva mai mare, ale pădurii Arbres-Verts și mesei de piatră. Aveam să sfîrșim prin a pierde ultima comoară care ne rămînea, o realitate impalpabilă care nu se mai înscria pe hărți, un soi de formă pură care nu mai aparținea nimănui și care era totuși a tuturor și în toți, a fiecăruia și în fiecare, ceva imperceptibil care se confunda cu spiritul vremii și care avea legături cu ordinea : moravurile. Colombey-les-Deux-Eglises, Diên-Biên-Phu, Saint-Tropez

deveneau cele trei centre ale existenței noastre sfîrtecate, cele trei focare ale unei sensibilități noi și cel mai ades dureroase. Armata se destrăma. Moravurile de asemenea. Biserica mai rezista. Dar și pentru ea aveau să vină încercări, însă ceva mai tîrziu.

Pierre, Philippe, Claude se instalaseră pe avenue Eylau, rue de Courty, rue Bonaparte. Palatul de pe rue de Varenne fusese vîndut de multă vreme : acum îl ocupa un minister. În ochii noștri el juca rolul acelor păsări indiscrete și cam mojice care vin să se instaleze în cuiburile altora. Am povestit mai înainte cum dosarele și birocrația înlocuiseră rochiile de seară și îndrăznelile estetice ale marii burghezii în declin. Eu îl urmasem pe bunicul într-un apartament destul de modest de pe rue de Courcelles, care era tot ceea ce mai rămăsese din fiefurile noastre de pe bulevardul Haussmann, risipite și ele. Bunicul a mai supraviețuit aproape doi ani în cele cinci încăperi în care se sufoca. Încă de la sosirea la Paris, era foarte slăbit și, cu toate că simțea nevoie de mult aer și de spațiu, nu mai ieșea deloc. Cu mașinile și furnicarul său, Parisul îl înnebunea. Scos din cadrul său firesc, era ca acei poștași pe care pensionarea îi omoară. A murit în brațele noastre, într-o dimineață de iarnă, fără să sufere prea mult, la vîrsta de nouăzeci și cinci de ani. În ultima zi, în delirul său, întreba dacă s-au pus paie pe stradă. Întrebarea ne era neclară. Dar am aflat curînd că, pînă pe la începutul secolului, pentru a amortiza zgomotul roților pe caldarîmul de piatră, servitorii împrăștiau paie în fața casei în care stăpînul lor trăgea să moară. Bunicul murea așa cum trăise : învăluit în amintiri și în trecut.

Nu lăsa aproape nimic : două costume pe care le purta alternativ, fără să se sinchisească nici de timp, nici de temperatură, cîteva pălării, o haină de blană, vreo zece gulere tari, cele mai multe cu colțurile răsfrînte, și perechi de mănuși, cămăși somptuoase de mătase, tot acel amestec cotidian de simplitate și splendoare pe care îl ilustra printre ultimii. Banii obținuți din vînzarea Plessis-lez-Vaudreuil-ului fuseseră împărțiți între copii și nepoți, împrăștiați, irosiți. Îmi lăsase singura lui comoară : o enormă carte de rugăciuni umflată de imagini pioase și pomel-

nice ale tuturor morților noștri. Fotografia cea mai recentă era cea a mătușii Gabrielle : murise cu trei luni mai înainte, lovită de o mașină pe Esplanade des Invalides pe la începutul toamnei. O mașină de salvare a poliției n-avusese timp decît s-o transporte pînă la Lariboisière[1] unde și-a dat ultima suflare.

M-am așezat la fereastra minusculului apartament. Zgomotul neîntrerupt al automobilelor de pe bulevard urca pînă la mine. Mă gîndeam vag la Plessis-lez-Vaudreuil și la îndelungata domnie a bunicului meu între copacii și amintirile sale. Fusese ultimul din dinastie, cel pe care istoria îl răstoarnă și îl doboară, cel care culege roadele strădaniilor tuturor celor din stirpea lui de-a lungul veacurilor, dar care sfîrșește prin a plăti pentru toate crimele și pentru toate greșelile lor. Căci istoria acordă adeseori credit. Însă trebuie întotdeauna să plătești la scadență. Toate datoriile istoriei, pe care Revoluția n-a fost de-ajuns ca să le șteargă, au căzut asupra bunicului meu. Tatăl lui și bunicul lui mai trăiseră încă în atmosfera unei lumi vechi. Iar cei care veneau după el aveau să se obișnuiască destul de repede cu vîltoarea lumii noi. El fusese sfîșiat între trecut și viitor. Îmi spuneam, cu oarecare amărăciune, că, dacă am fi rezistat încă doi ani, împovărați de greutăți fără-ndoială și, poate — dar ce importanță are —, într-un început de mizerie, l-am fi lăsat pe bunicul să moară, ca toți ai lui, la Plessis-lez-Vaudreuil. Mă cuprindea regretul, remușcarea, o oarecare rușine. Oh ! știam bine : viața unui miner, a unui evreu polonez, a unui țăran din Anzi, a unuia din acei chinezi încă misterioși care reapăreau după o lungă eclipsă în istorie făcea din existența bunicului meu un basm occidental și aristocratic, păstrat în chip miraculos prin flăcări și furtuni. Dar noi nu lăsasem ca această existență privilegiată să se desfășoare pînă la termenul firesc, marcat de datină și de tradiție. Cine poate să cunoască vreodată suferințele oamenilor ? N-aș vrea să-i rănesc pe cei al căror trup sau suflet au cunoscut încercări mai crunte, dar poate că bunicul golise în felul lui paharul acestei dureri și acestei spaime de care îmi vorbeau, la fiecare pagină a voluminoasei lui cărți de rugăciuni, tocită de vreme și de folosire, imaginile celor care nu mai erau și ale căror glasuri sfîșietoare,

venite din Ecleziast sau Cartea înțelepciunii, ne implorau să ne amintim de ei. Le răsfoiam distrat și umbrele celor cărora el li se alăturase se ridicau în fața mea:

Voi care ați cunoscut-o și iubit-o

Amintiți-vă în rugăciunile voastre

de

CHARLOTTE, MARIE, EUGÉNIE marchiză de...

născută Willamowitz-Ehrenfeld

născută la Graz la 7 aprilie 1862

chemată la Domnul, la Plessis-lez-Vaudreuil,
la 2 august 1918

Sfîntă Fecioară, îndură-te de cei care se iubesc și care au fost despărțiți (Abatele Perreyve)

Amintiți-vă în rugăciunile voastre

de

CHARLES, ANATOLE, MARIE, PIERRE

Colonel conte de...

născut la Plessis-lez-Vaudreuil la 18 decembrie 1869

mort pentru Franța la 8 septembrie 1914

Sfîntă inimă a lui Iisus, mă încredințez ție!

Maica Domnului de la Lourdes, roagă-te pentru noi!

Deasupra acestor texte erau fotografii ale unor tinere femei cu chipul un pic visător sau ale unor bătrîni energici, cel mai adesea în uniformă. Pe dosul imaginii apăreau, din cînd în cînd, extrase din scrisori ale răposatului sau ale unor prieteni. *Era întruchiparea creștinelor de odinioară pentru care lumea nu reprezenta un obstacol și care*

treceau prin ea pur și simplu, cu ochii îndreptați spre o altă viață... —, pasaje din predici sau jurnale intime, uneori versuri din Racine sau Péguy, ba chiar din Victor Hugo, mai ales în cazul tinerilor care fuseseră uciși în război, aproape întotdeauna scurte cugetări, scoase din lucrările lui Lacordaire[2] sau ale monseniorului Pie[3] : *A păstrat pînă la sfîrșit moștenirea credinței și onoarea părinților săi* sau : *Nu plîngeți, vă voi iubi și dincolo de viață : dragostea este în suflet, iar sufletul nu moare.* Se mai găseau de asemenea citate din ordine pe corp de armată sau pe armată, elogii, aduse de episcopi sau de generali, extrase din testament sau ultimele cuvinte. Foarte adeseori *Amintește-ți — Amintește-ți, o, prea milostivă Fecioară Maria, că nu s-a auzit niciodată spunîndu-se ca vreunul din cei ce ți-au cerut sfînta ocrotire, ți-au implorat sprijinul sau te-au chemat într-ajutor să fi fost părăsit...* sau o altă rugăciune către Maica Domnului : *Sfîntă Fecioară, din slava cerului nu uita tristețile de pe pămînt...* sau o altă rugăciune care părea menită acestor crude împrejurări, care justifica o indulgență deplină, aplicabilă sufletelor din purgatoriu (cu condiția adăugirii unei orații în onoarea Suveranului Pontif) și care începea cu : *Iată-mă, o, bunule și prea blîndule Iisuse, prosternîndu-mă înaintea Ta ; Te rog și Te conjur cu toată ardoarea sufletului meu...* ca să se termine cu o figură de stil destul de îndrăzneață, sub imaginea unui crucifix : *...avînd înaintea ochilor cuvintele pe care profetul David Ți le hărăzea punîndu-le în gura Ta, o, bunule Iisuse : „Mîinile și picioarele mi le-au străpuns, mi-au numărat toate oasele. Amin“.*

Mă gîndeam din nou la bunicul. Și noi, călăii mai mult sau mai puțin voluntari, notarii, oamenii de afaceri, vînzătorii și cumpărătorii, istoria și spiritul timpului, îi străpunsesem mîinile și picioarele și îi numărasem toate oasele. Și-i aruncasem bietul trup dincolo de grădina raiului său. Lipsit de viață și de suflet, îl aduceam înapoi, dar prea tîrziu. Într-o dimineață în care ploua foarte tare, l-am îngropat pe bunicul nostru în capela familiei din cimitirul din Roussette. Am remarcat din nou, în ziua aceea, ceea ce bănuisem mai demult : cei mai tineri dintre noi încercau, desprinzîndu-se de originea lor, aceeași amărăciune ca și cei mai în vîrstă, dar aceasta era amestecată, în același timp, cu un fel de ușurare. Fiecare din noi, firește, încerca un sentiment de tristețe : orice istorie care

se încheie are ceva melancolic în ea. Dar sfîrșitul Plessis-lez-Vaudreuil-ului apăsa ca o greutate insuportabilă pe amintirile celor bătrîni și ridica, dimpotrivă, aceeași greutate de pe speranțele celor mai tineri. Teii și masa de piatră, sufrageria și ritualurile sale, atîtea veacuri de obiceiuri, de orare imuabile și de imobilitate care dispăreau le dădeau posibilitatea lui Jean-Claude, Bernard, Véronique — fără a mai vorbi de Anne-Marie — să intre într-o lume a libertății. Ei nu se mai simțeau legați. Se duceau unde vroiau. Pluteau puțin și le plăcea acest sentiment de independență și de incertitudine. Mergînd pînă la insecuritate, poate, care nu le displăcea. Hubert era ultimul copil care rămăsese credincios pentru totdeauna, față de ceea ce reprezenta veșnicia la Plessis-lez-Vaudreuil fiindcă murise acolo. Ceilalți socoteau că e aproape o fericire să te eliberezi atît de privilegii cît și de îndatoriri, de măreții și de servituți. Plecau, adeseori departe. Grecia, Italia, Spania erau prea aproape pentru ei. Începeau să privească înspre Sahara, Amazon, Afganistan, Nepal, Ceylon. Gustul unei libertăți pe care s-o împartă cu lumea întreagă triumfa la ei asupra amintirilor și constrîngerilor care nu se puteau împărți cu nimeni. Mai tîrziu, comunități lărgite aveau să succeadă familiei. Dar la șapte sau opt ani de la sfîrșitul războiului, către începutul anilor '50, ne mai aflam încă pe timpul plăcerilor în fine regăsite și al libertății individuale.

Moartea bunicului îi conferise lui Pierre funcții noi : devenise capul familiei. Era o demnitate care, din multe motive, își pierduse din strălucire. Simpla absență a acelui incomparabil loc de întrunire care fusese Plessis-lez-Vaudreuil reducea la foarte puțin autoritatea și prestigiul lui. El nu mai era acel patriarh al cărui rol îl jucase, pînă la capăt, cu solemnitate, bunicul nostru. Pierre căpătase totuși, cu trecerea anilor, aluri care făceau să se piardă, încetul cu încetul într-un trecut inaccesibil, etapele succesive ale vieții sale din care, de fapt, ele se născuseră. Cine-și mai amintea de visele lui de fericire, de ambițiile lui politice, de scandalul în care fusese amestecat ? Cînd, la vreo zece ani de la dispariția bunicului nostru, oameni tineri îl vedeau ieșind de la slujba de prînz de la Saint-Honoré d'Eylau sau, duminicile, cînd se ducea să ia masa la fratele lui, Philippe, la Sainte-Clotilde, nu mai rămăsese mare lucru din splendoarea apusă a lacurilor mazu-

riene, nici din acel amestec de disperare și trufie pe care-l întruchipase Ursula, nici din aventurile Mirettei și ale viceconsulului de la Hamburg, nici din ecourile, înăbușite de timp, ale Rezistenței față de nemți și ale presei ilegale. Era un domn bătrîn de vreo șaizeci de ani, de o eleganță răsuflată, cu părul complet alb, recăsătorit cu o americană, rudă de departe cu familia V... și care mergea cu baston.

Imediat după moartea bunicului, Philippe își luase obiceiul să-i reunească la el, din două în două duminici, sau trei cel mult, pe cei doi frați ai săi, pe cumnata și vărul lui. Cei doi frați soseau cu Ethel și Nathalie : erau soțiile lor. Cumnata era Hélène. Devenise bunică. Vărul venea singur : eram eu. Îmi închipui că și eu, ca și ceilalți, îmbătrînisem. Dar eram singurul care n-o vedeam, care nu putea s-o vadă. Philippe suferea pentru cauza Franței. Începuse să sufere în perioada dintre Maurras și Léon Blum, din pricina lui Bainville și Daudet, a lui Mussolini, a lui Franco și Hitler. Suferise mult din pricina lui Pétain. Acum suferea din pricina lui de Gaulle. Se agățase de de Gaulle cu disperarea unui om care se înecă. De Gaulle îl salvase, înainte de a-l abandona în voia soartei. Acum Philippe, care, dintre noi toți, rămăsese cel mai tînăr și mai frumos sau, mai de grabă, cel mai puțin marcat de vîrstă și de loviturile pe care ți le dă ea, își petrecea timpul plîngîndu-se de destinul unei patrii pe care, cu aceeași fidelitate și disperare, o pusese în locul familiei destrămate. Această familie dispersată, amenințată, aproape distrusă, Claude o înlocuise cu poporul. Iar Philippe, cu patria. Patria nu se prezenta mai bine decît familia : curînd după victorie, debandada domnea pretutindeni. Philippe găsea în aceste încercări un fel de plăcere înspăimîntătoare. El, care se bătuse alături de Francezii liberi[4], era indignat și îngrozit de excesele eliberării. Ajunsese aproape să intre în categoria, destul de rară, a vichyst-ului retrospectiv. Mulți colaboraționiști își descoperiseră, într-un tîrziu, o vocație de rezistenți. Philippe făcea drumul în sens invers : gaullist fidel, dar dezolat, suporta din ce în ce mai greu soarta rezervată lui Pétain și celor care îl urmaseră în nenorocire și resemnare. Ruptura dintre America și Rusia, cortina de fier, războiul rece, ororile stalinismului, ascensiunea lumii a treia îi produceau o fascinație amară și îl înspăimîntau. În accesele sale de furie, în serile în care se simțea apăsat de toate, ajun-

gea să regrete armata germană la a cărei distrugere contribuise. Cînd afacerea din Indochina a luat amploarea pe care o știți și s-a transformat într-un război deschis, Philippe n-a mai suportat. A obținut să fie acceptat de generalul de Lattre de Tassigny[5] în calitate de corespondent de război al unui mare ziar parizian și n-a mai părăsit Legiunea sau parașutiștii cu beretă roșie. La peste cincizeci de ani, și civil fiind, s-a alăturat generalului de Castries[6] în timpul bătăliei de la Diên-Biên-Phu. Vietnamezii l-au luat prizonier. Iar printr-o ironie a istoriei, Mendès France[7], pe care el îl detesta, avea să-l elibereze.

Expulzată de la Plessis-lez-Vaudreuil, pe care luptele de ariergardă și geniul întîrziat al bunicului îl transformaseră în citadelă, politica părea să invadeze întreaga noastră viață. Se afla pretutindeni. Oare încetase vreodată să fie pretutindeni ? De la Cele Trei Glorioase la zilele din iunie, de la lovitura de stat la Comună, de la afacerea Dreyfus la Vichy, trecînd prin războiul din 1914 și Frontul popular, nu era imposibil de susținut că politica a subordonat întotdeauna totul. Dar ea se disimula — sau noi o disimulam. În spatele plăcerilor, al manierelor elegante, al religiei, al tradiției. Odată cu triumful democrației, cu ascensiunea irezistibilă a socialismului, cu rușii ajunși la Dunăre și la Elba, la cîteva ore de Rin, ca și odată cu bomba atomică, politica se amesteca din ce în ce mai mult în existența noastră cotidiană. Nu exista nici un mijloc de a o camufla sub un amestec de gravitate și de frivolitate. Supraviețuirea noastră depindea de ea. Și presiunea sa se făcea simțită asupra noastră cu o ostilitate sporită din zi în zi. Liberalizarea progresivă a moravurilor — și ne felicitam deseori că bunicul nu mai era în viață ca să asiste la cuceriri și succese care l-ar fi zdruncinat — ducea în mod paradoxal la un anumit declin al rolului dragostei în civilizația noastră occidentală : terenul pierdut de dragoste era ocupat de politică.

Fiindcă era, asemenea artei sau filosofiei, un factor de distrugere, dragostea nu deținuse, poate, niciodată la noi un loc de prim plan. Dar lumea din jurul nostru era captivată de ea. Secole întregi dragostea, viața sentimentală, cucerirea inimilor jucaseră un rol esențial în literatură, în teatru, în preocupările de fiecare zi. Pe măsură ce obstacolele ridicate de moravuri se spulberau și cădeau, scriitori, poeți, sociologi, moraliști se întreceau în a sărbători trium-

ful dragostei. Dar se apropia momentul în care desființarea obstacolelor avea să lipsească de orice sens această acțiune. Nimeni nu are mai multă nevoie de împotrivire decît un Lovelace[8] sau un Don Juan, și chiar decît un Tristan sau un Romeo. Liberalizarea moravurilor nu sporea rolul unei iubiri care, pentru a se hrăni, trebuie mai întîi să fie nenorocită, dificilă, contrariată. Societatea toleranței în care intram încetul cu încetul era echivalentul sentimental al unei strategii a pămîntului ars : suprima orice aliment. Brusc, energiile se deturnau de la bătălii dinainte cîștigate. Numai romancierii — și poate nu cei mai buni — erau cei care se mai încăpățînau să născocească povești de dragoste care își dădeau duhul tot învîrtindu-se în loc și care nu mai interesau pe nimeni. Cidul, Adolphe[9], Fabrice del Dongo[10] mai aveau încă un sens. La Julien Sorel[11], dragostea începea însă să pălească în spatele luptei de clasă. Porto-Riche[12], Octave Feuillet, Paul Bourget[13] ajungeau mult prea tîrziu pentru a mai deține în istoria inimii locul pe care-l sperau. Marx îl biruia pe Racine. Și revoluția, analiza snetimentelor.

Claude fusese primul dintre noi care înțelesese această mișcare : în loc să fie tradițională sau sentimentală, viața lui a fost în primul rînd politică. Și se îndreptase spre Marx așa cum tatăl meu, odinioară, spre indignarea întregii familii, se îndreptase spre romantism. Dar, cît timp durase războiul, îl neglijase pe Marx pentru de Gaulle. După plecarea lui de Gaulle, în răstimp de vreo zece ani, s-a reîntors la Karl Marx : marele om pentru el a fost Stalin. Poate că n-aș fi prea departe de adevăr susținînd că el regăsea în Stalin ceva din imaginea, dacă nu a unui tată, cel puțin a unui bunic. Pétain, Churchill, de Gaulle, bunicul, bineînțeles, întruchipaseră pe rînd, în cursul acestor ultimi ani, pentru lume sau pentru noi, personajul lui Moise în fruntea evreilor. Era rîndul lui Stalin. El se deghiza într-o combinație de Charlemagne și Moș Nuia[14], cu cei răi de-a stînga, printre care era bine să nu te amesteci, și cei buni de-a dreapta, unde nu era cu mult mai bine. N-are importanță. Claude îl admira. Și îl iubea. Oricîte zvonuri circulau despre raporturile reale dintre Lenin și viitorul generalisim, despre lagărele din Siberia, despre nemaipomenita brutalitate a dictaturii staliniste. Claude elimina printr-un simplu gest cu mîna aceste argumente polemice în care vedea amprenta fascismului : a te îndoi

de Stalin însemna a-l alege pe Hitler. După ce de Gaulle a intrat în umbră, Claude n-a mai stat la îndoială. A plecat la Praga, la Varșovia, la Budapesta, la Moscova. Juca destul de bine rolul a ceea ce se numea, pe vremea aceea, tovarăș de drum. Nu era înscris în partid, dar, ca și în anii dinaintea războiului, îi împărtășea destinul. Anul 1956 avea să-i aducă o serie întreagă de evenimente cu mult mai sumbre pentru el decît fusese, pentru noi, sfîrșitul Plessis-lez-Vaudreuil-ului.

Nu se sfîrșise iarna, cînd a înregistrat, cu groază revelațiile făcute de Hrușciov la Congresul al XX-lea al Partidului Comunist al U.R.S.S. Și, în toamnă, Budapesta. Comunismul se autodistrugea. Nici una din aceste lovituri nu i s-ar fi putut da din exterior. Se părea că, pentru a putea acționa asupra comunismului, condiția era de a fi trecut prin comunism. Nimeni n-ar fi îndrăznit să spună despre Stalin ceea ce spuneau ai lui. Nimeni n-ar fi îndrăznit să trimită tancuri într-o țară comunistă, în afară de o țară comunistă — o alta, și cea mai puternică. Philippe triumfa. Claude vedea pentru a doua oară cum se prăbușește o lume : prima îi fusese dată și o părăsise pentru că o considerase nedreaptă. A doua, el o alesese. Și era mai rea decît prima.

L-am văzut mult pe Claude în acea epocă. Era din nou foarte nenorocit. Spre sfîrșitul anilor '50, se părea că pretutindeni speranța se risipise așa cum se destramă un miraj. În mai puțin de douăzeci de ani, lumea trecuse de la abisurile anilor '40 la delirurile speranței din anii 1944 și 1945 pentru a simți apoi din nou amenințarea războiului, primejdia îngrămădirii de noi ruine, reinstalarea dezordinii și a scepticismului. Nici bolile, nici leacurile nu lăsau mare lucru în picioare. Începea să se murmure că Hitler pierduse războiul, dar că avea să cîștige pacea. Nu numai rușii și americanii, dar și evreii și comuniștii pe care el, pentru un timp, îi băgase în aceeași oală începeau să se urască și, poate, să se distrugă. Violența și teroarea reînviau pretutindeni simulînd toleranța și respectarea drepturilor omului. Claude cădea de la o înălțime mai mare deoarece crezuse cu mai multă tărie decît oricine într-un progres al oamenilor. Pînă și în știință, care îl părăsea. La zece sau cincisprezece ani după război, ea începea să fie pusă sub semnul întrebării și uneori sub acuzație. De dincolo de mormînt, în condiții, firește, foarte

diferite de cele pe care ar fi putut să și le imagineze, bunicul se răzbuna pe această lume modernă pe care nu voise s-o accepte și pe care o denunțase dinainte.

Pe vremea aceea, Claude îmi spunea adesea că-și irosise viața, că se înșelase în toate privințele, că nu mai putea crede în nimic : trecutul nostru se năruise după un mileniu de uzură, iar viitorul lui se prăbușea mai înainte chiar de a fi existat. Philippe primise cu satisfacția pe care o bănuiți acest certificat al catastrofei. Dar nu putea să facă mai mult decît să se bucure de răul altora : și lumea lui, a noastră, continua să se scufunde în valurile istoriei.

Vă mai amintiți poate de raporturile noastre un pic cam evazive cu ideea de patrie, cu Imperiul, cu autoritatea națională întruchipată succesiv de iacobinii lui Robespierre, de un general corsican, de fiul unui regicid care aparținea acelei ramuri mezine a casei d'Orléans în care nu trebuia niciodată să te încrezi, de republicanii marii industrii sau ai Frontului popular. În schimb țineam morțiș — în două sensuri diferite — la forma pură a tradițiilor și la bornele de frontieră. Spania, Austro-Ungaria, Statele papale, Germaniile ne erau cel puțin la fel de apropiate ca Marsilia gangsterilor și a socialiștilor, ca Lyonul cu mătasea și cîrnații săi, ca Lille-ul, plin de filaturi. Eram, într-adevăr, europeni înainte să vină moda. Ce efort făcusem ca să devenim, în sfîrșit, republicani, patrioți și francezi ! Ne lăsasem uciși pe cîmpurile de bătaie, ne alăturasem *Marseillezei* și drapelului tricolor, intrasem, în același timp, în democrație și în afaceri, întorsesem cu greu spatele trecutului pentru a privi spre viitor : și iată că viitorul — fără îndoială că acesta este destinul său, dar noi eram atît de înceți încît el mergea mai repede decît noi — se transforma în trecut. Continuam să ne aflăm în întîrziere, cu o generație, cu un sistem, cu o revoluție, care se grăbea să distrugă ceea ce noi ajungeam să prindem din urmă chiar în momentul în care ne resemnam să o facem. De-abia renunțasem la Plessis-lez-Vaudreuil și îl omorîsem pe bunicul pentru a ne contopi, în sfîrșit, cu comunitatea și cu Republica, una și indivizibilă : comunitatea se dizolva, iar Republica exploda.

Stalin și Budapesta erau supliciul lui Claude. Indochina și Algeria au fost crucea lui Philippe. Dumnezeu nu ne părăsea cu totul : el repartiza foarte echitabil încercările,

suferințele și, de asemenea, nedreptățile între Vest și Est, între tradiție și socialism, între trecut și viitor. Dacă, potrivit formulei lui Hegel, istoria este o judecată a lui Dumnezeu — *Weltgeschichte ist Weltgericht** —, Celui veșnic trebuie să-i fi fost destul de greu să aleagă între Philippe și Claude : îi copleșea și pe unul, și pe celălalt. Îl regăseam pe Claude aproape în aceeași stare de disperare în care îl aruncase pactul dintre Ribbentrop și Molotov. Încerca să înțeleagă cum ajunsese *Capitalul* să ducă la lagărele din Siberia, iar *Manifestul comunist* la tancurile de la Budapesta. Pentru Philippe era mai simplu : murea.

Murea. Și pentru nimic. Acum începeți să înțelegeți și dumneavoastră acest lucru : în decursul secolelor, murisem adeseori. Și nu întotdeauna ca învingători. Dar moartea noastră, cel puțin pe cîmpurile de luptă cele mai fără de nădejde, în închisorile cele mai infecte, și chiar pe eșafod, rămînea întotdeauna pentru noi o pildă de măreție în care creșteau copiii. Ne aranjam întotdeauna în așa fel încît s-o recuperăm. Nu era niciodată pierdută. Philippe, în schimb, nu prea știa de ce alesese să moară. Era, într-adevăr, un fel de sinucidere din spirit de contradicție.

Fără îndoială că, pentru a relata cît mai limpede aventurile noastre răzlețe din acele vremuri fără structuri, dar nu fără pasiuni, ar trebui să scriu aici pagini întregi de istorie politică, intelectuală și morală. Odinioară, la balurile sau la dineurile de la Plessis-lez-Vaudreuil sau din rue de Presbourg, fiindcă trăiam în lumi închise în care domina individul, psihologia juca un rol esențial. De la Racine la Benjamin Constant, la Proust, la Gide, la Mauriac, calea lentă parcursă de sentimente în sufletele prințeselor, adolescenților, femeilor coapte și homosexualilor ocupa mult loc și mult din timpul nostru. După cutremurele din rue de Varenne, viteza, imaginea, televiziunea, un amestec de socialism și de bani, moștenirea lui Morand și a lui Malraux, într-un cuvînt epoca modernă, măturase toate acestea. Am văzut mai înainte cum considerentele de ordin economic și social au biruit treptat

* *Istoria omenirii este tribunalul lumii* (în germ.). — *Nota trad.*

preocupările sentimentale. Trebuie să mai adăugăm că acțiunea, comportamentul, politica biruie de acum înainte psihologia.

Totul devenea rapid, brutal, adeseori dur, uneori cam sec și totul dura. Plessis-les-Vaudreuil era o insulă înconjurată de timp. Insula odată scufundată și prăbușită, noi intram în lumea modernă, în perspectivele sale fără limite, în vîrtejul ei amețitor. Nimeni nu mai avea răgazul, nici dorința, nici poate posibilitatea să-și înțeleagă vecinul sau dușmanul așa cum îl înțelegeam noi pe bunicul sau pe mătușa Gabrielle, Fedra lui Racine, sentimentele materne ale doamnei de Sévigné, să le atribuie viclenii, ambiții, generozități, intenții. Universul era o juxtapunere sau o întrepătrundere de mecanisme opace și de comportamente care luptau adeseori între ele și care se aranjau cum puteau. Ele se năsteau din hazard și necesitate, din educație, din clasele sociale, din realitățile economice, din ereditate și din mediu. Putea surveni orice, dar psihanaliza și marxismul sfîrșeau mereu prin a interpreta totul. Nu se mai încerca să se înțeleagă : se explica.

Era epoca în care Anne-Marie se metamorfoza în vedetă și în care numele ei începea să strălucească pe ecranele din lumea întreagă. Apăreau cărți în care figurau fotografii de-ale ei, uneori dezbrăcată. Ducea o viață cam nebunească ce-i rămînea neînțeleasă ei însăși. Era cînd veselă, cînd abătută, cînd exaltată, cînd deprimată. Cheltuia o mulțime de bani, nu era prea fericită, avea tot ce-și dorea și plîngea. Cînd o reîntîlneam la Paris, sau uneori la Roma, unde turna un film, în Provence la niște prieteni, pe un imens velier grecesc sub pavilion panamez unde ne invita, rămîneam uimiți de contrastul dintre amintirea pe care o aveam despre ea, pe bicicletă pe aleile de la Plessis-lez-Vaudreuil, cu părul lung fluturîndu-i pe spate și cu fusta albă plisată, și imaginea pe care ne-o oferea printre băuturi alcoolizate, amoruri tumultoase, onorarii uriașe și fragile, îmbrăcămintea și bijuteriile ei tipătoare, marinarii italieni cu care se culca, amanții americani pe care-i distrugea prin drog și umilire. Cîteodată, seara, după o scenă violentă, înainte de a pleca din nou ca să uite totul în brațele unui petrolist sau ale unui pilot de curse — care mă ducea cu gîndul la un toreador și mă întorcea într-o clipă cu treizeci de ani în urmă, amintindu-mi de Ursula, verișoara mea și mama ei —,

îmi vorbea din nou de copilăria ei. Eu îi vorbeam de a mea fiindcă se desfășuraseră în cadrul neclintit de la Plessis-lez-Vaudreuil, sub privirea bunicului, și se confundau una cu alta, în ciuda celor vreo douăzeci de ani care le despărțeau. Cerul de deasupra noastră era aproape același ca la Plessis-lez-Vaudreuil, cu aceleași stele care alcătuiau aceleași figuri. Ce liniște! Ce seninătate! Cu un pahar în mînă, ascultînd în depărtare o muzică vagă, căutam în zadar să ne descifrăm destinele. Un fel de toropeală amestecată cu blîndețe și tristețe punea stăpînire pe noi. Ni se părea că nimic nu conta decît acest univers fără limite și că minutele, lunile, anii nu treceau decît pentru a se anula. Anne-Marie era beată. Și eu. Tăceam amîndoi. În acest spațiu și acest timp eram ca niște fire de praf care nu-și găseau fericirea decît în confuzie și distrugere. Ce departe eram de acele ierarhii înalte, de acele reguli foarte fixe, de acea ordine imuabilă pe pămînt și în cer al cărei declin îl cunoscusem! O comuniune mistică ne aducea, pe Anne-Marie, pe Pierre și pe mine, sau pe Anne-Marie, pe Nathalie, pe Claude și pe mine, în jurul mesei de piatră. Masa se mai afla acolo, undeva, în depărtare, dar tot ceea ce o susținea se prăbușise în neant. Noi nu mai eram absolut nimic și ne retrăiam tinerețea. Beam. Îi zăream pe bunicul și pe mătușa Gabrielle între o starletă italiană și o fostă patroană de bordel care se căsătorise cu proprietarul a trei dintre cele mai mari ziare din Statele Unite. Izbucneam în rîs. Anne-Marie mă privea. Nici ea nu era fericită. Se arunca în brațele mele și plîngea. Peste patruzeci de minute, irezistibilă, necruțătoare, dezlănțuia un scandal într-un local de noapte la modă.

N-ar fi prea greu de scris o carte groasă despre Anne-Marie. În afara studiilor sau albumelor care îi sînt consacrate exclusiv, mai cunosc cel puțin două sau trei în care eroina fictivă se inspiră, evident, din frumusețea și nebuniile ei. Cînd mă gîndesc la ea, astăzi, în mintea mea se prezintă o figură heteroclită. De altfel, în legătură cu toți ai mei pe care mă străduiesc să-i reînvii, mă atașez mai puțin — poate că ați remarcat? — de cutare sau cutare amănunt deosebit care ține de anecdotă cît de imaginea rămasă în amintire. Dar aceste imagini le doresc, firește, cît mai adevărate, cît mai precise, cît mai minuțioase cu putință. Și oricît de încremenite ar fi, după

exemplul lui Hugo bătrîn sau al lui Rimbaud tînăr, ele evoluează odată cu timpul. Anne-Marie nu mai era fetița care lua masa alături de noi în sufrageria copiilor de la Plessis-lez-Vaudreuil, nu mai era tînăra îndrăgostită de Robert V...., nici cvasi-logondica deja văduvă în jurul căreia se învîrtea maiorul von Wittgenstein, nici amanta tipului cîrlionțat în timpul luptelor de eliberare. Devenise o vedetă, moștenitoarea Avei Gardner sau a lui Marylin Monroe, tipul însuși, împreună cu Bardot sau Moreau, al vedetei internaționale. Și îi vedeam silueta alături de un Onassis, de un irezistibil Kennedy, de un prinț Orsini, pe pagina întîi a lui *France-Dimanche* sau pe coperta *Paris Match*-ului. Dar chiar în viața ei de vedetă se conturau anumite etape. În tot răstimpul anilor '50, ea a continuat să urce treptele invizibile ale popularității și ale succesului. Și-apoi, deodată — o migrenă, o schimbare de pieptănătură, o călătorie puțin mai obositoare, un prieten care n-o mai văzuse de doi sau trei ani — a început să îmbătrînească. Începutul anilor '60 a mai găsit-o încă într-o formă admirabilă, adulată și triumfătoare. Dar declinul se făcea simțit. Ea se înverșuna să-și caute uitarea în distracții, dar simțea că această viață pe care o trăise cu atîta îndîrjire îi fugea printre degete. I se întîmpla să-și iasă din minți. Atunci devenea mai rea decît în anii de ascensiune. Nici tatăl ei nu putea face mare lucru. Numai Claude și cu mine o mai domoleam puțin. Cînd nu eram acolo se produceau scene teribile în care defilau amanții ei, visuri de spaimă și de furie de care nu ne îndoiam, viziuni de coșmar în care își găseau locul tavanele înalte și aurite de la Plessis-lez-Vaudreuil și iazurile din pădure.

Toate aceste chipuri atît de diferite ale ei apăreau ici și colo în conversațiile mondene, în memoriile actorilor, în romanele lui Norman Mailer[15] sau Truman Capote[16], în relatările pe care le făceau, în fața unui foc după vechiul obicei în Scoția sau într-un salon de pe avenue Montaigne, un unchi bătrîn de pe malurile Rinului venit să vîneze cocoși de munte sau o prințesă romană în trecere prin Paris pentru a-și cumpăra cîteva rochii. Cineva care n-ar fi cunoscut-o niciodată pe Anne-Marie și care ar fi auzit cum discută despre ea unii sau alții ar fi putut să se întrebe dacă era vorba de una și aceeași persoană. Tot refuzînd, rînd pe rînd, destinele ce i se ofereau, sfîrșise

prin a duce cinci sau șase vieți diferite. Am întîlnit pînă și anul trecut doi bărbați destul de în vîrstă care trebuie să fi fost destul de frumoși și care aveau, fiecare în domeniul lui, la antipod unul de celălalt, situații considerabile : visaseră, și unul și celălalt, ani în șir, să se căsătorească cu Anne-Marie. Cum mai trece timpul ! Se apropia vîrsta de patruzeci de ani. Anne-Marie, care refuzase și scosese din minți atîția seducători și oameni talentați, încerca acum să determine un libanez destul de gras și foarte bogat, care se ocupa de petrol, s-o ia de nevastă. Era epoca frămîntărilor algeriene. Libanezul nu avea numai o avere care-i deschidea toate ușile, dar era și foarte inteligent. El înțelesese cu mult înaintea altora de partea cui era viitorul. Și negocia, în plin război algerian, peste capul guvernului francez, cu marile companii petroliere, cu Enrico Mattei[17] și cu F.L.N.[18] sau G.P.R.A.[19]

Îmi amintesc că într-o seară, la Roma — la atîția ani după acele nopți din adolescență în care Claude și cu mine, avînd-o pe Marina între noi, hoinăream de-a lungul Tibrului și Colosseumului —, Anne-Marie ne invitase într-unul din acele palate somptuoase pe care le închiria amantul ei. Erau de față Claude și Nathalie, Philippe, Pierre și Ethel, cîțiva actori și actrițe, cîțiva prinți și prințese la modă, cîțiva oameni de afaceri și eu. Era la un an sau un an și jumătate după triumful filmului *La dolce Vita*[20]. Multă vreme jucasem *Ghepardul*[21] nostru la Plessis-lez-Vaudreuil. Acum jucam *La dolce Vita* al lor în palate închiriate. Beam. Toți, fără îndoială, aveam cîte ceva de uitat. Ne găseam uitarea în alcool, în drog, în joc, cu fetele sau băieții care ne erau la îndemînă și de care majoritatea, bărbați sau femei, se foloseau fără alegere. Oare acest mod de viață, urmaș al anilor nebuni din 1925 și care-și regăsea suflul după treizecei și cinci sau patruzeci de ani, între Londra și Saint-Tropez, între Roma și Saint-Moritz, era cu adevărat nou ? El contrasta, firește, brutal cu acel secol al rigorii care fusese secolul al XIX-lea, cu puritanismul reginei Victoria, cu obiceiurile foarte severe de la Plessis-lez-Vaudreuil. Poate că nu făcea totuși altceva decît să reînnoade cu tradiții mai vechi, cu umbra diafană a Regenței sau a sfîrșitului secolului al XVIII-lea, cu apetitul Renașterii, cu desfătările Imperiului roman din pragul declinului său. Alături de cei pe care credința sau speranța îi îndeamnă să vadă în istorie un progres fără

sfîrșit, nelipsit, bineînțeles, de poticneli, există cei care nu descoperă în ea decît o perpetuă reîntoarcere la situații analoage, pe cale de a se repeta la nesfîrșit. Ieșeam dintr-o îndelungată încercare, multe din resorturile noastre se rupseseră, viitorul era nesigur și valorile noastre se clătinau : fără-ndoială că nu era nevoie de mai mult pentru a ne arunca într-un vîrtej al plăcerilor în care istoricul moralist ar putea descoperi fără prea mare greutate colcăiala și torturile tuturor monștrilor spaimei, inflației, absenței tatălui, abandonului. Cred că, pentru noi, dispariția Plessis-lez-Vaudreuil-ului începea să apese destul de greu. Claude, Philippe, Pierre, Anne-Marie, eu însumi, eram cu toții legați de acea natură și de acea artă, de acea sălbăticie și de acel rafinament dimpreună în care se întruchipase numele nostru — și de subita lor absență. Nu reușeam să ne revenim de pe urma rupturii cu trecutul și cu deprinderile noastre. Descopeream deodată tot ceea ce fusese burghez în viața noastră pastorală. Ne închipuiam că urmam existența strămoșilor noștri, dar poate că nu duceam la Plessis-lez-Vaudreuil decît viața clasei avute de la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Poți oare să te sustragi timpului tău ? Poți să-i fi superior sau inferior, poți să lupți împotriva lui cum nu încetasem noi s-o facem : pînă la urmă el te prinde însă și te înseamnă cu pecetea lui. Începeam să pricep tot ceea ce era adevărat în raționamentele lui Claude : în ciuda urii noastre îndelungate față de ban și față de marea industrie, față de Ludovic-Filip și față de Republică, în ciuda cornurilor noastre de vînătoare și a gustului pentru Saint-Simon, devenisem burghezi. Mari burghezi. Dar burghezi. Eram burghezi, și poate mai mult ca niciodată atunci cînd am devenit, în sfîrșit, conștienți că eram burghezi și cînd ne-am răzvrătit împotriva acestei descoperiri. La Plessis-lez-Vaudreuil nici măcar nu ne-ar fi trecut prin minte ideea de a vedea în noi niște burghezi. De-abia înțelesesem că am intrat, la rîndul nostru, în această clasă detestată că ne-am și revoltat împotriva ei prin drog și bacara, revoluționari arabi și actrițe italiene. Și nimic nu era mai burghez decît ansamblul tuturor acestor comportamente și refuzul nostru față de această nouă condiție.

În seara aceea, în palatul de pe Quirinal sau din piazza Ognissanti închiriat de Anne-Marie și de amantul ei libanez, asistența era mai de grabă de stînga. Dar nu ajun-

sesem la capătul naivelor mele descoperiri : iată că ea îmi apărea deodată radical diferită de revolta lui Claude și de speranțele sale. Văzută de la Plessis-lez-Vaudreuil, stînga era un coșmar uniform, un monstru monolitic. Acum mi se părea plină de nuanțe și de diviziuni. Poate că și dreapta, contemplată de un observator socialist sau comunist, dădea impresia de unitate ? Totuși ce punct comun exista între fascism și noi, între Comité des Forges[22] și noi, și aș merge pînă la a spune între contele de Paris și noi ? Vedeam, în orice caz, căscîndu-se prăpăstii în interiorul acestei stîngi pe care noi o puneam grămadă în același sac al ororii și condamnării. M-am uitat la Claude : mi-a apărut deodată ca o imagine a bunicului. O imagine modernă, firește, transformată, întoarsă, inversată, dacă vreți. Dar o imagine totuși. Era bunicul reînviat. Cred că el însuși era conștient de această răsturnare și veșnică reîntoarcere a lucrurilor din această lume inepuizabilă și totuși limitată. Observasem de mult că Stalin și bunicul, oricît de îndepărtați ar fi fost, oricît de opuși, oricît de aprigi dușmani, aparțineau, totuși, aceleiași lumi de arhetipuri și de idei veșnice : cea a tatălui și a modelului. Claude se rupsese, pentru totdeauna credea el, de sistemul nostru, al tradiției și al decadenței, se azvîrlise de partea celor mai înverșunați dușmani ai trecutului nostru pe care el îl detesta. Vedeam însă, sub ochii mei, cum lucrurile, evenimentele, oamenii se împărțeau într-un mod cu totul diferit. Claude era cel care întruchipa morala bunicului meu, cu gustul lui pentru ordine și pentru echitate, cu dragostea de istorie și de principii. Timpul, pur și simplu, trecuse pe deasupra, cu cortegiul lui de noutăți și de prefaceri, și aruncase asupra evidenței un fel de văl de obscuritate.

Sau poate că visam. Viitorul avea să ne-o spună. Philippe, în orice caz, vedea lucrurile cu totul altfel decît mine. Pentru el era clar că ticăloșiei îi plăcea să se ascundă sub măștile cele mai diferite. Claude, libanezul, oamenii de afaceri de stînga, prințesele lesbiene nu erau decît fețele multiple a ceea ce detestase dintotdeauna. Lui Claude nu se putea împiedeca să-i păstreze o afecțiune paradoxală, și totuși îl detesta. În tot timpul acestei serate, care n-a făcut decît să repete, cu ceva mai multă insistență, atîtea experiențe similare, s-a simțit cuprins de indignare. Fără-ndoială că dacă aș scrie un roman și dacă nu mi-ar lipsi

talentul, nu mi-ar fi greu să dau, în maniera marilor anglo-saxoni, a unui Styron[23], Malcolm Lowry[24], Norman Mailer, o descriere halucinantă a acelor cîteva ore. Ce să spun ? La Plessis-lez-Vaudreuil ne potriveam cu viața pe care o duceam. La Roma, în seara aceea, eram înconjurați de abisuri, sub picioarele noastre se căscau prăpăstii la fiecare cuvînt pe care-l spuneam. Eram cu toții nefericiți, cu toții vinovați, cu toții obsedați. Nu exista frază de-a noastră care să nu fie minată de subterane, care să nu trimită la fantasme, la drame și la secrete, la visuri spulberate. Incestul, nebunia, crima se aflau printre noi. Totul era dublu sau triplu trucat, totul era plin de greșeli sau de remușcări înnăbușite, iar moartea era pretutindeni. Fără alcool și joc, fără drog, fără erotism, cei mai mulți n-ar fi reușit să trăiască mai departe și s-ar fi prăbușit. Amărăciunea impregna pînă și cea mai neînsemnată dintre formulele noastre și fiecare, adeseori fără s-o știe, urmărea moartea celuilalt, sau pe a sa. În mijlocul atîtor ruine ne minunam că mai sîntem în picioare, dar nu eram prea siguri că vom mai face față mult acestei supraviețuiri. Nu se rostogolea în prăpastie numai lumea, ci și noi înșine. Totul se clătina, și noi de asemenea. Eram echilibriștii timpurilor moderne, un fel de saltimbanci ai unui amurg care ar fi încercat, dar în zadar, să treacă drept o aurora.

Philippe intuia nedeslușit tot ceea ce era distructiv în cea mai neînsemnată dintre atitudinile noastre. Și le ura. Avusese deja o discuție destul de violentă cu libanezul despre pictura abstractă și arta modernă. Nu spusese nimic prea inteligent și celălalt îl manevrase, aproape îl ridiculizase. Îi revăd în imensa încăpere cu mobile puține, cu perne pe jos și cu o muzică vagă ce venea nu se știe de unde, cu paharul de whisky în mînă, cu un fel de furie în suflet. Nu se cunoșteau, dar se și detestau. Nimic nu-i despărțea : nu iubeau aceiași femeie, nu-și datorau bani unul altuia, țările lor nu se aflau în război, nu se stingherau nici în afacerile lor, nici în ambițiile lor. Și totuși, totul îi opunea. Ghiceam vag ce putea să-l irite pe Philippe la acest arab extraordinar de cultivat care se slujea de franceză mai bine decît noi și care se simțea atît de la largul lui în această lume pe care o domina amuzîndu-se. Era amantul lui Anne-Marie. Începusem să ne obișnuim cu amanții lui Anne-Marie. Era de la sine înțeles că

Anne-Marie frîngea toate inimile din jurul ei pentru că era frumoasă și pentru că, legată de noi, participa în mod cît se poate de firesc la celebrul farmec al familiei. Era de la sine înțeles, de asemenea, că ea nu ținea cu adevărat decît la noi și că tot restul — cinematograful, amorurile, triumfurile ei în lumea largă — nu era decît un joc lipsit de însemnătate de care ea se amuza cu aroganță și de care noi, cei mai tineri — vreau să spun mai tineri decît bunicul, căruia nu i-ar fi venit niciodată să se distreze pe seama acestor aventuri —, ne amuzam cu indulgență. Dar în seara aceea, libanezul era cel care se amuza. Știa, și noi toți știam, că în această luptă pentru recunoaștere pe care o poate imagina dragostea, el era cel victorios. Cîți oameni tineri n-am văzut tîrîți de vîrtejul creat de Anne-Marie, fascinați de legenda ei, terorizați de ideea de a o pierde și de a nu o mai vedea ! Aici ca și aiurea, peste trupuri și inimi, la fel ca peste idei și moravuri, trecuse timpul. O priveam pe Anne-Marie. Da, și ea, pe care noi ne-o închipuiam inalterabilă, îmbătrînise. Ce trist ! Două cute la colțurile gurii, pielea mai puțin netedă, ochii mai obosiți, deși era, firește, tot frumoasă. Dar i se făcuse frică. Frică de timpul care trecea, frică de eșec, frică să nu mai placă. Frică să nu-l piadră pe acest amant care era mai puțin frumos decît mulți alții — totuși disprețuiți, dați la o parte, uitați de multă vreme — și care ei îi plăcea poate mai puțin, dar care avea un atu formidabil : se ivise în momentul în care putea s-o servească cel mai bine, momentul de spaimă și de declin de după triumf. Oare Philippe înțelegea toate astea ? Habar n-am. Dar o simțea, sînt sigur. O formă de gelozie, nu amoroasă, ci socială, o gelozie de grup și de clan era pe cale să pună stăpînire pe el la ideea că această nepoată, de care era atît de mîndru și care ne aparținea, prefera un arab, un om de afaceri, un produs foarte evident al acestei lumi noi, pe care el o ura, amintirii familiei. Celălalt, firește, savura acest succes cam tulbure. Și-l silea pe Philippe să-și epuizeze toate argumentele. Pierre plecase. Claude tăcea. Asemenea bunicului odinioară, el nu era de acord cu nimeni. Lumea și speranțele sale erau în altă parte : trecutul le lua, la rîndul lor, în stăpînire.

Philippe nu putea să dea bătălia pe teren sentimental. Se bătea pe cel al ideilor, al moravurilor, al esteticii, al politicii, poate cel adevărat, de altfel. Între o ostilitate

politică și socială și o ostilitate sentimentală și mai mult sau mai puțin erotică, mi-ar fi fost foarte greu să spun care o comanda pe cealaltă. Ele se nasc în tot cazul una din alta și se atiță reciproc. Au ridicat tonul. Cei doi bărbați deveniseră un spectacol pentru toți ceilalți și nu mai puteau da înapoi. Philippe nu știuse niciodată să discute. Se înflăcăra destul de repede și pentru noi, care-l iubeam, era insuportabil să-l vedem cum cade în capcanele întinse de adversarul său. Libanezul își bătea joc de el, îl obliga să se contrazică, îl vîra în situații fără ieșire care făceau asistența să pufnească în rîs. Philippe pierdea teren treptat și se repezea, cu capul înainte, în locurile comune ale moralei și ale tradiției unde ceilalți îl așteptau jubilînd. Se auzeau frînturi de cuvinte — „onoarea... patria" — în mijlocul unor hohote de rîs. Era tratat drept fascist și observam la el o nesiguranță și un început de panică : el, care se bătuse cu nemții („Dar dumneavoastră ? Dumneavoastră ce-ați făcut în timpul războiului ?" și toată lumea începea iar să rîdă), avea să accepte injuria sau avea să o primească drept sfidare, pentru că fascist, totuși, fusese timp de zece ani din dispreț și din ură pentru oameni ca aceștia ? Dar, printr-o înlănțuire de idei și de cuvinte, prin inflexiuni imperceptibile și întorsături bruște, discuția a trecut foarte repede la alt subiect, care însă nu îmbunătățea cu nimic situația : era Algeria.

Știam, încă de la începutul acestor amintiri pe care le citiți, că cel mai neînsemnat cuvînt al nostru și cel mai neînsemnat gest al nostru trimiteau la o întreagă lume de obiceiuri și de evenimente. Nu există oftat pe acest pămînt care să nu pună sub semnul întrebării ordinea cerească. Totul este determinat, totul se leagă. Nu există iubire independentă de politică sau de artă, nu există relații umane sau sociale, oricît de neînsemnate ar fi, care să nu reflecte starea moravurilor, evoluția religiilor, tot ceea ce constituie spiritul vremii și climatul ei. Ce se întîmpla la noi prin 1960 ? Drama, evident, care avea să dea o ultimă lovitură, și cea mai cumplită, speranțelor lui Philippe și să le prefacă în iluzii : războiul din Algeria. Aș fi putut să scriu o carte despre Anne-Marie și despre aventurile ei nebunești. Aș putea să scriu una și despre rolul lui Philippe în evenimentele din Algeria. Și, sub aspecte oarecum opuse, ar fi într-un fel aceeași, pentru că Anne-

Marie și Philippe întruchipau, și unul și celălalt, fiecare în felul lui și cu reacții foarte diferite, aceeași epocă și o constelație comparabilă.

Philippe se dăruise cu trup și suflet cauzei Algeriei franceze. Ați aflat pînă acum că el nu era îndeajuns de suspicios față de istorie și de contraloviturile ei : era, evident, dintre cei care contribuiseră la readucerea la putere a generalului de Gaulle. Începînd de atunci, după o scurtă exaltare, viața lui n-a mai fost decît o încercare. Ați cunoscut cu toții în jurul dumneavoastră partizani ai Algeriei franceze și partizani ai generalului de Gaulle. Ați văzut chiar, îmi închipui, oameni care și-au schimbat tabăra, l-au abandonat pe de Gaulle pe care îl aclamaseră la 13 mai sau, invers, l-au urmat pe calea spre independență pe generalul de care se îndoiseră ca de un fascist sau a cărui reîntoarcere au cerut-o pentru asigurarea integrării. Drama lui Philippe, dramă care l-a însoțit pînă la moarte, a fost de a rămîne, sau de a încerca să rămînă, pînă la capăt, un fanatic atît al Algeriei franceze, cît și al generalului. Dintre noi toți, Philippe era poate cel mai simplu : naționalist, patriot, conservator, el nu recursese niciodată la acele tertipuri și rafinamente pe care le ura în lumea modernă. Istoria a reușit totuși, în trei rînduri, să-l prindă în paradoxuri din care nu reușea să iasă. Admirator al naționalismului, îl admirase pe cel al altora care se întorsese împotriva noastră și, timp de un an sau doi, pînă l-a salvat de Gaulle, se aflase în situația crudată a naționalistului care asista, în incertitudine și frămîntare, la triumful naționalismului străin asupra democrației naționale. De Gaulle, și numai de Gaulle, îi permisese să iasă din impas : n-avea s-o uite niciodată. Totuși, încă de la eliberare — și, ca în basmele bretone sau arabe, era a doua încercare —, el, gaullistul, se împotrivea epurării și izgonirii pétaniștilor. Se regăsea în tabăra celor pe care îi combătuse și cărora le înțelegea, fiindă le împărtășise cîndva, pînă și greșelile și iluziile. Acum, pentru a treia oară, simțea că istoria îi întinde o capcană.

Philippe, ca noi toți, încetase să mai fie un om tînăr. Trecuse de mult de cincizeci de ani. Se apropia, la rîndul lui, de șaizeci, pe care Pierre îi împlinise. Dar fiindcă nu se căsătorise niciodată, fiindcă mai trăgea în urma lui aproape tot atîtea femei cîți bărbați trăgea după ea Anne-

Marie, păstrase ceva din aerul de adolescent, o prospețime, o capacitate de a se entuziasma, aproape o naivitate copilărească. Iubea femile cu asprime. La fel de sever ca bunicul față de homosexuali, de erotism, de toate formele de scandal, de pictura sau muzica modernă, în care nu vroia să vadă decît o formă de pederastie, față de tot ce nu înțelegea, aluneca, odată cu vîrsta, spre un anumit tip, puțin cam uzat, de galanterie desuetă. Căuta de obicei în trecutul național remedii la o decadență pe care o bună parte din timp și-o petrecea denunțînd-o într-o dispoziție morocănoasă care-i făcea pe copii să rîdă. Se potrivea cu sensibilitatea populară prin înclinația pentru muzica militară, pentru parada de la 14 iulie pe care, spre deosebire de bunicul, n-ar fi pierdut-o pentru nimic în lume, pentru mentalitatea de fost combatant pe care o adoptase în locul fascismului din anii tinereții și poate spre a-l exorciza. Pregătirile pentru 13 mai 1958[25] îl aduseseră din nou într-o atmosferă care-i plăcea cel mai mult dintre toate : cea a comploturilor militare și a conspirațiilor naționale. Timp de două sau trei săptămîni participase, potrivit unei formule celebre, la procesul inițiat de de Gaulle. Reîncepuse să ducă un soi de activitate națională și clandestină pe care o desfășura ca într-un roman de capă și spadă sau ca într-unul din acele filme de aventuri vag ironice unde eroul alternează episoadele sentimentale sau mondene cu exercițiile de violență. Și, cu generalul la putere, avusese sentimentul că a contribuit la reînvierea Franței.

Poate că în aceste amintiri — și din motive pe care le-am arătat de nenumărate ori — există prea multe însemnări de ordin în mod deliberat istoric și social. N-am cîtuși de puțin intenția să retrasez și să comentez aici, la rîndul meu, după atîția colonei, diplomați și ziariști, evoluția politicii algeriene a generalului de Gaulle. În primul rînd, pentru că nu știu mare lucru, apoi, și mai ales, pentru că intenția mea nu este deloc să refac încă odată istoria acestor ultimi ani, ci să arăt pur și simplu cum pătrundea și modifica ea, la fel de mult și poate mai mult decît experiențele sentimentale sau sacrosanctii ani ai prunciei, comportamentul indivizilor. Oare generalul de Gaulle și-a schimbat părerea despre Algeria între 1958 și 1960, sau, pentru cine știa să asculte, toate aceste evoluții viitoare se aflau în germene în declarațiile care dezvăluiau entuziasmul mulțimilor din Forum sau de pe rue d'Isly ?

Sincer vorbind, nu știu. Ceea ce știu este că Philippe — poate pentru că nu era foarte inteligent — își închipuia cu o tărie de neclintit că generalul la Elysée însemna triumful incontestabil al Algeriei franceze. Concepea, la nevoie, posibilitatea unei alte politici. Dar nu-și putea închipui că ea avea să fie dusă de însuși de Gaulle. Forța, geniul lui de Gaulle era că mulți, și din amîndouă taberele de partizani — ai integrității și ai independenței —, împărtășeau greșeala lui Philippe. Generalul a evoluat, a zigzagat cu un talent incomparabil între unii și ceilalți, sprijinindu-se cînd pe unii, cînd pe ceilalți, uneori simultan și pe unii și pe ceilalți, manevrîndu-i pe toți în același timp. Mulți din cei care se înregimentau în spatele lui de Gaulle, atrași de mitul lui, nu-i aprobau politica, și majoritatea celor care îi aprobau politica n-ar fi vrut mai ales s-o vadă aplicată de acest general pe care îl detestau. Aceste incertitudini și aceste revirimente prilejuiau aventuri extraordinare, care depășeau însă de la mare distanță imaginația și capacitatea de readaptare ale lui Philippe : el n-avea nici calitățile, nici defectele necesare dominării timpului în care trăia.

Era de bună-credință — o bună-credință depășită, care privea spre ziua de ieri. Era puțin. Buna-credință n-a fost niciodată suficientă pentru a ajunge în istorie la locul pe care-l asigură viclenia, ambiția, intuirea viitorului, inteligența, geniul. Philippe se lansa în toate iluziile fraternității franco-musulmane. El se bătuse în Italia și în Germania alături de unitățile algeriene a căror stimă o cîștigase și unde își păstrase numeroși prieteni. Nu pot să cred că s-a vîrît în afaceri cu omoruri sau torturi. Se străduia, cum spunea el, să reunească bună-voințele și să galvanizeze energiile. Fără să exercite nici o răspundere oficială, figura printre cei obișnuiți să stea cît e ziua de lungă în jurul barurilor *Aletti* sau *Saint-Georges* și să pună la cale, într-un climat foarte ciudat și adeseori sub semnul aventurilor clandestine și al salvării publice, intrigi și lovituri de stat. Totuși, pe măsură ce zilele, săptămînile și lunile treceau, Philippe era într-adevăr nevoit să priceapă că intențiile generalului nu erau, sau nu mai erau, cele pe care se înversuna el să i le atribuie. Sfîrșitul Plessis-lez-Vaudreuil-ului fusese pentru Philippe o lovitură îngrozitoare. Revelația politicii algeriene a generalu-

lui a fost poate o lovitură și mai dură pentru el. Lumea din jurul lui nu înceta să moară, iar istoria să trădeze.

Acestea sînt împrejurările în care îl reîntîlnisem pe Philippe la Roma, la Anne-Marie. Era la capătul nervilor. Totul îl rănea. Și Anne-Marie la fel ca toate celelalte. Ei îi făcea plăcere să-l asocieze pe unchiul Philippe, ale cărui aventuri o amuzau, la năzbîtiile ei sentimentale. Această asimilare îl exaspera pe Philippe. În cazul libanezului, îi era insuportabilă. Libanezul, modul de viață și reputația lui Anne-Marie, absența Plessis-lez-Vaudreuil-ului întotdeauna prezent în planul al doilea, dizolvarea familiei, în sfîrșit atitudinea de neînțeles a generalului în agonia Algeriei franceze, totul îi arăta lui Philippe că, din zi în zi, lumea pe care o iubise dispărea în trecut. Amantului lui Anne-Marie nu i-a trebuit mult ca să înțeleagă situația și să folosească avantajele dobîndite : ataca în toate punctele sensibile, îl punea pe Philippe în situația de a se afla în contradicție cu sine însuși și cu generalul. Spectacolul devenea cutremurător. Discuția căpăta aspect de luptă singulară și tragic de inegală. Buimăcit, scăldat în sudoare, cu mîna tremurîndă, Philippe bea unul după altul paharele ce i se întindeau. De două sau trei ori, am încercat să intervin, să-l potolesc, să-l duc spre ieșire. Dar nu putea să plece. Era fascinat de ceea ce ura. De subtilitatea, de ironia, de renegarea trecutului, de jocul de idei care aștepta totul de la viitor, de atitudinea lui Anne-Marie care era pornită contra lui. Înconjurat de starletele sale daneze și de prinții săi romani, libanezul contempla cu un zîmbet prăbușirea adversarului său. Își permitea luxul de a-l admira pe de Gaulle, de a vedea în el instrumentul mersului înainte al istoriei. Și-l prindea pe picior greșit pe gaullistul dezorientat. Își completa opera cu ușoare tușe discrete, prinzînd-o pe Anne-Marie de gît, desăvîrșind umilirea unchiului prin tandrețea pe care o manifesta față de nepoată, rîzînd viguros vieții pe care i-o smulgea lui Philippe. La Roma se iveau zorile cînd m-am pomenit împreună cu Philippe în acea Piață Veneția, unde, cu atîția ani în urmă, asistam, alături de Claude, la nașterea fascismului. Beție, oboseală, umilință, disperare, Philippe se clătina pe picioare. De pe buze lăsa să-i scape cuvinte fără șir, de furie neputincioasă. Plîngea. L-am susținut. Îmi reproșa că nu l-am ajutat împotriva coaliției starletelor, a aristocrației degenerate și a capitalismului revoluționar.

Mă străduiam să-l consolez, în fraze scurte, prefăcîndu-mă că rîd. Dar era rănit de moarte. Repeta : „Și de Gaulle !... Și de Gaulle !...“ Am înțeles că punea în acest nume, de care se agățase vreme atît de îndelungată, toate speranțele lui dezamăgite, o imensă oboseală, întreaga amărăciune născută dintr-un viitor pe care nu mai reușea să-l recupereze. Nu mai era nimic de făcut. Era prea bătrîn : nu era o problemă de ani, ci o problemă de istorie. Mergeam cu pași mărunți, el sprijinindu-se de mine, oprindu-ne în fiecare clipă ca să-i treacă slăbiciunea, criza de plîns și, odată sau de două ori, greața. Era o scenă comică. Dar nu mă făcea să rîd. În seara aceea, la Roma, Philippe era deja mort. Otrăvit de cuvinte. Strangulat de ideile pe care nu le mai stăpînea. Împușcat de istorie.

N-am fost prea surprins cînd am aflat, după vreo cinci sau șase luni, și la cîteva săptămîni distanță, de moartea lui Philippe și de sfîrșitul lui Anne-Marie. Vărul meu fusese găsit la capătul unei fundături din Alger cu un glonte în cap și cu un revolver lîngă el. Nu eram sigur decît de un lucru : căutase cu tot dinadinsul să moară. Restul... au fost susținute, rînd pe rînd, tezele cele mai contradictorii. S-a vorbit de sinucidere, de o execuție a F.L.N.-ului, de o răfuială cu O.A.S.-ul[26], care i-ar fi reproșat lui Philippe contactele sale cu gaulliștii, de o lichidare de către serviciile secrete gaulliste care l-ar fi socotit prea angajat în acțiunile O.A.S.-ului... Toată lumea avea motive să-i dorească moartea — și el în aceeași măsură, sau poate mai mult ca ceilalți. S-a brodat mult pe tema aceasta. Am primit, la Paris, vizita a doi tineri italieni, prieteni ai lui Giorgio Almirante[27], mai mult sau mai puțin amestecați în activitățile neofascismului. Printr-o ironie a istoriei, îmi erau trimiși de un politician de extremă dreaptă, fiul unui personaj de care sînt sigur că nu vă mai amintiți : învățătorul socialist de la Plessis-lez-Vaudreuil căruia bunicul se dusese să-i strîngă mîna în ajunul războiului. M-au asigurat că amantul libanez al nepoatei mele avea relații strînse cu conducătorii F.L.N.-ului și că el le semnalase pe vărul meu ca pe un element foarte ostil independenței Algeriei. Mi-au propus să-mi dea, în schimbul unei sume destul de importante, fotocopii ale unor documente și piese neîndoielnice. Dar, cam în același moment, notarul familiei mi-a înmînat o scrisoare destul de recentă pe care i-o lăsase Philippe. Era redactată în termeni destul de

violenți la adresa unora din compatrioții noștri și nu se potrivea cu revelațiile celor doi italieni ai mei. În fine, mai multe mărturii ale unor rude sau prieteni păreau să acrediteze teza unei depresiuni destul de grave. Am plecat la Alger cu Pierre. Am rămas acolo opt sau nouă zile fără să aflăm nimic hotărîtor. În avionul cu care ne-am întors, Pierre mi-a spus că lucrul cel mai trist era că Philippe visase întotdeauna să moară pentru Franța. Ciudată idee poate, și care n-avea prea mult sens. Acum era mort. Dar pentru ce ? Aveam oare dreptul să scriem pe mormîntul lui cuvintele desuete care mai figurau încă pe cele ale fratelui său, ale tatălui meu, ale atîtor unchi și străunchi și care i-ar fi plăcut atît de mult : „Căzut pe cîmpul de onoare" sau „Mort pentru Franța" ? Se mai cădea oare pe cîmpul de onoare în epoca Dien-Biên-Phu-ului, a bătăliei Algerului și a O.A.S.-ului, în curînd a războiului din Vietnam, în epoca în care tinerii se culcau pe șine ca să împiedice materialul militar să ajungă la combatanți ? Toți trăiam în trecut. Philippe mizase pe ceea ce îmbătrînise iremediabil în lumea noastră mașinistă : spiritul militar, atitudinea cavalerească, miturile eroismului medieval, gustul pentru disciplină și autoritate, tot ceea ce astăzi este nu numai uitat, dar chiar disprețuit și urît. „Știi, mi-a spus Pierre, ar fi poate mai bine să ne spunem că a vrut să moară odată cu Plessis-lez-Vaudreuil-ul". Da, era mai bine. Și era, fără-ndoială, adevărat. Și-apoi, nu merita, într-o lume care se prăbușea, să intri în amănunte.

N-a trecut mult și libanezul a părăsit-o pe Anne-Marie. Acest om, pe care de-abia îl cunoscusem și al cărui nume nici nu-l mai știu exact, a jucat pînă la urmă un anumit rol în istoria familiei. Philippe murise. Anne-Marie se droga : fusese internată de urgență într-un spital din New York. Vă mai amintiți de călătoria unei tinere actrițe strălucite care traversase Atlanticul pentru a-l vedea pe vărul ei pe patul de moarte ? V-am spus oare de destule ori că aveam simțul familiei ? Eu am zburat în sens contrar pentru a o vedea pe nepoata mea înainte de a muri. Toți cei care, în cele din urmă, avuseseră șansa să o cunoască, fuseseră, la un moment dat, îndrăgostiți de ea — și unchii ei, ca toată lumea. Anne-Marie nu era pe moarte. Nu avea să moară imediat. Dar, intrînd în camera ei, într-una din clinicile cele mai scumpe din New York, mi s-a strîns inima : în pat zăcea o femeie bătrînă. Dacă li

s-ar fi spus acum unor oameni tineri că fusese frumoasă, mai mult decît frumoasă — fermecătoare, că tîrîse după ea inimile vecinilor de la țară, ofițerilor din Wehrmacht sau din Luftwaffe, maquisarzilor sau actorilor italieni și petroliștilor greci, ar fi început să rîdă. Nesăbuiți care nu știți ceea ce eu am învățat din experiența mea de o viață : nu există decît o forță în lume și ea se numește timpul. Ah ! acest timp, cum l-am văzut lovind în jurul meu : bătrînii și copiii, pietrele, ideile, moravurile, amintirile și zeii. Nu e deajuns să spui că timpul domnește asupra lumii : lumea e timpul. Timpul desfătărilor și timpul durerilor, timpul tinereții, căreia nu-i pasă de timp și care își închipuie că el nu trece, timpul ploii și soarelui, al furtunilor, al apei atît de limpezi din jurul insulelor Greciei, timpul catastrofelor și timpul iubirilor, timpul aducerii aminte și timpul uitării. Tot ceea ce defilează sub ochii generațiilor succesive nu este nimic altceva decît timp. El se întruchipează în muzee, în biserici, în cimitire, în case ce se ridică și se coșcovesc, în călătorii, în banii care circulă înainte de a se acumula și a circula din nou, înainte de a se topi și a dispărea. În sănătatea care se șubrezește, în norii care se destramă sau se îngrămădesc, în pămînt și în copaci, în sentimente, în ambiție, în operele de artă și în război, în pasiuni și în istorie. Timpul se întruchipase în Plessis-lez-Vaudreuil și în fiecare din noi. Și bunicul murise, și tatăl meu murise, și unchiul Paul de asemenea, și mătușa Gabrielle murise, și Jacques și Hubert și Philippe muriseră. Iar Anne-Marie nu mai era frumoasă.

În fața patului lui Anne-Marie, în acea clinică din New York, am înțeles ce fusese atît de profund în familia mea care se destrăma : ea luptase împotriva morții, ea luptase împotriva timpului căutînd în istorie și într-o amintire care se transmitea din generație în generație și de la un muritor la altul ceva mai puternic și mai trainic decît individul care pierea. Intrăm într-o epocă în care triumfa individul. Și era un lucru măreț și frumos. Libertatea, fericirea, toate plăcerile acestei lumi, noi le cunoscusem prea puțin. Acum, mulți, aveau posibilitatea să le cunoască. Cei care se bucurau de ele și-și băteau joc de noi și ne detestau, nu mi se părea că greșesc : și eu, dacă m-aș fi născut în afara familiei, n-aș fi iubit-o poate. Dar mă născusem în cadrul ei. Și n-o renegam. Și-i admiram eforturile de a se menține și de a dăinui. În fața patului

lui Anne-Marie, încercam încă o dată acest sentiment sfîșietor : exista o lume care se destrăma, exista o lume care se năștea. Anne-Marie, ca și Claude, în alt mod, dar ca și el, făcea legătura între cele două lumi. Se bucurase, mai mult ca oricine, de desfătările lumii noi. Și era și ea pe punctul de a învăța că aceste desfătări se plătesc : era prima cu numele nostru care, în ciuda triumfurilor și a gloriei sale, se temea să moară singură.

Nici Anne-Marie, nici eu n-aveam copii. Nici Philippe. Iar Hubert murise cu mult înainte de a-i veni vremea să aibă. Ramurile moarte se înmulțeau pe arborele familiei. Nu era lucru cel mai grav : existaseră întotdeauna ramuri care nu rodeau, iar Pierre, Claude, Jacques aveau fii și fiice. Nu, cel mai grav era că, deși avea fii și fiice, familia era condamnată. Și nu numai a noastră : toate celelalte, toate familiile, familia în sine, forma și ideea de familie. Și odată cu familia — să fie un efect sau o cauză? —, istoria, trecutul, amintirea, tradiția, un anume gust pentru imuabil, un elan către eternitate erau lovite de moarte.

Nu fusesem prea numeroși cei de la Plessis-lez-Vaudreuil, între Jules și bunicul. În pofida iazului și a pădurii, scena era destul de mică, iar publicul puțin numeros. Dar avusesem întotdeauna lume la nașterea noastră și aveam întotdeauna lume la moartea noastră. Regele n-a murit decît o dată. În 1793. Timp de secole și secole, pînă la gestul lui Sanson și la uruitul tobelor din 21 ianuarie, regele nu murise niciodată. Și nici noi nu muream : adormeam în mijlocul alor noștri și în sînul bisericii catolice, apostolice și romane, în pacea Domnului. Iar geniul familiei, fără de care n-am fi fost nimic, ne ajuta să supraviețuim, prin nume și prin amintire, în generațiile ce ne urmau.

Anne-Marie nu adormea în pacea Domnului. Și ai noștri nu erau de față : ea era prea departe și ei aveau multe de făcut. Părea că suferă cumplit. Părăsise micul teatru prăfuit și îmbătrînit de la Plessis-lezVaudreuil, fusese aplaudată de milioane de mîini, milioane de inimi bătuseră pentru ea, iar acum se afla singură de tot în această clinică de la New York. Cea mai scumpă, poate. Dar singură de tot. Era mulțumită că mă vede. A întins spre mine celebrele-i brațe care, în numai cîteva luni, deveniseră foarte slabe și mi-a șoptit, într-o răsuflare, că

vroia să moară la San-Francisco — ea îi spunea Frisco, ca în romanele proaste — sau la Los Angeles, sau la Santa Barbara, unde Michel și Anne aveau o casă. Plîngea, ajunsese să plîngă și ea. Vroia să mai aibă parte de soare, de șampanie, de zgomot, de aplauze. Cred că iubise această viață de la care primise totul. Nu era puțin lucru. Și îi venea greu s-o părăsească. Cînd am ieșit din camera ei, am dat peste un medic și două infirmiere. O admirau pe Anne-Marie. Erau foarte triști văzînd-o în starea aceasta. I-am întrebat dacă o să scape. Se temeau că nu. Și nu erau foarte siguri dacă lucrul acesta era într-adevăr de dorit. Le-am spus că vroia să plece în California. Socoteau că e o idee bună. M-am pomenit în stradă, unde ploua cu găleata. Și nu mă simțeam prea vesel.

Anne-Marie a mai dus-o o vreme. A reușit să părăsească clinica. I s-a propus chiar un rol într-un film de mîna a doua. Dar era rolul unei nebune bătrîne. Șovăia dacă să-l accepte, cînd toate problemele s-au dezlegat dintr-o dată : a murit într-o seară la Hollywood, în timpul unei petreceri în vila lui Frank Sinatra, din cauza unui atac de cord. Cum nu știau ce să se facă cu corpul în mijlocul șampaniei și al caviarului, au transportat-o, moartă, în camera ei din *Beverly Hills*. Cinci sau șase persoane — printre care Michel și Anne — au venit să se plece în fața corpului neînsuflețit. Este înmormîntată în California sub strălucitul ei pseudonim, iar numele nostru nu figurează pe mormîntul ei.

În ziua morților din anul acela, cîțiva supraviețuitori s-au întîlnit în cimitirul din Roussette unde fuseseră aduse corpurile bunicului meu și al lui Philippe. A fost rostită o slujbă pentru odihna sufletelor celor răposați din familie și cu osebire — ca să vorbesc ca decanul — întru pomenirea bunicului, a mătușii Gabrielle, a lui Hubert, a lui Philippe și a lui Anne-Marie. Începuseră să fie mulți morți printre cei pe care îi cunoscusem noi. Unchiul Paul, Ursula, vărul meu Jacques erau intrați într-un fel de preistorie. Véronique născuse acel copil a cărui venire pe lume i-o anunțase străbunicului ei în ziua plecării noastre de la Plessis-lez-Vaudreuil. Îi dăduse numele Paul, în amintirea tatălui lui Jacques. În acea zi de 2 noiembrie, încă splendid de blîndă, împlinea zece sau poate mai degrabă unsprezece ani, iar criza din 1929, cutezanțele din rue de Varenne și chiar moartea lui Jacques, bunicul lui,

nu-i spuneau mare lucru. Ce vechi sînt toate astea ! Pînă și fiul lui Claude și al Nathaliei, care are cu trei ani mai mult, se descurcă greu cu toate aceste nume al căror chip nu l-a cunoscut. Bunicul ne spunea adesea numele celor două bunici ale lui, ale celor patru străbunici, ale celor opt și așa mai departe pînă la a șaptea sau a opta generație. Între două pasienţe și două vizite ale domnului Machavoine sau ale decanului Mouchoux era una din marile plăceri, una din distracțiile favorite ale vremurilor sinistre și glorioase de la Plessis-lez-Vaudreuil. Micul Paul, și chiar Alain, fiul lui Claude — și între cei doi copii, aproape contemporani, există acel rafinament genealogic pe care bunicul îl numea cu încîntare un decalaj de generații —, își amintesc cu mare greutate numele Ursulei von Wittgenstein zu Wittgenstein, mătușa sau strămătușa lor, sau cel al bunicii sau străbunicii lor, Gabrielle Remy-Michault. Trebuie să recunoaștem, spre scuza lor, că amănuntele erau din ce în ce mai greu de stăpînit. Familia nu pierdea pe drum doar morții. Nici din ultima dublă căsătorie de la Plessis-lez-Vaudreuil nu mai rămînea mare lucru. Se ducea pe aripile vîntului : Jean-Claude divorțase, iar Véronique era pe punctul s-o facă și ea. Aveam sentimentul, în ziua aceea, că și unul și celălalt aveau să se recăsătorească destul de repede. Divorțul a devenit una din componentele vieții sociale, în aceeași măsură în care fuseseră vînătorile călare sau vizitele unor veri din provincie în lumea noastră de odinioară. Arborele familiei se va complica la nesfîrșit din cauza ramurilor sale dispărute și a crengilor sale înlocuite. În pragul bisericii, spre stupefacția mea, l-am auzit pe Claude spunîndu-mi, aplecat spre mine, că astea sînt lucruri pe care nu le-am fi văzut niciodată pe vremea cînd exista bunicul și Plessis-lez-Vaudreuil. M-am uitat la el : revoluționarul comunist se schimbase și el la rîndul lui, puțin cîte puțin, într-un bătrîn domn conservator. Timpul, care trece peste toate, răstoarnă pînă și răsturnările, distruge pînă și distrugerea. Totul se mișcă, chiar mișcarea. Ceea ce face ca în cele din urmă, în acest univers agitat și imobil, totul să se transforme mereu și nimic să nu se schimbe niciodată.

Totul trece, totul moare. Nu există decît un lucru care scapă timpului și nu moare niciciînd : moartea. De unde se trag, îmi închipui, legăturile dintre moarte și veșnicie. La începutul lui iulie 1963, Jean-Claude și Bernard —

datorită, poate, unei rămășițe de tradiție familială, cei doi veri primari păstraseră între ei relații destul de strînse — se hotărîseră să dea împreună o raită pe mare între Saint-Tropez și Sardinia și poate pînă în Sicilia. Din voia Domnului lucrurile s-au petrecut altfel : au murit într-un accident de mașină pe drumul spre Sud între Montargis și Nevers, la un pasaj destul de primejdios de pe șoseaua națională nr. 7, unde se mai produseseră cel puțin zece accidente. Pe secțiunea aceea nu exista încă autostradă. Cu ei se afla o tînără care aștepta un copil. Era noua logodnică a lui Jean-Claude. Ea a murit după trei zile la spitalul din Briare, unde fusese transportată. Un an mai tîrziu, Pierre era secerat de un cancer fulgerător. Singurul lui fiu murise. Și cei ai lui Jacques de asemenea. Philippe n-avea copii. Claude, ultimul dintre frații din ramura vîrstnică, ultimul descendent al clanului Remy-Michault, devenea, la rîndul lui — regele a murit, trăiască regele —, șeful familiei. Dar nimic din toate acestea care erau crude pentru fiecare în parte, nu mai avea mare importanță pentru destinul familiei. Trecuse de acum o bucată de vreme de cînd nu mai avea rege, de cînd nu mai exista un șef al familiei și de cînd nu mai exista familie.

Această familie, care era a mea și pe care o iubeam, am văzut-o destrămîndu-se și dispărînd. Voia Domnului, pe care ea o invoca, se întorsese împotriva ei și o lovise de moarte. Cu fiecare din aceste drame, de o banalitate copleșitoare, care se înverșunau contra ei, mă simțeam cuprins din nou de aceeași dorință pe care o mai încercasem în cursul anilor în două sau trei rînduri : nu de a povesti istoria ei, nici de a coborî la nivelul anecdotelor, nici de a mă ridica la nivelul moralei, al metafizicii sau al economiei politice, ci numai de a fixa pentru totdeauna, în imagini care să rămînă neclintite, evenimente și ființe care dispar și se îndepărtează cu fiecare zi tot mai mult și despre care în curînd, nimeni nu va mai fi în stare să-și amintească. Moravuri, ticuri, idei, credințe, feluri de a fi. Mașini și orologii. Ceremonii și îmbrăcăminte. Virtuți și vicii. La nivele diferite de organizare economică și socială, oricare alt grup ar fi urmat, cred, o curbă comparabilă cu cea a familiei mele. Poate, pur și simplu, din cauza coeziunii și a structurii sale primitive, întîrziată și înapoiată, a mea îmi oferea, fiindu-mi la îndemînă, un exemplu privilegiat. Asemenea donatorului sau artistului, ascuns pri-

virii tuturor, pierdut în mulțimea credincioșilor de la sarcofagul sfintei sau în spatele călăului gata să-și îndeplinească misiunea, refăceam scenele la care, martor tăcut, ca și cum aș fi fost absent, aproape nemișcat într-un colț și totuși mereu prezent, aș fi participat eu însumi.

Această nevoie irezistibilă de a face să supraviețuiască ceva din contradicțiile noastre și din speranțele noastre spulberate, o cunoscusem încă în momentul întîlnirii dintre Claude și Philippe, la sfîrșitul războiului din Spania. O încercasem din nou, cu o forță sporită, în ziua în care bunicul aruncase o ultimă privire spre Plessis-lez-Vaudreuil. O regăsisem, în sfîrșit, la Roma, în Piața Veneția cu Philippe, în clinica de la New York cu Anne-Marie, în cimitirul din Roussette cu Claude, în acea zi a morților în care el preluase, în ochii mei, ceea ce mai rămăsese din torța, mai mult decît pe jumătate stinsă, care căzuse din mîinile bunicului meu. Multă vreme, întruchipat în pietrele de la Plessis-lez-Vaudreuil, numele familiei supraviețuise membrilor ei. Acum, cu fiecare zi ce trecea, casa, familia cădeau pradă lui Dumnezeu și voiei lui nemiloase. Nu vroiam să fac nimic altceva decît să reînvii imaginea lor și să păstrez — nu, vai !, ca odinioară, de-a lungul secolelor, ci doar pentru cîțiva ani din aceste vremuri tulburi — puțin din amintirea lor care se cufunda în noapte.

IV

SURGHIUNITUL

PE LA SFÎRȘITUL TOAMNEI lui 1969, lumea era destul de liniștită. De vreo zece sau cincisprezece ani spectrul unui nou război mondial se îndepărta încetul cu încetul. Oamenii plecau în Lună. Vietnamul era încă în flăcări, dar evenimentele din Cehoslovacia erau tot mai mult date uitării. Vineri seara, la plecare, și duminică seara, la întoarcere, se formau cozi lungi de mașini la toate porțile Parisului. Platformele autobuzelor nu mai erau decît o amintire, iar domnul Georges Pompidou devenise de cîteva luni președintele Republicii. Partidul comunist rămînea capul de coardă al revoluției, dar arăta, în același timp, o față de tip aproape burghez care îi liniștea pe unii și-i exaspera pe alții. Pretutindeni,

obosiți poate de cei peste douăzeci de ani de pace aproape generală, tinerii se agitau. Cu puțin înainte de Crăciun, presa și radioul s-au făcut ecoul unei întregi serii de atacuri violente despre care te puteai întreba dacă țineau de faptul divers sau de activitatea politică. Bănci, magazine de lux, locuințe particulare erau atacate rînd pe rînd cu o precizie și o fantezie care-i asigurau un demn urmaș lui Arsène Lupin[1] Remarcabil era faptul că victimele, alese cu multă grijă, arareori stîrneau simpatie. De mai multe ori acțiunea ceva cam brutală a acestor elemente de dezordine, cărora cel puțin o parte din opinia publică era departe de a le fi ostilă, n-a făcut decît să preceadă — sau poate să antreneze — intervenția forțelor de ordine : ele descopereau, adeseori destul de repede, că victimele erau în același timp vinovați. Cel mai uluitor însă era că misterioasa organizație redistribuia în întregime prada rezultată din aceste jafuri celor mai dezmoșteniți. Această a doua fază a operațiilor era adeseori mai riscantă decît prima, deoarece prin definiție, ea se desfășura în văzul și cu știrea populației. La cinci sau șase zile de la atacarea unei societăți imobiliare cam veroase sau a unui negustor de tablouri care abuza fățiș de naivitatea publică și care pusese mîna, la un preț scăzut, într-o republică africană, pe o colecție unică de statui și de măști, toată lumea știa că va avea loc undeva un fel de mare chermeză-surpriză, cu împărțire de alimente și de bani. Problema era de a ghici unde. Poliția se instala mai mult sau mai puțin discret la porțile spitalelor. Lariboisière sau Pitié[2], la răscrucile de la Aubervilliers, în jurul a ceea ce rămînea din bidonvilurile unde se îngrămădeau algerieni, portughezi sau senegalezi care reușiseră să supraviețuiască traversării Pirineilor. Totuși nu le era niciodată prea greu urmașilor lui Mandrin[3] și ai sfîntului Francisc din Assisi să-i dibuie pe săracii care nu erau supravegheați. Binefăcătorii cu grenade și cu pistoale mitralieră păreau de altfel destul de indiferenți față de cei ce beneficiau de dărnicia lor : important era să se procedeze, chiar la scară modestă, la o redistribuire a bogățiilor, extrem de atractivă, fiindcă amesteca dreptatea cu aventura și fiindcă putea să ia, mai tîrziu, printr-un fenomen de contagiune, proporții deocamdată imprevizibile.

Ceea ce mă frapase în această activitate, care traducea într-un mod destul de banal o întreagă nouă orien-

tare a spiritelor, erau manifestele pe care organizatorii acestor serbări le lăsau în zona teatrului lor de operații. Mai multe din ele, redactate cu multă vehemență și abilitate, erau intitulate : *Din voia poporului*. Meditam asupra acestui lucru, după cum vă închipuiți prea bine, ca și asupra evoluției istoriei care se supunea poporului după ce, vreme atît de îndelungată, se supusese numai lui Dumnezeu.

N-am văzut imediat, trebuie s-o recunosc, legăturile mai directe pe care le-ar fi avut cu familia și cu amintirea Plessis-lez-Vaudreuil-ului acest aspect minor al istoriei contemporane. Claude și cu mine ne apropiam acum de vîrsta la care l-ați cunoscut pe bunicul nostru între războiul din 1914 și cel din 1940 : numai progresele făcute de știință și de medicină ne împiedicaseră să devenim niște bătrîni. Ne alesesem prosteşte, să îmbătrînim tocmai cînd lumea își amintea dintr-o dată de vremea lui Alexandru sau a lui Mozart, a lui Masaccio sau a lui Giorgione, a marelui Condé la Rocroi[4], a generalilor Revoluției, și devenea mai tînără ca oricînd. Istoria ne împiedicase multă vreme să înțelegem lumea modernă. De acum înainte vîrsta se adăuga istoriei. Singurele raporturi pe care le întreţineam cu evenimente care ne depășeau tot așa cum marea industrie îl depășise pe străbunicul sau războiul din Spania pe bunicul îl aveau drept verigă de legătură pe Alain, fiul lui Claude și al Nathaliei. Din toată această familie, atît de numeroasă, pe care ați văzut-o defilînd, el era împreună cu un frățior de cinci sau șase ani, singurul supraviețuitor din generația lui care mai purta numele nostru. Războiul, drogul, hazardul, automobilul, revolverul, cancerul și timpul, bineînțeles, își spuseseră cuvîntul.

Există multe pasaje prea lungi în aceste amintiri, stîngăcii, imperfecțiuni. Dar nu există descrieri : „*Casa era o clădire înaltă de piatră, acoperită cu țiglă, flancată de două turnuri uriașe, cu o mulțime de mici turnulețe și care se colora în trandafiriu la scăpătatul soarelui...* sau : *Pierre era singurul dintre noi cu fața mai degrabă rotundă și cu ochi aproape albaștri pe care-i moștenise de la maică-sa...*“. Nu. Eu nu l-am descris nici pe Claude, nici pe mătușa Gabrielle, nici măcar pe bunicul, care nu trecea, totuși neobservat. Poate știți că bunicul era destul de înalt, că mătușa Gabrielle fusese foarte frumoasă

și că Claude avea ceva anormal la brațul stîng. Asta-i tot. În loc să descriu personaje, m-aș fi mulțumit bucuros cu acele indicații scenice care însoțeau odinioară anumite piese de teatru : unul se deplasează spre curte[5], iar celălalt intră prin grădină. Curți economice și sociale, firește, și grădini ale credințelor. Mi-ar fi plăcut să prezint cititorului diferite moduri de abordare, intersectări de ereditate, de mediu, de obiceiuri, siluete aproape abstracte care nu și-ar fi găsit culoarea și ponderea decît prin situațiile în care ar fi fost plasate. Nu idei, bineînțeles, dar situații. Cred că această zugrăvire discretă ar fi constituit o formă de adevărat realism, deoarece, oricum, fiecare știe în prezent că nu sîntem aproape nimic altceva decît rodul circumstanțelor în care ne zbatem și care ne alcătuiesc între hazard și necesitate. Și, într-o evocare a trecutului care s-ar fi supus acestor legi, ar fi existat poate — ceea ce e culmea — ceva modern.

Să încercăm deci, cu voia dumneavoastră, să nu-l descriem pe Alain. Vă închipuiți că purta părul lung, barbă, o canadiană iarna, un bluzon vara și, sfidînd, parcă, secole de conveniențe, nu vroia să știe de cravată. Era înalt, puțin miop, puțin adus de spate, destul de frumos. Îi reproșam că este neglijent și murdar, că, potrivit unei formule pe care o foloseam cu plăcere, era mai puțin îngrijit chiar decît noi. Esențialul era că tot ceea ce făceam, spuneam, gîndeam, tot ceea ce făcusem, spusesem, gîndisem — și Dumnezeu știe că niciodată nu gîndisem decît lucruri neînsemnate — i se părea monstruos. Cred, deși mi-e greu să trag această concluzie, că detesta familia.

Într-un fel, nu era necredincios acelei ereditați pe care o repudia și care apăsa atît de greu asupra lui. Claude, tatăl lui, își acuzase și el, cîndva, familia și o renegase. Revolta fiului îl transforma pe tată în exponentul trecutului. Claude devenise familia și-i lăsase fiului său drept moștenire sarcina de a o contesta. Meditasem odinioară asupra destinului lui Anne-Marie. Acum mă gîndeam la viitorul nepotului meu. Și-mi spuneam, firește, că, asemenea acelor înotători gata să se înece, cărora le dai o lovitură în cap pentru a-i salva, și pe el timpul va sfîrși prin a-l distruge pentru a-l readuce simultan la viață. Pentru moment, în orice caz, se îndepărtase destul de mult pe țărmul nostru. Orice credință

refuză timpul, uzura viitoare și cea trecută, experiența, lecțiile istoriei. Alain credea. În ce? În nimic altceva decît într-o respingere a acelui trecut pe care noi îl iubeam atît, a experienței, a istoriei. El n-avea credințe pozitive, n-avea decît credințe negative. Respingea, nega, demola. De construit, vom vedea mai tîrziu. Regret că trebuie s-o spun: credea mai ales că noi fusesem întotdeauna niște imbecili și, poate, niște lichele. Era o oarecare exagerare. Dar înțelegeam ce vroia să spună.

Printr-un paradox care se putea explica, îl înțelegeam chiar mai bine decît pe Claude. Firește că între tată și fiu existau multe lucruri comune. Dar existau și multe vederi opuse. Pentru cele două generații precedente, după atîta imobilitate, prezentul încercase să se substituie trecutului înainte de a recădea, la rîndul lui, într-o istorie depășită. Tatăl meu, apoi Claude reprezentau etapele succesive ale acestor adaptări în care Alain nu vedea nimic altceva decît camuflaje inconștiente sau conștiente, poate mai condamnabile decît sistemele pe care le camuflau. Claude făcuse eforturi supraomenești pentru a putea să se situeze, neținînd seama de familie și contra ei, în punctul cel mai avansat al democrației și al republicii. Alain disprețuia republica și democrația. Le disprețuia așa cum bunicul sau străbunicul meu le disprețuise odinioară, deci ca și ei, dar în mod diferit. Între timp apăruseră Marx și Freud.

Tatăl și fiul aveau discuții nesfîrșite despre Marx și Freud. Uneori, duminica, asistam și eu la ele, ca un străin. Eu, care habar n-aveam despre *Capitalul* și despre inconștient, mă pomeneam adeseori mai aproape de Claude sau de Alain decît erau unul față de celălalt. Marxismul sau psihanaliza începeau să-i despartă, pe ei care o revendicau, și unul și celălalt, cu aceeași brutalitate cu care ideea de monarhie îi separa odinioară pe legitimiști și pe orléaniști. Alain — pe cît puteam eu să-i sesizez gîndirea puțin confuză — îl acuza pe Claude de lirism și de moralism și exista ceva adevărat în această idee pe care și-o făcea despre lumea vărului meu. Claude, în schimb, respingea la fiul lui cultul a doi sau trei zei noi, care lui îi erau străini: limbajul, sexul, o anumită folosire a violenței în care, din cauza vîrstei și a timpului care trecuse, nu se recunoștea.

Ați uitat, îmi închipui, veneraţia pentru limba lui Racine şi a lui Chateaubriand pe care o profesam la Plessis-lez-Vaudreuil. Nici măcar engleza, de care familia V..., de exemplu, se folosea cu plăcere, nu reuşea s-o ştirbească. Snobismul anglo-saxon şi un oarecare număr de particularităţi de limbaj — cum ar fi renunţarea bine cunoscută la legătura cu *t* în *Comment allez-vous?* — ni se păreau un fel de ticuri ale marii burghezii. Noi, la Plessis-lez-Vaudreuil, vorbeam cu cuvintele şi accentul lui Bossuet, Saint-Simon, ale căruţaşilor noştri şi ale lui Jules care, la rîndul lui, vorbea exact ca noi, cu aceeaşi dezinvoltură şi eleganţă. Ca religia, ca pădurea, ca numele, ca Plessis-lez-Vaudreuil în întregime, limba participa în mod magic la demnitatea şi la fericirea noastră. Alain nu era frămîntat cîtuşi de puţin de asemenea gînduri. Limbajul, pentru el, care urma de altfel studii de lingvistică destul de serioase, nu era făcut ca să povestească şi nici măcar ca să convingă. Farmecul lui nu consta în a fi amuzant, ca la tatăl meu, nici puţin rigid, ca la bunicul meu. La Alain nu avea niciodată nimic amuzant, nici cizelat: limbajul lui era, în ochii noştri cel puţin, foarte slobod şi totodată serios, ba uneori chiar sinistru. De asemeni, de obicei era cam greu de înţeles, deoarece era departe de a folosi aceleaşi cuvinte ca frezorii cu care se proclama solidar. Ura totodată calambururile, ironia, frivolitatea şi acel gust pe care îl cultivasem neîncetat pentru forme, pentru claritate şi pentru rigoare. Pentru el, limbajul, ca şi restul, era, în primul rînd şi mai presus de toate, un element al revoluţiei. Nu prin strălucirea lui, cît prin capacităţi interne de distrugere legate deopotrivă de obscuritatea sa şi de spiritul său de analiză. Asemenea convingeri care făceau din Anatole France, apărător al lui Dreyfus, sau din Jules Renard, colaborator al ziarului *L'Humanité,* reacţionari înrăiţi, dar fără îndoială revoluţionari din Rimbaud sau din Lautréamont, din James Joyce sau din Ezra Pound, îl exasperau pe vărul meu. Amintirea lui Jaurès era încă foarte vie în epoca în care el descoperise socialismul şi admira mai mult decît orice acea elocinţă care îi era foarte familiară şi totodată foarte proaspătă. Cred că Alain îl socotea pe Jaurès un tip învechit care eşuase, un Mac-Mahon sau un Fallières în sens invers, un fel de domn Boucicaut socialist care n-ar

fi reușit să-și construiască *Bon Marché*-ul său. Pentru el, Jaurès ocupa un loc în acel Panteon al frazeologilor necunoscuți și cam pisălogi, cel mai adesea suspecți, unde el regăsea, între de Gaulle și Pasteur, între Clemenceau și Bossuet, între Chateaubriand și părintele de Foucauld[6], majoritatea zeilor noștri morți. Rolul jucat de sex în teatrul lui Alain îl uimea de asemenea într-o mare măsură pe Claude care păstrase mult din puritanismul familiei, exagerîndu-l poate. Acest rol i se părea în contradicție cu ceea ce fusese pentru el cheia și sensul revoluției socialiste : demnitatea omului. Cînd își vedea tatăl încălecînd pe acest cal, mîrțoaga istovită a umanismului și demnității omului, Alain îl privea cu milă. Atunci Claude își trata fiul de fascist. Îi simțeam lipsa lui Philippe.

Cu un an sau un an și jumătate mai înainte, două serii de evenimente care ni se păreau atunci remarcabile și care vor rămîne poate așa în ochii istoriei se desfășuraseră la un interval de două săptămîni în două orașe, dintre cele mai încărcate de amintiri din bătrîna Europă. Într-un sens, ele erau contrare unul altuia ; în alt sens, ele țineau poate de o aceeași mișcare a spiritelor care, prin prisma circumstanțelor și ideologiilor, căpăta culori diferite : zilele din mai la Paris, înnăbușirea primăverii la Praga. N-am nici pe departe intenția să fac aici un curs de istorie și nici măcar să mă las antrenat în schițarea unor evenimente de care toată lumea își amintește. Vreau doar să relatez în continuare ceea ce se întîmpla în familie sau în ceea ce mai rămăsese din ea în decursul a ceea ce bunicul, de mai bine de cincizeci de ani, numea vremuri nenorocite. Prin luna februarie, să zicem, sau, poate, martie 1968, luasem masa la Claude și Nathalie, împreună cu Véronique și al doilea soț al ei. Alain adusese trei prieteni pe care nu-i cunoșteam : un băiat aproape distins, o huidumă cam zăpăcită și mai ales un roșcovan destul de uimitor, care părea mai vesel și mai amuzant decît majoritatea băieților din generația lui. Nu prea îmi mai aminteam de ei, cînd i-am recunoscut, peste două-trei luni, la televiziune : erau Sauvageot, Geismar și Cohn-Bendit. Dacă evoc aici figurile lor o fac numai pentru că, la fel ca Dreyfus sau Hitler — dar într-o măsură mai mică —, ele au fost printre cele care s-au amestecat mai mult decît oricare

altele în această cronică a familiei pe care încerc s-o duc la capăt. În ciuda lipsei lor de importanță, din cauza celebrității lor de trei săptămîni, înconjurați de petarde și mașini răsturnate, în mirosul de sulf al unei revoluții care n-a mai fost nici politică, nici socială, nici economică, ci efectiv morală — vreau să spun a moravurilor —, acești tineri figurează în albumul nostru de fotografii alături de bunica sub voaleta sa, de Pierre cu canotiera lui, de Pétain la Vichy între două fetițe în costum alsacian oferindu-i flori, de generalul de Gaulle gata să ridice brațele în timp ce rostește, de la înălțimea unui balcon și cu un accent inimitabil, cîteva cuvinte în engleză, în germană, în spaniolă sau în rusă spre gloria limbii franceze.

Evenimentele din mai, cum li se spunea și tancurile rusești la Praga, cărora conducătorii partidului comunist le negau pînă și existența, îi determinaseră, pe Alain ca și pe Claude, să renege definitiv comunismul sovietic trecîndu-l în rîndul forțelor de opresiune. Dar concluziile pe care le trăgeau de aici vărul meu și fiul lui erau foarte diferite : Claude îmi mărturisea, încă odată, că, după procesele de la Moscova, după pactul ruso-german, după prăbușirea statuii lui Stalin, după Budapesta și lagărele din Siberia, iluziile sale se spulberaseră pentru totdeauna. Stalin nu mai exista, dar Praga era invadată. Claude renunța la revoluție. Se reîntorcea treptat, dacă nu la ideile bunicului, cel puțin la cele ale tatălui meu, al cărui liberalism, după ce se opusese fanatismului de odinioară, devenise, la rîndul lui, forma modernă a conservatorismului înapoiat denunțat de Alain. Alain, dimpotrivă, departe de a da înapoi, considera că din acel moment trebuia să se năpustească înainte. Spre ce ? Spre o minoritate eliberatoare care să lucreze pentru mase, spre o contraviolență care să demaște, în sfîrșit, violența latentă a claselor opresiunii și a dominației disimulate. Claude vedea tancurile rusești de la Praga de aceeași parte cu stîngiștii de la Paris, deoarece și tancurile, și stîngiștii se prevalau de marxism ; iar Alain le vedea de aceeași parte cu C.R.S.[7]-iștii represiunii — asimilați, printr-o fermecătoare naivitate, cu S.S.-iștii, — deoarece tancurile și C.R.S.-iștii luau poziție împotriva poporului întruchipat de tineretul său și de studenții săi. Și unul, și celălalt se deziceau de Praga. Unul ieșea

din încercare antimarxist, iar celălalt, ultramarxist. În minți domnea confuzia. Ba, aveam chiar undeva, în Vandeea sau prin partea Niortului, o străbătușă bătrînă, cumplit de reacționară, care, moștenitoare, poate, a fantomelor lui Philippe, aclamă în armata sovietică tot ce mai rămînea în această lume ca forță de ordine și spirit militar. Și, firește, nimic nu zdruncina marea masă a celor care se încăpățînau să vadă în Moscova speranța revoluției. Cel mai clar în această afacere era că toți se grăbeau să-i trateze drept fasciști pe cei ce nu gîndeau ca dînșii.

Viața sentimentală a lui Alain era pentru noi un mister. Uneori ni se părea că n-avea. Chiar în familia noastră, atît de riguroasă, celor mai mulți dintre noi, potrivit unei formule care părea să aparțină unor civilizații apuse, le plăceau femeile. Lui Alain, care, îndrăznesc să spun, era toată ziua cu sexul în gură, nu-i plăceau femeile. Mama lui, care în materie de educație făcea bucuros paradă de idei de avangardă, nu se putuse abține să nu mă întrebe dacă-l bănuiam pe Alain de homosexualitate. Nu, Alain, care nu mai avea nimic din seducătorii încarnați la vremea lor de faimosul unchi din Argentina sau de vărul meu Philippe sau poate chiar de unchiul Paul în epoca, îndepărtată, în care mătușa Gabrielle îi cădea în brațe, nu prezenta nici una din trăsăturile clasice ale homosexualului, așa cum îl zugrăviseră ochilor noștri îngroziți cărțile lui Proust sau Gide și ale căror urme le regăseam în cutare sau cutare membru îndepărtat al inepuizabilei noastre familii. Mai degrabă s-ar fi putut zice că la Alain totul, pînă și dragostea și dorința, căpătau un aspect teoretic. Destul de bizar, în ciuda bărbii și a părului său lung, care reprezentau, fără îndoială, tot atîtea revanșe, ideea de natură slăbise la el, ca la mulți băieți de vîrsta lui, în același timp cu ideea de cultură. Să fi fost influența mașinilor și progresul tehnicii? Nu știu. Dar noi, care ne petrecusem existența în mijlocul convențiilor și al artificialităților, noi eram în mod sigur, în multe privințe, mai aproape de natură decît el. Nimic nu se impunea în ochii lui cu o evidență incontestabilă. Totul era obiect de experiență, de discuție și, dacă nu de incertitudine, deoarece era destul de categoric și adesea ori aproape tăios, cel puțin de imprevizibil. Multă vreme ideile și reacțiile noastre fuseseră previzibile pînă la în-

greţoşare. Ale lui nu mai erau. Totul fusese pentru noi, în universul închis în care trăiam, înconjurat întotdeauna de bariere şi de parapete. Nimic nu era, pentru el, niciodată, imposibil, nici interzis, nici sacru.

Poate că tocmai ideea aceasta de sacru ne separa de Alain. Fusesem scăldaţi în ideea de sacru ca într-o baie de untdelemn perpetuu şi sfînt, ca în singurul aer respirabil. Sacrul se întindea peste toate, începînd cu orele de masă şi scrisorile de 1 ianuarie către mătuşi necunoscute pînă la taina Imaculatei Concepţiuni şi respectul datorat morţilor. Nu era însă complet imposibil de văzut cum evoluase, încetul cu încetul. De la fidelitatea faţă de rege trecuse, prin tranziţii insensibile, la linia albastră a Vosgilor şi la drapelul tricolor. Dar, sub o formă sau alta, de la Sfîntul Părinte imuabil la moda în continuă mişcare, prezenţa sacrului dominase întreaga noastră viaţă. Pîinea era sacră. Şi-apoi, puţin mai tîrziu, ideile şi cărţile. Săracii erau sacri, şi fără-ndoială într-un dublu sens : fiindcă erau lipsiţi, în primul rînd, fiindcă trebuiau iubiţi, în al doilea. Şi poate că erau lipsiţi numai pentru a putea fi iubiţi. Mai faceţi, vă rog, un mic efort de memorie. Vă mai amintiţi tema — ce mult a trecut de-atunci, Dumnezeule !, ce mult... — lucrurilor care sînt ceea ce sînt ? Lucrurile nu mai erau ceea ce erau. Ele erau subminate dinlăuntrul lor, se despărţeau de ele însele, rupeau parîmele care le legau de ordine şi porneau, plutind, spre largul mării, clătinate de valurile îndoielii şi contestaţiei, mîncate de sarea distrugătoare de sacru. Mai exista o formulă cu care erau bătuţi la cap copiii de la cea mai fragedă vîrstă şi care traducea destul de bine supunerea noastră faţă de sacru : *există lucruri care se cuvin făcute*. Viaţa noastră era plină de lucruri care se cuveneau făcute. Să mori pentru credinţa ta sau pentru patrie era un lucru care se cuvenea făcut. De asemenea, să sărutaţi mîna doamnelor, ca şi inelul episcopilor. Curajul, eleganţa, spiritul de dreptate, o formă de orbire şi, poate, de ipocrizie erau lucruri care se cuveneau. Pentru Alain, dimpotrivă, lucrurile nu se cuveneau făcute : trebuiau schimbate.

Dumneavoastră, care aţi binevoit să ne urmaţi pînă în zorii acestei zile de mîine care ni se făgăduise că vor fi luminoşi, dumneavoastră ştiţi : mărginiţi, stupizi, înglodaţi în trecut ca într-o clisă protegui toare, noi uram

schimbarea. Alain nu trăia decît pentru a vedea schimbată viața. Pentru a vedea schimbați oamenii, istoria, muzica lucrurilor, spiritul vremii. Viitorul, pentru el, încetase definitiv să fie ceea ce era, ceea ce fusese dintotdeauna. El nu mai era urmarea și proiectarea trecutului, ceva compromis dintotdeauna și ipotecat la nesfîrșit. Era ceva cu desăvîrșire nou.

Nimic nu era mai uimitor decît această erupție a schimbării într-o lume a stabilității, decît să vezi această familie care privea cu obstinație spre trecut aruncîndu-se dintr-o dată în viitor cu ultimul din cei care-i purtau numele. Această întreagă mișcare a timpului care privilegia viitorul și revoluția pe seama trecutului, o resimțeam foarte puternic pentru că bunicul trăia încă la nașterea lui Alain. Trecusem, în cîțiva ani, de la Curtea lui Ludovic al XVI-lea sau a lui Carol al X-lea la societatea toleranței și la așteptarea unei lumi fără clase, fără armată și poliție, fără biserică și fără stat.

Cînd vorbeam cu Alain, pentru care aveam multă afecțiune și care mă suporta, cred, destul de bine, în ciuda temperamentului meu liberal-reacționar, și-mi aminteam de bunicul nostru, mă surprindea simetria dintre bătrîn și strănepotul lui. Erau atît de perfect opuși unul altuia încît sfîrșeau prin a se asemăna. Aceeași intransigență, aceeași convingere că aveau dreptate, aceeași credință în credință sau în lipsa de credință, același dispreț pentru sceptici, pentru liberali sau pentru agnostici. Bunicul se trăgea din Bossuet, iar Alain se trăgea din Hegel. Existau bineînțeles, nuanțe însă nici unul nu se recunoștea în Montaigne, în Voltaire, în Renan, în Anatole France, în André Gide. Dacă vreun imprudent făcea caz în fața lor de diversitatea foarte franțuzească a înrudirilor spirituale și a libertății, ei începeau să rîdă și ridicau din umeri. Multe din trăsăturile bunicului meu nu-i displăceau lui Alain. Îi comunicasem formula, devenită faimoasă : „Pentru toleranță, există anumite case", și ea îl făcuse să rîdă. O dezaproba, firește, dar nu din cauza disprețului pentru toleranță, ci din cauza disprețului pentru femei. Ce-ar fi putut face, și unul și celălalt, cu libertatea de gîndire și cu toleranța ? Fiindcă, și unul și celălalt, se considerau deținători ai adevărului. Cu Dumnezeu și regele, de o parte, cu Marx și Engels, de

cealaltă, în sistemele lor nu era loc pentru criminalii și imbecilii care se înverșunau să apere eroarea, erezia, schisma sau plăcerea de a trăi.

Ei nu iubeau prea mult prezentul. Îl respingeau. Erau ca acele statui ale lui Ianus în care zeul se divide și își întoarce spatele lui însuși : unul privea trecutul, celălalt viitorul. Se opuneau amîndoi continuității și scurgerii timpului. Bunicul silea prezentul să intre în trecut și nega viitorul. Alain zorea prezentul să intre în viitor și trecea cu buretele peste trecut. Viitorul nepotului meu era la fel de imobil ca trecutul bunicului meu. Încremeniți, fericiți, la adăpost de schimbare și de furtuni, cruțați de crimă și de nedreptate, ei străluceau, și unul și celălalt, pe un cer în afara timpului.

Îi spuneam lui Alain că, odinioară, noi murisem din cauza orbirii. Oare n-avea și el să se îndrepte, pe căi opuse, spre un destin asemănător ? Mă gîndeam că între trecut și viitor existase un scurt moment în care timpul reîncepuse să funcționeze potrivit legilor sale, în care amintirea era salvată și se năștea aparența : era cel pe care-l numeam momentul tatălui meu. Alain nu se încumeta să-l vorbească de rău pe tata. Dar părerea lui era formată. Liberalismul burghez nu era pentru el nimic altceva, decît un instrument de distrugere trecător și instabil în care conștiința încărcată se ascundea sub masca toleranței, sub cinism sau lirism, sub eleganța moravurilor sau depravare, sub glume și plăceri. Era exact ceea ce susținea bunicul meu. Printr-o deformare familială, influențat, desigur, la rîndul meu, de amintire și bătrînețe, vedeam acest timp al tatălui meu, prin pictorii și scriitorii săi, prin muzicienii și savanții săi, ca pe o culme, împreună cu Renașterea, poate, sau cu secolul al XVIII-lea, a unei civilizații a desfătărilor. Bunicul și Alain nu vedeau în el decît o etapă — a decadenței, pentru unul, a revoluției, pentru celălalt — plină de slăbiciune și ipocrizie, care jalona căderea regatului sau întronarea lui sfîrșitul vîrstei de aur sau vestirea ei.

„Și proletariatul ?“, îmi spunea Alain. Copiii de opt ani care împingeau vagonete în minele din Țara Galilor cîntăreau destul de greu în universul lui Alain. Ce puteam să-i răspund ? Că aprobam sclavia, exploatarea, mizeria unora care aducea plăceri și prosperitate altora ? Adeseori, vorbind cu nepotul meu, ceea ce nu mi se

întîmpla rar, el reușea să mă convingă — și acesta era un succes pentru el și un eșec pentru mine — despre inutilitatea dialogurilor. Mergeam fiecare pe drumul său, mulțumindu-ne să ne întîlnim din cînd în cînd și să ne salutăm în trecere. El îmi spunea că trecutul era nedrept, iar eu îi spuneam că și Stalin fusese tot așa. El îmi spunea că în realitate, Stalin fusese încă unul dintre ai noștri și că lumea care trebuia construită va fi mai dreaptă și mai frumoasă. Eu îi spuneam că era o idee năstrușnică să construiești o lume dreaptă și frumoasă cu ajutorul drogurilor și al ostatecilor, al violenței și al bombelor. El îmi spunea că violența de care vorbeam toată ziua nu era decît o contraviolență și că adevărata violență o reprezentau ordinea noastră arbitrară, represiunea camuflată sub masca poliției și a justiției, a mîrșăviei închisorilor, cazărmilor, uzinelor, școlilor, comisariatelor și tribunalelor. Eu îi spuneam că viitorul lui nu era decît un vis care-ți dădea dinainte un gust cam amar. El îmi răspundea că trecutul meu, vai !, n-avea nimic de vis și că viitorul nu începuse încă.

Îmi vorbea despre viața în uzinele din timpul lui Zola, de țăranii lui Le Nain[8] sau de Războiul de treizeci de ani[9], de sclavii lui Aristotel. Eu îi vorbeam, tușind ușor și punîndu-mă la adăpostul vîrstei, despre Acropole și despre Mozart. N-aveam nici o șansă ! Era, în chip evident, o altă față a exploatării. Ura Grecia. Ura, de asemeni, la fel de mult ca umanismul, rațiunea și cultura : regăseam în acest dispreț atît pe bunicul cît și contrariul lui. Alain îmi vorbea de noi. Și eu îi vorbeam de noi. Îi povesteam unele din evenimentele derizorii și exemplare pe care le relatează aceste amintiri. I se păreau ridicole și adeseori respingătoare. Îi pomeneam de carte — de cartea aceasta —, pe care o proiectam în gînd. Nu-i vedea utilitatea și o demola dinainte. Terenul îmi cam fugea de sub picioare. Încercam să mă justific : trecutul ne crease, eram copiii lui și, chiar de-ar fi să-l schimbăm, trebuia să-l cunoaștem... Alain îl respingea cu o violență uluitoare. Oare și Claude, odinioară, în urmă cu aproape jumătate de veac, fusese atît de brutal ? Lucrurile, evenimentele, oamenii erau foarte diferiți. La Claude exista, pe vremea aceea, un fel de

ură. La Alain exista mai de grabă o blîndeţe implacabilă. Nu vorbea decît de dragoste, agitînd bombe. Aprindea ruguri, dar nu voia să vadă decît lumina lor.

Nouă tuturor, bunicului, tuturor celor pe care i-aţi văzut defilînd de-a lungul acestor pagini, nu voia să le refuze, ca indivizi, virtuţile curajului şi bunătăţii şi chiar meritul inteligenţei, ale cărei limite le cunoşteam eu însumi mai bine decît oricare altul. Dar îi descalifica în bloc pentru violenţă latentă, pentru ipocrizie, pentru uşurinţa criminală, pentru dispreţ faţă de omenire. „Nişte paiaţe, spunea el, care, culmea neşansei, ar fi în acelaşi timp şi jandarmii". Ca să fiu sincer, nu-l vedeam pe bunicul nici paiaţă, nici jandarm. „Bietul meu Alain, îi spuneam, oare eşti sigur că nu vei apărea şi tu ca o paiaţă celor ce vor veni după tine ? Oare eşti sigur că nu joci tu însuţi, faţă de cei ce nu gîndesc ca tine, un rol de jandarm mult mai pronunţat decît străbunicul tău, decît bunicul tău sau chiar decît unchiul tău Philippe ? Mi-e teamă ca aceia ale căror mituri mai plutesc încă în viitor să nu fie pînă la urmă mult mai puţin toleranţi decît aceia ale căror mituri se odihnesc în trecut. Se uita la mine şi cred că mă lua drept un cretin. Nu-i contestam acest punct cîştigat. I-l acordam cu dragă inimă.

Mi-a trecut prin minte că, prizonier al fantomelor mele, al maniilor mele, al amintirilor mele, eram poate, într-adevăr, prea cufundat în acest trecut despre care v-am vorbit atîta pentru a mai observa ceea ce se năştea. Oare sîntem capabili vreodată să înţelegem ceea ce nu sîntem ? Alain, ca şi bunicul meu, nu-şi dădea prea mare osteneală să iasă din sistemul său. Slăbiciunea şi forţa mea constau în faptul că eu încercam să intru în el. Într-o seară de toamnă, acum cîţiva ani, în apartamentul meu din rue de Courcelles, în mijlocul unuia din cartierele cele mai burgheze din Paris, citeam, deci, cu un sentiment de simpatie puţin forţată, combinată cu o stupoare pe care căutam să mi-o combat, manifestele intitulate *Din voia poporului* care-mi căzuseră în mînă. Titlul m-a pus pe gînduri. Dar a trebuit să ajung pînă la concluzie că să mă dumiresc : ...*Ordinea, morala, legea, necesitatea, forţa lucrurilor, demnitatea muncii, bunul-simţ şi onoarea, voinţa lui Dumnezeu n-au fost niciodată nimic altceva decît voinţa feudalilor, a mare-*

lui capital, a patronilor bisericii, armatei și poliției. Noi o vom înlocui prin voința poporului. Voia Domnului a murit. Trăiască voia poporului! Nu exista decît o singură persoană pe lumea asta care să fi putut scrie acest text : era Alain.

El era, firește. Nu ținea să rămînă în clandestinitate decît din modestie. Printr-o simplitate demnă de stimă, insista mult asupra caracterului colectiv al apelului său și al proiectelor sale. Dar nu s-a dat înapoi să-mi vorbească despre aceasta cu entuziasm. Mi-a propus chiar să-l ajut. Era o idee stranie : eu n-aveam nici unul din darurile lui de organizator. Mi-a cerut numai să-i promit că voi păstra secretul cel puțin trei ani. S-au scurs de atunci patru sau cinci. Am stat să-l ascult o noapte întreagă, cea mai stupefiantă noapte din viața mea. Mi se învîrtea capul. Trebuia să fac un efort ca să mă conving că tînărul bărbat din fața mea era nepotul și strănepotul atîtor oameni ai ordinii și ai tradiției. Un monstru, un sfînt, un nebun, un cinic, un conducător de oameni de tipul acelor eroi pe care îi disprețuia atît de profund, Alain îmi apărea succesiv sub toate aceste trăsături contradictorii. Vorbea cu un entuziasm glacial care mă înfricoșa. Acest băiat de douăzeci de ani trata de la egal la egal cu șefii de stat cărora le purta sentimente oarecum comparabile cu cele pe care le declara bunicul, cu mai multă reținere și curtoazie, în umbra turnurilor de la Plessis-lez-Vaudreuil. Operațiile de redistribuire a alimentelor, a mărfurilor și a banilor cu care se ocupa de cîteva săptămîni nu erau decît o palidă prefață a unui plan infinit mai ambițios care se bizuia, cu multă inteligență, pe exploatarea virtuților nounăscute din liberalism și democrație : solidaritatea, oroarea față de violență și de cruzime, sentimentalismul colectiv multiplicat la nesfîrșit prin dezvoltarea mijloacelor de comunicație. Ideea genială era că, după două mii de ani de umanism, de budism, de creștinism, după un secol de ideal socialist, legăturile dintre oameni se strînseseră atît de mult încît nu mai era necesar să fie loviți chiar aceia cărora trebuia să li se aplice lovitura : era de-ajuns să fie atacat primul venit. Cavalerii se străduiau, odinioară, să pună mîna pe rege, pe Richard Inimă de Leu sau pe Ioan cel Bun. Mai tîrziu, banditi cu mentalitate de mic burghez răpeau copiii lui Lind-

bergh sau ai unui mare industriaș ori pe soția unui miliardar. Fiindcă familia și patria dispăreau în folosul unei colectivități cu mult mai numeroase, aceste manevre meșteșugărești căzuseră în desuetudine. Lucrurile puteau fi privite în mai mare : în această faimoasă lume unificată și îngustată, era de-ajuns să amenințI pe indiferent cine ca să obții indiferent ce. Presa, radioul, televiziunea, asupra cărora nici un guvern, cel puțin occidental, nu mai puteau să acționeze, s-ar repezi din proprie inițiativă să înlocuiască în mod foarte avantajos ridicolele scrisori de șantaj ale romanelor de aventuri din alte timpuri, redactate cu litere decupate din ziar. Natural, nu mai era vorba să se limiteze ambițiile la răscumpărări în bani. Se putea obține totul, și în toate domeniile, amenințînd cu moartea sau cu tortura vreo jumătate de duzină de orfane sărace, răpite fără prea mare greutate din poarta școlii, sau un cîntăreț cu priză la zece milioane de admiratori fanatici. Important era ca totul să se știe și, bineînțeles, totul avea să se știe.

Ascultam aceste divagații cu oroarea pe care v-o închipuiți. Îmi spuneam că da, într-adevăr, nepotul meu era nebun. Eu îl priveam, el îmi zîmbea. Vorbea atît de așezat, cu atîta calm și forță, încît șovăiam dacă să mă pronunț : s-ar fi putut crede că debita un curs de economie politică sau de sociologie contemporană. Umbla în lung și-n lat, vorbind fără-ntrerupere. Suprarealiștii se prosteau atunci cînd cereau cu surle și trîmbițe o revoluție pe care n-o făceau niciodată și cînd proclamau, fără să treacă la fapte, că actul suprarealist cel mai simplu era să cobori în stradă și să tragi în mulțime. Toată lumea găsea lucrul acesta formidabil. Nu era nimic mai elementar decît să împreunezi aceste două propuneri și să treci, în sfîrșit, de la stadiul de vorbe care dezonora literatura la stadiul executării : trebuiau ucise vreo zece sau vreo sută de persoane, sau vreo mie cel mult, ori două mii, ca să silești guvernele să se supună. Nu era doar o picătură de apă față de nenumăratele victime ale capitalismului și ale reacțiunii ? Cu mult mai puțin decît un an de distrugeri inutile pe autostrăzile burgheziei. Și-apoi, oricum, nu poți să faci omletă fără să spargi ouă, nici revoluție cu mănuși albe.

Puteai să dai iama în grămadă. Sau puteai, de asemenea, să te amuzi selecționînd notabilități. Nu era în-

terzis să alegi victimele printre adversarii de clasă. Nimic mai ușor decît să găsești personaje deajuns de celebre ca să stîrnești opinia publică și care, totuși, să fie prost apărate : un cardinal, de pildă, un scriitor întrucîtva cunoscut — francezii adoră scriitorii —, o actriță de succes, un ziarist reacționar.

— Dar papa ? spunea Alain. Ei ? Ar fi o lovitură frumoasă să-l răpești pe papă ! S-ar putea obține tot ceea ce s-ar dori : desființarea serviciului militar, deschiderea tuturor închisorilor...

— Dar, bietul meu Alain, murmuram (nu găseam altă formulă), dar, bietul meu Alain, poliția, armata, opinia publică...

— Îți arde de glumă ? răspundea Alain. Nu va exista niciodată, la noi, o opinie publică unanimă asupra acestui gen de probleme. Sau guvernul cedează, și-atunci vom cîștiga. Sau nu cedează, și, oricum, cînd vor fi găsite în pădurea de la Fontainebleau — știi, în cursul săptămînii poate să fie destul de pustie — trupurile a opt școlărițe culese la întîmplare din școlile din arondismentul al XVI-lea, drogate zdravăn și violate, sau cadavrul răstignit al președintelui Adunării naționale, crede-mă, chestia va face vîlvă și sistemul nu va ieși întărit din asta : n-aș vrea să fiu în pielea ministrului de Interne sau a prefectului poliției... Dar focul, la el te-ai gîndit ?... Dar barajele aruncate în aer ? Dar trenurile care deraiază ? Dar avioanele care se prăbușesc ? Nu vorbesc de bombe decît ca să le amintesc : nu ți se pare că au, de pe acum, ceva depășit, un iz folcloric ? Rîdea. Cînd va lua foc o pădure, și asta nu întotdeauna din cauza noastră, cînd o școală se va preface în scrum, sau un spital, sau un mare magazin, toți vor sfîrși prin a vedea peste tot mîna noastră. Nici n-o să mai fie nevoie să ne aducem la îndeplinire amenințările. Vom spune doar : Atenție !... mișcînd degetul mic. Și tot putregaiul ăsta, care nu mai crapă odată, se va descompune de la sine. Îți dai seama că noi cîștigăm oricum. Închipuie-ți, prin absurd, o ofensivă formidabilă împotriva noastră : peste tot poliție, supraveghere clipă de clipă, cîte un copoi în spatele fiecărui copac, la ieșirea din fiecare școală, la toate ghișeele din aeroporturi, în toate cotloanele din păduri, armata pe picior de război și camioane cu trupe în orașe... Îți dai seama de atmosfera care s-ar produce,

de furia oamenilor, de acreala presei... Ceea ce e formidabil, e că, luptînd împotriva ignominiei și democrației liberale, nu numai slăbiciunea adversarului este cea care ne aduce victoria, ci și îndîrjirea lui. Vrem să-l silim să-și demaște latura violentă. Cum? Prin violență. Nimic nu-i mai contagios ca violența. Ea se ia ca tifosul și se încrîncenează în fața obstacolului. Noi vom fi în același timp și violența și obstacolul și ne vom încrîncena la rîndul nostru contra a ceea ce ni se va opune. Vom jefui băncile, vom arunca în aer teatrele, ne vom da viața în schimbul hotelurilor de lux și al cartierelor elegante, vom face să domnească teroarea. Atunci, cînd statul se va prăbuși sau își va exercita dictatura militară, existența va deveni imposibilă. Ce altceva urmărim noi? Nu vrem bani, nici reforme, nici o schimbare de paiață: vrem să facem una cu pămîntul ceea ce există. Inutil să ne pierdem capul pentru niște rahaturi de valori, pentru idealisme de fațadă. Pentru moment, să distrugem. Nu-i chiar așa de greu.

— Dar, Alain, am îngăimat, oamenii or să vă urască, or să vă mătură...

— Da' de unde!, spunea Alain. Ai să vezi că înseși victimele, părinții lor, prietenii lor pînă la urmă au să înțeleagă și, poate, au să ne ajute. Nu spun că n-o să pierdem și noi în luptă cîteva pene. Și ce-i cu asta? Sîntem gata. Ba mai mult... Atunci cînd vor aresta trei sau patru dintre ai noștri, vom răpi la nimereală zece copii din cartierele elegante. Ah! Văd de pe acum *Le Figaro, Le Monde, France-Soir* cu titlurile lor incendiare și editorialele lor bine ticluite, migălite, un pic lașe, indignările lor liberale, neputința lor de umaniști. Chemare la arme, poate, și la rezistență națională?... Douăsprezece școlărițe contra a trei din *Voia poporului!* Ce zici?

Mai avusesem nebuni în familie. Una din surorile bunicului murise într-o casă de odihnă oarecum specializată din împrejurimile Parisului. Avusese viziuni și mesaje din partea Sfîntei Fecioare pentru domnul Fallières sau domnul Loubet[10]. Și noi toți eram, într-un fel sau altul, lunateci, originali, ceea ce bunicul numea, după o formulă care-i era scumpă, „cam zărghiți". Ultimul cu numele nostru era un zărghit. Eu mai continuam să lupt pas cu pas:

„Și toate astea, pentru ce le faceți ? Pentru ce atîta sînge, atîtea suferințe, atîtea dureri ale unor nevinovați ?“...

Mă privea cu milă : mai exista vreo deosebire între vinovați și nevinovați ? Toată lumea era vinovată, toată lumea era nevinovată. Vinovații erau nevinovați și nevinovații erau vinovați. Oare noi, la Plessis-lez-Vaudreuil, nu fusesem vinovați ? Și căpitanul Dreyfus, și copiii minerilor din subteran, și milioanele de existențe sacrificate de-a lungul întregii istorii în folosul familiei și al clanului Remy-Michault ? Trebuia să-i pui pe Nietzsche și pe Marx și pe Freud unul peste altul și să profiți de scoaterea în afara legii a violenței după Hitler și Stalin ca să faci să triumfe, în fine, sub aparențele violenței, dreptatea și adevărul.

Dar prietenii tăi, l-am întrebat, ce cred despre toate astea ?

— Care prieteni ? mi-a zis.

— Nu știu... Geismar... Cohn-Bendit...

— Eh ! mi-a răspuns. Niște reacționari mic burghezi....

Trecuseră mai bine de cincizeci de ani de cînd auzeam anunțîndu-se în jurul meu sfîrșitul fericirii de a trăi și al civilizației. Și în cursul celor o sută sau o sută cincizeci de ani care mă precedaseră același strigăt se înălțase din mijlocul a ceea ce mai rămăsese din privilegii și tradiții. Noi auzeam acest strigăt, fiindcă noi eram cei care-l scoteam. Dar, de-a lungul secolelor, alții gemuseră neîncetat pe ruinele caselor lor, ale templelor lor, ale moravurilor lor și pentru sfîrșitul lumii. La Babilon, la Ierusalim, la Roma pe la începutul secolului al V-lea, odată cu năvălirea barbarilor, la Samarkand, la Constantinopol în 1453, la azteci și la incași, la fel ca la Sankt-Petersburg sau la Viena, totul se prăbușise mereu. În divagațiile lui Alain, nu vedeam sfîrșitul lumii. Se puteau găsi situații cu mult mai rele în analele istoriei : epidemii de nebunie sau de sinucideri colective, masacrarea unor popoare întregi, religii înfricoșătoare sau monștri sîngeroși în capul statului. Dar ceea ce sublinia Alain cu o evidență care îmi făcea rău, era sfîrșitul unui lucru ce-mi rămăsese foarte scump, în ciuda greșelilor și a ridicolului ei : sfîrșitul familiei. Ne petrecusem timpul — și poate că simțul familiei con-

sta tocmai în aceste întoarceri și palinodii — recuperîndu-ne unii pe alții. Avusesem printre noi catolici și protestanți, generali ai Împăratului și emigrați și chiar prieteni ai lui La Fayette, mulți antidreyfusarzi și cîțiva dreyfusarzi — cu titlu, trebuie s-o spun, mai ales retrospectiv —, partizani ai lui Franco și ai republicanilor spanioli, admiratori ai mareșalului și gaulliști din Rezistență, puritani și cheflii, credincioși și sceptici. Dar ne strîngeam rîndurile după loviturile primite, ne ajutam deși adversari, ne stimam în ciuda încăierărilor, ne converteam înainte de a muri, și unitatea familiei era întotdeauna salvată. Nu vedeam cum putea Alain să-și reia într-o zi locul în sînul sfintei familii.

Existau nenorociri mai mari decît acest sfîrșit al unei epoci. Existau catastrofe. Exista bomba atomică. Nu ajungeam nici măcar să mă conving că această combinație între Ravachol[11], Lenin, Jarry[12] și unchiul Donatien, care-l înnebunea pe Alain, ar sfîrși vreodată prin a reuși, transformîndu-se în eveniment. Ceva ridicol se amesteca cu oroarea. Dar, oroare sau ridicol, familia nu rezista. Trecutul, care durase atît, se întrerupsese. Viitorul pornea din nou de la zero. Nu era imposibil ca destinul viitorului să fie, în primul rînd, de a schimba. Paradoxul aparținea, poate, mai degrabă acestei familii ale cărei eforturi încercaseră să supună viitorul dominației trecutului și să le facă, prin eliminarea timpului, la fel de asemănătoare ca doi frați gemeni. În orice caz, nebunia unuia dintre ai săi punea capăt paradoxului. Era oare cu adevărat un progres? Lumea biruia clanul. Și fluctuațiile timpului, seducțiile și visurile lui, bogățiile lui fără margini, dar și teroarea lui biruiau splendoarea încremenită în imobilitate.

După cum știți, nu s-a realizat nimic din ceea ce-și imagina Alain și din revoluția lui fără program. Sau aproape nimic. Palestinienii lui Septembrie negru, japonezii Armatei roșii, un mic număr de aventurieri certați cu legea care voiau să-și regăsească nevasta sau să fie primiți de papă au deturnat, într-adevăr, cîteva avioane. Banda lui Andreas Baader și Ulrike Meinhof a făcut ceva mai mult în Germania. Ba chiar m-am întrebat uneori dacă nu existau legături între banda lui Baader, Armata roșie japoneză care-i răstignea pe trădătorii ei și iluminările lui Alain. Dar n-a avut loc ni-

ciodată acea sărbătoare a viitorului și a sîngelui anunțată de nepotul meu. De fiecare dată cînd aflam despre răpirea unui ostatec sau incendierea unei școli, căutam — dar întotdeauna în zadar — urma trecerii lui Alain. El dispăruse, Eu, în schimb, nu-l uitasem. Nu uitasem uluitoarea noastră conversație dintr-o seară. Am sfîrșit totuși prin a mă întreba uneori dacă nu visasem și dacă ea avusese cu adevărat loc. Alteori m-am întrebat, dacă ceea ce-mi spusese în noaptea aceea era cu mult mai abominabil decît marile măceluri ale istoriei celebrate de legende, de cărți, de instituții, de amintiri, de dușmanii noștri și de noi. Sfînta Inchiziție, exterminarea protestanților și a evreilor, masacrele din septembrie sau reprimarea Comunei, secole de torturi și de crime și războaiele pentru care, dintotdeauna, am avut atîta indulgență, oare toate acestea nu erau în același timp mai reale și mai înspăimîntătoare decît acele fabulații ? Iată trecuse multă vreme de cînd inocenții erau masacrați cu prioritate. Nu exista, într-adevăr, nimic nou în proiectele lui Alain. Fericirea, pacea, dreptatea erau cît se poate de fragile. Bunicul își trecea timpul repetînd-o întruna. Fără îndoială că nu era suficient argumentul să nu te-atingi de ordinea existentă de frică să n-o zdruncini. Ba era mai degrabă contrariul. Pămîntul se clătina sub pașii mei : cuvintele echitate sau adevăr sfîrșeau prin a se goli de sensul lor și a lăsa cîmp liber tuturor inversiunilor și atrocităților. Cultul familiei, în orice caz, rămăsese atît de puternic sădit în mine încît nepotul meu îmi lipsea : aș fi vrut să mai pot vorbi cu el despre masacrarea ostatecilor, a pădurilor și a școlilor care se mistuiau în fum și despre tema foarte dragă familiei a ignominiei guvernelor. Dar el nu mai era aici.

Printr-una din acele contradicții întîlnite la tot pasul, Alain, care își dirija toate eforturile spre a se elibera de ceea ce era sacru pentru noi, se străduia să constituie o nouă noțiune de sacru. Organiza cu un grup de băieți și fete, în cea mai mare parte foarte tineri, un fel de ceremonii secrete care se înrudeau cu o liturghie neagră[13] și o tabără de antrenament și unde se regăseau urme ale învățăturii lui Gurdjieff[14] sau Georges Bataille[15], ale unui vag esoterism hindus și ale celui mai delirant național-socialism ; totul, bineînțeles, sub semnul conjugat

al lui Lenin, Nietzsche și unchiului Donatien. Era ceea ce el denumea manipularea bombelor spirituale. Poliția și presa de mare tiraj au fost din plin amestecate, în urma evenimentelor pe care le voi evoca pe scurt, în aceste afaceri cam obscure. Secretul, teama, confuzia au împiedecat de fiecare dată formarea unei imagini foarte clare asupra lucrurilor. Întrunirile se țineau uneori într-un hambar sau într-o pivniță, dar cel mai ades în aer liber, în mijlocul unei poieni unde fuseseră răstigniți un liliac sau o bufniță. Se biciuiau puțin cu nuiele, făceau dragoste și trăgeau cu gloanțe adevărate, exersîndu-se pentru lupta de stradă, asupra unor desperados[16] în bluzon american. Alain citea cu voce tare un text din Sade sau de apologie zen[17], uneori un discurs al lui Trotki sau al lui Goebbels, o pagină din evanghelie, din Lautréamont, din Jarry. Treceau apoi la o masă luată în comun numită Cina sau Banchetul și care consta, în esență, dintr-un amestec de droguri și de hașiș, care lăsau mult în urmă heroina și L.S.D.-ul. Rolul lui Alain mi s-a părut puțin ambiguu : era șeful — pentru unii, un visător — pentru alții, pe care mai de grabă îl luau peste picior. Legătura grupului cu organizația *Voia poporului* nu era nici ea prea clară : cînd se confunda cu ea, cînd se deosebea. Se întîmpla chiar să dispară și totul să apară în ochii anchetatorilor și ai ziariștilor ca rodul unor fabulații sau halucinații colective. Rămîneau, cu toate acestea, cîteva urme : bufnițe răstignite, drogați incurabili care, delirînd, îl chemau pe Alain, manifestele care mă frapaseră, drama despre care vă voi vorbi și dispariția nepotului meu.

Ziarele vremii — era în 1970 — au acordat un spațiu destul de mare aventurii unei tinere fete care n-avea mai mult de șaisprezece ani și al cărei nume, potrivit legii, era interzis să fie divulgat. Se numea Gisèle D... și avea să joace, la rîndul ei, un rol straniu și sinistru în istoria familiei. După noaptea de stupoare pe care o petrecusem cu Alain, m-am întrebat mult timp ce aveam de făcut. Mi-a venit ideea, ca unui adevărat reacționar adept al represiunii și pentru a evita tragediile, să previn poliția. Dar promisesem să păstrez secretul. Și, la urma urmelor, Alain era nepotul meu și-mi revărsasem asupra lui o bună parte din afecțiunea și aproape admirația pe care o nutrisem întotdeauna pentru tatăl lui. De

altfel ce i-aş fi putut spune comisarului de poliţie pe care m-aş fi dus să-l caut? Că nepotul meu îmi povestise... că citea texte primejdioase... că avea idei ciudate şi proiecte neliniştitoare?... Mi-ar fi rîs în nas. Am tăcut. Iar în lunile care au urmat, nu prea l-am mai văzut pe Alain şi silueta lui înaltă de vagabond, puţin miop, de mare lux. Dar am rămas neliniştit, preocupat, cam în starea de spirit a inspectorului Ganimard aşteptînd o lovitură a lui Arsène Lupin sau a doctorului Watson lipsit de veşti de la un Sherlock Holmes care s-ar fi contopit într-un mod destul de bizar cu profesorul Moriarty. Cînd am primit, într-o dimineaţă, un telefon de la un inspector de poliţie care vroia să mă vadă „pentru o afacere privind familia dumneavoastră", am încercat un sentiment în acelaşi timp de spaimă şi aproape de uşurare: asta trebuia să fie, Alain fusese prins şi ei ştiau ceva. Nu, nu ştiau mare lucru. Peste cîteva clipe, Claude îmi telefona şi el. Numele lui Alain fusese pronunţat printre multe altele şi, cum nu reuşeau să pună mîna pe el, voiau să ia, la nimereală, mărturia celor apropiaţi lui. Fusese convocat tatăl lui, iar Claude mă chema în ajutor.

Era o poveste îngrozitoare. Pe un cîmp din apropiere de Sarthe — la vreo patruzeci de kilometri de Plessis-lez-Vaudreuil — fusese găsit corpul tinerei Gisèle D... Avea amîndoi ochii scoşi. Dar trăia. Putuse să fie interogată. Dădea asigurări că îşi vîrîse singură în ochi o ţepuşă înroşită în foc. De ce? Ca să se pedepsească. Ca să se pedepsească pentru ce? Explicaţiile deveneau cam confuze. Era vorba de droguri, de incest, de o exaltare aproape mistică, oroarea pentru o greşeală îngrozitoare. Anchetatorii rămîneau cam sceptici: nu erau convinşi că o fată de şaisprezece ani ar fi capabilă să se orbească singură cu o ţepuşă ascuţită. Erau pe deplin convinşi de ideea de punitiune. Dar asupra autorului punitiunii nu se puteau încă lămuri. Fata într-o semi-comă din care ieşea treptat, vorbise de fratele ei, a cărui amantă părea a fi, de Alain, de care era poate îndrăgostită, de cinci sau şase tineri, băieţi sau fete, care se dedaseră, pe nişte lande destul de pustii, dar la doi paşi de peisajul cel mai francez din cîte sînt, acel faimos peisaj de echilibru şi de graţie cîntat de atîţia poeţi, la scene de groază care îi

înfiorau pînă şi pe poliţiştii, obişnuiţi cu scenariile mai clasice ale şantajului convenabil sau cu cele trei gloanţe trase în pîntece.

Doi copii de vîrstă destul de mică dispăruseră în regiune. Corpurile nu fuseseră găsite, dar banda era bănuită că le luase şi le folosise pentru practici misterioase. Fata nu voia sau nu putea să spună nimic. Scotea urlete şi se tăvălea cuprinsă de crize care ar fi fost considerate, cu cîteva secole în urmă, drept dovezi evidente că e posedată de diavol. Medicii sfîrşiseră prin a se opune continuării interogatoriului. De aceea tabloul celor petrecute, aşa cum îl reconstituiau anchetatorii, se prezenta destul de imprecis. Culpabilităţile care apăsau asupra lui Alain erau grele, dar vagi. Exista o poveste cu incitarea unor minori la destrăbălare, la incest, la răpire, poate la asasinat, şi la violenţe care puteau atrage moartea. Exista mai ales acea atmosferă extraordinar de tulbure de dominare a spiritelor şi a trupurilor, de mistică inversată, de magie neagră combinată cu droguri şi pistoale mitalieră şi, în cele din urmă, cu posedarea de către diavol. Diavolul dădea tîrcoale pe acolo. Avea o ţinută foarte modernă, un vocabular pus la punct. El disimula practici venite din străfundul veacurilor sub înfăţişarea unui om tînăr.

Firește, poliţia s-a dus să facă cercetări la tînăra Gisèle D... şi la părinţii ei. Locuiau într-un apartament mai mult decît confortabil, aproape luxos, spre rue de la Pompe, între rue de La Tour şi rue Desbordes-Valmore. Secretele familiei au fost vînturate prin toate ziarele. El avea amante, ea avea prietene. Una dintre prietenele mamei se culcase şi cu tatăl şi o cam asaltase şi pe fiică. Toate astea erau cumplit de banale şi-mi închipui că nu aşteptaţi de la mine respectivele amănunte semi-voalate distilate de presă. Eric, fratele Gisèlei, era un personaj destul de ciudat. Îi plăcea să se dea drept cel mai bun prieten al lui Alain, ale cărui idei nu le împărtăşea totuşi. Îl zărisem şi eu de vreo două-trei ori, dar, în ce mă priveşte, aş fi jurat că se detestau. Eric colecţiona căşti ale Wehrmachtului şi centuri de-ale SS-iştilor, se plimba înfăşurat în pelerine ample de culori incerte. Afişa o atitudine rigidă, gust pentru bani şi

petreceri, dragoste pentru o poezie căutată, esoterică și puțin disprețuitoare și, sub aparența unei virilități afectate, avea înclinații evidente spre homosexualitate.

Gisèle ținea un jurnal. Poliția a pus mîna pe el. Era un caiet mare, cu coperți în imitație de piele neagră, în care nota, de trei sau patru ani, tot ceea ce avea pe suflet. De la o zi la alta, acest jurnal al unei fete tinere, care nu strălucea prin calități literare și pe care nici un editor n-ar fi acceptat să-l publice, a ajuns la sume astronomice. Directori de ziare sau de edituri, bișnițari în căutarea unei afaceri rentabile se băteau ca să pună mîna pe el. Caietul negru, ca să-i dau numele sub care îl lansase presa, se afla, în principiu, sub cheie. În urma unor combinații destul de sordide — Eric făcuse o fotocopie după el — și sfidînd legea, ocolită încă odată, o revistă de mare tiraj a publicat, la un preț exorbitant și cu o zarvă nemaipomenită, largi extrase din el care s-au bucurat imediat de un succes răsunător. Era un amestec sfîșietor de reflecții de fetiță de-abia scăpată de Zenaide Fleuriot[18] și de blestemății foarte naive. Vorbea acolo de fratele ei, firește, de părinți, de prieteni și de Alain. În versiunea publică nu apărea nici un nume, dar figurau toate prenumele. Le recunoșteam fără greutate. Și descoperisem cu uimire, în însemnări care ar fi trebuit să rămînă obscure pentru masa cititorilor, urme ale familiei pe care nu m-aș fi așteptat să le găsesc într-un săptămînal de senzație, sub semnătura unei străine, victimă a unui fapt divers, implicată, probabil, într-o crimă rituală sau mistică : *Alain. Din voia Domnului* (Formula, indica ziarul, era subliniată cu cerneală roșie). *Din voia Domnului. Nu mai cred în Dumnezeu, dar ideea voiei lui mi se pare în continuare încîntătoare. Alain îmi vorbește de popor. Îl prefer pe Dumnezeu, Dumnezeul nostru, absența lui Dumnezeu.* Urmau note despre Beatles și despre Panterele negre.

Din nou mi s-a părut că familia mea ajunsese la capătul carierei sale : ea săvîrșise — cuvîntul trebuie luat mai puțin în sensul său politic cît în accepția sa astronomică — o revoluție completă. Umbra ei apărea, înconjurată de tot fastul bisericii și al tradiției, în cronicile lui Joinville[19] și Willehardouin[20], în *Oraisons funèbres* ale lui Bossuet, în *Memoriile* lui Saint-Simon și Chateaubriand, în scrisorile lui Marcel Proust. Ea se

profila acum, la rubrica faptelor diverse, în realitate a scandalurilor, în paginile unei reviste de senzație. Dar mai exista oare familia ? Răsturnată, diferită, umbră a ei înșeși, de nerecunoscut și totuși identică, ea era negativul ei. Absența ei, ca și pentru Dumnezeu, și negarea ei. Peste două sau trei săptămîni, Gisèle D..., mergînd pe bîjbîite, s-a aruncat pe fereastră. A doua oară n-a mai scăpat destinului ei. N-a murit pe loc, dar, în urma unor noi suferințe, s-a sfîrșit după patru zile. N-am cunoscut mulți bărbați sau multe femei cu care soarta să se fi arătat atît de crudă.

Împotriva lui Eric și Alain a fost emis un mandat de arestare. Ei trecuseră frontiera încă din prima zi. Fuseseră semnalați — dar erau oare ei ? — în Macedonia, în Irak, în Afganistan. Un cineast pretindea că-i întîlnise în Nepal. Nimic nu mi se părea mai plauzibil. Cu vreo șase sau opt luni în urmă, un tînăr murise de tifos într-un spital din Nouméa[21]. Își dăduse un nume fals și actele lui de identitate fuseseră modificate în mod grosolan. N-a durat mult pînă să i se descopere adevărata identitate : era Eric. Noutatea, care ar fi făcut senzație cu doi sau trei ani mai înainte, nu s-a bucurat decît de o notă de două rînduri în gazeta locală. Ziarele din Paris, săptămînalele care își disputaseră fotografiile Gisèlei și ale fratelui ei, revista care publicase fragmentele din caietul negru n-au suflat o vorbă. Aveau loc alegeri, cred, sau un nou scandal care le izgonea pe cele vechi, sau, poate, Salonul automobilului, sau unul din acele Tururi ale Franței care îl fascinau pe bunicul pe vremea cînd declinul nostru era încă splendid. Era Merkx, pare-mi-se, care cîștiga în vremea aceea, sau poate Ocaña. Dar, odată cu dispariția mătușii Gabrielle și a bunicului, nu mai e nimeni în familia noastră — din care n-am mai rămas de altfel decît eu —, care să se mai ocupe de Turul Franței. Mă întreb uneori dacă, după atîția ani de triumf și de glorie, Turul Franței, ca și familia, n-a sfîrșit prin a îmbătrîni.

Mai primesc, din cînd în cînd, cîte o carte poștală de la Alain. N-a murit. Mesajele lui sînt scurte. Nu sînt semnate niciodată. Dar îi recunosc scrisul și știu că sînt de la el. Îmi ajung succesiv sau uneori simultan din toate colțurile lumii, de la Manaus[22] sau Kigali[23], de la Scutari[24] sau Kobe[25], de la New-Orleans[26] sau din deșerturile

Yemenului. Îl bănui pe nepotul meu că vrea să se joace cu mine şi că încearcă să acrediteze legenda ubicuităţii lui. Pozează în geniu al răului. Nu există mare catastrofă, teatru de operă care să ia foc, deraiere de tren sau masacru în California, nici avion de pasageri care să se prăbuşească fără să nu-mi parvină vreo vorbă, sibilinică şi transparentă. S-ar zice că opera sa distructivă continuă prin tot universul. Hazard, firește, sau poate, la rigoare, convergenţă accidentală de intenţii criminale fără legătură între ele cărora, în nebunia lui şi în pofida oricărei evidenţe, ar fi vrut să le fie centru şi stăpîn. Gîndindu-se într-una — şi nu ştiu dacă greşea — că ai noştri, în cursul secolelor, fuseseră dintre asupritorii care, împreună cu cei de-o seamă cu ei, făcuseră să domnească opresiunea, el a sfîrşit prin a se confunda nu numai cu destinul unei lumi în revoltă împotriva ordinii, ci cu tot ceea ce se deteriorează sub mîna omului, cu tot ceea ce se prăbuşeşte în natură. Îl văd destul de bine în rolul unui Vidocq[27] al contestaţiei, într-un Robin Hood ultramodern, într-un domn Arkadin sau Vautrin[28] de coşmar, în şeful unei mafii revoluţionare imaginate la dimensiunile planetei, într-un Che Guevara[29] întruchipînd voia poporului care s-ar confunda, în delirul lui, sub formă de flăcări şi uragane, cu voia sinistră a unui Dumnezeu al răzbunării şi al dreptăţii cuprinse de nebunie.

Iată unde am ajuns, după douăzeci de ani de la sfîrşitul Plessis-lez-Vaudreuil-ului. Am văzut, în răstimp de şaptezeci de ani, cum totul moare în jurul meu, cum totul se schimbă, cum totul renaşte altminteri şi nu mai înţeleg mare lucru, să mă ierte cei tineri, din această lume pe care urmează să o părăsesc. Din această familie destul de numeroasă pe care am încercat să v-o prezint, fără s-o nimicesc sub povara dispreţului şi fără s-o ridic în slăvi, nu mai rămîne, din generaţia mea, decît o soră, din care istoria a făcut o americană, şi slujitorul dumneavoastră, care scrie aceste amintiri. În amonte, pînă la noi, toţi au sfîrşit prin a se întoarce în pacea Domnului. Claude a murit de supărare, acum mai bine de un an. Se reîntorsese, potrivit formulei folosite la moartea alor noştri, la credinţa strămoşească. S-a reîntors cu ardoare, depun mărturie în acest sens, dar cu un fel de oboseală care avea ceva sfîşietor. Cînd îmi spunea: „Nu există nimic în afară de Hristos" mi se

părea că nu mai era strigătul de izbîndă și de entuziasm pe care-l scoate tinerețea. Era mai de grabă o mărturie a neputinței oamenilor de a-și înfăptui visurile de fericire.

Exista o poveste destul de recentă, care îl șocase puternic pe vărul meu. Aveam în Boemia niște rude care, printr-o coincidență destul de ciudată, urmaseră un drum foarte asemănător cu al nostru. Într-o familie de tradiție ultraconservatoare, doi dintre cei mai tineri, mai ales ca urmare a rezistenței împotriva lui Hitler, evoluaseră spre stînga și uneori spre extrema stîngă. Lovitura de la Praga, apoi Budapesta îi zdruncinase fără să-i abată însă de la linia pe care și-o fixaseră. Deveniseră partizani pasionați ai primăverii din țara lor, participaseră la redactarea faimoasei declarații a celor două mii de cuvinte și unul din cei doi, Jan, cel mai tînăr, fusese condamnat la moarte în 1969. Celălalt, cel mai în vîrstă, Pavel, fusese arestat un an sau doi mai tîrziu. Îl cunoșteam bine, și Claude, și eu. Profesa ateismul cel mai riguros, aproape un fel de aversiune pentru biserică și riturile ei, iar intransigența lui era pentru noi, și chiar pentru Claude, o temă inepuizabilă de glume. După arestarea lui, am reușit să obținem, în mai multe rînduri, informații despre soarta sa. Spre stupefacția noastră, ele ni-l zugrăveau, toate, ca pe un creștin militant.

Cu șase sau șapte luni înainte de moartea lui Claude, am primit cîteva amănunte prin cehi eliberați din închisoare care izbutiseră să-și părăsească țara. Conversiunea lui Pavel nu era un miracol. Era mai degrabă — cum să spun? — alegerea oarecum arbitrară, dar în același timp ineluctabilă, a singurei doctrine de opoziție care să nu fi fost prea compromisă. El nu-și mai putea spune nici comunist, nici monarhist, nici capitalist, nici chiar socialist, nici liberal. Își spunea creștin. Devenise ceva destul de uimitor — un creștin ateu, poate chiar mai mult: un fel de catolic nu numai nepracticant, dar în realitate de-abia credincios. Nu mai avea decît o speranță, ne spunea unul din camarazii lui, aproape la fel de uluit și de impresionat ca și noi: să moară pentru o credință pe care n-o împărtășea poate, dar pe care mai putea, cel puțin, s-o respecte, s-o admire și s-o iubească. Istoria mai văzuse victime ale Inchiziției sau ale proceselor de la Moscova care, în timp ce mureau, îi bine-

cuvîntau pe cei ce le sortiseră pieirii. Acum, iată, ne oferea, în atmosfera de confuzie a spiritelor și în faimoasa criză a valorilor, alibiuri pentru protest, succedanee de credință, o credință care era îmbrățișată cu singura idee de a găsi, în sfîrșit, chiar în ambiguitate, ceva pentru care să te lași ucis. Doamne! Ce timpuri trăiam, în care trebuia în primul rînd să-ți alegi dușmanii și în care mulți mureau, pentru a-și justifica moartea, în credințe împrumutate sau aproximative! Dar, în fine, pentru a muri și pentru a arăta ce sens dădeai acestei vieți, care poate nu avea niciunul, lecția Fericirilor[30] era încă de neînlocuit.

Îmi fac tot felul de scrupule dacă să vorbesc aici despre sfîrșitul vieții lui Claude. Cum să fii sigur că ai înțeles-o cu adevărat? Și-apoi, oricum ea nu-i aparține decît lui. Cred, totuși, că după atîtea drame și decepții, după nebuniile fiului său care l-au apropiat de mormînt, exemplul verilor noștri din Boemia îi dăduse mult de gîndit. Pînă la urmă Claude, ca noi toți, de creștinism rămăsese cel mai apropiat. Oare dispare vreodată complet, în ceea ce este frumos și în ceea ce este rău, în ceea ce este viu și în ceea ce este mort, povara zdrobitoare a trecutului? Oare sub măștile cele mai diferite căutase el vreodată altceva decît spiritul Evangheliei? Cuvintele lui Hristos, la care renunțase cîndva, apăreau iată, din nou, dar într-o lumină puțin surprinzătoare, drept credința acelora care epuizaseră tot ce era iluzie asupra acestei lumi și poate a celeilalte, drept speranța acelora care nu mai aveau nici o speranță. S-ar fi zis că geniul familiei găsise mijlocul de a-l aduce în sfîrșit pe Claude, pe cele mai ocolite căi, la tradiția strămoșilor lui. Fidel imaginilor noastre de Epinal,[31] mă aflam lîngă el cînd era pe patul de moarte. Nu mai credea în mare lucru, bănuiesc. Dar, ca și tata, ca și bunicul, ca și străbunicul, mărturisea, în momentul în care murea, o credință încrîncenată și poate disperată în ceva suprem — în lumea aceasta sau alta, știu eu? dar el oare știa? — despre care îi vorbise Hristos și care se confunda cu iubirea. L-am întrebat dacă-și mai amintea de acea seară furtunoasă cînd părăsisem Roma și cînd își punea nădejdea în oameni și în Dumnezeu. Mi-a răspuns printr-o șoaptă în care eu eram singurul care putea bănui un zîmbet: „Dacă aș fi papă...“ Dar restul, în zadar m-am aplecat

deasupra lui, nu l-am mai auzit, fiindcă era pe moarte, gata să-i reîntîlnească în amintire pe toți cei ce purtau numele nostru de care, cu mult înaintea fiului său, se despărțise într-o bună zi.

Aș fi vrut să-i scriu lui Alain că tatăl lui murise. Dar nu știam unde să-l găsesc. Continuam să primesc, din cînd în cînd, cărți poștale de ale lui venite de pretutindeni, în care nu evoca niciodată nimic decît binefacerea dezastrelor sau așteptarea neliniștită a cataclismelor sperate. N-aveam, și n-am încă, nici un mijloc de a-i răspunde și de a-i vorbi despre tatăl lui. Poate fiindcă nu pot să-i vorbesc despre Claude fiului său, vă vorbesc dumneavoastră. Cum să fac altfel ca să împiedic prăbușirea familiei în neant? Sînt zile în care îmi spun că voia Domnului nu este, poate, foarte veselă.

V

DUMINICA PAȘTILOR

Dumnezeu i-a dat speranței o soră:
ea se numește amintirea.
MICHELANGELO

SE LASĂ SEARA, dar e primăvară. Totul mustește de viață în jurul meu, de veselie și de speranță. Lumea e nouă. Pentru atîția bărbați tineri și atîtea femei tinere, e primăvară. Deoarece noi, cei din familie, trăim pînă la o vîrstă destul de înaintată, voi mai vedea poate cinci sau șase, eventual zece, înainte de a mă duce să-i întîlnesc pe ai mei în afara acestui timp care distruge totul. Să mă mai întorc odată la aceste lucruri dispărute pe care am încercat să le readuc la viață pe măsura posibilităților mele. Nu eu sînt cel care contează, ci umbrele alor mei pe care am căutat să le reînvii în memoria mea și în mintea dumneavoastră. Să binevoiți așadar să țineți seama de neîndemînarea autorului și să n-o lăsați să cîntărească prea greu în judecata dumneavoastră. Acest trecut despre care vorbesc merita, știu asta, nu mai mult respect și dragoste, dar mai mult talent și forță decît am eu.

Nu am fost niște sfinți. Nu am fost niște genii. Nu sînt nici măcar sigur că noi, care aveam aproape totul, am trăit la fel de bine pe cît am fi putut și s-ar fi cuvenit. Am fi putut fi mai liberi, mai amuzanți, mai fericiți. S-ar fi cuvenit să dăm dovadă de mai multă generozitate, de mai mult suflet și inteligență, de mai multă imaginație, de mai mult talent. Fusesem, sper că am lăsat să se simtă acest lucru, prizonieri ai prea multor fantome. Alții, în acest secol și în secolul precedent, se vor fi îndreptat spre viitor. Noi nu ne îndreptam decît spre trecut. Alții vor fi strălucit pentru lume. Noi nu străluceam decît pentru noi înșine, pentru verii noștrii din Germania și din Boemia, pentru oamenii din Villeneuve și din Roussette, care erau prietenii noștri, pentru cîțiva snobi pe care îi disprețuiam, și pentru toți acei Jules, pe care îi iubeam. Nu este imposibil, firește, să fii foarte sever față de noi, la fel de sever ca, de pildă, Alain, care era totuși dintre ai noștri, sau chiar Claude, înaintea lui. N-am fost nici eu întotdeauna foarte indulgent. Jean-Christophe Comte, Marina, marinarul din Skyros, mulți dintre cei cu care mi s-au încrucișat drumurile, și unii foarte umili, valorau cu mult mai mult decît noi. Existau de altfel, printre noi și în noi, multe curente diferite, temperamente opuse, o multitudine de însușiri și de opțiuni. Ființase, totuși, pînă în acești ultimi ani, un spirit de familie care restabilea unitatea în această diversitate. Tocmai acest spirit de familie am vrut să-l perpetuez dincolo de schimbarea spiritelor și a moravurilor și dincolo de timp. Totul, pretutindeni și întotdeauna, nu este niciodată altceva decît timp. Dar în nici o epocă, fără îndoială, timpul care trece nu a biruit atît de repede și cu atîta strălucire timpul care durează. Întreaga noastră istorie se rezumă în cîteva cuvinte : ne-am născut într-un anumit loc, și acesta era Plessis-lez-Vaudreuil, cu parfumul său de eternitate. Dar la o anumită dată, și iată-ne asaltați de istoria secolului nostru. Ceea ce mi-am propus să fac este, într-adevăr, destul de simplu : am încercat să zugrăvesc lupta a ceea ce se încăpățîna să rămînă stabil împotriva fluctuațiilor modei, progresului și timpului și triumful timpului asupra veșniciei noastre.

Nu m-aș gîndi să mă plîng de această înfrîngere a noastră. Cum să neg că, într-un sens, noi întruchipam

moartea, dat fiind că scopul nostru fusese să oprim timpul ? Mișcarea și viața sfîrșesc întotdeauna prin a birui imobilitatea. Mișcarea a biruit. Și viața. Ce puteam noi să facem, chiar dacă ne sprijineam pe Bossuet și pe Saint-Simon, pe Chateubriand și pe Barrès, pe Barbey d'Aurevilly și pe Maurras, împotriva lui Voltaire și Rousseau, împotriva lui Hugo și Rimbaud, împotriva lui Breton[1] și Gide ? Moartea noastră era înscrisă în viața noastră și nu trăiam decît pentru a muri. Dar noi nu eram nici josnici, nici lași, nici cu totul orbi. Poate că aveam mai puțin să ne reproșăm, poate că eram mai puțin ridicoli în ochii istoriei îndepărtate decît sîntem în ochii istoriei apropiate. Noi veneam la sfîrșitul unui lung ciclu. Făceam parte dintr-o rasă blestemată, dintr-o rasă jalnică și sublimă : cea a stăpînilor decăzuți care văd cum piere epoca lor. Iată timpul sclavilor — sclavii noștri ? —, iată timpul victimelor — victimele noastre ? —, timpul revoltei lor și al izbînzii lor, care sînt și ele foarte frumoase : cinste celor ce cîștigă ! Nu eram niște nevinovați. Cine este ? Dar nu eram mai vinovați în vremea noastră decît mulți din cenzorii noștri de astăzi care, contrar nouă, sînt toată ziua cu dreptatea și cu egalitatea pe buze, însă nu trăiesc deloc cum gîndesc. Noi, în schimb, noi trăiam cum gîndeam și gîndeam cum trăiam : în întîrziere cu un secol sau două.

Mulți, în epoca noastră, poate aproape toți, vor să înceapă ceva, să înventeze un lucru nou, să deschidă căi inedite și uneori extraordinare. Ambiția mea este mai modestă : să termin și să închei. Nu caut să fiu cel care va arăta drumul. Fidel alor mei și orbirii lor, presar puțin pămînt și lacrimi, ca o ofrandă votivă, pe mormintele lor uitate. Sînt absolut incapabil să fiu primul dintr-un șir. Să fiu, așadar, cel puțin ultimul. Au trecut ani mulți de cînd eram ultimii. Voi fi și eu ultimul. Ultimul ! Nimeni, după mine, nu va mai putea vorbi de o viață pe care nu a cunoscut-o. Va putea să o inventeze. Va putea să o recreeze după scrisori și cărți, după monumentele istoriei. Nu va mai putea nimeni să-și amintească. Eu mi-am amintit de Claude, de Philippe, de Michel Dubois, de tatăl meu, de mătușa Gabrielle și de unchiul Paul, de familia Wittgenstein zu Wittgenstein și de familia Remy-Michault, de Mirette, sora viceconsulului din Hamburg, de Jules și de bunicul meu. Așa

stau lucrurile. Am încercat să-i fac să retrăiască. Am vrut să înlocuiesc printr-o carte memoria familiei pe cale de a pieri în neant. Dacă am reușit, în spiritul echității și dreptății, să contribui oricît de puțin la demontarea sistemului care a furnizat, nu numai în literatură și în artă, ci și în viața de zi cu zi, atîtea capodopere de eleganță și de forță printre atîtea erori și greșeli împotriva spiritului și gustului, mi-am îndeplinit menirea. Cum să nu văd că ne aflăm la capătul, nu al lumii, ci al unei epoci căreia îi aparțin și de care mă simt legat? Încă puțin și ceea ce aparține acestei epoci ne va fi mai străin decît moravurile cele mai străvechi din Noua Guinee sau din sălbateca Amazonie străpunsă de mari drumuri, spintecată de buldozere, invadată de Occident, decît pietrele de pe Lună. Poate că am salvat cîte ceva — o atitudine, trei cuvinte, un paznic de vînătoare, un ceasornicar — dintr-un regat dispărut.

Nu, nu-mi imaginez că familia mea a întruchipat ea singură istoria universală, nici că ea simbolizează trecutul. Poate că ea o credea. Nu merită atîta onoare, nici atîta lipsă de respect. Participa cu destulă forță la acest trecut în care se închidea ca să rămînă în ochii mei aproape confundată cu el. Dar eu nu depun mărturie, firește, pentru întreaga, inepuizabila bogăție a timpurilor dispărute. Ceea ce am putut să evoc e un mic număr de siluete și de situații particulare. Cei mai în vîrstă dintre dumneavoastră au, fiecare, comoara lor, care se confundă pentru ei cu zilele copilăriei: grădina unei vechi case într-un orășel de provincie, un tată sau un bunic care pleca sau se întorcea de la război, seri liniștite în Bretania sau în Auvergne fără altă istorie decît fericirea, ecourile unei lumi uluitoare care ajungeau pînă la dumneavoastră: traversarea Atlanticului de către Nungesser[2] și Coli[3], luptele lui Carpentier[4] asasinarea la Marsilia a regelui Iugoslaviei, sinuciderea lui Stavisky într-o cabană de munte... Dacă am relatat aici aceste amintiri despre ai mei, am făcut-o, în primul rînd, ca să mai vorbesc de ei și apoi ca să nu moară cu totul. Dar și ca să vorbesc de dumneavoastră și ca să vă amintiți, la rîndu-vă, de dumneavoastră înșivă și de ai dumneavoastră.

Credeți că nu știu că, am trăit înconjurat de privilegii și că lumea pe care o evoc nu se afla pe partea umbrită, ci pe partea însorită? Credeți că nu știu că

mulți alții au evadat din trecut ca dintr-un coșmar groaznic ? Fie ca, din voia Domnului, să se pună capăt coșmarurilor, iar soarele să strălucească ! Am spus-o, o repet și nu voi înceta s-o spun niciodată îndeajuns : nu văd în trecut un model pentru viitor. Fiindcă s-a uitat îndărăt, femeia lui Lot s-a prefăcut în stîlp de sare. Dar nici nu văd în trecut acea abjecție a abjecțiilor care trebuie nimicită și uitată pentru a construi în locul ei cetăți ale fericirii. După Sodoma și Gomora, am cunoscut cetăți mult mai rele. Îmi închipui că mulți vor căuta de asemenea, însă în zadar, să evadeze din viitor. Vom vedea limpede, cînd acest viitor va fi devenit la rîndul lui trecut, dacă a avut o înfățișare mai bună decît zilele noastre dispărute.

Există oare ceva mai absurd decît să-i reproșezi lui Aristotel că a avut sclavi și bunicului meu că a trăit cum a trăit ? Există oare ceva mai respingător decît să vrei în zilele noastre să restabilești sclavia, ceva mai prostesc decît să cauți să mai trăiești astăzi ca bunicul meu ? Fiecare epocă nu poate să trăiască decît potrivit tehnicilor și moravurilor sale. Oare cei mai înțelepți dintre greci, care nu dispuneau de unelte mecanizate, și-ar fi putut măcar imagina suprimarea sclaviei ? Dacă este vorba numai de forță, cei slabi n-au decît să se încline : o spun cu simplitate, fiindcă tot ceea ce putea reprezenta acea viață de odinioară a trecut de mult, cu arme și bagaje, de partea celor mai slabi. Dar dacă vrem să vorbim de morală, ce poate fi mai elementar decît să reașezi mai întîi situațiile și ființele în cadrul lor istoric ? În epoca lui — ah, vă vine să rîdeți ? —, în epoca lui și pentru ea, bunicul era un om drept. Era dintre acei oameni drepți și dintre acei cetățeni cinstiți care întruchipau frumoasele zile ale romanelor respectabile și ale conformiștilor de odinioară și care le întruchipează, dar în sens invers, pe cele ale conformiștilor de azi. Ca să vezi ivindu-se încet, între moravurile de acum și speranțele viitorului, morala de mîine, e nevoie de un fel de geniu. Acest geniu, e limpede, noi nu-l aveam. Drept care nici nu vom lăsa, la sfîrșitul istoriei noastre, decît acea urmă destul de subțire pe care am încercat s-o conturez. Sînt de acord să fim condamnați, bunicul, și tatăl meu, și Plessis-lez-Vaudreuil, și toți cîți am fost, pentru inadaptabilitate la timpurile moderne sau, dacă

țineți neapărat, pentru imbecilitate. Nu vreau însă să fim condamnați pentru nedreptate. Dar Dreyfus, mi se va spune, Dreyfus, ca o aschie intrată în carnea noastră ? Ce să răspunzi ? Decît că cel puțin, în trecut, în jurul numelui lui Dreyfus a avut loc un proces. Cîtor Dreyfus, după Dreyfus, nici măcar nu li s-a făcut un proces ?

Mîine va fi o altă zi. Va avea momentele ei de fericire. Și ziua de ieri le-a avut pe ale sale. Ziua de mîine va avea fericirea ei așa cum cea de ieri a avut-o pe a sa. Oare astăzi mai avem credința oarbă în viitor a magilor de la sfîrșitul celuilalt secol ? Oare mai sîntem încă pe deplin siguri de diminețile noastre triumfale și de zorii luminoși ai zilei de mîine ? Dar curgerea timpului și continuitatea lui nu ne învață un scepticism de duzină. Ziua de mîine trebuie să izvorască din cea de ieri și să o împingă înapoi în trecut. Ce-ar însemna voia Domnului dacă n-ar exista acest timp pe care, vreme atît de îndelungată, noi l-am urît ? Să mă ierte bunicul, el, care nu-l iubea : această istorie a trecutului duce în cele din urmă la triumful timpului. Ce poate fi mai firesc ? Nu există decît un mod, unul singur, de a scăpa timpului, și anume să alegi moartea. Și aceasta este ceea ce am făcut.

Mă întreb dacă Alain nu participa și el, în modul lui paradoxal, la această voință de a dispărea dintr-o lume care continua să existe. Voia, și el, un sfîrșit al timpului și al istoriei. Un regat imaginar, o utopie, ca bunicul. Numai că el le situa după revoluție, iar bunicul, înainte. Eu sînt mai aproape de tata : el își punea speranțele într-o schimbare bazată pe amintire. Mă împart, ca și el, între aceste două lumi opuse, pline de strălucire și de forță : schimbarea și amintirea. Și, între una și alta, refuz să aleg.

Iată-mă asemănător bunicului care se întorcea iarăși și iarăși, în momentul cînd trebuia s-o părăsească, la casa strămoșilor săi. Și mie îmi vine greu să mă smulg umbrelor mele. Și cînd arunc o privire în urmă spre masa de piatră de sub teii de la Plessis-lez-Vaudreuil și spre fantomele alor mei încremenite pentru totdeauna în imobilitatea morții, cum să nu văd, cu uimire și spaimă, tot ceea ce s-a schimbat în această lume ? În rău, firește : existau păduri, pe vremea bunicului meu, satele erau mai frumoase și orașele mai primitoare, existau mai puține automobile și nu exista

bomba atomică. Dar și în bine. Rămîn, cu tot sufletul, cu toate puterile, un discipol al lui Jean-Christophe : cred — este o credință ca oricare alta și, fiindcă fericirea și nefericirea nu pot fi niciodată comparate, nu pot aduce dovezi — că binele este aliatul timpului și că, treptat, pe nesimțite, cu fluctuații poate, cu frînări bruște, și reveniri, el biruie răul. Nici bunicul, nici Alain nu iubeau acest mit, un pic rizibil, care se numește progres : bunicul nu-l voia, iar Alain nu mai credea în el. Se învîrteau mai de grabă, și unul și celălalt, în jurul ideii de catastrofă, o catastrofă dorită de unul și temută de celălalt. Progresul și știința, care sînt inseparabile, nu se bucură astăzi de o presă bună. După ce nu s-a mizat decît pe ele, acum, iată că sînt tîrîte în noroi. Nimic nu se schimbă atît de ușor ca moda ideilor. Mă feresc să iau atitudine în certurile gînditorilor noștri. Doresc, pur și simplu, ca și tata, să nu se fi pierdut nimic și mă amuz de această lume cu simpatie și curiozitate.

De lumea de ieri și de lumea de azi. Și de cea de mîine. Cînd se lăsa seara, pe la sfîrșitul celuilalt secol, servitorii în livrea — îi vedeți ? — treceau prin odăi, prin vestibuluri, prin camera de biliard, prin sufragerii, prin saloane, prin budoare și aprindeau, una după alta, ca pe o scenă de feerie, lămpile cu gaz ale copilăriei tatălui meu. Atunci un teatru de umbre, pe care nici dumneavoastră, nici eu nu le-am cunoscut niciodată, prindea viață în noapte. Exista acolo un bătrîn, dar nu era bunicul : era tatăl bunicului. Bunicul era un om încă tînăr, între treizeci și patruzeci de ani. Îi săruta mîna mamei lui. Existau unchi în vîrstă, străunchi, strămătuși și mătuși în vîrstă. Putea să fie acolo episcopul, preotul, un general scos din literatura lui Prévert[5] înainte de a fi scrisă, doi colonei oaspeți străini veniți în vizită de cinci sau șase luni, veri din Bretania sau din Provence. Nu se aflau nici prefectul, nici bancheri. Și, înconjurată de lachei în fracuri albastre, după moda franțuzească, cu sfeșnice în mînă, toată această frumoasă lume dispărută se îndrepta, în cortegiu, spre sufragerie. Nu mai știu nici măcar ce oră era : șapte și un sfert, poate ? Sau șapte și jumătate. Sau poate chiar șapte. Nu știu. Singura scuză pe care o am este absența mea : nu intrasem încă, cu jumătate de oră înaintea persoanelor mari, adus de nurse englezoaice și de doici cu scufă,

în sufrageria copiilor. Și să nu încercăm, vreți ?, să ghicim ce se spunea la masa străbunicii mele. Nimic genial, îmi închipui, nici foarte inteligent. Dar tonul era inimitabil. Istoria are asemenea secrete pe care cărțile și filmul cu greu ni le-ar putea reda. Există lucruri mai iremediabil dispărute decît numele Măștii de Fier[6] sau enigma de la Temple[7] : cuvintele bunicului, atitudinea bunicii, parfumul epocii, spiritul vremii, tot ceea ce e banal și incomparabil în viața de fiecare zi. Cunoaștem îmbrăcămintea, decorul, adeseori cuvintele : melodia e cea care ne lipsește. Cum cînta Pasta[8] sau Malibran[9], cum dansau Camargo[10], Grisi[11], Pavlova[12], cum declamau Berma sau Champmeslé[13], nu vom ști niciodată. Tot ceea ce n-a fost trăit nu poate fi decît reconstruit, asemenea acelor palate din Creta sau superproducții care reinventează un întreg trecut. Nu asta vroia să spună un personaj al lui Malraux — Garine în *cuceritorii* — cînd întreba ce cărți merită să fie scrise, afară de *Memorii ?* Tocmai pentru a-mi aminti cît mai bine cu putință intonațiile bunicului meu, mirosul lui incomparabil, gesturile lui imperceptibile, alura lui, am scris aceste amintiri. Dar, cu puțină imprudență poate, aștept tot atîtea desfătări, alte desfătări, însă tot atîtea, de la lumea în care intrăm și în care bunicul, sînt sigur, n-ar fi văzut decît oroarea.

În loc să mă gîndesc doar la bunicul sau la străbunicul, încerc uneori să mă pun în locul lor și să mă întreb ce i-ar fi uimit mai mult din plăcerile și din frămîntările zilelor vieții noastre. Nu-mi închipui că progresele științei i-ar fi fascinat. Îmi place să cred — și totuși... — că ar fi fost încîntați să se arunce la picioarele Sfîntului Părinte sosind cu un Boeing 727 și să se lase operați de prostată cu metodele cele mai moderne, de ce nu ? Nu spun că n-ar fi fost uluiți de cucerirea Lunii, chiar dacă în ce privește descoperirea Americii au fost neliniștiți — oare precedentul de acum vreo cinci sute de ani a fost atît de fericit ? Aspectul de nouă cruciadă nu le-ar fi displăcut. Cît despre circulația automobilelor și televiziunea în culori, mă cam îndoiesc că le-ar fi găsit fermecătoare. Cît despre știință, tehnică, progres — și n-o spun spre lauda lor —, știți ce gîndeau : curiozitatea pentru viitor, vai !, nu era partea lor tare. Parcă văd sentimentul care li s-ar fi zugrăvit pe chipuri în fața vitezei, publici-

tăţii, descoperirilor noi, aşteptării senzaţionalului, tot ce reprezintă goana noastră spre înainte : o indiferenţă obosită. Totuşi un lucru de complet altă natură i-ar fi tulburat : moravurile, mişcarea spiritelor. Am evocat mai înainte, în legătură cu relaţiile dintre Claude şi Alain, rolul sexului şi al limbajului. S-ar mai putea vorbi ore în şir despre ideile pe care străbunicul meu şi stră-strănepotul lui le aveau în legătură cu dragostea şi cu limbajul : să ne ferim însă. Fără îndoială, am mai putea avea în vedere reluarea, unul cîte unul, a tuturor amănuntelor neînsemnate şi nenumărate care fac ca prezentul şi viitorul să împingă înapoi cu fiecare zi trecutul în depărtările basmului. Sarcină uriaşă, de care mă simt întru totul incapabil. Există totuşi o instituţie care s-a schimbat mult şi despre care trebuie să spun o vorbă, deoarece, tocmai pentru că o venera, schimbarea ei l-ar fi doborît pe bunicul : biserica.

Biserica — din moment ce totul se schimba, de ce nu s-ar fi schimbat şi ea ? — n-a început să se transforme, la rîndul ei, decît după moartea bunicului. Îi aduc mulţumită Domnului, şi preoţilor săi, pentru acest răstimp de îndurare. Biserica din copilăria lui şi dintotdeauna era ultimul stîlp pe care se sprijinea universul său. Ea, această biserică, a rezistat vreme destul de îndelungată, mai îndelungată decît orice altceva. Oricare ar fi părerile mele personale — şi mă feresc, odată mai mult, să formulez cea mai neînsemnată judecată —, sînt recunoscător destinului că nu i-a hărăzit bunicului să vadă prăbuşindu-se sau tulburîndu-se această imagine a tradiţiei şi a veşniciei.

Bunicul simţea din plin vîrtejurile şi furtunile care se adunau în această direcţie. Dar se înşela asupra riscului : îşi închipuia că biserica, ultimul bastion al trecutului, va fi măturată de vijelie. Nădăjduia, firesc, în victoria ei finală, care ar fi fost, în acelaşi timp, în ochii lui, cea a ordinii şi a binelui. Dar nu excludea prăbuşirea ei catastrofală, episcopii ei martirizaţi, templele ei profanate. Îmi închipui că se vedea destul de bine gata să păşească spre eşafod sau în faţa plutonului de execuţie în compania decanului şi schimbînd cîteva cuvinte cu el despre gloria celor aleşi şi nemurirea sufletului. Ceea ce nu putea concepe era o biserică, oricare ar fi fost ea, care ar întoarce spatele trecutului şi tradiţiei şi care, în

loc să fie distrusă de revoluție, ar deveni, într-o oarecare măsură și prin unele din aspectele ei, nu numai un complice, ci unul din motoarele auxiliare, aidoma materialismului dialectic sau istoric, căruia, pe ici pe colo, ar ajunge să-i ia locul, dar nu în numele științei, ci în numele dreptății.

Dacă am ține neapărat să analizăm lucrurile cu un pic de pedanterie, n-ar fi imposibil, socotesc, să trasăm granițele care separă, în două sau trei probleme despre care am vorbit, generațiile succesive ale familiei mele. Claude, care fusese sedus de comunism și care se bătuse în Spania de partea republicanilor, rămăsese foarte aproape de bunicul în tot ceea ce privea limbajul și moravurile. Bariera se afla între Alain și el. În schimb, în legătură cu biserica, fiindcă vărul meu era de stînga, ruptura era între Claude și bunicul lui. Pe acest teren, ca și pe altele, Alain era, evident, dincolo de orice evoluție : pentru el, care respingea în bloc tot ceea ce iubisem noi, liberalizarea nu era niciodată altceva decît o camuflare a trecutului și o agravare a asupririi. Pentru Claude, dimpotrivă, ceea ce se schimbase în biserică foarte aproape de sfîrșitul vieții lui corespundea destul de bine cu ceea ce se schimbase în el. Dacă evoluția bisericii s-ar fi produs cu douăzeci de ani mai devreme, îmi imaginez ce uimitoare dialoguri între bunic și nepot aș fi putut să relatez. Dar trebuia să mai treacă puțin timp înainte de a vedea rupîndu-se sfînta alianță, dintre biserică și trecut. Și poate pentru că biserica, în ajunul morții lui, nu mai era biserica bunicului său, Claude, la rîndu-i, în ciuda a ceea ce gîndea și din cauza a ceea ce gîndea, a adormit pentru totdeauna, ca toți ai lui, la umbra unei cruci care fusese a unor sclavi înainte să fie a unui Dumnezeu și care nu făcea, poate, decît să se întoarcă la originile sale de umilință și răzvrătire. Nu trebuie să cerem prea mult fantomei bunicului meu : revolta sclavilor era destul de străină imaginii — fără îndoială deformată de splendorile istoriei și ale Romei — pe care și-o făcea despre pacea Domnului și despre tronul sfîntului Petru.

Lumea se schimbase mult pe vremea cînd trăia bunicul, între primul război mondial și căderea Berlinului în 1945. Dar s-a schimbat, poate, și mai mult în cursul celor douăzeci sau douăzeci și cinci de ani care au

urmat după moartea sa. Nu numai Dumnezeu, arta, dragostea, ci și educația, politica, afacerile, războiul, Champs-Elysées și Coasta de Azur au căpătat un chip nou pe care el nu l-ar mai recunoaște. Pînă și revoluția și viitorul, care s-au modificat și ele. Mai bine că nu mai este pe lumea aceasta ca să se scandalizeze și să se mîhnească. Umbra lui, și asta e în ordinea firii, a regăsit umbrele tuturor alor noștri în jurul mesei de piatră. Dar instabilitatea lucrurilor îl urmărește și în mormînt : ceea ce s-a schimbat mai ales este că noi nu mai sîntem acolo pentru a continua cultul strămoșilor sub teii de la Plessis-lez-Vaudreuil. Pentru a combate moartea și succesiunea generațiilor, continuitatea se stabilea altădată chiar în interiorul discontinuității. Alain nu-și va mai aminti de noi. Pînă în neant, și dincolo de el, schimbarea a biruit asupra permanenței și familia a încetat să mai fie ceea ce încercase să întruchipeze, înfruntînd vînturile și valurile, de-a lungul atîtor veacuri : o imagine a veșniciei.

Incorigibil din cînd în cînd, mai descopăr pentru familia noastră cea veșnică, motive de speranță care strălucesc vag în viitor. Am spus, în mai multe rînduri, că după moartea lui Hubert, Jean-Claude, Bernard, Pierre, Philippe, Claude, printre fiicele care nu mai poartă numele noastru, un dispărut și un bătrîn — adică Alain și cu mine — sînt ultimii din vechiul nostru trib. Îi cer iertare unui băiețel care tocmai a împlinit zece ani, care este nepotul și finul meu, aproape fiul meu, și care se numește François-Marie-Sosthène. Sosthène, ca străbunicul lui. Dar noi îi spunem François, pentru că azi nimeni nu se mai numește Sosthène. Este fiul pe care Claude și Nathalie l-au avut la șaisprezece ani după Alain. Învață foarte bine. Este primul din clasă la ceea ce a mai rămas din franceză și din istorie și la acele matematici moderne care au înlocuit aritmetica noastră. El ne va continua neamul. Dar este încă prea mic pentru a-i vorbi de Plessis-lez-Vaudreuil și de portretele noastre de familie.

El ne va continua neamul... Oare această formulă liniștitoare mai spune ceva ? Ne vom iubi fără-ndoială, așa cum se iubește în familie, și poate cu tandrețe, după care el va pleca singur spre o lume nouă. Din voia Domnului, dacă vreți — așa cum îi spunem hazardului sau vîntului mării. Plessis-lez-Vaudreuil a dispărut. Onoarea numelui nu mai există. Oare familia mai înseamnă altceva decît

naşterea şi prietenia, un ultim refugiu, la nevoie, în caz de catastrofă ? Nu ştiu. François este foarte solid. E sănătos tun. Mi-e un pic teamă, vă mărturisesc, că nu i se mai poate dori nimic acestui ultim mohican decît sănătate, bani, puţină fericire, poate, şi, în cel mai bun caz, succes. Pe vremea cînd eram în culmea splendorii, speram ceva mai mult.

Nu mai avem nici o făclie pe care s-o trecem mai departe cînd ne dăm duhul. Nu mai există moştenire, nu mai există moştenitori. Sîntem toţi de acum înainte asemeni lui Rastignac sau Julien Sorel, la rigoare asemeni lui Jacques Thibault şi poate lui Meursault. Există frumuseţe şi măreţie în această nouă condiţie. Dar fiecare îşi va face el însuşi soarta şi viaţa. Fiecare din noi este singur pe lume. Fiecare îşi va alege prietenii şi clanul călăuzit de hazardul întîlnirilor. Se vorbeşte mult, în zilele noastre, folosindu-se cuvinte căutate, despre singurătatea omului. Aceasta, în primul rînd, cred, pentru că familia s-a destrămat.

Nu contest nici una din virtuţile sistemelor care se pregătesc. Individul va fi mai liber şi grupul va fi mai vast. Într-un fel sau altul — şi parcă aud, rostită de gura mea, o frază de-a bunicului şi glasul lui dezamăgit — ne îndreptăm spre socialism. Nu spun că socialismul nu este regimul cel mai drept. El va însemna poate, dacă, în acelaşi timp, îşi va ţine promisiunile şi-şi va depăşi obstacolele, dacă va rămîne ceva din visurile socialiste în societatea socialistă, o liberalizare şi o colectivizare. Şi mă voi feri să pretind că familia, n-a fost niciodată de partea opresiunii şi a ipocriziei. Un întreg sector, imens — şi, neîndoios, cel mai bun —, al literaturii acestui secol, de la Martin du Gard la Gide, la Mauriac şi în continuare, nu este decît un rechizitoriu împotriva familiei. A mea avea limitele ei, multe cusururi, o orbire, un egoism de grup, o mulţime de aspecte ridicole. Numai că, spun eu, avea, de asemenea, măreţia ei, onoarea ei, multe virtuţi care i se refuză, care sînt luate în rîs, dar care nu sînt înlocuite cu nimic. Ea a murit. Să nu mai vorbim despre asta. În balanţa viitorului, singura care contează în momentul de faţă, familia mea nu va cîntări greu. Dar era familia mea. Nu o reneg. Şi, în măsura în care pot s-o fac povestind ce era ea, încerc să-i perpetuez amintirea.

Fiindcă Anne-Marie a murit, fiindcă Alain, dacă nu se întîmplă o minune, este pierdut pentru totdeauna, iată, mă pomenesc visînd uneori la viitorul lui François. Pentru că aparține familiei noastre, el pornește în viață, cu mai multe avantaje și privilegii decît mulți alții. Poate că, în această lume nouă, pe care eu nici măcar nu mi-o închipui, va face lucruri importante pe care, de multe veacuri, noi am încetat să le facem ? Pentru că noi, care trăiam în legende, nu mai făuream altele : chiar în sînul familiei, ele se țeseau mai degrabă împotriva noastră. Rolul meu este de a-mi aminti. Al lui va fi de a inventa. O spun cu tandrețe, și pentru el, și pentru noi : dacă n-ar călca pe urmele noastre ! Dacă s-ar duce în altă parte ! Și cît mai departe. Să trăiască și să gîndească fără familie. Și, într-un sens, împotriva ei. Să ne uite, și, totuși, să mai încerce, uneori, cu o indulgență amuzată, să-și amintească de trecut.

Nebunia noastră a fost multă vreme să nu vedem că trecutul n-avea alt sens decît să slujească viitorul. Nebunia lui Alain a fost de a-și imagina că viitorul putea să nege trecutul. Copiii, firește, sînt moartea părinților. Dar la fel de adevărat este că descind din ei. Ei îi ucid, însă îi continuă. Îi doresc multe lucruri nepotului meu, dar, în primul rînd, poate acesta : să știe să reconcilieze în sinea lui trecutul și viitorul. Niciodată trecutul și viitorul n-au arătat atîta ostilitate unul față de celălalt ca astăzi. Am evocat un trecut care se îndepărtează cu fiecare zi. Viitorul n-are nevoie de mine : el se va făuri foarte bine singur, ajutat de mulți. Mîine, în orice caz, și fiindcă există o istorie, este legat de ieri. Trecutul și viitorul nu trebuie să se ignore unul pe altul. Ele nu trebuie să uite că viitorul, la rîndul lui, va fi, într-o zi, un trecut. Ele nu trebuie să lase timpul să distrugă veșnicia.

Încercînd să aduc alor mei omagiile timpului de altădată, încerc de asemenea să salvez ceva din partea mea de veșnicie, traversînd acest timp pe care-l accept. În această lume în care totul alunecă și piere, mă agăț de morții mei, mă agăț de François ca de un om dus de fluviul tumultuos al zilelor, al lunilor, al anotimpurilor, al anilor, care devin atît de repede secole. Mă înec în el pentru că voi muri. Ah ! De n-ar pieri cu totul numele nostru, numele meu ! Știu bine tot ceea ce a fost

și este încă reacționar și înapoiat în această dorință de veșnicie și știu că mulți văd mîntuirea în renunțarea la nume și la acel vis egoist al personalității colective. Dar nici eu nu pot să mă schimb cu desăvîrșire, să renunț cu totul la rolul de bătrîn al familiei. A trebuit să lupt cu mine însumi ca să învinge ispita de a vedea, datorită nebuniilor lui sîngeroase, numele lui Alain strălucind în roșu și negru, din care am mai fi putut, ca în cazul lui Gilles de Raïs sau al unchiului Donatien, să scoatem un pic de orgoliu. Trec astăzi asupra celor zece ani ai lui François ca aceste îndelungate speranțe care nu reușesc să moară. Ce va face, habar n-am. Dacă își va mai aduce aminte de ceva, s-ar putea să fie mai de grabă de mătușa Gabrielle și de uluitoarele ei talente. Să se smulgă din trecut ca să-i poată rămîne credincios mai bine. Să facă avere, dacă poate, și dacă trebuie neapărat. Să fie singur și puternic în mijlocul mulțimii anonime. Să-și pună pecetea numelui pe timpul său pentru a da trecutului toate culorile viitorului, să meargă în Lună, pentru a încerca, în fine, să fie la începutul lucrurilor în loc să fie la sfîrșit. Să picteze tablouri ca acelea care-l făceau să rîdă pe bunicul, să ridice case ca acelea în care Jules n-ar fi vrut să trăiască. Să facă muzică din mugetele elefanților și zdrăngănitul lăzilor de gunoi. Să scrie cărți ca acelea în care, așa cum îmi spunea Claude, nu se întîmplă niciodată nimic. Visul ar fi poate ca el să ajungă în fruntea unui partid politic — un partid moderat, un partid de dreapta, evident : partidul socialist, de exemplu. Sau, dacă nu, să cîștige o victorie strălucită în Turul Franței.

Nu-mi mai rămîne decît să cer indulgență celor care au avut bunătatea să se aplece asupra acestor morminte și acestui trecut. Acestui trecut plin de minunății și de deliruri, nu, nu roșesc pentru aceasta : este trecutul meu, și îl accept, și sînt la fel de mîndru de el pe cît este de mîndru oricare negustor evreu sau oricare țăran arab sau oricare soldat roșu și, pe bună dreptate, de ceea ce strămoșii lor și ei au făcut în timpurile trecute și despre care vorbesc seara în casele lor sau în corturile lor și care se numește tradiție. Dar trecutul meu este trecut, mai trecut poate decît alte trecuturi, și se cufundă în întuneric. Eu îl revendic așa cum verii noștri din Boemia, își revendicau la moarte, o credință pe care nu o mai aveau. Nu

mai cred în multe din visele în care credea bunicul : nici în reîntoarcerea regelui, nici în natura lucrurilor, nici în imobilitatea timpului. Dar pentru ceea ce credea și era el, în acea epocă de care toți rîd, mă plec în fața lui și îl admir.

Mă plec de asemenea în fața tatălui meu, pe care l-am cunoscut puțin. Îl revăd și îl aud recitîndu-mi din bătrînul Hugo și amuzîndu-se de această lume în care, departe de agitațiile la modă și de contradicțiile istoriei, vesel și fermecător, el se simțea extraordinar de bine. Viitorul nu-l înfricoșa pentru că toleranța și curiozitatea se îmbinau la el cu fidelitatea. Sper să nutresc și eu, la fel ca el, o fidelitate mereu receptivă față de viitor și o toleranță amuzată.

Mă plec în fața mamei mele, care iubea nenorocirea, și a lui Jules, și a lui Jean-Christophe, și a domnului Machavoine, care întorcea orologiile noastre, și a decanului Mouchoux, care ronțăia lumînări și nuci întregi, a tuturor, și a mătușii Gabrielle, care avea prea mult talent pentru noi, și a frumoasei Ursula, și a lui Hubert, care a murit la cincisprezece ani, poate puțin din vina noastră, și a lui Claude, și Pierre, și Jacques, și Philippe, și a lui Anne-Marie, care plăcea atît de mult bărbaților, și a domnului Desbois și a lui Michel și Annei, și a marinarului din Skyros, și a prostituatei din Capri, și a Paulinei, călăreața de circ, care-și iubea numele, și a surioarei rătăcite a viceconsulului de la Hamburg, și a tuturor alor mei, pe care îi îndrăgeam pentru că, pînă la Alain, inclusiv el, erau femei irezistibile, care nu se lăsau uitate, bărbați cu credință și patimă de viață, pentru care, chiar atunci cînd se slujeau de el, superbi și nepăsători, banul nu conta, bărbați care știau ce voiau și care, într-un fel sau altul, adeseori făcînd greșeli, dar întotdeauna cu eleganță și cu convingere, se băteau cu o lume întreagă și de care se cuvine să ne amintim. Departe de masa de piatră, eu îmi amintesc de ei.

Mă plec în fața lui François, fiindcă el este viitorul nostru. Ploua destul de tare, deunăzi, cînd l-am adus cu o mașină pînă la Plessis-lez-Vaudreuil. Era duminica Paștilor. Am făcut ocolul casei pe care el n-o văzuse niciodată. Îl cunoșteam pe paznic. Îl cunoașteți și dumneavoastră. Bănuiți cine era ? Era fiul Jacquelinei, care rămăsese însărcinată din pricina unui nerușinat, în aju-

nul Münchenului, pe timpul lui Ciano și Goebbels, al lui Litvinov și Daladier, pe timpul cînd Anne-Marie se plimba călare pe Răzbunătorul pe potecile pădurii. Era nepotul Marthei, bucătăreasa de la castel din vremurile apuse și al domnului Machavoine. A binevoit să ne lase să mergem în vestibulul cel mare, ai cărui pereți, astăzi goi, fuseseră cîndva tapisați cu puști și trofee de cerbi. Cînd s-a deschis ușa, pentru o foarte scurtă clipă, m-a învăluit întreg parfumul trecutului. Și am închis ochii ca să-l simt mai bine și să revăd în sinea mea tot ceea ce dispăruse. Băiatul însă se plictisea. Cînd am ieșit, la o baracă din piață împodobită cu postere cam decolorate, cu Marylin Monroe, Johnny Halliday și Che Guevara și, într-un colț, cu un afiș ceva mai mic care o înfățișa pe fiica — vă amintiți ? — toreadorului Ursulei, i-am cumpărat o carabină și o Coca-Cola.

Eu nu însemn prea mult în această istorie a lumii și a neamului meu. Curios față de viitor, fidel față de trecut, rămîn martorul, un fel de om de veghe care privește ceea ce se întîmplă. Spectacolul, de cele mai multe ori, nu te îndeamnă deloc la rîs. Dar mă amuză și-mi place. Printre lucruri și oameni, cu duioșie și ironie, sînt, încerc să fiu, sub rafalele de vînt ale istoriei, cel care străjuiește voia Domnului.

Plessis-lez-Vaudreuil — Roma —
New York — Paris
1938—1974

Note biografice despre principalele personaje

ALAIN: Fiul mai mare al lui Claude și al Nathaliei. Geniu al răului și al binelui. Nu vorbește decît de dragoste, agitînd bombe. Organizează manifestații de masă și ceremonii secrete. Are discuții destul de libere cu povestitorul, înspăimîntîndu-l prin confidențele sale. Angajat într-o afacere cam dubioasă. Amenințat cu un mandat de arestare. Dispare. Semnalat în Irak, în Afganistan, în Nepal. Adresează povestitorului scrisori ambigue și amenințătoare.

ALBERT: Majordomul lui Pierre și al Ursulei. Rostește cu respect numele celebre ale marilor podgorii. Servește la masă în rue de Presbourg în seara morții Mirettei și îi anunță Ursulei vestea.

ANATOLE (unchiul): Frate al străbunicului. Soțul mătușii Valentine, care-i oprea în mod tradițional pe cei din familie la o gustare ori de cîte ori treceau prin Paris. Simbol, în povestirile familiei, a vieții tihnite și al timpurilor apuse.

ANNE: Sora povestitorului. Simte o atracție pentru Jean-Christophe Comte. Se căsătorește cu Michel Desbois. Nu-i împărtășește ideile, dar vrea să-i împărtășească destinul. Îl urmează în America. Mama lui Antoine, bunica Elisabethei.

ANNE-MARIE: Fiica lui Pierre și a Ursulei. Se confesează adesea unchilor săi. Merge la cinema cu ei. Devine o frumusețe.

Povestitorul se întreabă ce viitor va avea. Călăreşte împreună cu Robert V... Se îndrăgosteşte de el. Intenţionează să-l facă să divorţeze pentru a se căsători cu el. Reacţionează în felul ei la moartea lui Robert. Se plimbă în pădure cu maiorul von Wittgenstein. Îl sărută la piciorul crucii de la Quatre Chemins. Intră în mişcarea de rezistenţă împreună cu Claude. Colecţionează amanţi. Ia parte la complotul împotriva lui Michel Desbois. Participă împreună cu Claude la executarea lui Philippe Henriot. Îndrăgostită de un tip cîrlionţat. Refuză orice mariaj din interes. Îşi înmulţeşte aventurile. Se lansează în cinema. Devine vedetă şi subiect de legendă. Asistă la moartea lui Hubert. Duce o viaţă de lux cam nebunească. Evocă, împreună cu povestitorul, trecutul. Devine amanta unui libanez cu care intenţionează să se căsătorească. Închiriază un palat la Roma. Spitalizată la New-York. Primeşte vizita povestitorului. Moare la Hollywood.

ARMAND (unchiul) : frate al bunicului bunicului. Adept al Imperiului. Colonel din Gardă. Ucis la Waterloo.

BARBĂ ALBASTRĂ (Gilles de Rais, zis) : unchi ceva mai îndepărtat al stră-străbunicului.

BARRÉS (Maurice) : Admirat de bunicul.

BERNARD : Fiul lui Jacques şi al Hélènei. Frate cu Véronique şi Hubert. Ia masa împreună cu ei în sufrageria mică de la Plessis-lez-Vaudreuil. Moare împreună cu vărul său Jean-Claude într-un accident de automobil pe şoseaua spre Sud în 1963.

BLUM (Léon) : Aristocrat de stînga. Bunicul povestitorului regretă că era evreu, socialist, ateu şi că scrisese *Du mariage*.

BUNICA : Moare de supărare la cîteva luni după căsătoria fiului său cu descendenta unui regicid.

BUNICUL : Născut în 1856. Prea tînăr pentru războiul din '70, prea bătrîn pentru primul război mondial. Admirator al lui Maurras şi Léon Daudet. Ostil Republicii, lui Dreyfus, familiei Remy-Michault. Se lasă sedus puţin cîte puţin de nora sa Gabrielle, ale cărei activităţi pariziene le ignoră. Pierde un frate, doi nepoţi şi trei fii în război. Strînge mîna domnului Clemenceau şi domnului Poincaré. Îl întîmpină pe domnul Comte cu o glumă cam deplasată. Are o slăbiciune condamnabilă pentru domnul Blum. Regretă că nu-l poate invita la Plessis-lez-Vaudreuil pentru a discuta cu el despre familia creştină. Pune în aceeaşi oală socialismul şi capitalismul. A fost cîndva deputat de extremă dreaptă. Ţine în echilibru cumpăna între cei doi nepoţi ai săi angajaţi în Spania în tabere opuse. Prezice manevra lui Hitler. Îi primeşte pe nemţi la Plessis-lez-Vaudreuil. Profită de un con-

siliu de război pentru a-şi exprima opiniile. Apără teza dublului ataşament faţă de mareşal şi faţă de general. Salvează evrei. Fidel lui Pétain. Asistă la defilarea prilejuită de eliberare. Îşi vede murind strănepotul. Numele său nu-i mai face plăcere. Îi este greu să înţeleagă timpurile moderne. Constată că vremurile se schimbă. Se decide să vândă Plessis-lez-Vaudreuil. Ascultă o ultimă liturghie. Ia o ultimă masă sub privirile mareşalilor. Se plimbă o ultimă dată în parc cu povestitorul. Îşi ia rămas bun de la servitori şi îl confundă pe povestitor cu unul dintre ei. Îşi contemplă casa. Inspiră nepotului său dorinţa de veşnicie. Moare la Paris în 1951.

CAILLAUX (Joseph): Instituie impozitul pe venit. Inamic al familiei.

CARLOS: Fiu natural al unchiului Edouard. Tatăl Paulinei.

CHARLES (micuţul): Fiu, mort la naştere, al unchiului Paul şi al mătuşii Gabrielle.

CHATEAUBRIAND (vicontele de): Pair al Franţei. Ministru al lui Ludovic al XVIII-lea. Ambasador al lui Carol al X-lea. Autor al *Memoriilor*. Amic al familiei. Citit de Claude şi de povestitor în piaţa San Marco din Veneţia, în acelaşi timp cu Barrès şi preşedintele de Brosses, prin 1924 sau 1925. Contestat de Alain.

CLAUDE: Al patrulea fiu al unchiului Paul şi al mătuşii Gabrielle, născut în 1905. Suferă de o atrofie a braţului stâng. Elev al lui Jean-Christophe Comte. Călătoreşte în Italia, Spania, Grecia, împreună cu povestitorul. Îndrăgostit de Marina. Duşmanul banilor. Vrea să devină preot. Se schimbă mult. Părăseşte seminarul şi renunţă la preoţie. Pleacă la Moscova în 1934. Se declară marxist. Se înscrie în partidul comunist (?). Ia parte la războiul din Spania de partea republicanilor. Trece în Anglia în iunie 1940. Se pune, la Londra, la dispoziţia generalului de Gaulle. Participă la operaţiunea de la Dakar. Face naveta între Anglia şi Franţa. Ocupă funcţii importante în mişcarea de rezistenţă. Vrea să-l împuşte pe Pétain. Arestat în 1943. Evadează. Organizează executarea lui Philippe Henriot. Intervine, împreună cu fraţii săi, dar puţin cam în silă, în favoarea lui Michel Desbois. Se căsătoreşte cu Nathalie. Se apropie din nou de comunişti după retragerea generalului de Gaulle în 1946. Apoi se îndepărtează iarăşi de ei, de data aceasta definitiv. Moare creştineşte în 1971. Tatăl lui Alain şi al lui François-Sosthène.

COMTE (Jean-Christophe): Născut la Pau în 1897. Elev al iezuiţilor, ajunge profesor agregat în litere. Preceptor la Plessis-lez-Vaudreuil în 1919 sau 1920. Poartă cravate caraghioase. Crede

în știință, în progres, în fraternitatea dintre oameni. Plecă să predea în Germania, apoi în America. Se reîntoarce în Franța prin 1930. Îl regăsește pe unchiul Paul la un banchet radical-socialist. Nutrește afecțiune pentru Anne. Moare în deportare la Auschwitz în 1944.

CONSTANTIN SERGHEIEVICI (unchiul): Unchi îndepărtat, fiul prințului Serghei Alexandrovici, nepot al prințului Alexandr Petrovici. Născut la Moscova în 1864. Mare mareșal al Curții, președinte al *Zemstvei* din Crimeia. Liberal. Stă un timp la Nisa. Masacrat de bolșevici împreună cu toată familia în 1917.

D... (Éric): Fratele Gisèlei, prieten al lui Alain. Participă împreună cu ei la ceremonii misterioase și orgii. Se deghizează în SS-ist. Bănuit de homosexualitate. Căutat pentru răpirea unei minore, incest și ucidere rituală sau mistică. Dispare. Semnalat în Irak, în Afganistan, în Nepal. Moare de tifos la Nouméa.

D... (Gisèle): Membră a societății secrete animate de Alain. Amanta fratelui său Éric. Prietenă și, fără îndoială, amantă a lui Alain. Ține un jurnal găsit de poliție și dat publicității de o revistă de mare tiraj. Cu amîndoi ochii scoși, își pune capăt zilelor aruncîndu-se pe fereastră.

DARWIN (Charles): Ateu de geniu. Inamic al familiei care, pretinde el, s-ar trage dintr-o maimuță.

DAUDET (Léon): Fondator al publicației L'Action française. Admirat de bunicul.

DESBOIS (Anne): vezi ANNE.

DESBOIS (Antoine): Fiul lui Michel Desbois și al Annei. Se ocupă de fizica atomică. Naturalizat american. Profesor la Universitatea din California. Tatăl Elisabethei.

DESBOIS (Elisabeth): Fiica lui Antoine Desbois, nepoata lui Michel și a Annei. De naționalitate americană. Îndrăgostită de un etnolog musulman care militează la Panterele negre.

DESBOIS (Michel): Fiul lui Robert Desbois. Născut în 1903. Elev al lui Jean-Christophe Comte. Se interesează de sociologie și de economia politică. Inspector de finanțe. Intră în afacerile familiei Remy-Michault. Se căsătorește cu Anne, sora povestitorului. Legat atît de mediile financiare cît și de sindicalism. Ocupă funcții importante în cadrul guvernului de la Vichy. Colaborează cu nemții. Își dă seama că aceștia vor pierde războiul, dar se încăpățînează să rămînă în tabăra lor. Trece în Elveția, apoi în Spania. Se întoarce în Franța. Condamnat la moarte după eliberare. Grațiat de generalul de Gaulle, care îi comută pedeapsa în zece ani de închisoare. Eliberat în 1952. Pleacă în Statele Unite.

DESBOIS (Robert): Intendent la Plessis-lez-Vaudreuil. Fiu și nepot al administratorilor de la Plessis-lez-Vaudreuil. Tatăl lui Michel Desbois. Dezaprobă căsătoria fiului său cu Anne. Moare la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial.

DREYFUS (Alfred): Căpitan de stat-major. Privirea și glasul lui îi displac maiorului Esterházy. Bunicul socotește că nu se interesa îndeajuns de soarta armatei.

DUMNEZEU: Vechi amic al familiei. Se cam delasă în cele din urmă.

DUPLESSIS (Marie): Dama cu camelii. Amanta prințului Ludwig von Wittgenstein. Îi lasă prin testament castelul de la Cabrinhac pe care îl primise de la el.

ÉDOUARD (unchiul): Frate al străbunicului. Căutat de poliție. Fuge în Argentina. Se întoarce să moară la Plessis-lez-Vaudreuil în 1858. Tatăl natural al lui Carlos. Bunicul Paulinei.

EINSTEIN (Albert): Evreu de geniu. Inamic al familiei pentru că a introdus relativitatea într-un univers al absolutului.

ÉLÉAZAR: Întemeietorul familiei. Născut prin 1073 sau 1075. Participă la prima cruciadă. Tovarăș al lui Godefroy de Bouillon și al fratelui său Baudouin, conte de Flandra. Intră în Antiohia, apoi în Ierusalim. Mareșal al credinței și al oștirii lui Dumnezeu. Participă la întemeierea regatului latin al Ierusalimului. Devine duce de Edessa, apoi prinț de Antiohia și de Galileea. Comandor al cavalerilor templieri, mare maestru al cavalerilor Sfîntului Ioan din Ierusalim. Mort în 1160.

ESTELLE: Soția lui Jules V. Răspunde de corespondență. Servește ultima masă de la Plessis-lez-Vaudreuil.

ESTERHÁZY (maiorul): Petrece cîtva timp la Plessis-lez-Vaudreuil. Bunicul povestitorului descoperă cu ușurare originea sa nelegitimă.

FRANÇOIS (unchiul): Frate al străbunicului bunicului. Prieten al ducelui de Richelieu. Emigrat în Rusia. Servește sub Suvorov și Kutuzov și în armata austriacă sub Mack. Se află la originea ramurii ruse a familiei.

FRANÇOIS-SOSTHÈNE: Al doilea fiu al lui Claude și al Nathaliei. Povestitorul îi imaginează viitorul și îl aduce, într-o duminică de Paști, la Plessis-lez-Vaudreuil.

FREUD (doctor Sigmund): Mai îndepărtat de familie chiar decît Karl Marx. Venerat de Alain.

GABRIELLE (mătușa): Fiica lui Albert Remy-Michault. Pleacă la New-York. Se căsătorește cu unchiul Paul în 1899. Se servește de averea ei pentru a restaura și moderniza castelul de la Plessis-lez-Vaudreuil. Ține, timp de douăzeci sau douăzeci și

cinci de ani, înainte și după primul război mondial, un salon literar și monden de avangardă. Face legătura între *Le Boeuf sur le toit* și suprarealism. În rivalitate cu Etienne de Beaumont, Marie-Laure de Noailles, Misia Sert. Duce, între tradiție și avangardă, o viață dublă de doamnă a operelor de caritate și de animatoare intelectuală. Intră, prin 1936, într-o lungă perioadă de griji. Este prima care se arată îngrijorată de sănătatea nepotului. ei Hubert. Se dovedește una dintre femeile cele mai remarcabile ale timpului său. Călcată de un automobil pe Esplanade des Invalides, moare la spitalul Lariboisière.

GALILEU (Galileo Galilei, zis) : Astronom toscan. Ezită, după Copernic, să facă soarele să se învîrtă în jurul nostru. Inamic al familiei.

GARIN : Ciclist. Primul dintr-un lung șir de prieteni ai familiei.

GAULLE (generalul de) : Urmat de Claude. Se opune lui Pétain. Îl primește pe Claude la Londra. Îl convinge treptat pe bunicul, dar numai pînă la un punct. Îi primește, în rue Saint-Dominique, pe povestitor și pe verii săi. Îi acordă lui Michel Desbois grațierea. Contestat de Alain.

GIDE (André) : Admirat de Claude și de povestitor, detestat de Philippe și de mătușa Gabrielle. Provoacă tulburări în familie.

GUTENBERG : Face tăcerea să vorbească. Promotor al științei și progresului. Inamic al familiei. Figurează pe lista neagră și verde întocmită de bunicul.

HEGEL (G.W.F.) : Filozof al naturii, istoriei și spiritului. Amic al familiei și inamic al ei.

HENRY (unchiul) : Nepot al amiralului de Coligny. Scapă, la vîrsta de 3 luni, masacrului din noaptea Sfîntului Bartolomeu (24 august 1572). Nepotul său Louis se refugiază în Germania la revocarea Edictului de la Nantes (1685). Se află la originea ramurii germane a familiei.

HERACLIT : Filosof al timpului care trece. Inamic al familiei.

HITLER (Adolf) : Personaj principal al istoriei omenirii timp de zece-doisprezece ani. Îl fascinează pe Philippe la Congresul de la Nürnberg. Claude îl urăște. Disprețuit de bunicul. Cedează rolul principal tovarășului Stalin.

HRUȘCIOV (Nichita) : Prim secretar al partidului comunist al U.R.S.S. Îl primește la Moscova pe fiul lui Taras Bulba și bea cu el în cinstea vechii Rusii.

HUBERT : Fiul lui Jacques și al Hélènei. Bolnav la Plessis-lez-Vaudreuil. Cere ca verișoara lui, Anne-Marie, să vină să stea lîngă el. Moare la cincisprezece ani.

INSTITUTORUL DIN PLESSIS-LEZ-VAUDREUIL : Socialist. Bunicul îi va strînge mîna în 1938 sau 1939. Fiul său devine unul din conducătorii dreptei franceze și, douăzeci sau douăzeci și cinci de ani mai tîrziu, în momentul războiului din Algeria, trimite povestitorului doi tineri neofasciști italieni.

JACQUELINE : Fiica Marthei, bucătăreasă la Plessis-lez-Vaudreuil. Face un copil cu fiul domnului Machavoine.

JACQUES : Al treilea fiu al unchiului Paul și al mătușei Gabrielle. Născut în 1903. Elev al lui Jean-Christophe Comte. Face studii de drept și economie politică. Atașat Inspectoratului de finanțe. Intră, alături de tatăl lui, în afacerile familiei Remy-Michault. Se căsătorește cu Hélène. Tatăl lui Bernard, Véronique și Hubert. Ucis în mai '40, între Sedan și Namur.

JAN : Văr aparținînd ramurii din Boemia. De naționalitate cehoslovacă. Fratele mai mic al lui Pavel. Împărtășește ideile fratelui său. Se asociază Primăverii de la Praga. Semnează manifestul celor două mii de cuvinte. Arestat în 1969, condamnat la moarte și executat.

JAURÈS (Jean) : Lider socialist. Ignorat de bunicul. Considerat de Alain drept un tip răsuflat, un domn Boucicaut care n-a reușit să construiască B o n M a r c h é-ul său.

JEAN-CLAUDE : Fiul lui Pierre și al Ursulei. Frate cu Anne-Marie. Atras la cincisprezece ani de fascism. Participă la mișcarea de rezistență cu unchiul său Claude. Se căsătorește cu Pascale. N-are copii. Divorțează. Moare într-un accident de automobil în iulie 1962 pe șoseaua națională nr. 7 împreună cu logodnica sa, care aștepta un copil, și cu vărul său Bernard.

JULES : Paznic de vînătoare din tată în fiu, timp de cinci sau șase generații la Plessis-lez-Vaudreuil. Albert Remy-Michault născcește de la un cap la altul povestea cu dialogul pe care l-a avut Jules cu străbunicul în vîrful unuia din turnurile de la Plessis-lez-Vaudreuil. Cel mai tînăr Jules, devenit între timp bătrînul Jules, participă, ca membru al familiei, la ultima masă de la Plessis-lez-Vaudreuil.

JULIUS-OTTO : Fiul unchiului Ruprecht. Luptă alături de naționaliști în Germania de după război. Camarad al lui Kapp, al generalului von Lüttwitz, al lui Ernst von Salomon, al generalului Ludendorff. Prieten al familiei Wittgenstein. Participă, îm-

preună cu vărul său, colonelul conte von Stauffenberg, la complotul împotriva lui Hitler. Decapitat cu securea și atîrnat de un cîrlig într-o măcelărie la 24 iulie 1944.

LIBANEZUL : Amantul libanez al lui Anne-Marie. În ciuda rolului său destul de important în istoria familiei, povestitorul i-a uitat numele. Angajează la Roma o discuție cu Phillipe despre arta abstractă și despre Algeria. O părăsește pe Anne-Marie.

LOUIS (unchiul) : Frate al bunicului. Apostrofează un birjar pe care-l găsește citind La Pensée. Îl primește pe unchiul Ruprecht la Compiègne în noiembrie 1918.

MACHAVOINE (domnul) : Ceasornicar la Roussette, reparator al pendulelor de la Plessis-lez-Vaudreuil. Îi moare un băiețel. Părăsit de soție. Moare pe bicicletă pe drumul de la Roussette la Plessis-lez-Vaudreuil.

MACHAVOINE (René) : Îi urmează domnului Machavoine, tatăl său. Îi face un copil Jacquelinei, fiica Marthei, bucătăreasa.

MAMA : Descendentă a unei vechi familii bretone ruinate. Sînge spaniol și irlandez. Se căsătorește din dragoste cu fratele cel mai mic al unchiului Paul. Își pierde soțul la Chemin des Dames. Practică un misticism aproape ateu. În pragul nebuniei înainte de a muri, Mama povestitorului și a Annei.

MARGUERITE (mătușa) : Soția unchiului Odon. Refuză să divorțeze. Văduvă în 1916.

MARINA : Născută în Calabria pe la 1899. Violată de tatăl său la cincisprezece ani. Manichiuristă și coafeză la Milano. Întreținută. Văduvă. Curtată de un văr din ramura engleză. Pleacă în Grecia cu povestitorul și cu Claude, care se îndrăgostește de ea. Se căsătorește mai întîi cu un prinț roman în timpul războiului, apoi, prin 1952 sau 1954, cu un duce scoțian. Moare în 1969.

MARIO : Văr italian, adept al fascismului.

MARTHE : Bucătăreasă la castelul de la Plessis-lez-Vaudreuil. Mama Jacquelinei.

MARX (Karl) : Întreține cu familia, care îi este, firește, ostilă, relații echivoce. Punctele sale comune cu bunicul, care îl ignoră cu desăvîrșire. Legăturile sale succesive cu Claude și cu Alain.

MAURRAS (Charles) : Conducător al mișcării L'Action française. Aprobat de bunicul. Idol al lui Philippe. În centrul evenimentelor în 1940.

MÉLANIE (mătușa) : Soră a străbunicului. De o frumusețe intrată în legendă. Îi scoate din minți pe mai mulți veri. Se căsătorește cu un Bourbon de Spania.

MICHAULT (Remy), zis MICHAULT DE LA SOMME: Fiul unui hangiu și al unei slujnice de fermă. Deputat în Convenția națională. Votează moartea regelui la 20 ianuarie 1793. Participă la Thermidor. Adept al Imperiului. Adjunct al lui Daru. Prefect de Marne, apoi de Somme. Se căsătorește cu o Roquencourt. Baron al Imperiului. Adept al Bourbonilor. Adept al familiei d'Orléans. Ministru al Comerțului, apoi al lucrărilor publice sub Ludovic-Filip. Adept al Republicii în ajunul morții sale. Tatăl lui Lazare Remy-Michault (vezi REMY-MICHAULT).

MIRETTE: Născută în Finlanda sau în țările baltice. Amanta lui Pierre și a Ursulei. Își găsește moartea într-un accident de automobil în apropiere de Biarritz în compania fratelui ei, viceconsul al Finlandei la Hamburg.

MORNET (procurorul general): Cere și obține condamnarea la moarte a lui Michel Desbois.

MOUCHOUX (decanul): Preot la Plessis-lez-Vaudreuil. Rontăie lumînări și nuci în coajă, dar preferă colțunașii cu sirop de zmeură. Recomandă povestitorului să-i citească pe Plutarh și pe sfîntul Toma.

ODON (unchiul): Îi preferă pe colegii săi de clasă sau de regiment mătușii Marguerite, soția sa. Este ucis într-o misiune în 1916. Cinstit de familie care îl trimisese la moarte.

PARMENIDE: Filosof al „existentului". Amic al familiei.

PAUL (unchiul): Născut în 1877. Se căsătorește cu Gabrielle Remy-Michault. Asistă la ascensiunea soției sale. Era prost? Ales deputat de centru dreapta. Se descoperă republican. Îl reîntîlnește pe Jean-Christophe Comte la un banchet radical. Se ocupă de Bursă. Urmează socrului său Albert la conducerea afacerilor familiei Remy-Michault. Speculează la bursa din Wall-Street. Cade victimă crizei din 1929. Se sinucide în 1933.

PAULINE: Fiica lui Carlos, nepoata unchiului Edouard. Călăreață de circ. Cîntă în music-hall-uri. Primește vizita bunicului și a unchiului Anatole. Intră, prin atașamentul față de nume, în legenda familiei.

PAVEL: Văr aparținînd ramurii din Boemia. De naționalitate cehoslovacă. Fratele mai mare al lui Jan. Participă la mișcarea de rezistență împotriva ocupației germane și se înscrie în partidul comunist. Colaborează la redactarea manifestului celor două mii de cuvinte. Arestat în 1970. Moare în închisoare în 1971.

PÉTAIN (mareșal): Urmat de bunicul, care refuză să-l consideré trădător și îl apără față de Claude.

PHILIPPE: Al doilea fiu al unchiului Paul și al mătușii Gabrielle, născut în 1901. Le preferă pe femei cărților. Discipol

al ideilor promovate de L'Action française. Camelot du roi. Participă în 1934, împreună cu doi tineri din familia Wittgenstein, la Congresul de la Nürnberg. Se duce din nou acolo în 1937 şi-l întîlneşte pe Robert Brasillach. Participă la războiul din Spania de partea naţionaliştilor. Luptă împotriva nemţilor Partizan al mareşalului Pétain şi al guvernului de la Vichy. Trece în 1942 în Africa de Nord. Face campania din Italia sub ordinele mareşalului Juin. Trecut la divizia Leclerc. Intră în Paris. Protestează împotriva executării lui Brasillach. Ia parte la întemeierea mişcării Rassemblement du Peuple Français. Corespondent de război în Indochina. Făcut prizonier de vietnamezi la Diên Biên Phu. Militează în favoarea întoarcerii la putere a generalului de Gaulle. Partizan al Algeriei franceze. Discută la Roma cu amantul libanez al lui Anne-Marie. Executat (?) la Alger în 1960.

PIERRE: Fiul mai mare al unchiului Paul şi al mătuşii Gabrielle. Născut în 1900. Se angajează voluntar într-o unitate de spahii în 1918. Crucea de război. Jucător de rugbi. Diplomat. Îşi dă demisia din Ministerul de Externe pentru a se căsători cu Ursula von Wittgenstein. Răscumpără castelul de la Cabrinhac. Voiaj de nuntă la Roma, Florenţa, Ravenna şi Veneţia. Amantul Mirettei. Se îndepărtează de Ursula. Prevesteşte războiul. Colaborează discret la ziarele Rezistenţei. Intervine, împreună cu fraţii săi, pe lîngă generalul de Gaulle în favoarea lui Michel Desbois. Se căsătoreşte pentru a doua oară cu o americană, vară îndepărtată a familiei V... Moare de cancer în 1964.

PLESSIS-LEZ-VAUDREUIL: Castel din Evul mediu, modificat în secolele al XV-lea şi al XVII-lea, apoi restaurat de mătuşa Gabrielle la începutul secolului al XX-lea. Întruchiparea în piatră a numelui nostru. Personaj central în saga familiei.

POMPIDOU (Georges): Întîlnit de povestitor şi de verii săi, pe culoarele din rue Saint-Dominique. Preşedinte al Republicii din 1969 pînă în 1974.

POVESTITORUL: Născut în 1904. Frate al Annei. Văr primar al lui Pierre, Philippe, Jacques şi Claude. Orfan de tată la paisprezece ani. Elev al lui Jean-Christophe Comte. Îşi descoperă vocaţia de martor. Călătoreşte cu Claude în Italia, Spania şi Grecia. Sănătate şubredă. Deportat la Auschwitz în 1944. Se alătură verilor săi pentru a-i solicita generalului de Gaulle graţierea lui Michel Desbois. Se ocupă de bine de rău de pădurea de la Plessis-lez-Vaudreuil. Îşi propune să înalţe în memoria bunicului său un monument construit din cuvinte. Autor de amintiri legate de istoria alor săi.

PRASLIN (Charles de Choiseul-Praslin, duce de): Pair al Franței, asasin prezumtiv al soției sale. Văr îndepărtat al străbunicului.

PREFECTUL DE HAUTE-SARTHE: Invitat la vînătoare. asistă la liturghie în biserica de la Plessis-lez-Vaudreuil în 1938 sau 1939.

PROUST (Marcel): chiriaș al familiei în bulevardul Haussmann nr. 102.

REMY-MICHAULT (Albert): Industriaș și om de afaceri. Comandor al Legiunii de onoare. Tatăl mătușii Gabrielle. Ostil, în ciuda unei umbre de snobism, mariajului ei cu unchiul Paul.

REMY-MICHAULT (Lazare): Fiu al membrului Convenției. Face avere în Africa de Nord, după cucerirea Algeriei.

REMY-MICHAULT (Lucien): Nepot al membrului Convenției, fiu al lui Lazare Remy-Michault. Ambasador al Franței în Bavaria. Îl primește pe Bismarck la Ferrières în 1870. Intră la banca Rothschild. Președinte al minelor din Anzin și din Maubeuge, al turnătoriilor din Riquewiller, al oțelăriilor din Longwy. Participă la înființarea Companiei internaționale a vagoanelor de dormit și a marilor exprese europene. Obține cvasi-monopolul comerțului cu citrice dintre Africa de Nord și metropolă. Bunicul lui Albert Remy-Michault.

REGELE: Al doilea care domnește asupra familiei, după Dumnezeu.

RUPRECHT (unchiul): membru al ramurii germane. Vice-amiral al flotei din Baltica. Participă la tratativele de armistițiu în 1918. Tatăl lui Julius-Otto.

SADE (Donatien, marchiz de): unchi îndepărtat al familiei, destul de mult apreciat de intelectualii contemporani. Alain se consideră descendentul lui.

SARAH (mătușa): Născută Strauss. Soră a prințesei de Bourbon-Vendôme, cumnată a marchizului de Châtillon-Saint-Pol. Se căsătorește cu unchiul Joseph în 1890.

SAUVAGEIN (doctorul): Medic la Plessis-lez-Vaudreuil. Pune diagnosticul de decepție sentimentală la moartea bunicii.

SKYROS (marinarul din): Născut în Grecia sau pe coasta turcă. Mus la șapte ani. Omoară doi turci la paisprezece ani. Detestă birourile, industria, armata regulată. Îi aruncă pe Claude și pe povestitor în lumi necunoscute.

STAUFFENBERG (contele von): Văr îndepărtat al familiei. Născut în 1907. Șef de stat major cu grad de colonel în 1944. Participă la atentatul împotriva lui Hitler la 20 iulie 1944 la Rastenburg. Împușcat în aceeași seară la Berlin.

STRĂBUNICA : Îi preferă pe berberi arabilor. Se ocupă de copiii chinezi. Nu acceptă împărtășania decît din mîna papei. I-a acordat, poate, favoruri ducelui d'Aumale.

STRĂBUNICA (o altă) : Cade de pe cal și moare la răscrucea de la Arbres-Verts.

STRĂBUNICA BUNICULUI : A lăsat niște Memorii despre sfîrșitul Vechiului Regim.

STRĂBUNICUL : Născut în 1821. Ofițer în armata austriacă din 1841 pînă în 1846. În cantonament la Veneția, unde devine amantul unei contese italiene. S-a bătut probabil în duel cu ducele d'Aumale. Erou, împreună cu Jules, al unei istorii născocite de la un cap la altul de Albert Remy-Michault.

STÜPNAGEL (generalul von) : Comandant-șef al trupelor de ocupație din Franța. În trecere prin Plessis-lez-Vaudreuil, îl cheamă în fața unui consiliu de război pe bunicul, care nu l-a salutat. Nu trebuie confundat cu generalul von Stülpnagel, comandant al Parisului, denumit de nemți Gross Paris.

TARAS BULBA (Boris Kirilov, zis fiul lui) : Născut la Ialta în 1909. Fiu de vizitiu. Scapă bolșevicilor. Pătrunde, în primăvara anului 1919, în sala de bal de la Plessis-lez-Vaudreuil. Profesor la Collège de France. Membru al Academiei de științe. Bea cu Nikita Hrușciov în cinstea Rusiei nemuritoare.

TATA : Născut în 1883. Se căsătorește cu descendenta unei vechi familii bretone ruinate. Dreyfusard. Liberal. Prieten al oamenilor. Admirator al lui Victor Hugo. Rănit la Esparges. Ucis la Chemin des Dames în 1918.

UCENICUL-TOREADOR. Amantul Ursulei. O părăsește pentru fiica unui hotelier din Marsilia. Tatăl unei vedete de muzică ușoară și de televiziune.

UMBERTO : Văr italian, adept al fascismului.

URSULA : Soția lui Pierre. Vezi **WITTGENSTEIN.**

V... (familia) : Vecini de la țară. Descendenți ai unui negustor de vinuri breton. Au făcut avere în industria de tricotaje. Filoamericani. Cam neciopliți. Mutilează franceza. Greșelile lor de pronunție irită familia. Snobi.

V... (Robert) : Strănepot al unui negustor de vinuri din Quimper sau din Vannes. Sportiv. Soț al fiicei unui deputat de extremă dreaptă. Îndrăgostit de Anne-Marie. Intenționează să divorțeze pentru a o lua de soție. Moare ca un erou pe Meusa în mai 1940.

VÉRONIQUE : Fiică a lui Jacques și a lui Hélène. Soră cu Bernard și Hubert. Ia masa împreună cu ei în sufrageria mică de la Plessis-lez-Vaudreuil. Se căsătorește cu Charles-Louis. În ziua plecării de la Plessis-lez-Vaudreuil îl anunță pe străbunicul ei

că așteaptă un copil. Nașterea lui Paul. Divorțează. Se recăsătorește.

WITTGENSTEIN (prințul Egon von Wittgenstein zu) : Se căsătorește cu Renate Krupp. Tatăl Ursulei și a doi fii care luptă împotriva comunismului alături de vărul Julius-Otto și participă, poate, în grupările de extremă dreaptă, la asasinarea lui Rathenau. Vinde, cu cîțiva ani înainte de războiul din 1914, castelul de la Cabrinhac.

WITTGENSTEIN (Karl Friedrich von) : Văr al Ursulei. Maior, apoi colonel în Luftwaffe. Îndrăgostit de Anne-Marie, cu care se plimbă prin pădure. Oferă familiei o scrisoare a lui Carol Quintul. E ucis în fața Stalingradului.

WITTGENSTEIN (prințul Leopold von Wittgenstein zu) : Dandi celebru, prieten cu Brummell și cu prințul de Metternich, străunchi al Ursulei.

WITTGENSTEIN (prințul Ludwig von Wittgenstein zu) : Atașat la ambasada Prusiei în Franța sub monarhia din Iulie. Amantul Damei cu camelii. Îi oferă castelul de la Cabrinhac, în Lot. Străbunic al Ursulei.

WITTGENSTEIN (Ursula von Wittgenstein zu) : Descendentă a unei vechi familii prusiene de cavaleri teutoni. Născută în 1902 (sau 1903 ?). Marcată de lupta împotriva bolșevicilor și de inflație. Se căsătorește cu Pierre. Se trezește, a doua zi după nuntă, în camera sa de la Cabrinhac. Domnește în felul ei asupra Parisului. O suportă pe Mirette cu demnitate. Se află adevărul despre relațiile ei cu Mirette. Îi plac garajiștii și manichiuristele. Se retrage în Lot. Părăsită de un ucenic-toreador. Se sinucide la 9 mai 1940.

WITZLEBEN (colonelul von) : Pătrunde, la 18 iunie 1940, în salonul cel mare de la Plessis-lez-Vaudreuil.

YVONNE (mătușa) : soră a bunicului. Întîlnește la Expoziția colonială un negru care o farmecă. Apare în povestirile bunicului ca unul din martorii timpurilor apuse.

ZAHAROFF (Basile) : Bancher, negustor de tunuri. Nepotul său o remarcă la cursele de cîini de vînătoare pe Gabrielle Remy-Michault. Intenționează, treizeci de ani mai tîrziu, să cumpere Plessis-lez-Vaudreuil.

ZENON DIN ELEEA : Filosof al imobilității. Amic al familiei.

Notele traducătorului

PARTEA ÎNTÎI

Capitolul I

[1] Șeful mareșalilor Franței în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

[2] *Alcibiade* (aprox. 450—404 î.H.) — general și om politic atenian, elev al lui Socrate. Renumit prin inteligența, ambiția și nestatornicia sa, a fost, rînd pe rînd, în slujba patriei sale și a Spartei. Refugiat în Asia Mică, a fost asasinat în exil.

[3] Marcul Atilius *Regulus* (sec. III î.H.) — general și om politic roman, celebru pentru fidelitatea sa față de patrie. Prins de cartaginezi în timpul primului război punic, este trimis la Roma, pe cuvînt de onoare, să negocieze pacea. Pledînd în Senatul roman pentru continuarea războiului, la întoarcerea în captivitate este ucis de cartaginezi.

[4] Caius *Marius* (157—86 î.H.) — general și om politic roman. Plebeu, organizează o armată alcătuită din soldați de profesie. Îi înfrînge pe Iugurta, pe teutoni și pe cimbri. În timpul războiului civil din Roma devine conducătorul partidului popularilor, adversari ai partidului aristocraților, condus de Sylla.

[5] Caius Licinuis *Verres* (aprox. 119—43 î.H.) — om politic roman. În funcția oficială deținută în Sicilia comite numeroase delapidări.

[6] Drapelul regilor Franței.

[7] *Commode en tombeau* (în fr.) — comodă amintind forma sarcofagelor, foarte utilizată de la sfîrșitul secolului al XVII-lea pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

[8] Renumită familie de ebeniști de la începutul secolului al XVIII-lea, care a inventat un procedeu de fabricare a lacurilor imitînd lacurile chinezești și japoneze.

[9] *Bouillotte* (în fr.) — joc de cărți datînd din timpul Directoratului.

[10] Edme Patrice, conte de *Mac-Mahon* (1808—1893) — mareșal al Franței și om politic francez. Președinte al Republicii, este cultivat de monarhiști în vederea restabilirii monarhiei. După succesul definitiv al republicanilor la alegerile senatoriale din 1879, este nevoit să se retragă.

[11] Jules Auguste Armand Marie, prinț de *Polignac* (1780—1847) — om politic francez. Crescut în emigrație, participă la complotul lui Cadoudal, șeful șuanilor. După Restaurație, pair al Franței, ambasador, prim-ministru.

[12] Georges *Boulanger* (1837—1891) — general și om politic francez. Grupează în jurul lui pe patrioții „revanșarzi".

[13] Jules *Lemaître* (1853—1914) — critic literar impresionist și dramaturg. Antidreyfusard, naționalist, adept al monarhismului lui Maurras.

[14] Léon *Daudet* (1867—1942) — ziarist și scriitor, fiu al lui Alphonse Daudet. A întemeiat, împreună cu Charles Maurras, *L'Action française*.

[15] Charles *Maurras* (1868—1952) — scriitor și om politic francez. Monarhist și antidreyfusard, apărător al unei estetici neoclasice. A transformat *L'Action française* într-un instrument de luptă împotriva Reformei, Revoluției și Romantismului. Susținător al regimului de la Vichy, e condamnat în 1945 la închisoare pe viață.

[16] Henri de Bourbon, duce de Bordeaux, conte de *Chambord* (1820—1883), fiu postum al ducelui de Berry, pretendent legitimist la tronul Franței, mort fără urmași. În 1873, deși restaurarea monarhiei în favoarea sa părea posibilă, ea eșuează din cauza intransigenței lui privind acceptarea drapelului tricolor cu emblemă națională.

[17] Revistă fondată în 1899, devenită ziar în 1908, organ al mișcării naționaliste și regaliste cu același nume. Interzis în 1944.

[18] Armand Emmanuel du Plessis, duce de *Richelieu* (1766—1822) — om politic francez. Emigrează în 1789 și-l slujește pe țar, care îi încredințează guvernarea provinciei Odessa. Prim-ministru în timpul Restaurației (1815).

[19] Gaspard, zis amiralul de *Coligny* (1519—1572) — apărător al orașului Saint-Quentin împotriva spaniolilor, se convertește la Reformă, devine unul din conducătorii partidului protestant. Are,

la un moment dat, un ascendent considerabil asupra lui Carol al IX-lea și este eliminat de Caterina de Medici în timpul masacrului din noaptea Sfîntului Bartolomeu.

[20] *Frederic al II-lea de Hohenstauffen* (1194—1250) — rege al Siciliei, apoi împărat al Sfîntului Imperiu romano-german. În luptă aproape constantă cu papalitatea, este excomunicat (1227). Conduce cruciada a VI-a în timpul căreia se încoronează rege al Ierusalimului (1229).

[21] Dinastie germană din care fac parte împărați ai Sfîntului Imperiu romano-german : Conrad al III-lea, Frederic I Barbarossa, Henric al VI-lea și Frederic al II-lea.

[22] Erich *Ludendorff* (1865—1937) — șeful statului major al lui Hindenburg pe frontul rusesc, apoi adjunctul lui la comandamentul suprem, a dirijat strategia germană în 1917—1918.

[23] *Dames du Sacré-Coeur,* denumire populară dată congregației intitulate *Société des religieuses du Sacré-Coeur de Jésus,* întemeiată pe la 1800.

[24] Reputată stațiune de iarnă la Marea Mediterană.

[25] Charles *des Brosses* (1709—1777) — magistrat și scriitor francez. Autor al unei cărți intitulate *Lettres familières* în care relatează călătoria lui în Italia.

[26] Edmond *About* (1828—1885) — romancier și dramaturg francez spiritual, ziarist părtinitor.

[27] Afacerea Stavisky — scandal financiar în 1933 care a contribuit la căderea guvernului Chautemps, avînd drept protagonist pe Stavisky (1886—1934).

[28] Joseph *Caillaux* (1863—1944) — om politic francez, prim-ministru și de mai multe ori ministru de Finanțe.

[29] *Ducele d'Enghien* (1772—1804) — ultimul moștenitor al familiei Condé, ramură colaterală a casei de Bourbon. Organizează, după 1789, în emigrație, o armată contrarevoluționară. Este răpit din Germania la ordinul lui Napoleon și împușcat în șanțurile castelului Vincennes pentru a spulbera orice speranță de restaurare a Bourbonilor.

[30] Mic castel construit în 1779 pentru contele d'Artois, viitorul rege Carol al X-lea, în Bois de Boulogne, lîngă Sena.

[31] Edouard *Daladier* (1884—1970) — om politic francez. Președinte al partidului radical-socialist. Declară război Germaniei în 1931. De mai multe ori prim-ministru. Unul din semnatarii Acordului de la München (1938).

[32] *Si Madani El-Glaoui* — unul din principalii seniori feudali din Marele Atlas marocan.

[33] Munte vulcanic din Martinica. În erupția din 1902 a distrus orașul Saint-Pierre.

[34] Sectă religioasă din Evul mediu.

[35] Sectă religioasă din Bulgaria.

[36] Joseph de *Maistre* (1753—1821) — scriitor și filosof francez. Condamnă revoluția franceză și susține autoritatea regelui și a papei.

[37] Jules *Barbey d'Aurevilly* (1808—1889) — romancier și nuvelist francez, a cărui operă îmbină teme romantice cu motive ale fantasticului popular.

[38] Louis de *Bonald* (1754—1840) — scriitor politic francez, apărător al principiilor monarhice și catolice.

[39] Octave *Feuillet* (1821—1890) — dramaturg și romancier francez. Idealist, refractar realismului și naturalismului.

[40] Victor *Cherbuliez* (1829—1899) — scriitor francez, autor de romane și eseuri politice.

Capitolul II

[1] Emmanuel Joseph *Sièyes* (1748—1863) — om politic francez. Abate. Participant la Revoluția din 1789, unul din conducătorii girondinilor. Membru al Directoratului. A organizat, împreună cu Napoleon Bonaparte, lovitura de stat de la 18 Brumar (1799), devenind consul.

[2] Paul, viconte de *Barras* (1755—1829) — om politic francez. Membru al Convenției, a contribuit la căderea lui Robespierre. A fost de asemenea membru al Directoratului.

[3] Jean-Lambert *Tallien* (1767—1820) — om politic francez. Deputat montagnard în Convenție, revine ulterior la poziții mai moderate. Unul din instigatorii lui 9 Thermidor.

[4] Pierre Bruno, conte *Daru* (1757—1829) — istoric francez, intendent general al armatei lui Napoleon I.

[5] Personaj din piesa *L'Otage*.

[6] Jean-Louis *Forain* (1852—1931) — pictor și gravor francez.

[7] Unire a tuturor francezilor după declarația de război din august 1914. Expresia îi aparține lui Raymond Poincaré.

[8] Mișcare de rezistență franceză în timpul ocupației germane în timpul celui de al doilea război mondial.

Capitolul III

[1] Titlu ecleziastic.

[2] Drum carosabil în departamentul Aisne, în zona căruia s-au dus lupte între francezi și germani în cursul primului război mondial, timp de patru ani (1914—1918).

[3] Personaj din romanul contesei de Ségur (1799—1874). Întruchipare a omului de treabă, în ciuda aspectului morocănos.

[4] Corpul cardinalilor, formînd Senatul bisericii romano-catolice și Consiliul papei.

[5] Orașul italian unde papa Bonifaciu al VIII-lea a fost arestat și insultat de trimișii lui Filip cel Frumos în 1303.

[6] Rugăciuni făcute în fața seriei de paisprezece imagini care reprezintă principalele episoade ale Patimilor Domnului.

[7] Sărbătoare catolică comemorată la o săptămînă după Rusalii.

[8] Albert *Mathiez* (1874—1932) — istoric francez. Autor de lucrări despre Revoluția franceză, a căutat să-l reabiliteze pe Robespierre.

[9] Alphonse *Aulard* (1849—1928) — istoric francez. Opera lui capitală este *L'Histoire politique de la Révolution française.*

[10] *Charles Guignebert* (1867—1939) — profesor la Sorbona, unde a predat istoria creștinismului dintr-un punct de vedere strict rațional.

[11] Jules *Issac* (1877—1963) — istoric francez. A studiat originile creștine ale antisemitismului și a dirijat lucrările pentru un celebru manual de istorie în 7 volume denumit „Malet-Issac".

[12] *Mariști* — membrii congregației *Les Prêtres de la Société de Marie,* instituită în 1816.

[13] François-Athanase *Charette de la Coutrie* (1763—1796) — conducător vandean, supranumit „regele Vandeii", apărător al cauzei regalității, condamnat la moarte și executat.

Capitolul IV

[1] Léon *Bonnat* (1833—1922) — pictor francez, reputat portretist.

[2] Félix Tournachon, zis *Nadar* (1820—1910) — fotograf parizian. I-a fotografiat pe cei mai mulți oameni celebri din epoca sa.

[3] *Frontul popular* (mai 1936—apr. 1938) — coaliție a partidelor de stînga. Ajunge la putere avîndu-l drept lider pe Léon Blum. Realizează importante reforme sociale. Sub presiunea unor evenimente externe (războiul din Spania), se dislocă rapid.

[4] André *Corap* (1878—1953) — general francez, comandant în 1940 al armatei a IX-a din Ardeni, distrusă de tancurile germane pe cînd se deplasa între Sedan și Namur.

[5] Libéral *Bruant* (1637—1697) — arhitect francez, unul din fondatorii Academiei de arhitectură. A construit Palatul Invalizilor, domul bisericii fiind realizat de Jules Hardouin-Mansart.

[6] Jules *Hardouin-Mansart* (1646—1708) — arhitect francez, nepotul celebrului arhitect François Mansart.

[7] Paul *Helleu* (1859—1927) — pictor și gravor francez.

[8] Giovani *Boldini* (1845—1931) — pictor italian, elev al Academiei din Florența. A lucrat mai mult la Londra și la Paris.

[9] Charles, duce de *Morny* (1811—1865) — om politic francez. Frate vitreg al lui Napoleon al III-lea. După o tinerețe mondenă, participă intens la viața politică, fiind principalul instrument al loviturii de stat din 2 decembrie 1851. Are un rol activ în marile operațiuni industriale și financiare ale celui de-al doilea Imperiu.

[10] Titlu britanic instituit în 1301 și purtat de fiul cel mai mare al suveranului.

[11] *Olympio* — numele poetic sub care se desemna pe sine Victor Hugo în anumite poeme, dintre care cel mai celebru este intitulat *La Tristesse d'Olympio*.

[12] Jacques-Artistide *Boucicaut* (1810—1877) — negustor și filantrop francez. Mic funcționar comercial, devine proprietarul magazinului *Bon Marché* din Paris și se consacră bunăstării funcționarilor săi.

[13] Maurice *Sachs* (1906—1944) — romancier și eseist francez, secretar și prieten al lui Cocteau, colaborationist.

[14] George *Auric* (1899—1983) — compozitor francez.

[15] *Bateau-Lavoir* — casă situată pe rue Ravignon din Paris și locuită de Picasso în 1904, unde se întruneau pictori și poeții cubiști.

[16] Restaurant parizian denumit astfel după piesa-farsă a lui Jean Cocteau, jucată la Comédie des Champs-Elysées în 1921.

[17] Paul *Poiret* (1879—1944) — croitor celebru și decorator francez, primul care a eliberat silueta feminină de corset.

[18] Erik *Satie* (1866—1925) — compozitor francez. Printre alte lucrări, compune baletul *Parade* în 1917.

[19] Dorința de a intra în Academia franceză, unde ținuta este un frac verde.

[20] Denumire dată Institutului Franței, și în special Academiei franceze.

[21] Charles-Henri *Sanson* (1740—1793) — călăul însărcinat cu executarea lui Ludovic al XVI-lea.

[22] Companie de balet creată de Diaghilev în 1909. Promovează o nouă formă de spectacol coregrafic, care stă la baza baletului modern.

[23] *Grand Prix* (în fr.) — subvenție acordată prin concurs pentru un număr de ani tinerilor artiști plastici în vederea perfecționării artei lor.

[24] Balet de Igor Stravinsky, reprezentat pentru prima oară la Paris în 1913.

[25] Balet de Jean Cocteau pe muzică de Erik Satie, în decorurile cubiste ale lui Pablo Picasso, montat la Paris în 1917.

[26] Pictură aparținînd lui Francis Picabia.

[27] Dramă suprarealistă scrisă de Apollinaire în intenția de a înnoi formulele teatrale, jucată în 1917.

[28] Taxiurile pariziene rechiziționate de Gallieni pentru a transporta întăriri în septembrie 1914.

[29] *Aggiornamento* (în it.) — actualizare, modernizare periodică a dogmelor religioase în cadrul bisericii catolice.

[30] Charles *Lindbergh* (1902—1974) — aviator american, primul care a reușit să traverseze, fără escală, Atlanticul cu un avion (1927).

[31] Jean *Mermoz* (1901—1936) — aviator francez. După ce s-a remarcat prin trecerea Cordilierei Anzilor, reușește să stabilească prima legătură aeriană (1930) Franța—America de Sud.

[32] Aspect particular al stilului Ludovic al XV-lea caracterizat prin fantezia unor compoziții asimetrice sugerînd concrețiuni minerale, scoici, sinuozități vegetale.

[33] Paul *Deschanel* (1855—1922) — om politic francez, președinte al Republicii în 1920.

[34] Armand *Fallières* (1841—1931) — om politic francez, președinte al Republicii în 1906—1913.

[35] Albert *Lebrun* (1871—1950) — om politic francez, președinte al Republicii în 1932—1940.

[36] Galibier — trecătoare în Alpii superiori situată la 2 566 m.

[37] Tourmalet — trecătoare în Pirineii francezi situată la 2 115 m.

[38] François *Rude* (1784—1855) — sculptor romantic francez, autor al reliefului *Plecarea voluntarilor în 1792*, denumit și *La Marseillaise*.

[39] Marcel *Duchamp* (1887—1967) — pictor francez influențat de cubism. A jucat ulterior un rol important în mișcarea dadaistă și suprarealistă.

[40] Francis *Picabia* (1878—1953) — pictor francez. La început impresionist, este atras apoi de cubism și arta abstractă. A fost unul din principalii animatori ai mișcării dadaiste.

Capitolul V

[1] Departament maritim din Franța, care a aparținut cîndva Bretaniei.

[2] Alfred *Capus* (1857—1922) — scriitor francez, autor de comedii.

[3] *Mortemart* — ramură a familiei Rochechouart, care-și trage numele de la satul Mortemart (Haute-Vienne) și datează din 1351.

[4] Maurice *Barrès* (1862—1923) — scriitor francez. Scrieri cu implicații naționaliste, dominate de cultul eului, al morților și al pămîntului.

[5] Comună în care se află mormîntul fiicei mai mari a lui Victor Hugo, Léopoldine Hugo, care s-a înecat, împreună cu soțul ei, în Sena.

[6] Charles *Vacquerie*, fratele scriitorului Auguste Vacquerie și soțul Léopoldinei Hugo.

[7] Théophile *Gautier* (1811—1872) — scriitor francez. Adept al romantismului, unul din cei mai aprigi susținători ai lui Hugo. Popular prin romanele sale istorice, devine unul din teoreticienii „artei pentru artă" și unul din maeștrii școlii parnasiene.

[8] *Sfîntul Jean de la Croix* (1542—1591) — călugăr spaniol, ale cărui poeme și tratate fac din el unul din marii mistici creștini.

[9] Bertrand du *Guesclin* (aprox. 1320—1380) — conetabil al Franței.

[10] Rodrigo *Borgia* (1431—1503) — papă, în 1492, sub numele de Alexandru al VI-lea. Personaj aproape legendar.

[11] Contesa de *Boigne* (1781—1866) — memorialistă franceză ale cărei *Memorii* sînt publicate abia în 1907. Salonul ei a fost unul dintre cele mai celebre în timpul monarhiei din Iulie.

[12] Persoane care aveau monopolul percepерii impozitelor.

[13] Robert *Brasillach* (1909—1945) — scriitor francez, autor de romane în care se simte influența lui Giraudoux și Alain-Fournier și în care feeria se amestecă cu realitatea. Ziarist al colaboraționiștilor, este arestat în 1944, condamnat la moarte și împușcat în 1945.

[14] Numele familiei din care făcea parte Cidul (Rodrigue Ruy Diaz de Bivar).

[15] *Nouvelle Revue Française* (1909—1943; 1953) — revistă lunară consacrată literaturii și criticii, întemeiată de A. Gide, J. Copeau și J. Schlumberger. A jucat un rol deosebit în istoria literelor din perioada dintre cele două războaie mondiale. Accesibilă noutăților, a contribuit la lansarea multor scriitori.

[16] Aluzie la romanul lui Raymond Radiguet, *Le Bal du Comte d'Orgel*.

[17] Personaj din romanul lui A. Gide, *Le Voyage d'Urien*.

[18] Personaj din romanul lui A. Gide, *Les Caves du Vatican*.

[19] Heinz *Guderian* (1888—1954) — șef al armatei germane de uscat în 1944—1945.

[20] Erwin *Rommel* (1891—1944) — mareșal german, comandant al frontului din Africa și Normandia. Din cauza simpatiei lui pentru conjurația din 20 iulie 1944 împotriva lui Hitler, este arestat și obligat să se sinucidă.

[21] Jean *Fautrier* (1898—1964) — pictor francez. A trecut de la un realism sumbru la informal și la matierism.

[22] Nicolas *de Staël* (1914—1955) — pictor francez de origine rusă, plastician îndrăzneț și colorist rafinat. A trecut de la abstractizare la o stilizare foarte personală a lumii vizibile.

[23] Calust Sarkis *Gulbenkian* (1869—1955) — om de afaceri britanic de origine armeană. A adunat o importantă colecție de tablouri și obiecte de artă, transferată în 1960 la Lisabona.

[24] Nompar de Caumont La Force, duce de *Lauzun* (1633—1723) — curtean care a jucat un rol aventuros la Curtea lui Ludovic al XIV-lea.

[25] Giovanni Giacomo *Casanova* de Seingalt (1725—1798) — aventurier și memorialist italian de expresie franceză. Menit inițial preoției, a fost, rînd pe rînd, soldat, curtean, diplomat, om de finanțe, publicist. Și-a dobîndit celebritatea datorită *Memoriilor* sale.

[26] Ramon *Novarro* (n. 1899) — actor american de origine mexicană. Celebru pentru rolul său în filmul *Ben-Hur*. După apariția filmului sonor n-a mai jucat decît rar.

[27] August *Comte* (1798—1857) — filosof și sociolog francez, întemeietorul pozitivismului și unul dintre fondatorii sociologiei.

[28] Emile *Durkheim* (1858—1917) — sociolog francez. Unul dintre fondatorii sociologiei.

[29] Sismond de *Sismondi* (1773—1842) — istoric și economist elvețian. I-a influențat pe teoreticienii socialiști.

[30] Vilfredo *Pareto* (1848—1923) — sociolog și economist italian. A întemeiat economia pe metode matematice și a aprofundat conceptul optimului economic.

[31] John Maynard, lord *Keynes* (1883—1946) — economist și om de finanțe britanic. Doctrina sa a influențat considerabil gîndirea economică a secolului al XX-lea.

PARTEA A DOUA

Capitolul I

[1] Gilles *de Rais,* Rays sau Retz (1400—1440) — mareșal al Franței, companion al Jeannei d'Arc. Reîntors pe moșiile sale, comite numeroase crime care îi aduc condamnarea la moarte.

[2] Prenumele ducelui de Choiseul-Praslian, a cărui iubire pentru guvernanta copiilor săi e consemnată în romanul lui Rachel Field, *Iubirea lor.*

[3] Prenumele marchizului de Sade.

[4] Cotidian politic și literar, fondat la Paris în 1867. Își încetează apariția în 1929.

[5] Jacques *Maritain* (1882—1973) — filosof francez, apărător al neotomismului.

[6] Ritter Hans von Wittenstein zu Wittenstein.

[7] *Tour-et-Taxis* (în germ. *Thurn-und-Taxis)* — familie princiară germană (provenită din familia milaneză Della Torre). În 1516 un membru al acestei familii creează primul serviciu de poștă între Viena și Bruxelles.

[8] Familia de bancheri din Augaburg care le-a acordat sprijin Habsburgilor (în secolele al XV-lea și al XVI-lea).

[9] *Gladiferi* (în lat.), *Porte-Glaive* (în fr.), *Schwertträger* (în germ.) — ordin cavaleresc fondat în 1202 în Livonia (Letonia și Estonia de astăzi) pentru apărarea misionarilor creștini. Denumirea provenea de la cele două paloșe roșii încrucișate pe mantia albă a cavalerilor.

[10] Pace încheiată la 3 martie 1918 între Rusia sovietică, pe de o parte, și Germania, Austro-Ungaria, Bulgaria și Turcia, pe de altă parte, și denunțată de guvernul sovietic la 12 noiembrie 1918.

[11] Comună din departamentul Oise în apropierea căreia s-a încheiat armistițiul dintre armatele franceză și germană marcînd înfrîngerea Germaniei în primul război mondial.

[12] Membrii Ligii Spartakus, grup marxist-leninist din social-democrația germană, constituit în 1916 din inițiativa lui K. Liebknecht, R. Luxemburg și alții.

[13] Paul von Beneckendorff von *Hindenburg* (1847—1934) — mareșal și om politic german. Șef al statului-major al armatei germane (1916—1918), președinte al Republicii de la Weimar în 1925—1934), îi predă puterea lui Adolf Hitler, numindu-l cancelar în 1933.

[14] Mihail Nikolaievici *Tukacevski* (1893—1937) — mareșal sovietic. Fost ofițer țarist, a comandat frontul de Vest împotriva polonezilor. Unul din creatorii Armatei roșii. Acuzat de trădare în 1937, a fost împușcat. Reabilitat în 1961.

[15] Walther *Rathenau* (1867—1922) — om politic liberal german. A semnat tratatul de la Rapallo dintre Germania și Rusia sovietică. Asasinat de teroriștii naționaliști.

[16] Un fel de grădină englezească în Bois de Boulogne, denumită astfel după trubadurul Armand Catelan care ar fi fost ucis în acel loc și unde se află un restaurant de lux.

[17] Henri *Becque* (1837—1899) — autor dramatic francez.

[18] François de *Curel* (1854—1928) — autor dramatic francez, membru al Academiei.

[19] George Bryan *Brummell* (1778—1840) — dandi englez, supranumit „Regele modei". Barbey d'Aurevilly a publicat despre el un opuscul intitulat *Despre dandism și despre George Brummell.*

[20] Biserică din Paris construită între 1764 și 1842.

[21] Rasă franceză de oi purtînd numele agronomului Amédée de Béhague (1807—1884), care, printre altele, s-a ocupat de ameliorarea rasei ovinelor.

[22] Jean-Jacques de *Cambacérès* (1753—1824) — jurisconsult și om de stat francez, al doilea consul, arhicancelar al Imperiului (1804), unul din cei care au redactat Codul civil.

[23] Carte de vizită făcută din cartonul satinat denumit astfel.

[24] Promontoriu cu faleze grandioase în extremitatea nordică a insulei Majorca.

[25] Premiu rezervat iepelor de trei ani. Cursa avea loc primăvara la Chantilly.

[26] Vall'Ombrosa — celebră mănăstire din Toscana, întemeiată în 1060. Astăzi stațiune de vară foarte frecventată.

[27] Pierre de Bourdeille, senior de *Brantôme* (1540—1614) — memorialist francez, ale cărui cărți reprezintă o cronică colorată a vremii lui.

[28] *Restif de la Bretonne* (1734—1806) — scriitor francez, autor a numeroase romane, uneori licențioase, dar pline de spirit de observație.

[29] Paul *Reynaud* (1878—1966) — om politic francez. De mai multe ori ministru în a III-a Republică, apoi prim-ministru. Arestat și deportat în Germania (1942—1945). După război, lider al Partidului republican independent.

[30] Céline Seurre, zisă Cécile *Sorel* (1873—1966) — actriță franceză. A jucat la Odéon și la Comedia Franceză, repurtînd mari succese în roluri din repertoriul clasic.

[31] *Colonna* — familie romană care a jucat un rol capital în istoria bisericii și a avut dispute celebre cu o altă mare familie italiană, Orsini.

[32] Capitala departamentului Aveyron, situată la 664 km de Paris.

Capitolul II

[1] Eroul romanului *Le Livre de Barnabooth* (1908) de Valéry Larbaud. Barnabooth, peruan bogat, cutreieră, datorită averii sale, lumea, notîndu-și impresiile de călătorie.

[2] Un fel de caș proaspăt.

[3] Aluzie la tabloul lui Giotto care îl reprezintă pe sfîntul Francisc din Assisi primind stigmatele, denumire dată urmelor asemănătoare cu cele cinci răni de pe trupul lui Hristos răstignit. Aceste semne, potrivit tradiției, sfîntul Francisc le-ar fi avut pe mîini, pe picioare și în partea dreaptă a trupului.

[4] Celebru templu grec în sud-vestul Arcadiei, construit între 419 și 417. Era închinat lui Apolo Epikourios.

[5] Cartier situat în fața Alhambrei locuit de țigani.

[6] Fortăreață purtînd numele ultimului rege maur al Granadei, Boabdil sau Abu Abd Allah, învins de Ferdinand Catolicul și Isabela în 1491.

[7] Toate trei insule făcînd parte din insulele Ionice.

[8] Oraș dalmat din Iugoslavia pe canalul cu același nume.

[9] Acest mausoleu, sau Capela sfinților Nazarie și Celsius, a fost construit de împărăteasa romană Galla Placidia Augusta,

fiica lui Theodosiu cel Mare, prin anul 440. În formă de cruce latină, conține în interior sarcofagul în marmură al Gallei Placidia cu prețiosul mozaic al Păstorului cel Bun.

[10] La Baijing, a patra incintă interioară în care se afla orașul rezervat împăratului Chinei.

[11] Flavius *Honorius* (384—423) — primul împărat al Imperiului roman de Apus, fiul lui Theodosiu cel Mare. Domnia lui este marcată de năvălirile barbare.

[12] Romulus *Augustulus* — ultimul împărat al Imperiului roman de Apus, detronat de Odoacru.

[13] Jocul de table (în greceşte).

[14] Merlin, zis Vrăjitorul, personaj din legendele celtice şi din ciclul povestirilor cavalereşti ale regelui Arthur.

[15] Personaj legendar a cărui poveste apare pentru prima oară în romanul în proză latină scris de Jean d'Arras pentru Jean, duce de Berry. Mélusine capătă de la mama ei, care era zînă, „darul" de a avea în zilele de sîmbătă partea de jos a trupului în formă de şarpe.

[16] Sören *Kierkegaard* (1813—1855) — filosof şi teolog danez. Apără creştinismul împotriva celor care îl caricaturizează (biserica, după părerea lui), se opune hegelianismului şi face din angoasă experienţa fundamentală a omului care, prin ea, se descoperă ca fiinţă unică.

Capitolul III

[1] François, conte de *La Rocque* (1885—1946) — om politic francez, preşedinte al Crucilor de Foc (1931). A întemeiat în 1936 Partidul Socialist Francez (P.S.F.). Deportat de germani.

[2] Organizaţie franceză formată din foşti combatanţi. Creată în 1927, este prezidată, începînd din 1931, de La Rocque. Naţionalistă şi anticomunistă, a fost dizolvată în 1936.

[3] Jacques *Bainville* (1879—1936) — istoric francez. Opera lui se situează pe linia promovată de *L'Action française*.

[4] Georges *Mandel* (1885—1944) — om politic francez. Şef de cabinet al lui Clemenceau şi de mai multe ori ministru, a fost asasinat de miliţia guvernului de la Vichy.

[5] Jean *Zay* (1904—1944) — om politic francez. Militant al Partidului radical-socialist. Ministru al Educaţiei naţionale. Partizan al Rezistenţei încă din iunie 1940, urmărit de guvernul de la Vichy, a fost asasinat.

[6] Camille *Chautemps* (1885—1963) — om politic francez, deputat radical-socialist, de mai multe ori prim-ministru.

[7] Pierre *Cot* (n. 1895) — om politic francez. De mai multe ori ministru.

[8] Vaţlav *Nijinski* (1890—1950) — balerin şi coregraf rus, cel mai mare dansator al epocii sale, vedetă a Baletelor ruseşti.

[9] Mişcare revoluţionară care a durat trei zile şi a dus la abdicarea lui Carol al X-lea şi instaurarea monarhiei din Iulie, avîndu-l ca rege pe Ludovic-Filip I.

[10] Lovitură de stat dată la 2 decembrie 1851 de Ludovic Napoleon Bonaparte, pe atunci preşedinte al Republicii, urmărind reinstaurarea Imperiului.

[11] Charles *Lavigerie* (1825—1892) — cardinal francez. A preconizat, într-un toast celebru, „ralierea" la Republică (1890).

[12] Valéry *Larbaud* (1881—1957) — poet, romancier şi eseist francez. Străbate continentele, se pătrunde pe acel spirit cosmopolit care face din scriitor un cetăţean al lumii. Erou, de asemeni, al celebrului roman *Le Livre de Barnabooth,* se remarcă prin subtila analiză psihologică.

[13] Banii albaştri (în engl.).

[14] Indice de bursă creat în 1897 de *Wall Street Journal* şi corespunzînd mediei ponderate a cursului de bursă a 30 de acţiuni americane.

[15] Roman al lui Georges Ohnet (1848—1918), publicat în 1882.

[16] *Panterele negre* (în engl. *Black Panthers)* — una din principalele „organizaţii de eliberare" ale comunităţii negre din Statele Unite.

[17] Departament din Bretania.

Capitolul IV

[1] Maria *Mancini,* prinţesă Colonna (aprox. 1640—1715) — nepoată a lui Mazarin. A inspirat o puternică pasiune lui Ludovic al XIV-lea.

[2] Zgomotoşii ani '20 (în engl.).

[3] Ultimele zile frumoase care apar uneori înaintea iernii, în jurul datei de 11 noiembrie, ziua sfîntului Martin în calendarul catolic. La figurat: întoarcerea temporară a unei perioade bune, înainte de instalarea unei epoci nefericite.

[4] Congres care a avut loc în decembrie 1920 şi a marcat sciziunea dintre socialiştii şi comuniştii francezi.

[5] Albert *Prince* (1883—1934) — magistrat francez, amestecat, prin funcțiile sale, în afacerea Stavisky. A fost găsit mort în 1934 pe o șosea în apropiere de Dijon.

[6] Regiune de dealuri împădurite situată în estul Bazinului parizian, celebră prin campania din 1792 și luptele sîngeroase al căror teatru a fost în primul război mondial.

[7] Militanți ai mișcării naționaliste și regaliste intitulate *L'Action française* care a luat naștere în jurul lui Ch. Maurras, avînd o publicație cu același nume.

[8] Joseph, conte de *Villèle* (1773—1854) — om de stat francez, prim-ministru.

[9] Gustav *Stresemann* (1878—1929) — ministru de Externe german. A semnat acordurile de la Locarno și pactul Briand-Kellogg.

[10] Joseph-Arthur de *Gobineau* (1816—1882) — diplomat și scriitor francez a cărui carte *Essai sur l'inégalité des races humaines* i-a influențat pe teoreticienii rasismului german.

[11] Școala normală superioară din Paris, întemeiată în 1794, avînd această titulatură din 1845. În 1847 este instalată pe rue d'Ulm. Printre absolvenții ei se numără multe celebrități în domeniul literelor și științelor.

[12] Horatio Herbert, conte de *Kitchener* (1850—1916) — mareșal și om politic englez, cuceritorul Sudanului. În 1898, întîlnirea corpului expediționar condus de el cu trupele franceze comandate de Marchand a provocat „incidentul de la Fashoda".

[13] Paul *Nizan* (1905—1940) — scriitor francez, autor de eseuri și romane. Renunță la comunism odată cu încheierea pactului germano-sovietic.

[14] Léo *Lagrange* (1900—1940) — om politic francez. Deputat socialist, subsecretar de stat. Moare pe cîmpul de luptă în 1940.

[15] Nume dat reformelor inițiate de Roosevelt în Statele Unite începînd din 1935 și care consacră o anumită intervenție a statului în domeniile economic și social.

[16] José *Sanjurjo Sacanell* (1872—1936) — colaborator apropiat al lui Franco.

[17] Adepții sistemului politic al lui Don Carlos (Charles de Bourbon, conte de Molina) și al descendenților săi care au încercat să pună mîna pe tronul Spaniei.

[18] *Facțiunea Armagnacilor* — partid al ducelui d'Orléans, printre ale cărui căpetenii se număra contele Bernard al VII-lea d'Armagnac. A dezbinat Franța pe timpul lui Carol al VI-lea și Carol al VII-lea prin luptele angajate cu facțiunea Bourguignonilor. Conflictul s-a încheiat cu tratatul de la Arras din 1435.

[19] *Factiunea Bourguignonilor* — partid al ducelui de Bourgogne, opus Armagnacilor.

[20] Karl *Mack* (1752—1828) — general austriac. Încercuit de trupele lui Napoleon, a capitulat la Ulm în 1805.

[21] Chlodwig, prinț de *Hohenlohe*-Schillingsfürst (1819—1901) — om politic german. Prim-ministru al Bavariei, a favorizat unitatea germană sub dominația Prusiei.

[22] Sistem de fortificații construit din 1927 pînă în 1936 la frontiera de Nord-Est a Franței.

Capitolul V

[1] Louis *Quicherat* (1799—1884) — filolog francez, autor de dicționare latine.

[2] Anatole *Bailly* (1833—1911) — elenist francez, autor al unui *Dicționar greco-francez.*

[3] Adrien *Lamourette* (1742—1794) — prelat francez care, prin discursul patetic ținut la Adunarea legislativă, a îndemnat aripa de dreapta și aripa de stînga a Adunării să se reconcilieze. Adversarii, emoționați, s-au îmbrățișat, dar reconcilierea n-a durat. Aceste acolade au rămas celebre sub denumirea ironică de sărutările Lamourette.

[4] Poziție fortificată construită de Germania în 1938—1940 la frontiera ei occidentală. A fost cucerită de aliați în iarna 1944—45.

[5] Henri *Bidou* (1873—1943) — scriitor și critic dramatic și literar francez.

[6] Geneviève *Tabouis* (n. 1892) — ziaristă franceză, cunoscută, începînd din 1930, prin cronicile sale de politică externă.

[7] Oraș în Portugalia, loc de pelerinaj, unde trei păstori au declarat în 1917 că au văzut-o de mai multe ori pe Fecioara Maria.

[8] Muarice, conte de *Saxa* (1696—1750), denumit mareșalul de Saxa, mareșal al Franței, unul din cei mai mari comandanți de oști din epoca sa. Străbunic al lui George Sand.

[9] Francesco *Morosini* (1619—1694) — doge al Veneției, celebru, printre altele, pentru apărarea orașului Iraklion din insula Creta împotriva turcilor.

[10] Jan *Sobieski* (1624—1696) — comandant de oști polonez, rege al Poloniei sub numele de Jan al III-lea. A avut un rol hotărîtor în despresurarea Vienei, asediat de Turci (1683).

[11] Carl Gustav Emil, baron von *Mannerheim* (1867—1951) — mareşal şi om politic finlandez. A participat la înăbuşirea revoluţiei muncitoreşti din Finlanda (1918) şi a comandat armata finlandeză în războaiele împotriva Uniunii Sovietice (1939—1940 şi 1941—1944). Preşedinte al Finlandei.

[12] Locul unde înfrîngerea trupelor franceze în 1954 a marcat sfîrşitul războiului din Indochina.

PARTEA A TREIA

Capitolul I

[1] Maxime *Weygand* (1867—1965) — general francez. Este numit comandant al tuturor teatrelor de operaţiuni în mai 1940 şi recomandă armistiţiul. Delegat general în Africa de Nord (1940), e rechemat din ordinul lui Hitler, arestat de Gestapou şi internat în Germania (1942—1945). Eliberat de aliaţi şi tradus în justiţie, este achitat în 1948.

[2] Cel mai înalt vîrf în masivul Harz, unde legenda spune că în noaptea Walpurgiei (30 apr.—1 mai) se adunau vrăjitoarele.

[3] Bătălia care îi aduce lui Francisc I victoria asupra elveţienilor în timpul războaielor din Italia.

[4] Bătălie navală decisivă în care Nelson obţine victoria asupra flotei franco-spaniole în largul capului Trafalgar.

[5] Bătălie decisivă în care englezii şi prusienii obţin victoria asupra lui Napoleon.

[6] Andrei Andreievici *Vlassov* (1900—1946) — general sovietic. A luptat în Armata roşie, a fost făcut prizonier de germani şi a intrat în slujba lor, creînd o armată zisă „a eliberării ruse". Capturat de americani în 1945 şi predat sovieticilor, a fost spînzurat în 1946.

[7] Ordin înfiinţat în 1429 de Filip cel Bun, duce de Bourgogne, în amintirea expediţiei argonauţilor conduşi de Iason pentru cucerirea lînii de aur. S-a extins în Austria şi Spania.

[8] Vechi ordin cavaleresc italian creat în 1364 de ducele Amedeu al VI-lea de Savoia.

[9] Cel mai înalt ordin al Prusiei, creat în 1701 de Frederic I, în ajunul încoronării sale.

[10] Ordin militar rus înfiinţat în 1769 şi dispărut în 1917.

[11] Cel mai înalt ordin militar al Rusiei ţariste, înfiinţat în 1698.

[12] Robert *de Flers* (1872—1927) — dramaturg francez. A scris, împreună cu Armand de Caillavet și, după moartea acestuia, cu Francis de Croisset, comedii, vodeviluri și piese bufe, printre care *L'Habit vert (Fracul verde).*

[13] Unul din vechii zei ai Romei. Fiindcă păzea porțile orașului, ale cărui intrări și ieșiri le supraveghea, era reprezentat cu două fețe.

[14] *Montoire-sur-le-Loir* — localitate unde a avut loc, în octombrie 1940, întrevederea dintre Pétain și Hitler.

[15] Pierre *Drieu La Rochelle* (1893—1945) — romancier influențat de fascism, conduce, în timpul ocupației germane, *Nouvelle Revue Française.* Se sinucide.

[16] *Asoka* (aprox. 269—232 î. H.) — suveran indian care a jucat un rol hotărîtor în dezvoltarea budismului, al cărui spirit i-a călăuzit politica.

[17] Andrew Browne *Cunningham* (1883—1963) — amiral britanic. Dirijează în 1939 forțele navale engleze din Mediterana, a căror situație devine critică după înfrîngerea franceză din 1940. În 1942 condamnă ansamblul forțelor navale ale aliaților care debarcă în Africa de Nord și primește în 1943 capitularea flotei italiene.

[18] Philippe *Henriot* (1889—1944) — om politic francez. Membru al unor organizații de extremă dreaptă, adept al politicii de colaborare după armistițiul din iunie 1940. Ministru în guvernul Laval, condamnat la moarte și executat de Rezistență cu puțin înainte de eliberare.

[19] Sadi *Carnot* (1837—1894) — inginer și om politic francez, președinte al Republicii în 1887, asasinat de un anarhist.

[20] Léon *Gambetta* (1838—1882) — avocat și om politic francez. A proclamat, la 4 septembrie 1870, republica. Ministru de război și președinte al Camerei după demisia lui Mac-Mahon.

[21] Anne de Cotentin, conte de *Tourville* (1642—1701) — mareșal al Franței. Ca vice-amiral, a învins flota anglo-olandeză la Beachy Head și a cîștigat bătălia de la capul Saint-Vincent.

[22] *Suffren* de Saint-Tropez (1729—1788) — ofițer de marină francez. Comandor al ordinului de Malta, a luptat în războiul din America (1779) și în India, împotriva Marii Britanii (1728—1783), fiind numit vice-amiral în 1784.

[23] François *Darlan* (1881—1942) — amiral francez. Comandant al flotei (1939—1940), colaborator al lui Pétain, preia puterea în Africa de Nord la debarcarea aliaților în 1942, dar este asasinat.

[24] Henri *Giraud* (1879—1949) — general francez. Comandant al armatei a VII-a în 1940, este făcut prizonier, dar evadează (1942). Copreşedinte al Comitetului francez de eliberare naţională împreună cu de Gaulle. Se retrage în favoarea acestuia (1943).

[25] Pierre *Pucheu* (1899—1944) — om politic francez. Membru al Partidului Popular Francez al lui Doriot, ministru în guvernul de la Vichy. Îşi asumă o grea răspundere în executarea ostatecilor de către Wehrmacht. Arestat în 1943 de autorităţile gauliste, este împuşcat.

[26] Henri *Béraud* (1885—1958) — ziarist şi scriitor francez. Primeşte premiul „Goncourt" pentru romanul *Le Martyre de l'obèse*. Condamnat la moarte pentru „înţelegere cu inamicul", după eliberare. Pedeapsă comutată în muncă silnică.

[27] Jacques *Doriot* (1898—1945) — om politic francez. După ce militează în cadrul tineretului comunist şi al partidului comunist, întemeiază P.P.F. (Partidul Popular Francez) de orientare fascistă. În timpul ocupaţiei, colaborează cu Germania şi întemeiază, împreună cu Déat, Legiunea voluntarilor francezi pe frontul de Răsărit.

[28] Marcel *Déat* (1894—1955) — om politic francez. Fondator al P.S.F. (Partidul Socialist Francez), disidenţă a secţiei franceze a Internaţionalei muncitoreşti. Recomandă colaborarea cu Germania. Secretar de stat în guvernul de la Vichy. Condamnat la moarte în contumacie, după eliberarea Franţei.

[29] Jean de *Laborde* (n. 1878) — amiral francez. În 1939 se află în fruntea forţelor maritime din Vest. Refuză să se alieze lui Darlan. Sabordează flota în 1942 pentru a nu cădea în mîinile inamicului. Condamnat la moarte, pedeapsa îi este comutată în închisoare pe viaţă.

[30] Gabriel *Auphan* (n. 1894) — amiral francez. Membru al guvernului la Vichy, ministru al Marinei. Demisionează şi încearcă să-l contacteze pe generalul de Gaulle. Părăseşte Franţa. Condamnat la închisoare pe viaţă în contumacie, pedeapsă comutată la reîntoarcerea lui în ţară.

[31] Pierre-Joseph *Proudhon* (1809—1865) — filosof şi economist francez, reprezentant al socialismului premarxist. Conciliatorismul şi reformismul său din lucrarea *Sistemul contradicţiilor economice sau Filosofia mizeriei* provoacă ruptura sa cu Marx.

[32] Jules *Guesde* (1845—1922) — militant socialist francez. Unul dintre fondatorii Partidului Muncitoresc Francez şi lider al Internaţionalei a II-a.

[33] Georges *Sorel* (1847—1922) — filosof şi sociolog francez. Teoretician al anarhosindicalismului.

[34] Charles *Péguy* (1873—1914) — scriitor și publicist francez. Inițial socialist, evoluează spre naționalismul mesianic și spre catolicism. Ucis în bătălia de pe Marna, lasă o operă remarcabilă de poet, polemist și eseist.

[35] Personaj feminin din romanul *Le Rouge et le Noir* de Stendhal.

[36] Personaj feminin din romanul *Lé Disciple* de Paul Bourget.

[37] Roger *Vailland* (1907—1945) — fondator al unei reviste suprarealiste. Prin romanele și piesele lui s-a afirmat ca un moralist ironic.

[38] Carl von *Clausewitz* (1780—1831) — general și teoretician militar prusian. Tratatul său *Despre război* a exercitat o mare influență asupra doctrinei statului-major german din timpul lui, apoi asupra concepției marxiste despre război.

[39] Pierre *Laval* (1883—1945) — om politic francez. Prim-ministru și ministru de Externe. Împreună cu mareșalul Pétain, a condus regimul prohitlerist de la Vichy. După eliberarea Franței, a fost condamnat la moarte și executat.

[40] Alphonse *Juin* (1888—1967) — mareșal al Franței. Comandant al corpului expediționar francez în Italia (1943).

[41] Philippe de Hauteclocque, zis *Leclerc* (1902—1947) — mareșal al Franței. Debarcat în Normandia (1944), intră în Paris în fruntea diviziei a II-a blindate, pe care o conduce pînă la Berchtesgaden. Moare într-un accident de avion.

[42] Fosta reședință regală și imperială situată în orașul Saint-Cloud, distrusă în bună parte în 1870.

[43] Georges *Bidault* (1899—1983) — om politic francez. Președinte al Consiliului național al Rezistenței. Prim-ministru și ministru de Externe sub a IV-a Republică.

[44] Alexandre *Parodi* (n. 1901) — om politic și diplomat francez. Luptător în Rezistență, ministru al Muncii în guvernul provizoriu (1944—45), ambasador, reprezentant al Franței în Consiliul de securitate al O.N.U., apoi în N.A.T.O.

[45] Pierre *Lazareff* (1907—1972) — ziarist francez. Director la *Paris-Soir*. Director general la *France Editions et Publications*, preia conducerea la *France-Soir* și se ocupă activ de acest grup de presă.

[46] *Pierre Brison* (1896—1964) — ziarist și critic literar și dramatic francez. Director la ziarul *Le Figaro*. Autor al mai multor lucrări de specialitate.

[47] Hubert *Saint-Méry* (n. 1902) — ziarist și scriitor francez. Participant la Rezistență în cadrul F.F.I.-ului, redactor-șef la

săptămînalul *Temps présent* după eliberare, devine fondator și director al ziarului *Le Monde* (1944—1969).

[48] Ordin francez creat în noiembrie 1940 de generalul de Gaulle pentru a-i recompensa pe cei ce au adus servicii excepționale în opera de eliberare a Franței. Numără 1 057 companioni.

[49] Sat din U.R.S.S. unde germanii au găsit cadavrele a 4 500 de ofițeri polonezi uciși în 1940—1941 de sovietici.

[50] Oraș din Anglia, distrus în mare parte în 1940 în urma unor cumplite bombardamente ale aviației germane.

[51] Bombardamente efectuate asupra acestor două orașe germane de către aviația engleză ca represalii.

[52] Simone *Weil* (1909—1943) — filosof francez ale cărei viață și operă au reprezentat o căutare febrilă a dreptății sociale.

[53] Localitate în Libia unde francezii, conduși de generalul Koenig, au rezistat germanilor și italienilor în 1942.

[54] Ocupat patru ani în timpul celui de al doilea război mondial, orașul a fost eliberat de Leclerc în 1944.

[55] Marie-Pierre *Koenig* (1898—1970) — mareșal al Franței. Învingător la Bir Hakeim, a comandat Forțele franceze din interior (1944) și a fost ministru al Apărării în 1954—1955.

[56] Bernard Law *Montgomery* (1887—1976) — mareșal britanic. L-a învins pe Rommel la El Alamein (1942), apoi a comandat un grup de armate în Normandia, Belgia și Germania (1944—1945). Adjunct al comandantului suprem al forțelor atlantice în Europa din 1951 pînă în 1958.

Capitolul II

[1] *La francisque* (în fr.) — secure de război a francilor ; emblemă a guvernului de la Vichy.

[2] *Forces françaises de l'intérieur* (Forțele franceze de interior) — nume dat în 1944 ansamblului formațiunilor militare ale Rezistenței.

[3] Jacques *Becker* (1906—1960) — cineast francez, autor al unor filme cu caracter social și psihologic.

[4] Marcel *Carné* (n. 1906) — cineast francez. În colaborare cu Jacques Prévert, scenarist al majorității filmelor făcute de el. Unul din promotorii realismului poetic.

[5] René *Clair* (1898—1981) — cineast francez. A marcat cinematografia franceză în anii 1920—1930 prin opere pline de fantezie poetică și ironie.

[6] Roberto *Rosselini* (1906—1977) — cineast italian. Promovează neorealismul și se impune ca unul din marii maeștri ai cinematografiei italiene.

[7] Maximilien de Béthune, duce-pair de *Sully* (1559—1641) — ministru al lui Henric al IV-lea.

[8] *Suger* (aprox. 1081—1151) — călugăr francez. Diplomat abil, a fost sfătuitorul lui Ludovic al VI-lea și Ludovic al VII-lea. În timpul celei de a doua cruciade a fost regentul regatului.

[9] Ansamblu de doctrine teologice și filosofice ale sfîntului Toma d'Aquino și discipolilor săi.

[10] Titlu dat prinților indiene.

[11] *Iustinian I* (482—565) — împărat bizantin. I-a izgonit pe vandali din Africa, le-a luat ostrogoților Italia și vizigoților o parte din Spania; în Orient, i-a ținut la distanță pe perși. A lăsat o importantă operă legislativă. Printre monumentele clădite de el se numără San Vitale din Ravenna și Sfînta Sofia din Constantinopol. Sub domnia lui, Bizanțul devine un mare focar intelectual și artistic.

[12] *Belizarie* (500—565) — general bizantin. Comandantul armatelor lui Iustinian. Obține victorii remarcabile în Africa, Italia și Spania, organizează campanii contra perșilor pacificînd pentru un timp granița orientală a Imperiului.

[13] Henry, lord *Brougham* (1778—1868) — om politic englez, foarte popular în 1830. Datorită vizitelor lui la Cannes, orașul devine o prosperă stațiune la modă.

[14] Philippe de *Champaigne* (1602—1674) — pictor francez de origine flamandă. Unul din marii reprezentanți ai clasicismului, autor al unor portrete și compoziții religioase.

[15] Primul ordin cavaleresc creat de vechea monarhie franceză, instituit la Paris în 1578 de Henric al VI-lea. Suprimat din 1791 pînă la Restaurație, ordinul a fost reintrodus de Ludovic al XVIII-lea și a încetat de a mai fi conferit în 1830.

[16] Thomas *Gainsborough* (1727—1788) — pictor englez, autor de portrete fermecătoare și de peisaje deosebit de grațioase care influențează impresionismul.

[17] Georges *Jacob* (1739—1814) — tîmplar și ebenist francez. Creator al unor scaune originale, este marele reprezentant al stilului „à la greque".

[18] Jean-Henri *Riesener* (1734—1806) — ebenist francez de origine germană, unul din principalii maeștri ai stilului Ludovic al XV-lea.

[19] Hyacinthe *Rigaud* (1659—1743) — pictor francez, autor de portrete de gală de o remarcabilă expresivitate.

[20] Localitate din departamentul Loiret, centru industrial de fabricare a faianței.

Capitolul III

[1] Spital întemeiat la Paris în 1846 de familia al cărui nume îl poartă.

[2] J. B. H. *Lacordaire* (1802—1861) — predicator, om politic și ziarist francez. Membru al Academiei franceze.

[3] *L.F.O.E. Pie* (1815—1880) — episcop de Poitiers, apoi cardinal.

[4] F.F.L. — siglă pentru *Forces Françaises Libres*, formațiuni militare franceze care, după încheierea armistițiului din iunie 1940, au continuat să lupte, sub ordinele lui de Gaulle, împotriva trupelor Axei.

[5] Jean-Marie *de Lattre de Tassigny* (1889—1952) — mareșal al Franței. Comandant al armatei I franceze (1944—1945), apoi înalt comisar și comandant-șef în Indochina (1950—1952).

[6] General sub ale cărui ordine trupele franceze din garnizoana din Diên Biên Phu au opus o rezistență înverșunată asaltului trupelor Vietnamului care, în cele din urmă, le-au silit să înceteze focul (7 mai 1954).

[7] Pierre *Mendès France* (1907—1982) — om politic francez. Prim-ministru în 1945—1955, a pus capăt războiului din Indochina și a acordat autonomie internă Tunisiei.

[8] Personaj întruchipînd seducătorul cinic în romanul *Clarisse Harlowe* de Richardson.

[9] Personaj din celebrul roman psihologic al lui Benjamin Constant intitulat *Adolphe* (1816).

[10] Personaj din romanul *La Chartreuse de Parme* de Stendhal.

[11] Personaj din romanul *Le Rouge et le Noir* de Stendhal.

[12] Georges de *Porto-Riche* (1849—1930) — poet și autor dramatic francez. Membru al Academiei franceze.

[13] Paul *Bourget* (1852—1935) — scriitor francez. Adversar al cultului științei și al esteticii naturaliste, scrie studii și romane psihologice, promovînd valorile tradiționale.

[14] Personaj denumit în franceză *Père Fouettard*, care-l însoțea pe Moș Crăciun și lăsa copiilor neascultători o legătură de nuiele.

[15] Norman *Mailer* (n. 1923) — scriitor american ale cărui romane analizează cu umor „nevroza socială a Americii".

[16] Truman *Capote* (1924—1984) — scriitor american, unul din reprezentanții școlii neoromantice a Sudului mai înainte de a evolua spre „romanul-reportaj".

[17] Enrico *Mattei* (1906—1962) — om de afaceri și om politic italian. Luptător în Rezistență. Fondator și președinte al întreprinderii naționale E.N.I. (Ente Nazionale Idrocarburi). Membru al Adunării consultative și deputat al Partidului democrat-creștin. Moare într-un accident de avion în împrejurări neclare.

[18] *Front de libération nationale* (Frontul de eliberare națională) — mișcare naționalistă algeriană creată de Ben Bela cu prilejul insurecției de la 1 noiembrie 1954 și devenită partid unic după independență (1962).

[19] *Gouvernement provisoire de la République algérienne* (Guvernul provizoriu al Republicii Algeriene) — guvern proclamat în 1958.

[20] Film realizat de cineastul italian Federico Fellini în 1960 prezentînd singurătatea omului într-o societate decadentă.

[21] Film realizat de regizorul italian Luchino Visconti în 1963 după romanul cu același titlu al scriitorului G. T. di Lampedusa, evocare a declinului aristocrației siciliene în epoca Risorgimento-ului.

[22] Organism creat în 1864 de patronii din industria siderurgică franceză pentru apărarea intereselor economice ale acestei ramuri. A jucat un rol determinat în viața Franței, îndeosebi în perioada interbelică. A fost desființat în 1940.

[23] William *Styron* (n. 1925) — scriitor american ale cărui romane și nuvele denunță universul traumatizant al societății americane.

[24] Malcolm *Lawry* (1909—1957) — scriitor britanic, romancier al singurătății disperate.

[25] Evenimentele care au antrenat căderea celei de a IV-a Republici franceze la 13 mai 1958 și care au pornit din Alger.

[26] *Organisation armée secrète* (Organizația armată secretă) — mișcare clandestină care a încercat prin violență să se opună independenței Algeriei după eșecul puciului militar de la Alger (1961—1963).

[27] Giorgio *Almirante* — fost membru al Parlamentului italian și președinte al partidului de orientare neofascistă Movimento Sociale Italiano, decedat cu puțini ani în urmă.

[1] Tipul gentlemanului-hoț creat de scriitorul francez Maurice Leblanc (1864—1941).

[2] Notre Dame de la *Pitié* — spital construit în 1612 de Primăria Parisului, reconstruit în 1792 și 1802. Demolat în 1912, a fost înlocuit cu o construcție modernă avînd același nume.

[3] Louis *Mandrin* (1724—1755) — contrabandist celebru. A dus un adevărat război împotriva slujbașilor care percepeau impozitele.

[4] Oraș unde Condé a zdrobit în luptă infanteria spaniolă (1643) a lui Filip al IV-lea.

[5] Parte a scenei unui teatru situată la dreapta spectatorilor, în opoziție cu grădina.

[6] Părintele Charles de *Foucauld* (1858—1916) — explorator și misionar francez, asasinat de o confrerie musulmană.

[7] Siglă pentru *Compagnie républicaine de sécurité,* unitate mobilă de poliție plasată sub autoritatea ministrului de Interne și creată în 1948.

[8] *Le Nain* — numele a trei frați, Antoine, Louis și Mathieu, pictori francezi din secolul al XVII-lea. Au pictat tablouri cu subiect mitologic sau religios, dar mai ales scene de un puternic realism din viața țărănească.

[9] *Războiul de treizeci de ani* (1618—1648) — război între principii protestanți din Imperiul romano-german și principii catolici și împărat. A început cu răscoala Cehiei împotriva dominației habsburgice și s-a transformat într-un război european general.

[10] *Emile Loubet* (1838—1929) — om politic francez, președinte al Republicii.

[11] François Claudius Königstein, zis *Ravachol* (1859—1892) — anarhist francez, autor a numeroase atentate. A fost ghilotinat.

[12] Alfred *Jarry* (1873—1907) — scriitor francez, unul din precursorii suprarealismului.

[13] Parodie de liturghie oficiată de cultul satanic în cinstea diavolului.

[14] George Ivanovitch *Gurdjieff* (?—1949) — filosof de origine rusă, promotorul unei doctrine esoterice care a atras numeroși intelectuali. Și-a desfășurat activitatea în Statele Unite și în Franța, unde dealtfel a murit.

[15] George *Bataille* (1897—1962) — scriitor francez a cărui operă e axată pe erotism și pe obsesia morții.

[16] Persoane care trăiesc la periferia legii și care sînt gata să se angajeze în acțiuni violente și disperate.

[17] Importantă școală budistă originară din China, introdusă în Japonia în secolul al XII-lea.

[18] Zenaide *Fleuriot* (1829—1890) — scriitoare franceză care a publicat sub numele ei sau sub pseudonimul Anna Edianez de Saint B. Numeroase povestiri pentru tinerele fete.

[19] Jean de *Joinville* (aprox. 1224—1317) — cronicar francez. A participat împreună cu Ludovic cel Sfînt la cruciada a șaptea.

[20] Geoffroi de *Villehardouin* (1148—aprox. 1213) — cronicar francez. A participat la cruciada a patra și la cucerirea Constantinopolului.

[21] Oraș în sudul insulei Noua Caledonie.

[22] Port în Brazilia.

[23] Capitala Ruandei.

[24] Periferie din Istanbul.

[25] Port în Japonia.

[26] Oraș din sudul Statelor Unite, în Louisiana.

[27] François *Vidocq* (1775—1857) — aventurier francez. Fost ocnaș, devine șeful Siguranței. Îi inspiră lui Balzac personajul Vautrin.

[28] Personaj din mai multe romane de Balzac și din drama intitulată *Vautrin*.

[29] Ernesto, zis *Che Guevara* (1928—1967) — om politic cubanez de origine argentiniană. Medic. Tovarăș al lui Fidel Castro (1956—1959), a încurajat mișcările revoluționare din America latină. A participat la gherila boliviană în care și-a găsit moartea.

[30] Fericirile, sau Cele opt fericiri, sînt cele opt virtuți pe care Iisus le-a propovăduit în predica de pe munte: „Fericiți cei săraci cu duhul, că a lor este împărăția cerurilor"...

[31] Gravuri de uz popular, în stil naiv, avînd ca principal centru de fabricație orașul Epinal. În sens figurat: prezentare naivă, simplistă a unui eveniment.

Capitolul V

[1] André *Breton* (1896—1966) — scriitor francez. Unul din întemeietorii suprarealismului, a cărui originalitate a ilustrat-o prin opera sa.

[2] Charles *Nungesser* (1892—1927) — as al aviației de vînătoare franceze în primul război mondial, dispărut, împreună cu camaradul său Coli, în timp ce încercau traversarea Atlanticului.

[3] François *Coli* (1881—1927) — aviator francez, dispărut împreună cu Nungesser.

[4] Georges *Carpentier* (1894—1975) — boxer francez, campion mondial de categoria semi-grea (1920).

[5] Jacques *Prévert* (1900—1977) — poet francez care îmbină imaginea insolită cu ironia populară.

[6] Omul cu masca de fier, personaj rămas necunoscut (mort la Paris în 1703), închis la fortăreaţa Pignerol în 1679, apoi la Bastilia. A fost constrîns să poarte toată viaţa o mască.

[7] Referire la Ludovic al XVII-lea, fiu al lui Ludovic al XVI-lea şi al Mariei-Antoinette, închis împreună cu familia sa la Temple, veche mînăstire fortificată a templierilor la Paris. Înmormîntat în secret în 1795, moartea sa a suscitat îndoieli şi a permis apariţia unor impostori.

[8] Giuditta Negri, doamna *Pasta* (1798—1865) — cîntăreaţă italiană.

[9] Maria de la Felicidad Garcia, cunoscută sub numele de *Malibran* (1808—1836) — cîntăreaţă de origine spaniolă, născută la Paris.

[10] Marie-Anne de *Camargo* (1710—1770) — dansatoare franceză, născută la Bruxelles.

[11] Carlotta *Grisi* (1819—1899) — dansatoare italiană celebră, verişoară a cîntăreţelor Giuditta şi Giulia Grisi.

[12] Anna *Pavlova* (1881—1931) — balerină rusă.

[13] Marie Desmares, zisă *Champmeslé* (1642—1698) — tragediană franceză.

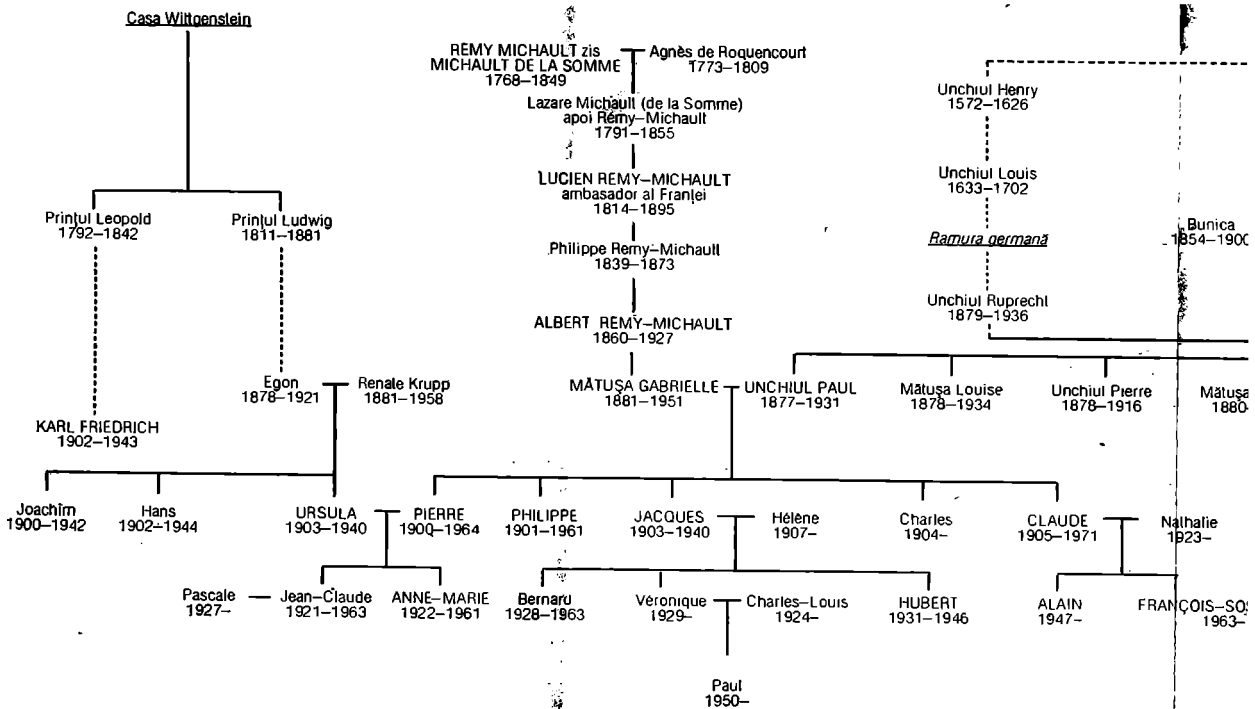
Casa Wittgenstein
Prințul Leopold
1792–1842
Prințul Ludwig
1811–1881
KARL FRIEDRICH
1902–1943
Egon
1878–1921
Renate Krupp
1881–1958
Joachim
1900–1942
Hans
1902–1944
URSULA
1903–1940
Pascale
1927–
Jean-Claude
1921–1963
ANNE-MARIE
1922–1961
REMY MICHAULT zis
MICHAULT DE LA SOMME
1768–1849
Agnès de Roquencourt
1773–1809
Lazare Michault (de la Somme)
apoi Rémy-Michault
1791–1855
LUCIEN REMY-MICHAULT
ambasador al Franței
1814–1895
Philippe Remy-Michault
1839–1873
ALBERT REMY-MICHAULT
1860–1927
MĂTUȘA GABRIELLE
1881–1951
PIERRE
1900–1964
PHILIPPE
1901–1961
JACQUES
1903–1940
Hélène
1907–
Bernard
1928–1963
Véronique
1929–
Charles-Louis
1924–
Paul
1950–
Charles
1904–
HUBERT
1931–1946
CLAUDE
1905–1971
Nathalie
1923–
ALAIN
1947–
FRANÇOIS-SO
1963–
Unchiul Henry
1572–1626
Unchiul Louis
1633–1702
Ramura germană
Unchiul Ruprecht
1879–1936
Bunica
1854–190
UNCHIUL PAUL
1877–1931
Mătușa Louise
1878–1934
Unchiul Pierre
1878–1916
Mătușa
1880

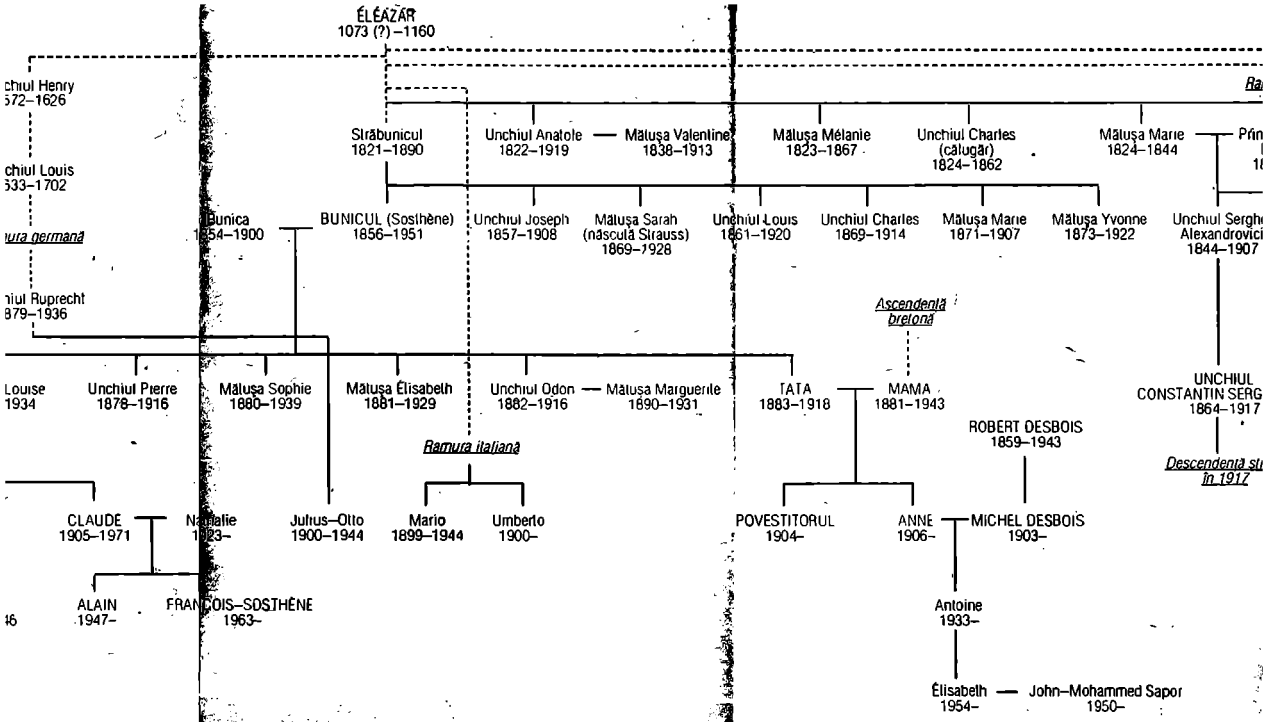
ÉLÉAZAR
1073 (?) –1160
chiul Henry
572–1626
chiul Louis
533–1702
ura germană
iul Ruprecht
879–1936
Străbunicul
1821–1890
Unchiul Anatole
1822–1919
Mătușa Valentine
1838–1913
Mătușa Mélanie
1823–1867
Unchiul Charles
(călugăr)
1824–1862
Mătușa Marie
1824–1844
Bunica
1854–1900
BUNICUL (Sosthène)
1856–1951
Unchiul Joseph
1857–1908
Mătușa Sarah
(născută Strauss)
1869–1928
Unchiul Louis
1861–1920
Unchiul Charles
1869–1914
Mătușa Marie
1871–1907
Mătușa Yvonne
1873–1922
Unchiul Alexandrovici
1844–1907
Ascendență
bretonă
Louise
1934
Unchiul Pierre
1878–1916
Mătușa Sophie
1880–1939
Mătușa Élisabeth
1881–1929
Unchiul Odon
1882–1916
Mătușa Marguerite
1890–1931
TATA
1883–1918
MAMA
1881–1943
UNCHIUL
CONSTANTIN SERG
1864–1917
ROBERT DESBOIS
1859–1943
Ramura italiană
Descendență st
în 1917
CLAUDE
1905–1971
Julius–Otto
1900–1944
Mario
1899–1944
Umberto
1900–
POVESTITORUL
1904–
ANNE
1906–
MICHEL DESBOIS
1903–
ALAIN
1947–
FRANÇOIS–SOSTHÈNE
1963–
Antoine
1933–
Élisabeth
1954–
John–Mohammed Sapor
1950–

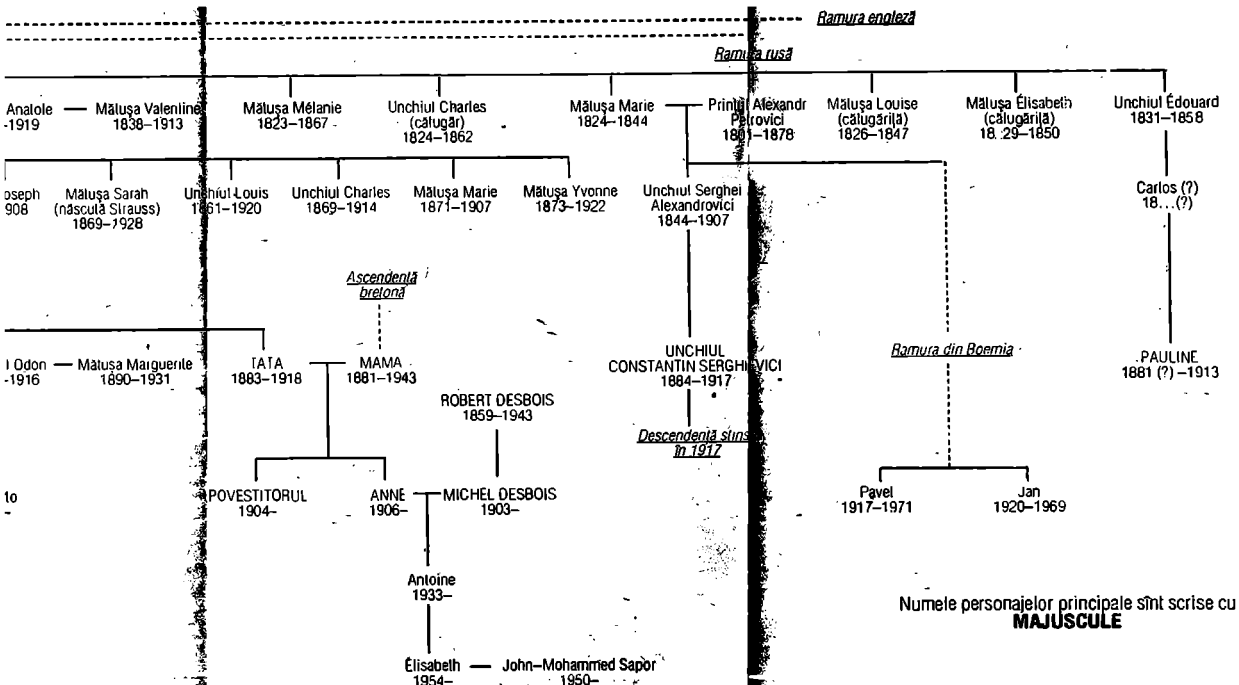

Numele personajelor principale sînt scrise cu **MAJUSCULE**

Cuprins

Cuvînt înainte 7

Tabel genealogic simplificat

PARTEA ÎNTÎI

I. *Eléazar sau negura vremurilor* 9
II. *Breşa* 31
III. *De la fiul lui Taras Bulba la colţunaşii decanului Mouchoux* 43
IV. *Ceasornicarul din Rousette şi viaţa dublă a mătuşii Gabrielle* 64
V. *Răzbunarea lui Jean-Christophe* 99

PARTEA A DOUA

I. *De la cavalerii teutoni la sora viceconsulului* 129
II. *Prostituata din Capri* 157
III. *O zi grea* 183
IV. *Pauline, călăreaţă de circ, şi fraţii vrăjmaşi* 204
V. *Amînarea* 235

PARTEA A TREIA

I. *Scrisoarea lui Carol Quintul* 255
II. *Vîntul de seară* 300
III. *După potop* 349
IV. *Surghiunitul* 382
V. *Duminica Paştilor* 411
Note biografice despre principalele personaje . 427

Notele traducătorului 440

Tehnoredactor : ELENA DINULESCU
Bun de tipar : 21 mai 1993.
Coli de tipar : 29,25.

Tiparul executat la
Imprimeria „Oltenia"
Comanda nr. 31
B-dul Mareşal Ion Antonescu, 102
CRAIOVA — ROMÂNIA

UNIVERS

JEAN D'ORMESSON

DIN VOIA DOMNULUI

JEAN D'ORMESSON (n. 1925)
LAUREAT AL MARELUI PREMIU PENTRU ROMAN AL ACADEMIEI FRANCEZE

Personajul-povestitor, cel mai mic dintre fiii unei vechi familii franceze, scrie o întinsă cronică a neamului său. Naratorul știe că este ultimul care a mai cunoscut o anume „dulceață a vieții" condamnată de timp și istorie. Ceremonii de familie, serbări, vînători cu hăitași în pădurile din jurul castelului Plessis-lez-Vaudreuil — toate au trecut deja în lumea umbrelor. Dar imaginile strămoșilor, de la legendarul Eléazar-întemeietorul, oștean al lui Dumnezeu și-al regelui, comandor al cavalerilor templieri, pînă la străbunicul — mare om de afaceri, prin care *banul* și valorile existenței moderne își fac intrarea în lumea aristocrată, prind din nou viață în paginile acestei *saga* pline de nostalgie și de ironie.

În curs de apariție la EDITURA UNIVERS :
POVESTEA JIDOVULUI RĂTĂCITOR
de Jean D'Ormesson

Lei 1500

ISBN 973-34-0256-7